

незалежний культурологічний часопис "І"
17 рік видання

і в а н ф р а н к о

42
2006

nezaležnyj kul`turolohičnyj časopys "І"

Проект здійснено
за фінансової
підтримки
Фонду Гайнріха Бьоля

РЕДАКЦІЯ ЧИСЛА

Тарас Возняк
(головний редактор)
Ірина Магдиш
Данило Ільницький
(куратор числа)
Олесь Пограничний
Ірина Котлобулатова

Класичні тексти подано у редакції
використаного джерела. У
сучасних текстах і перекладах
використано редакційну версію
українського правопису
Редакція не завжди поділяє
думки, висловлені авторами
публікацій

Адреса редакції:
e-mail: ji@is.lviv.ua
www.ji-magazine.lviv.ua
www.ji.lviv.ua

© Редакція журналу «І», 2006

Галицький Бальзак

A tuo lare in cipe
Починай зі свого дому

Найліпшим подарунком на уро-
дини є віра, що ти комусь потрібен.
Найціннішим пам'ятником до роко-
вин смерті є метафоричне відчут-
тя присутності серед живих душі
померлого. Або діянь чи їх мате-
ріальних втілень, у які він вкладав
свою безсмертну душу. Франко не
отримає на уродини і роковини
смерти ані того, ані іншого.

Нехай не гніваються і не рвуться
тілом до бою славетні франко-
знавці і франко-знавчині. Вони
радше є франко-кравцями і фран-
ко-кравчинями, що кожен на свій
манір перекроєє зів'яле листя,
переплітає перехресні стежки,
охрещує Мойсея, і виносить ці свої
ізмарагди до вершин і низин тако-
го обмеженого академічного това-
риства, що, мабуть, каварняних
приятелів свого часу Франко мав
більше.

А таки мав. Бо попри титаніч-
ність щоденної буденної праці
і таку ж велич комплексів і експе-
риментів із самим собою спромігся
з-посеред галицької людности
ріжного штибу запізнати, виловити,
виокремити, вичути і таки напри-
кінці виписати із днів журби, із літ
своєї молодости цілісіньку гале-
рею образів осідлого і кочового
народу Галичини.

Не помилися у точності і до-
кладності препаратії галицького
суспільства ані раз. Галицькі на-

фтярі уже тоді похнюпилися і не
ждали собі добра від такої кон'-
єктури. У їхніх жінок ще відтоді
горіла ненаситна жагода життє-
вої розкоші. Тодішні революціонери
(а тепер змізернілі коаліціонери),
всі, як один бігали, говорили, пла-
тили, підмовляли, приєднували,
плакали і грозили, де було треба.
Усе це діялося, зокрема, і у Дрого-
бичі, де уже чомусь тоді, як і тепер,
не було майже нічого, що харак-
теризує хоч наполовину європей-
ське місто.

Гімназистів, мабуть, з тодішньої
молодіжної організації не пора, не
пора збуджувало написати на таб-
лиці великими буквами теологічну
квестію «Що значить по-христи-
янськи-кафтоличеськи любити
дівку?» Теперішні це уже ніби
й знають, але свою диточу наїв-
ність виливають у інші написи-
запити «Що значить по-чесному
реконструювати площу Ринок?»

Недолугість галичан у політиці
і надалі залишається стабільною й
інфантильною, а от від описаної
Франком цнотливости пошлюбно-
ць, що, не прочуваючи у першу
шлюбну ніч нічого злого міняють
свій шлюбний стрій на легкий
спальний костюм, не лишилося
і сліду (хіба у вигляді численних
нащадків). Описане Франком по-
коління позбувалося цноти і вихо-
вувалося під впливом європеїзму,
попри те, що на превеликий жаль,
в ту пору (закладемося, що не
тільки у ту) нова руська книжка
була рідким гостем на провінції.

Ці присутні алузії франкового *усе-світу* до нашого sms-світу можна продовжувати до безконечности, аж поки не вичерпаються усі 50 томів написаного і 500 ним продуманого і тільки натяком нам поданого. Сей чоловік написав літературу. Сам один. Витворив вірші поезії, прози, драми. Чи як сподвижник, чи як ретельний газетяр, писав публіцистику. І усе не завдяки галицькому суспільству, а радше усупереч.

Галицький народ у той час мав шанс створити собі з Франка і пророка, і поведиря. Натомість волів залишитися болотом і утискати Автора до розмірів маленького кулика. Той не давався і затято у кожному Куликові читав свого Мойсея в надії, що буде комусь потрібен у такій якості. А пощо? – казали тодішні правдиві галичани. Він якийсь не-віруючий. А пощо? – кажуть теперішні. Він якийсь соціал-демократ. А пощо? – кажуть юні патріоти. Він якийсь письменний. Клейма уже ніде ставити, а все дотепер припечатують і припечатують.

Не розпізнати велич – це якийсь особливий талант галичанин. Підсліпувата близькозорість йде у парі з байдужістю і невдячністю. Поховати Франка у чужому гробівці, аби потім переносити тлінне уже тіло до свого – це патент галицької душевности. Патент, до слова, широко використовуваний. Надгробок Володимира Дідушицького, засновника музейної справи в Галичині, «поховали» у Сокальській колонії для пожиттєво ув'язнених (чим не рафінований муззей?), а гробівець графа Скарбка розбомбили і розікрали до не-

впізнанности (зрештою, як і театр, ним збудований).

Зазвучить зараз дивно, але від Франка відмовився навіть «великий» галицький бізнес. Це дикий, неймовірний парадокс, але за панування совка у Львові був магазин іграшок під назвою «Лис Микита». За Вільної і Незалежної нещасного лиса здали на опудало, а забавки тепер купуємо в «Антошках» і «Наследніках». Якось жодному світочу шоколадної думки не прийшло до голови назвати шоколад «Мавпа Фрузя», а власнику взуттєвої крамниці прикрасити її вивіскою «Абу-Касимові капці». А чом би не поставити посеред площі Франка, супроти Стрийського ринку хитрувату постать найбільшого галицького ошуканця рудохвостого Микити? Він бо ближчий до природи галичан, аніж розтиражований *«лев, що царє над звірами»*. Чому, маючи готовий унікально-регіональний бренд, ми ламаємо голови над вигадуванням штучних і чужинецьких?

Франка позбавили не тільки належного йому місця в українській культурі. Його позбавили мови, якою він писав, так і не спромігшись відновити її після вихолощення сталінськими мовознавцями. *Украдене щастя*.

Його позбавили його самого, втиснувши у рамки кастрованого мертвого літературознавства ідеологічного розливу минулого століття. Ті нечисленні спроби реанімувати кам'яного каменяра (*лупайте сю скалу*) у Живого Франка схожі на покладання квітів – квіти ніби живі, але пропадають і в'януть без родючого ґрунту і життєдайної вологи.

Тим ґрунтом може бути тільки одне – цього також Його позбавили – Той, Хто Читає Франка. Шкільна (і у переважній більшості вища) освіта на превеликий і страшний жаль, виконує цілковито протилежну функцію – вона виховує стійку алергію до читання як такого, до читання української літератури особливо, а отже, і до читання Франка зокрема.

Тим то ми й вдалися до облуди, шахрайства, омани: Ї відмовив Франкові у авторстві. У черговому нашому «галицькому» числі (після № 30 Львів – *Genius loci*, № 36 Галичина – країна міст, № 37 Галичина – країна людей) ми подаємо не тексти Франка, а типажі ним (і не тільки ним) описані.

Той, хто полінується прочитати цей вступ, першим потрапить у пастку, бо заінтриговано перечитавши фрагмент під назвою «Пошлюбниця» чи «Виборчі гієни», раптом на самісінькому кінці з жахом зауважить підпис малесенькими літерами і до свого сорому виявить, що він (про виборчих гієн) чи вона (про пошлюбницю) насправді читали *Франка*.

Повірте, сором і жах мине. Залишиться неповторний присмак прецизійно описаного людського театру, так часами до болі впізнаного, що ніби щойно бачив його у каварні. Цей присмак захочеться відчутти знову. Якщо страх читати Франка на ту мить не шезне – читайте далі журнал Ї і при звичаюйтеся. Якщо переляк минув – читайте Франка – галицького Бальзака. Ми усі звідти.

Ірина Магдиш

Halyčkyj Balzak

*A tuo lare in cipe
Počynaj zi svoho domu*

Najlipšym podarunkom na urodyny je vira, ščo ty komuš potriben. Najcinnišym pam'jatnykom do rokovyn smerty je metaforyčne vidčut'ťa prysutnosti sered žyvyx duši pomerloho. Abo dijaň čy jix material'nyx vtileň, u jaki vin vkladav svoju bezsmertnu dušu. Franko ne otrymaje na urodyny i rokovyny smerty ani toho, ani ynšoho.

Nexaj ne hnivajuťša i ne rvuťša tilom do boju slavetni franko-znavci i franko-znavčyni. Vony radše je franko-kravčamy i franko-kravčyňamy, ščo kožen na svij manir perekrojuje *živ'jale lyst'a*, pereplitate *perexresni stežky*, oxreščuje *Mojseja*, i vynosyť ci svoji *izmarahdy do veršyn i nyzyn* takoho obmeženoho akademičnogo tovarystva, ščo, mabuť, kavariňany pryjateliv svoho času Franko mav bilše.

A taky mav. Bo popry tytaničnist' ščodennoji budennoji praci i taku ž velyč kompleksiv i eksperymentiv iz samym soboju spromiňša z-posered halyčkoji ľudnosti rižnogo štybu zapiznaty, vylovyty, vyokremyty, vyčuty i taky naprykinci vypysaty *iz dniv žurby, iz lit svojeji molodosty cilisiňku halereju obraziv osidloho i kočovoho narodu Halyčyny*.

Ne pomylyvša u točnosti i dokladnosti preparaciji halyčkoho suspiľstva ani raz. Halyčki naťari uže

todi *poxňupylyša i ne ždaly sobi dobra vid takoji kon'jektury*. U jixnix žinok šče vidtodi horila *nenasytna žadoba žytt'ěvoji rozkoši*. Todišni revolucionery (a teper zmizernili koalicionery), vsi, jak odyň *bihalý, hovoryly, platyly, pidmovľaly, pryjednuvaly, plakaly i hrozly, de bulo treba*. Use ce dijaloša, zokrema, i u Drohobyči, de uže čomuš todi, jak i teper, *ne bulo majže ničoho, ščo xarakteryzuje xoč napolovynu jevropejske misto*.

Himnazystiv, mabuť, z todišňoji molodižňoji orhanizaciji *ne pora, ne pora* zbudžovalo napysaty na tablyci velykymy bukvamy teolohičnu kvestiju *«Ščo značyť po-xrystyjansky-kaftolyčesky ľubty divku?»* Teperišni ce uže niby j znajuť, ale svoju dytoču najivniš' vylyvajuť u ynši napysy-zapyty *«Ščo značyť po-česnomu rekonstruovaty plošču Rynok?»*

Nedoluhist' halyčan u polityci i nadalı zalyšajet'ša stabil'noju j infantyľnoju, a ot vid opysanoji Frankom cnotlyvosty poslubnyc, ščo, *ne pročuvajučy u peršu šľubnu nič ničoho zloho miňajuť svij šľubnyj strij na lehkyj spal'nyj kostum*, ne lyšyloša i slidu (xiba u vyhl'adi čyslennyx naščadkiv). Opysane Frankom pokolin'ňa pozbuvaloša cnoty i *vyxovovaloša pid vplyvom jevropejizmu*, popry te, ščo na prevelykyj žal', *v tu poru* (zaklademoša, ščo ne til'ky u *tu nova ruška knyžka bula ridkym hostem na provinciji*.

Ci posutni aľuziji frankovoho *use-svitu* do našoho sms-svitu možna prodovžuvaty do bezkonečnosti, až poky ne vyčerpajuťša usi 50 tomiv napysanoho i 500 nym produmanoho i til'ky naťakom nam poda-

noho. Sej čolovik napysav literaturu. Sam odyň. Vytvoryv vzirci poeziji, prozy, dramy. Čy jak spodvyžnyk, čy jak reteleňnyj hazet'ar, pysav publicystyku. I use ne zavďaky halyčko-mu suspiľstvu, a radše usupereč.

Halyčkyj narod u toj čas mav šans stvoryty sobi z Franka i proroka, i povodyra. Natomist' voliv zalyšyťša bolotom i utyskaty Avtora do rozmiriv maleňkoho kulyka. Toj ne davavša i zaťato u kožnomu Kulykovi čytav svoho Mojseja v nadiji, ščo bude komuš potriben u takij jakosti. A poščo? – kazaly todišni pravdyvi halyčany. Vin jakyjš ne-virujučyj. A poščo? – kažuť teperišni. Vin jakyjš social-demokrat. A poščo? – kažuť juni patrijoty. Vin jakyjš pyšmennyj. Klejma uže nide stavyty, a vse doteper prypečatujuť i prypečatujuť.

Ne rozpiznaty velyč – ce jakyjš osoblyvyj talant halyčan. Pidslipuvata blyžkozorist' jde u pari z bajdužist'u i nevďačnist'u. Poxovaty Franka u čužomu hrobivci, aby potim perenosyty tlinne uže tilo do svoho – ce patent halyčkoji duševnosti. Patent, do slova, šyroko vykorystovuvanyj. Nadhrobok Volodymyra Diduščykoho, zasnovnyka muzejnoji spravy v Halyčyni, «poxovaly» u Sokal'skij koloniji dľa požyť'ěvo uv'jaznenyx (čym ne rafinovanyj muzej?), a hrobivec hrafa Skarbka rozbombyly i rozikrally do nevpiznannosti (zreštoju, jak i teatr, nym zbudovanyj).

Zazvučyť zaraz dyvno, ale vid Franka vidmovyvša navit' «velykyj» halyčkyj biznes. Ce dykyj, nejmovirnyj paradoks, ale za panuvan'ňa sovka u Lvovi buv mahazyn ihrašok pid nazvoju «Lys Mykyta». Za Vil'

noji i Nezaležnoji neščasnoho lysa zdaly na opudalo, a zabavky teper kupujemo v «Antoškax» i «Nasľednikax». Jakoš žodnomu svitoču šokoladnoji dumky ne pryjšlo do holovy nazvaty šokolad «Mavpa Fruža», a vlasnyku vzut'evoji kramnyci prykrasyty jiji vyviskoju «Abu-Kasymovi kapci». A čom by ne postavyty posered plošči Franka, suproty Stryžského rynku xytruvatu postať najbil'šoho halyčkoho ošukanca rudoxvostoho Mykyty? Vin bo blyžčyj do natury halyčan, aniž roztyražovanyj «*lev, ščo car je nad zviramy*». Čomu, majučy hotovyj unikal'no-rehional'nyj brend, my lamajemo holovy nad vyhaduvanám štučnyx i čužynečyxx?

Franka pozbavyly ne tiľky naležnoho jomu misća v ukrajinskij kul'turi. Joho pozbavyly movy, jakuju vin pysav, tak i ne spromihsys vidnovyty jiji pisľa vyxološčenna stalinskymy movoznavčamy. *Ukradene ščast'a*.

Joho pozbavyly joho samoho, vtysnuvšy u ramky kastrovanoho mertvoho literaturoznavstva ideolohičnoho rozlyvu mynuloho stolitt'a. Ti nečyslenni sproby reanimuvaty kam'janoho kameňara (*lupajte šu skalu*) u Žyvoho Franka sxoži na pokladanňa kvitiv – kvity niby žyvi, ale propadajuť i v'januť bez rod'učoho gruntu i žytt'edajnoji volohy.

Tym gruntom može buty tiľky odne – čoho takož Joho pozbavyly – Toj, Xto Čytaje Franka. Škil'na (i u perevažnij bil'šosti vyšč'a) osvita na prevelykyj i strašnyj žal', vykonuje cilkovyto protyležnu funkciju – vona vyxovuje stijkju alerhiju do čytanňa jak takoho, do čytanňa

ukrajinskoji literatury osoblyvo, a otže, i do čytanňa Franka zokrema.

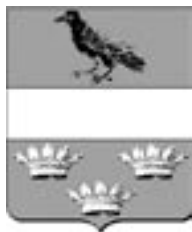
Tym to my j vdalyša do obludy, šaxrajstva, omany: Ji vidmovyv Frankovi u avtorstvi. U čerhovomu našomu «halyčkomu» čysli (pisľa №30 Lviv – Genius loci, №36 Halyčyna – krajina mist, №37 Halyčyna – krajina ľudej) my podajemo ne teksty Franka, a typazi nym (i ne tiľky nym) opysani.

Toj, xto polinujet'ša pročytaty cej vstup, peršym potrapyt' u pastku, bo zaintryhovano perečytavšy frahment pid nazvoju «Pošľubnyča» čy «Vyborči hijeny», raptom na sami-siňkomu kinci z žaxom zauvažyt' pidpys maleseňkymy literamy i do svoho soromu vyjavyt', ščo vin (pro vyborčyxx hijen) čy vona (pro pošľubnyču) naspravdi čytaly *Franka*.

Povirte, sorom i žax myne. Zalyšyt'ša nepovtornyj prysmak precyzijno opysanoho ľudského teatru, tak časamy do boli vpiznavanoho, ščo niby ščojno bačyv johu u kavarni. Cej prysmak zaxočet'ša vidčuty znovu. Jakščo strax čytaty Franka na tu myť ne ščežne – čytajte dali žurnal Ji i pryzvyčajujteša. Jakščo pereľak mynuy – čytajte Franka – halyčkoho Balzaka. My usi zvidty.

Iryna Mahdyš

Ірина Магдиш	2	Галицький Бальзак
Тарас Возняк	8	Семантичні простори міста
Іван Франко	36	Рутенці. Типи галицьких русинів
Юзеф Шуйський	72	Поляки і русини в Галичині
Мар'яна Левицька	80	Портрет міста
Юрко Прохасько	98	Галицький граф
Ірина Котлобулатова	112	Книгарі

Encyklopedija haluckych typiv Епоха Франка

Енциклопедія галицьких типів Епоха Франка

flaneur	- 128	- фланер
goguś	- 132	- ґоґуś
ruśkyj patriot	- 134	- руський патріот
franz jozef I habsburg	- 140	- франц йосиф I габсбург
kancelist	- 144	- канцеліст
burmistr	- 150	- бурмістр
vizyter	- 156	- візитер
vyborec	- 162	- виборець
vyborci hijeny	- 168	- виборчі гієни
prezydent sudu	- 170	- президент суду
sudďa	- 172	- суддя
sudija	- 174	- судія
mecenas	- 180	- меценас
bankovec	- 184	- банковець
fabrykant	- 190	- фабрикант
inჟener	- 196	- інженер
tirolec sxodu	- 208	- тіролець сходу
zupak	- 212	- зупак
veteran	- 214	- ветеран
poľova patriotka	- 216	- польова патріотка
posol do sejmu	- 218	- посол до сейму
staryj proxaśko	- 222	- старий прохасько
himnazyst	- 224	- гімназист
ჟinka na studijax	- 228	- жінка на студіях
kartar	- 230	- картяр

fundator himnaziji	-	232	-	фундатор гімназії
otec katexyt	-	240	-	отець катехит
vidma	-	252	-	відьма
profesor	-	254	-	професор
maturyst	-	266	-	матурист
teatral	-	274	-	театрал
ľojtnant	-	290	-	льойтнант
franko	-	294	-	франко
kolekcioner	-	300	-	колекціонер
krajeznavec	-	304	-	краєзнавець
franko	-	308	-	франко
hrafyňa	-	312	-	графиня
respektovana panna	-	318	-	респектована панна
duľska	-	320	-	дульська
poľubnyca	-	322	-	пошлюбниця
morgengabe	-	330	-	морґенґабе
tajemna pasija	-	332	-	таємна пасія
baľova pannočka	-	336	-	бальова панночка
čorna dama	-	340	-	чорна дама
prosta tutka	-	346	-	проста тутка
babca	-	348	-	бабця
egojist	-	358	-	егоїст
rohonosec	-	364	-	рогоносець
koľaborant	-	366	-	коляборант
renegat	-	372	-	ренеґат
rasysta	-	380	-	расиста
žydivska dytyna	-	394	-	жидівська дитина
handeles	-	398	-	ганделес
cyhan	-	402	-	циган
korčmar	-	406	-	корчмар
pyjak	-	410	-	пияк
fantazer	-	412	-	фантазер
švirk	-	418	-	свїрк

Олесь Березний **422** Сніданок у Львові
 Богдан Волошин **444** Франкові діти

*Ржавіють мертві риби у басейнах, вуголь
і троянди чорні,
Купці й роздягнені дівчата, в'язні в тюрмах
і поети.*

*Оркестра полісменів дме меланхолійно
в труби і валторни,
Коли міщанський бог рахує зорі, душі
і монети.*

Богдан-Ігор Антонич,
Сурми останнього дня (1,247)

Коли ми пробуємо досліджувати феномен міста, то мусимо перш за все відповісти на запитання, доволі дивне для тверезо мислячої людини, яка, принаймні у школі, вивчала географію. І звучить воно так – чи однорідним є простір? А вже опісля цього – чим є міста, що лежать на терені, який творить окіл довкола нього? Завихреннями, вузлами, дірами? А з іншого боку, якщо простір, як певна рівномірна тканина у місці міст, завихрюється, то яка природа самого цього завихрення, яка природа та характеристика

Тарас Возняк

семантичні простори міста

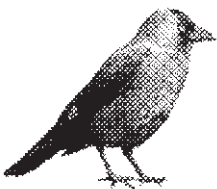
простору всередині міст? Простір можна трактувати по-різному. Перш за все це, звичайно, простір геометричний, а потім менш впорядкований – географічний. Однак не тільки. Простір – це така абстракція, яка не стільки відображає «реальність» довкола нас, скільки є нашим інструментом укладання чи впорядкування світу поза нами. А ми укладемо його не лише у декартову тривимірну систему координат чи географічну сітку. Але й у певну ціннісну чи значеннєву (для нас) систему або ж структуру, яка теж структурується на подобу простору, бо щось для нас ближче, а щось віддаленіше. Тобто той чи інший «феномен» довкола не тільки є більше чи менше від нас віддаленим, але й певним чином щодо мене позиціонованим, як такий, що так чи інакше для мене *істотний*. Він не просто так чи інакше позиціонується, як у декартовій системі координат, а саме є істотним – якщо послуговуватися метафорою, є *теплим* чи *холодним*. Усі ці феномени мають для мене те чи інше, більше чи менше значення. І таким чином творять певну сітку значень. Ця сітка, своєю чергою, творить певний семантичний простір. Насправді цей семантичний простір не є тільки моєю власністю чи моєю фантазією – він істотний не тільки для мене особисто, але й для «нас» – для певної групи. І саме цей спільний семантичний простір дає нам підставу відчувати себе певною єдністю, говорити про певне «ми». Цей простір

є дуже нерівномірним. На відміну від абстрактного, цілком порожнього простору Декарта, він не лінійний, має певні згустки та розрідження, пришвидшення і сповільнення, певну теплоту чи прохолодність. Метафорично це чудово показав Бруно Шульц («*Липнева ніч*») (2). Причиною того є те, що простір Декарта насправді абсолютний і радше є простором відстороненого, холодного бога. Натомість простір чи людини, чи тієї чи іншої громади індивідуалізований, теплий і нерівномірний. Люди неначе мостять у ньому свої гнізда, в яких живуть.

*«О боже, стережи в завію
і людські, і звірячі кубла».*
Антонич Б.-І. Зима (1)

Таким чином, семантичний простір «довкола» мене не є рівноцінним, не є рівною мірою цінним для мене, а тому не є рівномірним. Якщо відійти від зовсім уже індивідуалізованого, «гніздового» підходу до семантичного простору вже не людини, а групи чи загалу, то і тут ми бачимо очевидну нерівноцінність, нерівномірність семантичного простору довкола всієї групи чи загалу. Або з іншого боку – як індивід, так і загал, група наповнюють семантичний простір довкола себе дуже нерівномірно. А тому не всі *місця* у ціннісному чи семантичному сенсі є однаково наповнені змістами. Є більш «наповнені», а є й майже «порожні». Причому ці змісти не просто перебувають у цих «місцях» у певному статичному спокої – вони рухаються, взаємодіють як поміж себе, так і з «нами». І таким чином

вони творять певні складно організовані системи значень, що спонукають нас до дій. А тим самим активно структурують як «світ довкола нас», так і нашу діяльність. Хоча так само ми можемо сказати, що і ми структуруємо їх, наповнюючи семантичний простір змістами, сенсами, значеннями, слідами, натяками, маркерами і под.

Таким чином, і в географічному сенсі (з погляду Декарта), і у семантичному, простори довкола нас нерівноцінні, різною мірою наповнені істотністю, сенсом. А тому ми виділяємо у них певні *місця*. Можемо назвати їх центрами. Це центри, які не тільки найбільше переповнені сенсом та значенням для нас. Це згустки сенсів, які взаємодіють між собою, які породжують інші сенси, їхні обертони. Це машини, що породжують потоки сенсів, системи сенсів. І ця лавина сенсів змушує нас все активніше діяти, взаємодіяти як з ними, так і поміж себе – бо ж вони істотні не лише для мене, але й для групи. Тому «ми» організуємося у певні структури. Ці структури все більше ускладнюються, розбудовуються. Генераторами процесу ставали певні *місця*, які були не лише найбільше наповненими цими сенсами, але й спонукали до чимраз швидшого творення нових сенсів. Ми назвали ці *місця містами*.

Міста стали *центрами* генерації сенсів. Натомість простори довкола стали *периферією*. Так виникла *дихотомія центру та периферії* чи *міста і околу*. Акселераторами диференціації просторів людини стало «розширення можливостей приватного людського тіла» – винайдення доріг, колеса та папірусу, за твердженням Маршала МакЛюена (3) – «спочатку було село, у якому не було всіх цих групових розширень приватного людського тіла. Разом з тим село, як форма спільноти вже відрізнялася від спільноти мисливців та рибалок, які здобували харчі, бо мешканці села мали можливість закріпитися на землі і приступити до розподілу праці і функцій. Сама консолідація їхніх зусиль стає формою пришвидшення людської діяльності, яка дала імпульс подальшому розподілу і спеціалізації їхніх дій. За таких умов виникає розширення ноги-як-колеса для пришвидшення виробництва і обміну. Але, окрім того, ці ж обставини інтенсифікують конфлікти та розлади у суспільстві, що змушує людей гуртуватися у все більші агрегати для того, щоб чинити опір пришвидшеній діяльності інших громад.

Львів, пл. Галлицька, монастир оо. бернардинів, 1840-ві

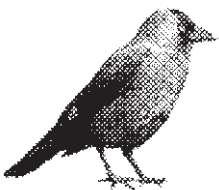
Села розвиваються у міста-держави з метою протистояти небезпеці і заради безпеки та захисту» (3,111). Таким чином постають центри інтенсивної комунікації у всіх сенсах: «Як тільки місто починає торгівлю з селом, воно одразу встановлює з відповідною сільською місцевістю взаємозв'язок «центр – периферія» (4,110). «Можливо, Периферія протиставляється Центру просто через враження, що у Центрі постійно наявні різноманітні явища, думки та погляди, а у різних точках Периферії значна частина з них відсутня, принаймні тимчасово. Але попри причину, контраст між ... Центром і ...Периферією – ідея стійка, яка символізує географічну віддаль між цими двома зонами» (4,386). Щоправда, тут Ганс Ульріх Гумбрехт («У 1926», розділ «Центр vs. Периферія») протиставляє радше цивілізації, однак для нас важливий саме типологічний підхід – міста з часом заповнюють чималі обшири,

а як потім зможемо побачити – і весь світ, парадоксальним чином перетворивши його у «світове село», в термінології Маршала Мак-Люена (3). І тоді, як підсумовує Ганс Ульріх Гумбрехт («У 1926»), – «Центр = Периферія». «Мартін Гайдеггер – на свій спосіб – виявляє явний зв'язок між новими технічними можливостями подолання відстаней – і власним дослідженням (у «Бутті і часі») простору як визначальної характеристики *Dasein* – людського існування. Через поділ на склади, який характерний для його стилю, як філософа, Гайдеггер перетворює *Entfernung* («віддалення») у його протилежність *Ent-fernung* («від-далення», тобто «подолання віддаленості») ... «У присутності криється сутнісна тенденція до близькості». Усі види пришвидшення, якому ми сьогодні більш-менш вимушено допомагаємо, рвуться до подолання віддаленості (*Entfertheit*)» (4, 454). Що дає змогу стверджувати, що радіо, телебачення та інтернет знищили відстані і зробили, з одного боку, світ маленьким, і тим самим нівельовують старе протистояння Центру та

Львів, пл. Галицька, монастир оо. бернардинів, 1900-ті

12 Периферії. Тобто комунікація, пришвидшення дискурсу ущільнює і майже знищує простір, принаймні, простір географічний.

Так було не завжди. Можливо, цей процес взаємодії комунікації як присутності та віддаленості, як відосібленості просто набирає інших форм. Принаймні міста були акселераторами комунікації, ущільнювали простір, наповнювали його своїм специфічним і дуже насиченим дискурсом.

Місто є однією з найстаріших складних структур, які створило людство. Очевидно, цей утвір з'явився десь із десять тисяч років тому. МакЛюен називає його *«рукотворним соціальним середовищем як розширенням фізичного тіла людини... яке, як...форма політичного тіла відповідає на нові загрози та подразнення новими плідними розширеннями...»* (3,112). Воно не могло витворитися без певних передумов. Як ми бачимо, з огляду на те, що місто є перш за все високо організованою суспільною структурою, йому щонайперше передувало виникнення, а потім ускладнення суспільних структур.

Що ж складає суть людської структури? Що робить навіть стадо тварин чимось єдиним, чимось, що здатне на певні узгоджені дії? Перш за все – комунікація. Те саме стосується і людини. Зв'язковим елементом найпримітивнішого людського суспільства як структури є комунікація. З часом людське первісне стадо та його структура ускладнювалося, поступово, завдяки ускладненню комунікації, воно перетворювалося у плем'я мисливців чи

збирачів, потім у сільську громаду, і тільки після цього – у громаду міську.

Яка ж різниця між сільською та міською громадами? Які зміни мали статися, щоб стала можливою якісна зміна – перетворення сільської громади, яка вела натуральне господарство, у громаду міську, яка вже не могла вести натурального господарства. Дорога, колесо та папірус є тільки засобами, однак засобами чого і для чого? Засобами, які дали змогу людині та, що найголовніше, різного роду товару (включно з ідеями) рухатися більш інтенсивно, ніж до того. Однак для чого? Усім відомо, що місто живе зі своєї специфічної ремісничої праці. Воно безпосередньо не споживає свого ж продукту. Місто обмінює його на щось інше. На продукти сільського господарства, інші предмети, що прибувають до нього здалеку. Ключовим моментом, який робить можливим таке функціонування міста, є сам феномен обміну.

Львів, пл. Галицька, монастир оо. бернардинів, 1900-ті

Попередньо перераховані засоби розширення можливостей приватного людського тіла зробили можливим і ефективним обмін як такий.

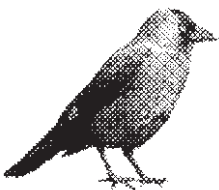
Що ж таке обмін? Щонайперше це *одна з форм комунікації*. Таким чином, перехід від сільської громади до міської – це перш за все *перехід на вищий рівень комунікації*. Причому, це комунікація і більш інтенсивна, і більш інформативна, наповнена більшою кількістю сенсів. Вона і потребує більшої кількості сенсів, і продукує більшу кількість сенсів. Вона більш «тепла», у термінології МакЛюена (4, 33) – «З точки зору температури засобів комунікації... «корінний міщанин» гарячий, а сільський мешканець холодний». Так виник *міщанин*. Я б міг дещо внести динаміки у термінологію МакЛюена – комунікація у місті швидка й інтенсивна, а тому з розвитком міста все більше *розігривається*, тоді як у терені – повільна і консервативна, а тому у селі вона холодна, порівнюючи з містом – радше *остигає*, а у критичні моменти якихось загроз може взагалі замерзнути, припинитися. Тоді як місто не може припинити комунікувати – воно не тільки є машиною пришвид-

шеної комунікації, воно разом з тим живе з цієї комунікації. З економічної точки зору воно неодмінно потребує обміну.

Навіть простий обмін серпа на збіжжя є суспільним комунікативним актом. Але така комунікація потребує напрацювання та усталення еквівалентів обміну. Тобто певного *абстрактного еквіваленту вартості* цих серпа та збіжжя. Цим абстрактним еквівалентом вартості стали гроші, вони стали посередником і між цими двома видами товару, і між покупцем і продавцем, тобто, по суті, почали виконувати комунікативну функцію. Гроші, як засіб комунікації, стали тією кров'ю, яка наповнила їхні артерії. Тому чи не головною функцією міста став *обмін як комунікація різного рівня абстрагованості*. Розпочиналося, очевидно, з простого обміну. Приклад закладання протоміст – торговельних факторій – у новодикритій Америці і натуральний обмін у них свідчать вже навіть у доволі близькі часи про логіку розвитку міста як місця обміну, і тільки потім з'являється посередник, який полегшує комунікацію між суб'єктами обміну, продавцем і покупцем – гроші. Причому, у грошову оди-

львів, пл. галицька, монастир св. бернардинів, 1900-ті

ницю конвертувався певний комунікативний текст. Грошова одиниця стала повідомленням, одиницею інформації, яка засвідчувала певну вартість. Вартість як товару чи послуги, так і самих себе як посередника. Причому, у випадку грошей – це вартість не натуральна, вжиткова, а абстрагована. Щоправда, у давніші епохи такими еквівалентами були і зовсім утилітарні еквіваленти, наприклад, шурі на острові Пасхи, які там були делікатесом. Монета чи мушля, яка виконує функцію грошової одиниці, не надається до безпосереднього вживання, вона є певною абстрактною можливістю – можливістю отримати за неї той чи інший товар чи послугу. МакЛюен сказав би, що є «розширенням» можливостей людини. Люди знаходили порозуміння щодо вартости надаваних ними послуг чи товарів за допомогою *грошового обміну як комунікації*. Таким чином, грошові одиниці стали *знаками, грошовими знаками*, що засто-

совувалися в акті обміну, який з того часу почав називатися актом продажу й купівлі. Обмін цими знаками творив текст, *комунікативний текст обміну*. З часом грошова комунікативна система розбудовувалася. Товарів і послуг ставало більше. Так само більше ставало і людських потреб, які задовольнялися через посередництво грошей. Виникали різні паралельні грошові системи і поставала потреба обміну валют, тобто абстрактних цінностей. *«Паперові, чи репрезентативні, гроші відділилися від своєї давньої функції сховищ, у які акумулювалася праця, і перейшли до такої ж давньої та фундаментальної функції передачі та перекладу будь-якої праці в будь-яку іншу»* (4,159). З часом виникла і потреба у позичанні можливостей, тобто грошей – і виник кредит, позика як ще вищі і абстрактніші рівні цього типу комунікації. Так виник *ринок товарів, послуг та потреб*. Тобто *ринок* у сучасному сенсі слова. Разом з цими послугами з'явилася і верства міщан, які надавали ці послуги – *купців, лихварів, банкірів*. Але ринок товарів, послуг та потреб з самого початку сам потребував місця, де мали зустрічатися продавець та покупець для того, щоб знайти одне одного. Таким місцем стало місто,

Львів, пл. Галицька, 1900-ті

а у місті *ринкова площа*. З часом ця ринкова площа і стала *Площею Ринок, Marktplaz*. Не даремно вона, як правило, була у самому центрі міста, довкола Ратуші. Це свідoctво того, яку роль обмін, продаж як комунікація відіграли в історії становлення міст.

З іншого боку, місто почало жити з уже зовсім чистої форми комунікації, якою є влада, керівництво, управління. Римські міста, на відміну від грецьких міст-держав, виникали саме для здійснення влади. Вони реферували з центром влади та порядку – Римом. Натомість старші грецькі міста-держави радше створювали прибережні факторії, як своїх референтів, з огляду на торговельні стосунки. Натомість римське місто, яке виросло з певного конкретного місця на терені чи було закладене римлянами, щонайперше почало надавати околу *владні, управлінські послуги*. Щоправда, це стосується не тільки римських міст, але й міст взагалі, просто

у цьому випадку владна функція міст найбільш очевидна. І не обов'язково це мало бути владарювання у чистому виді. Хоча й у цій формі також. У місті «сидів» володар або посадник. Тому місто і тулилося коло замку на горі. З нього, як з комунікаційного центру, навсібіч розходилися владні *розпорядження*. А що таке розпорядження, як не певне *імперативне повідомлення*? Тобто, у своїй первинній формі – текст. Місто почало продукувати *текст влади*. Спрямування інформаційних потоків владного характеру стало тим товаром чи послугою, які місто почало надавати ближчій околиці, околу. Але поступово засяг імперативних потоків міста збільшувався і вони, як комунікаційні вузли, почали обслуговувати все більш віддалені території. Зрештою це закінчилося світовими владними структурами – виникненням держави, імперії, сучасних міждержавних об'єднань на кшталт ЕС чи ООН. Сідней та Коломия в інтернетпросторі, а також у просторі здійснення владних рішень, скажімо, імплементації постанов ООН, практично поруч. Це у Піднебесній посланець місяцями гнав коня, щоб довести до околиці імперії розпорядження правителя, і у Кафки («*Імператорське послання*») треба було все життя чекати на повідомлення (5). Таким

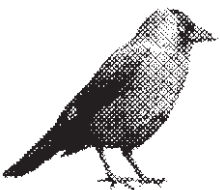
Львів, монастир св. домініканів, 1900-ті

чином, міста вплетені у *комунікативний текст* влади, з них виходить *імперативний текст*. Вони є його комунікаційними вузлами і ретрансляторами. Тому саме в них виникла *владна та судова верства, бюрократія, чиновництво*.

Окрім того, місто стало і головним місцем обміну інформацією. Але для пришвидшення та упорядкування комунікації з часом став потрібним ще один інструмент – *письмо*. Саме *письмо* *творило як тексти обміну* (самі гроші як тексти, векселі, розписки), *але так само і тексти влади* (розпорядження, вироки, зрештою, закони). Ні гроші, ні влада як певні «*символізовані засоби комунікації*» без виникнення письма існувати не змогли б, вважає Ніклас Луман: «*Історичним імпульсом для виникнення особливих символізованих засобів комунікації, очевидно, стало винайдення та поширення письма, яке надзвичайно розширило комунікативний потенціал суспільства і вивело його за межі інтеракції безпосередньо присутніх, а отже, і з-під контролю конкретних систем інтеракції. Без письма було б неможливо вибудувати комплексні ланцюги влади всередині політико-адміністративної бюрократії...*» (6,15). Отож, винайдення письма стало передумовою виникнення ринку, а з часом і влади як форм комунікації.

Разом з тим, все, що стосується письма, «*так само є актуальним і для дискурсивного розвитку і писемного забезпечення більш комплексних зв'язків, що орієнтуються на код істини. Сортувальна функція логічно схематизованого коду істини стає необхідною лише у тому випадку, коли вона застосовується до письмово сформульованої системи ідей*» (6,15). Завдяки письму циркулююча у комунікації інформація систематизувалася, кристалізувалася у «*систему ідей*», емансипувалася від своєї чисто утилітарної функції. Інформація трансформувалася, з одного боку, у *знання*, яке стало товаром. З часом місто через свої навчальні заклади змогло запропонувати знання як товар у чистому виді. З'явилася *наука* як компендіум знань, які вважаються на даний момент вірними. Уся *Сумма* цих знань вже точно *творює науковий текст*. Тканину цього тексту *створять університети* у містах як місцях збирання, продажу через навчання та прирощення знань. Таким чином, університети, монастирі стали ринками та дистриб'юторами знань. Університети нових часів, особливо у Пруссії, не тільки вчили моло-

дих людей, але й «формували» (*Bildung*) їх у цілісні особистості через комунікацію вчителя та студента (7,170). З'явилися *учителі, вчені та студії, студенти*. Однак, університети не тільки продавали знання через навчання, але й продукували його, працюючи з уже наявним *науковим текстом*. А також збирали це знання, спілкуючись з іншими науковцями – все та ж комунікація. Таким чином, знання почали циркулювати світом через сітку навчальних закладів, які, як правило, розташовувалися у містах.

З іншого боку, з'явилася більш відсторонена від утилітарності інформація – *новина*, поступово розвинувся *ринок новин*. Новини продавалися і купувалися, на новини очікували, їх хотіли почути. Ринок новин теж починався з місця

зустрічі покупців і продавців на ринковій площі. Постійно подорожуючі разом з товарами купці стали спочатку дистриб'юторами новин, а з часом, зрозумівши, що вони чогось варті – продавцями новин. Вони почали передавати персональні звістки, повідомлення, листи. Тобто інформаційні повідомлення від і до конкретних адресатів. Спочатку це були радше комерційні повідомлення, однак з часом і особисті. Рухатися почали не лише векселі, але й листи. Так з'явилася *пошта* як інструмент передачі текстів. А отже – *поштарі*. Згодом міські купці почали просто поширювати новини, які не мали персоніфікованого адресата. Новини у чистому виді. З часом ці не персоніфіковані новини, тобто текст у чистому виді, почали просто продавати. Для того, щоб продати велику кількість

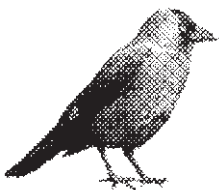
Львів, собор св.Троїці, 1900-ті

товару, його виробництво слід механізувати, і після письма з'явився друк. А отже – друкарі. *«Технологія поширення – для масмедій це друк – є майже таким досягненням, яким для економіки стала посередницька функція грошей... між відправником та адресатами не може відбутися безпосередня інтеракція. Інтеракція виключена завдяки посередництву техніки, і це має далекосяжні наслідки, які дають можливість визначити поняття «масмедій» (8,9-10). З'явилися перші газети. Об'єм інформаційного тексту розростається на очах. Перші газети нагадували радше прокламації, з часом вони розрослися до чималих щоденних видань. Текст, що його продукувало місто і який йшов через місто, розбухав на очах. Із технічним прогресом з'явився ринок масмедій. Місто озброїлося всесвітньою комунікаційною мережею, звичайною і електронною поштою, звичайною і електронною пресою, радіо, телебаченням, інтернетом. Воно все більше стає вселенським. Комунікація у ньому, завдяки електронним засобам комунікування, стає практично миттєвою. Правда, з огляду на таку гіперкомунікативність постмодерного світу дехто, як МакЛюен, гадає, що в результаті цього світ перетворюється не*

у вселенське місто, а у всесвітнє село, де, як у селі, все близько, де для інформації практично немає жодної віддалі (3).

Вище ми розглядаємо місто як інструмент продукування та ретрансляції тексту обміну, а також імперативного, наукового та інформаційного тексту. Тут воно виступає як продуцент і ретранслятор текстів. А тому живиться цими текстами. Оперування цими текстами значною мірою і окреслює суть феномену міста як такого. Рух товарів, грошей, послуг, розпоряджень, рішень, знань, новин, взагалі різного роду ресурсів і є тим, що робить місце містом. Усі ці перетікання ресурсів здійснюються у процесі комунікування, яке і плете комунікативний текст міста. Як ми бачимо, комунікація, яку забезпечувало місто, все більше спеціалізувалася. Тому її забезпечували різні верстви міщан – купці, перекупки, чиновники, можновладці, учені, учителі, поштарі, газетярі і т.д. Однак, комунікативний текст міста – це той текст, який перетікає всередині міських артерій. Він інтер'єрний.

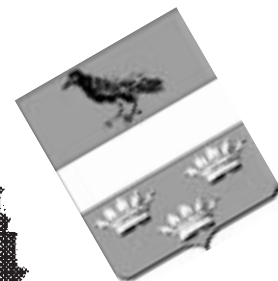
Львів, Єзуїтський парк, собор св. юра, 1900-ті

Місто постає перед нами і як певний, характерний саме для цього міста соціум. Як певний соціальний екстер'єр. Воно постає перед нами як певний набір соціальних типів, які творять *соціальний кон-текст міста*. Тим, хто забезпечує перетікання усіх попередньо згаданих ресурсів, є соціум, складно організована громада міста. Міську громаду характеризує глибока спеціалізація кожного індивіда. Це все ті ж *купці, перекупки, чиновники, можновладці, вчені, учителі, студенти, поштарі, повії, газетярі, інтернаути і под.* Вони постають як певні соціальні типи. Причому кожне з міст природним чином виконувало різний набір комунікативних функцій – котресь з них мало більше торгових функцій, скажімо, було значним портом, інше було великим адміністративним центром, ще якесь славилося як університетське місто, ще інше випускало загальнонаціональну газету. На це різноманіття накладалися цивілізаційні та культурні впливи, які у кожному місті сформували свій неповторний набір цивілізаційно та культурно забарвлених соціальних ти-

пів. Китайський учений не тотожний ученому європейському. Але і вчений у Австрійській імперії це не те, що вчений у Росії. Гебрейський книжник – не вчений єзуїт. Разом з тим, ускладнення комунікативного тексту міста надзвичайно ускладнило і структуру соціальних типів кожного з міст. І ми отримали не тільки купця як такого, але *маклера, оптовика, роздрібного продавця*. Чого варте таке поєднання, як багатосторонньо і доглибинно описаний гебрейський комівояжер, у якому Кафка неперевершений: *«Одного ранку, прокинувшись од неспокійного сну, Грегор Замза побачив, що він обернувся на страхітливу комаху...»* (9, 43). Цей чималий набір соціальних типів, які набули свою специфічність за поєднання дуже унікального збігу соціальних, культурних та психологічних обставин. Вони є улюбленими об'єктами письменства упродовж принаймні двох останніх

львів, собор св.юра, 1900-ті

20 сторіч. Це романтична молода дама, фланер, денді, фраєр, клошар, батяр, колекціонер, гравець, нероба, поет, курва, модниця, матрона, школяр, отець родини, самогубець, вампір, тиран... Усе це різноманіття типів не тільки населяє місто. Воно надає йому його неповторного коду. Це теж *текст*, через який місто показує самого себе. Причому показує себе різними соціальними типами на різних історичних періодах свого розвитку. Одні соціальні типи зникають, а інші, навпаки, появляються. Між ними є і певний зв'язок. *Вугляра* у Львові на разі не потрібно і він зник як тип. Щоправда, його примарний образ з'явився у новому перекладі новели Франца Кафки «*Верхи на кадобі*» (10). А із зникненням вугілля як засобу опалення львівських грубок майже зник пострах дітей – *чорний коминяр*. Чи пострах продавців на золочівському та бродівському ринках айхмістр Ансельм Айбеншютц (11). Инколи це типи дивачні, тепер вже примарні, однак як же ж важливі для відчитування міста та вбудовування себе в нього! Людина, що перебуває чи хоче поселитися

у місті, повинна вміти відчитувати цей набір соціальних типів, орієнтуватися у ньому, бо міський соціум відкривається нам через них. Зрештою, це не тільки потрібно з утилітарних чи практичних міркувань – бо ж потрібно якось поміж всього цього різноманіття жити і бути адекватним у цьому карнавалі людських типів. Насправді ефективним у цьому соціумі можна бути тільки досконало винюшуючи, до якого з них відноситься той чи інший індивід, так би мовити, знатися на людях, бути досвідченою людиною, досконало знаючи, «з яких він», знати попередні, вже зникаючі чи шезлі соціальні типи людей. Тому такою важливою є саме вітчизняна і навіть регіональна література. Знання і візуалізації усіх цих типів так бракує для відбудови, чи, точніше, побудови сучасних ідентичностей. Особливо на регіональному рівні.

Місто є не тільки соціумом, але й певним артефактом, артефактом, який розвивається. Воно має свій простір, силует, свій характер, екстер'єр. Зрештою, свій стиль. І це не тільки архітектура чи рельєф. Хоча вони – передусім. Вловити *стрій міста* надзвичайно важливо. Процес цього вловлення, внюхування блискуче показав Герман Блох на початку своєї новели

Львів, собор св. юра, 1900-ті

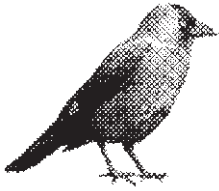

«Блудний син»: «Спочатку він нічого не бачив, крім вологої трави і кущів праворуч від нього; точніше, він відчував їхній запах, мимоволі і сам віддавався раптовій свободі, яка струменіла у вологому повітрі; кущ за огорожею просунув до нього своє гілля, і він занурих руку в гущавину вологого листа. Хоча й не одразу, він все ж нарешті зібрався з думками і почав усвідомлювати своє оточення. Отож позаду залишився вокзал, який був в основі площі, яка мала форму витягнутого рівнораменного трикутника, який своєю вершиною був спрямованим до центру міста...» (12,66). Екстер'єр міста теж постає перед нами як певний текст, який ми маємо відчитувати. Місто постійно порівнюють з палімпсестом. І мають рацію. Міста постійно пишуть свій нескінченний текст. Це і архітектура, яка до нас промовляє, яка свідчить про естетичні уподобання городян і їхні технічні можливості – Бруно Шульц, «Вулиця Крокодилів» (13). Назви вулиць, кварталів, вивіски, нумерація будинків змінюються. Змінюються соціальні типи. Змінюється і місто як простір знаків та слідів. Теперішня назва вулиці є знаком, натомість попередня вже тільки слідом, який був на вже зішкрябаній верстві міста-палімпсесту. Певний стиль одягу гризетки

є знаком, однак у ньому можуть бути і сліди від смаку бабусі. Українська мова львів'ян є *знаком*, знаком часу, однак акцент є *слідом*. Для того, щоб бути правдивим, корінним, за-корінним мешканцем того чи іншого міста, ми повинні не тільки *відчитувати знаки*, знати, де розташована та чи інша вулиця, чому вона так чи инак називається, як це корелює з ментальністю сьогодення і мешканців саме цього міста, але й бачити сліди попередніх назв та епох. Називаючи так чи инакше вулиці, кнайпи, ми пишемо текст міста. Так чи инакше одягаючись, ми не тільки о-значаємо себе, як певну особистість, сигналізуємо іншим, ким ми є, щось про себе повідомляємо, водночас ми і свідчимо про переданий нам смак чи несмак – і це є *слідом*. Одягаючись і йдучи вулицею, ми теж пишемо великий текст міста. Але ми ніколи не будемо насправді за-корінними у місто, якщо не зможемо *відчитувати сліди*. Попри те, що це тільки сліди, за певних обставин вони стають більш вагомими, ніж навіть знаки. Суть криється у деталях.

львів, вул. підвалона, вежа кофнякта, 1900-ті

Якщо говорити про феномен міста, який розгортається перед нами, то можемо констатувати його багатозначність. З одного боку, це реальне місто. З іншого – мітологічні нашарування. Причому, якщо говорити, скажімо, про такі міста, які пережили різні епохи, то цих мітологій є декілька. І при цьому вони майже не перетинаються. Існують доволі автономно, або навіть суперечать одна одній. Скажімо, польський міт *wesołego Lwowa* з набором символів: *Simper fidelis, obrońców Lwowa, orląt lwowskich* донедавна у свідомості сьогоdnішніх мешканців Львова аж ніяк не перетинався з українським мітом Львова з його набором символів: *княжого міста, оплоту українства, Листопадового чину, столиці ЗУНР*. Ще іншим і практично закритим для широкого загалу є гебрійський чи майже зникаючий вірменський міти Львова. Таким чином, реальне місто у баченні

представників різних культур неначе помножується. У мітологічному просторі існує декілька міст з назвою Львів. Живучи в українській чи польській парадигмі? ми означуємо, реперуємо це місто своєю *системою знаків*. І вона не співпадає з системою знаків іншої, «не нашої» культурної традиції. Ми опираємося на «свої» реперні точки, коли облаштовуємося, закріплюємося у місті. Ба більше – розставляємо їх по ньому. Для українців *польський міт* відчитується вже не як *система знаків*, а як *розсип слідів*. І навпаки. Натомість гебрійський чи вірменський міт для них обох є тільки слідами. Донедавна ми ними майже не цікавилися і жодним чином не вважали їх хоч якось корисними. І наштовхнулися на те, що мітологічна тканина міста набагато багатша, ніж ми підозрювали. І що закорінюючись у цьому реальному місті, ми не зможемо так просто і без шкоди для куль-

єрмо єрб, львів, базар, 1920-ті

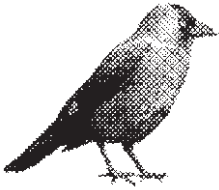

турного контексту міста і далі ігнорувати *багатошаровість мітологічного контексту міста*. Якщо ми не враховуватимемо всього цього різноманіття, то отримаємо спрощену конструкцію, яка не буде життєздатною, як совєтська конструкція «соціалістичного міста». Рано чи пізно, через сліди це різноманіття все ж проявиться на палімпсесті, яким є живе місто. Тому перед нами, теперішніми мешканцями міста, для того, щоб стати його громадянами, стоїть завдання опанування всією його поліфонією. Можливо, це не таке нагальне завдання для поляків, гебреїв чи вірмен. Тільки мала часточка їх живе у Львові. Однак, закорінення у Львові просто змушує нас відкривати для себе і польський, і гебрейський, і вірменський чи австрійський міти Львова. Спочатку навчитися читати сліди, щоб потім доповнити свою львівську українську знакову систему їхніми.

Зрештою, палімпсестове бачення міста не є якимось особливим винаходом нашого часу. Роже Кало зауважив, що вже на початку ХІХ сторіччя багато письменників були переконані, що Париж «не є ні єдиним, ні справжнім Парижем, що це тільки виблискуюча на світлі декорація, занадто звичайна декорація, яку таємні маніпулянти виставили для того, щоб заслонити инший Париж, Париж реальний, Париж-видовище, Париж нічний, невловимий, і тим потужніший, чим більш таємничий...» (14,106).

Ці системи знаків та слідів творять текст міста. Це весь візуальний і культурний контекст. Архітектоніка міста, його стильовість, матеріальна культура, меморіальна означеність, система конотацій, асоціацій, соціальних типів, культурних і матеріальних знаків та слідів – все це, та багато що инше – це текст міста, яке звер-

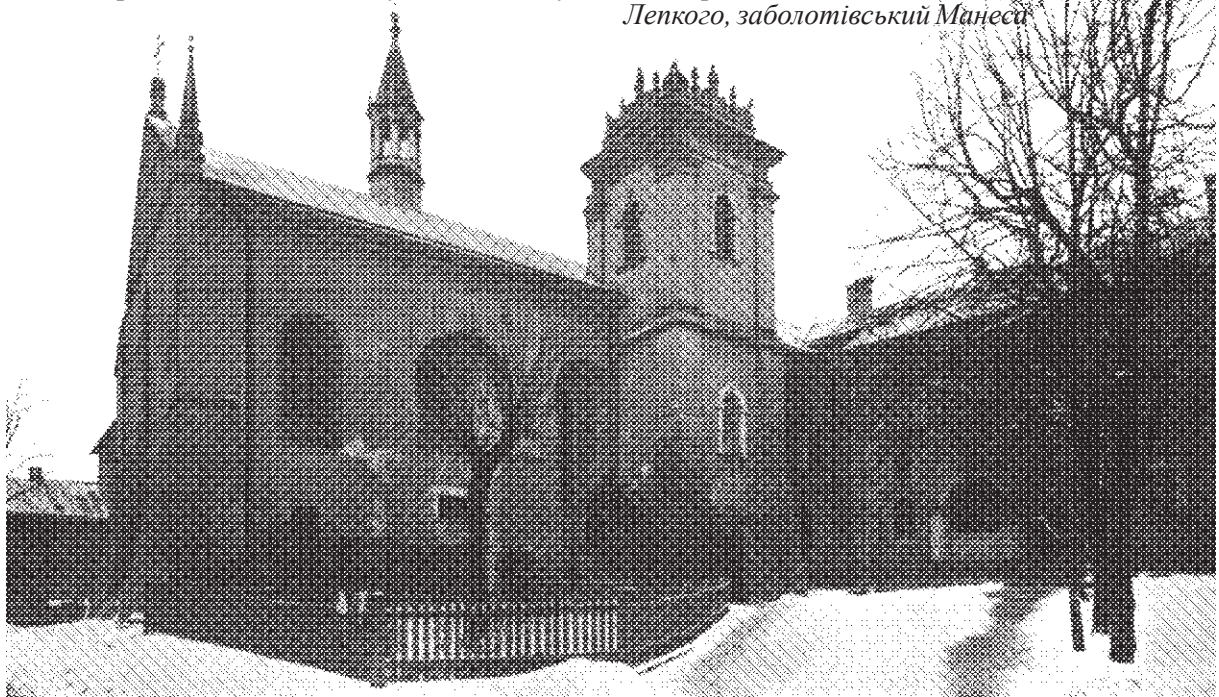

тається до нас. Це *текст міста*, міста, яке говорять. Але є ще й *текст*, чи *тексти про місто*. Вони неначе вторинні щодо тексту самого міста. Хоча і текст міста, своєю чергою, вторинний і у чомусь, напевно, ілюзорний щодо самого реального міста. Тобто вони, за визначенням Владіміра Топорова, є неначе «сон про сон». Разом з тим, цей «сон про сон» є «надзвичайно насиченою реальністю, яку не можна уявити без існуючого поза ним цілого і яке не можна відірвати від міту та сфери символічного» (15).

Найліпше і найбільш звично *текст міста* втілюється у літературних текстах. Це своєрідні квінтесенції великого тексту міста. У них не тільки виявляється характер міста, але й значною мірою формується бачення цього міста. Аналізуючи структуру міста та структури літературних форм, Міхаїл Бахтін побачив надзвичайний зв'язок між структурою міста та структурою повісті, називаючи її «міською епопеєю». І місто, і повість є явищами багатомовними у своїй природі. У них перетинаються не лише різні мови, але світ публічний і внут-

рішній, а тому – суспільний дискурс і внутрішня мова, різні діалекти і ідіолекти. Повість, за Бахтіним, є літературною формою, у якій стикаються різні «голоси». І таким чином, *гетероглосії* міста відповідає *поліфонія* повісті. «Якщо дослідити історію повісті XIX і XX сторіч, то виявиться, що найвидатніші літературні досягнення у цьому жанрі є своєрідними описами міст, причому ці міста зовсім не відіграють роль «тла» для розвитку сюжету повісті, а виступають як герої першого плану» (16,26). І у цьому сенсі Дрогобич є головним героєм прози Бруно Шульца. Бо *Дрогобич Бруно Шульца* є, за Топоровим, «надзвичайно насиченою реальністю». Він найліпше не тільки відобразив, але й сформував саму суть *дрогобицького тексту*. А Йозеф Рот – *бродівського тексту*. Тому *Броди Йозефа Рота* теж є такою ж «надзвичайно насиченою реальністю». Щоправда, багато текстів для нас, попри всю свою хрестоматійність і безсумнівну цінність, насправді не є відкритими. Як от *львівський текст Івана Франка*. Чи *бережанський текст Богдана Лепкого*, *заболотівський Манеси*

львів, монастир бенедиктинців, 1900-ті

Шперберга. Гадаю, ми ще маємо відкрити для себе *Львів Франка* та *Бережани Лепкого*, *Заболотів Шперберга*. Йдеться не про знавців, а про широку, якнайширшу публіку. Шкільна атмосфера зовсім цьому не сприяє. Молоді люди радше впираються на лектурі класики. Можливо, для того, щоб тексти не відштовхували одразу, є сенс читати їх від кінця, як вирваний з якоїсь книги зшиток, може, навіть не знаючи занадто марковане ім'я автора. Досі *Львів Франка* чи *Бережани Лепкого* не візуалізовані – людині, яка не працює в історичному музеї чи картинній галереї, годі насправді уявити, як вони виглядали. Ризикну стверджувати, що масований пресинг масмедієв призвів до того, що львівський чи станіславівський дискурс був елімінований петербурзьким чи московським. Якщо до епохи

«зменшення» світу до розмірів кімнати з телевізором чи комп'ютером спільноти більшою мірою замикалися у своєму локальному дискурсі, то сьогодні це неможливо. І локальні дискурси гинуть. Домінує масовіший. Той, що нав'язується через масмедії. Тому *петербурзький* чи *паризький текст* львів'янами відчитується одразу. А львівський – ні. Тому я свідомо даю у цій статті надзвичайно розгорнуті цитати. Зануренням у них, я думаю, теж можна певним чином увійти у текст міста, якого вони стосуються. По суті – відновити той дискурс, який ми втратили і який, за певного зусилля, повертає нас до самих себе. Напевно, тонкі читачі, що виплекані на мовних смаколиках, оцінять це чергове нагадування про великі тексти нехай і провінційних, проте вкрай своєрідних

одо добровольський, львів, пл. уельни (пл. митна), намісництво, 1915

містечок, які є приспаною складовою нашої ідентичности. Для того, щоб ці тексти були насправді прочитаними, самотньої лектури якогось галицького естета замало. Дискурс твориться у комунікації. А сьогодні – у масмедіях. З них, як із засобів масової комунікації, і слід починати.

1. Антонич Б.-І. Сурми останнього дня. Поезії. Радянський письменник, 1989.

2. Шульц Бруно. Липнева ніч. Переклад Тараса Возняка. Форум видавців, Львів, 2004. С. 201-202 //

«Чи відчуваєте ви таємний, глибокий сенс цієї пригоди, коли вутлий і блідий повноліток виходить крізь скляні двері з безпечної пристані сам-один у безмір липневої ночі? Чи перебрере він колись ці чорні мочарі, трясовини і провалля нескінченної ночі, чи пришвартується якогось ранку у безпечному порту? Скільки десятиліть триватиме ця чорна одіссея?»

Ще ніхто не написав топографії липневої ночі. У географії внутрішнього космосу ці карти – не заповнені.

Липнева ніч! З чим би її порівняти, як описати? Може, порівняю її з нутром величезної чорної рожі, що накриває нас стократним сном тисячі оксамитових пелюсток? Вітер ночі до глибини роздмухує її пухнастість, і на духмяному дні досягає нас погляд зірок.

Може, порівняю її з чорним фірмаментом наших приплющених повік, наповненим мандрівним пилом, білим маком зірок, ракет і метеорів?»

А може, порівняю її з довгим, як світ, нічним потягом, що іде безконечним чорним тунелем? Ити крізь липневу ніч – це насилу продиратися з вагону до вагону, поміж сонних пасажирів, серед тісних коридорів, задушливих купе і перехресних протягів.

Липнева ніч! Таємний флюїд мороку, жива, чуйна і рухлива матерія темряви, що неустанно кшталтує щось із хаосу і кожний отриманий кшталт тут-таки покидає! Будівельний матеріал чорноти, який громадить довкола сонного мандрівника печери, склепіння, впадини і ніші! Мов набридливий базіка, супроводить вона самотнього мандрівника, замикаючи його у колі своїх видив, невтомна у вигадуванні, маренні, фантазуванні – галюцинуючи перед ним зоряні далі, білі чумацькі шляхи, лябіринти

нескінченних колізеїв і форумів. Повітря ночі, цей чорний Протей, що формує для забави оксамитові згушення, пасма ясинової духмяности, каскади озону, раптові безповітряні глушини, що ростуть, мов чорні бані, в нескінченність, потворні виногорода темряви, налиті темним соком. Пропихаюся серед цих тісних фрамуг, похиляю голову під ці низько навислі арки і склепіння, і ось раптом стеля уривається, з зоряним зітханням відкривається на хвилю бездонна копула, щоб умент знову запровадити мене між тісні стіни, переходи і фрамуги. У тих затишшях без передиху, у тих затоках темряви ще стоять уривки розмов, зоставлені нічними мандрівниками, фрагменти написів на плякатах, згублені такти сміху, пасма шептів, яких не розпорошив повітря ночі. Часом ніч замикає мене мов би в тісному покої без виходу. Мене опановує сонливість, я не можу збагнути, чи ноги ще йдуть, чи то я вже давно відпочиваю в цьому маленькому готельному покоїку ночі. Та ось чую оксамитовий гарячий поцілунок, згублений у просторі пахучими устами, відкриваються якісь жалюзі, я високим кроком переступаю парпет вікна і мандрую собі далі під параболами летючих зірок.

З лабіринту ночі виходять два

мандрівники. Вони щось плетуть один одному, витягають з темряви якийсь довгий, безнадійний хвіст розмови. Парасоль одного з них монотонно стукає о брук (такі парасолі носять від дощу зірок і метеорів), вони вештаються, мов п'яні, великі голови в банястих мельниках. Трохи згодом мене якусь хвилину затримує конспіративний погляд чорного, зизуватого ока і велика кощава долоня з випуклими вузлами, заціплена ніччю на щудлі палиці, затиснута довкола руків'я з оленьчого рога (в таких палицях бувають сховані довгі тонкі шпаги).

Врешті на кінці міста ніч зрікається зі своїх забавлянь, скидає заслону, відслоняє своє серйозне і вічне обличчя. Вже не забудовує нас у злудному лабіринті галюцинацій і маячність, відкриває перед нами свою зорянисту вічність. Фірмент росте у безмежність, сузір'я горять у своїй величі в одвічних позиціях, рисуючи на небі магичні фігури, як коли б вони хотіли щось благовістити, віщувати щось остаточне своїм пронизливим мовчанням. Від ряхтіння далеких тих світів пливе райкання жаб, срібне зоряне гомоніння. Липневі небеса сіють нечутний мак метеорів, що тихо всякає у всесвіт».

3. Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека. Канон-Пресс-Ц, М., 2003.

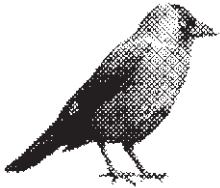
4. Гумбрехт Х.-У. В 1926. На остріе времени. Новое литературное обозрение, Москва, 2005.

5. Кафка Ф. Імператорське послання. Переклад Євгена Поповича. Зарубіжна проза першої половини ХХ сторіччя: новели, повісті, притчі. Навчальна книга, Київ, 2002 //

«Імператор – так казано – тобі, самотньому, тобі, жалюгідному підданцеві, мізерній тіні від імператорського сонця, загубленій у най-дальшому закутку, саме тобі імператор зі смертного ложа свого послав вістку. Він звелів вісникові вклякнути біля ложа і пошепки переказав послання йому на вухо; і такої ваги надавав він тому посланню, що наказав вісникові ще й повторити його собі на вухо. Тоді, кивнувши головою, підтвердив, що вісник добре запам'ятав сказане. І перед усіма свідками своєї смерті – а всі проміжні стіни були зломлені і на парадних сходах, скільки око сягало, щільним кільцем стояли значні люди держави, – перед усіма ними вирядив вісника. Вісник од-

разу ж вирушив у дорогу; дужий, невтомний, він обома руками прокладає собі дорогу в юрбі; а коли натикається на опір, то показує на грунди, де має знак сонця; ніхто так легко не долає шлях, як він. Але юрба така велика; її оселям немає краю. Коли б перед ним було чисте поле, як би він мчав, і незабаром ти, певне, почув би солодкий стук його руки у твої двері. Та ба, як марно старається вісник; він ще й досі пробивається крізь покої внутрішнього палацу; і ніколи йому їх не подолати; а якби й пощастило подолати, то нічого він цим не досяг би; йому треба було б ще перейти сходи; а коли б він і перейшов їх, то нічого б цим не досяг; треба було б ще перебратися через численні подвір'я; а за тими подвір'ями інший палац, що оточує перший; і знову сходи й подвір'я; і знову палац; і так цілі тисячоліття; і якщо б він усе-таки вихопився з останньої брами – проте ніколи, ніколи йому не досягти цього, – перед ним ще була б тільки резиденція, середина світу, засипана покидьками. Нікому не пробитися крізь неї, а надто з посланням мерця. А ти сидиши

Львів, вул. пекарська, каплиця медичного інституту, 1900-ті

біля свого вікна і мрієш про нього, коли надходить вечір».

6. Луман Н. Власть, Праксис, М., 2001.

7. Гадамер Г.-Г. Ідея Університету – вчора, сьогодні, завтра // Ідея Університету, Літопис, Львів, 2002.

8. Луман Н. Реальность масмедиа, Праксис, М., 2005.

9. Кафка Ф. Перетворення. Переклад Євгена Поповича. Зарубіжна проза першої половини ХХ сторіччя: новели, повісті, притчі. Навчальна книга, Київ, 2002 //

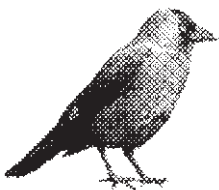
«Одного ранку, прокинувшись од неспокійного сну, Гретор Замза побачив, що він обернувся на страхітливу комаху. Він лежав на твердій, схожій на панцир спині і, коли трохи підводив голову, бачив свій дугастий, рудий, поділений на кільця живіт, на якому ще ледь трималася ковдра, готова щомиті сповзти. Два рядки ла-

пок, таких мізерних супроти звичайних ніг, безпорадно метлялися йому перед очима.

«Що зі мною сталося?» – думав він. Це був не сон. Він лежав у своїй кімнаті, звичайній невеликій людській кімнаті, серед чотирьох добре знайомих стін. Над столом, на якому розкладено загорнуті кожен окремо взірці сукна – Замза був комівояжер, – висів малюнок, що його він недавно вирізав з ілюстрованого журналу й заправив у гарну позолочену рамку. На малюнку зображено даму в хутряному капелюшку й хутряному боа. Дама сиділа рівно й виставляла глядачеві важку хутряну муфту, в якій її руки тонули по самі лікті.

Гретор перевів погляд на вікно, і від того, що погода така погана, – чути було, як тарабанить дощ по блясі на підвіконні, – йому стало зовсім сумно. «А що, коли б я ще трохи поспав і забув усі химери», – подумав він. Але про це

було годі ї згадувати, бо він звик спати на правому боці, а в теперішньому своєму стані не міг перевернутися. Хоч як він борсався, щоб перекинути своє тіло на правий бік, воно щоразу перекинувалося назад на спину. Він спробував, мабуть, усотє, заплющити очі, щоб не бачити, як дригаються його лапки, і перестав аж тоді, коли відчув у боці незнаний ще, легенький, тупий біль.

«О Боже, – подумав він, – який важкий фах я собі вибрав! День у день дорога. І так доводиться хвилюватись набагато більше, ніж на тій самій роботі дома, а тут ще ця жахлива їзда, морока з пересадками, нерегулярна, погана їжа, щораз нові, чужі, байдужі люди. А хай йому чорт!» Грегорові злегка засвербів живіт; він повільно підсунувся вище на подушку, щоб

легше було підвести голову, знайшов свербляче місце, вкрите незрозумілими йому білими цятками, і хотів почухатися однією лапкою, проте відразу одсмикнув її, бо по шкірі пішов мороз.

Він знову ліг як лежав. «Отак щодня вставати вдосвіта, то можна зовсім отупіти, – подумав він. – Людині треба висиплятися. Інші комівояжери живуть, як жінки в гаремі. Коли я, наприклад, десь перед обідом повертаюсь до готелю, щоб переписати укладені угоди, ці панове ще тільки снідають. Хай би я спробував так у свого шефа: миттю вилетів би з роботи. А втім, хтозна, може, мені було б краще. Якби я не тримався місця через батьків, то давно б кинув його; пішов би просто до шефа й сказав би йому геть усе, що думаю. Він би, певно, упав із своєї конторки! Дивна звичка – розмовляти зі службовцем згори вниз, сидючи на високій конторці. А підійти треба впритул, бо шеф недочуває. Ну, ще не все втрачено; як тільки я зберу грошей, щоб сплатити йому батьків борг – на це треба п'ять або й шість років, – то неодмінно так і зроблю. І буде по всьому. А поки що треба вставати, бо мій поїзд відходить о п'ятій».

10. Кафка Ф. Верхи на кадобі. Переклад Євгена Поповича. Зарубіжна проза першої половини ХХ сторіччя: новели, повісті, притчі. Навчальна книга, Київ, 2002 //

«Вугілля скінчилося; кадіб порожній; лопата лежить без діла; холодом дихає груба; мороз ходить по кімнаті; за вікном залякли обсіпані інєсм дерева: небо – лише срібна табличка для того, хто благає в нього допомоги. Треба дістати вугілля, не замерзати ж мені; за мною – безжальна груба, попереду мене – таке саме безжальне небо, і мені доводиться відчайдушно борсатися між ними, шукати допомоги десь посередині – у вугляра. Та вугляр уже звик до моїх прохань, отож треба якось особливо переконати його, що я не маю ані грудочки вугілля і що він тепер для мене – як сонце на небі. Я повинен прийти, мов жебрак, що охляв із голоду і хоче сконати на чужому порозі, і через те куховарка наливає йому гуці з випитої кави: отак і вугляр мені, хоч і з люттю, але

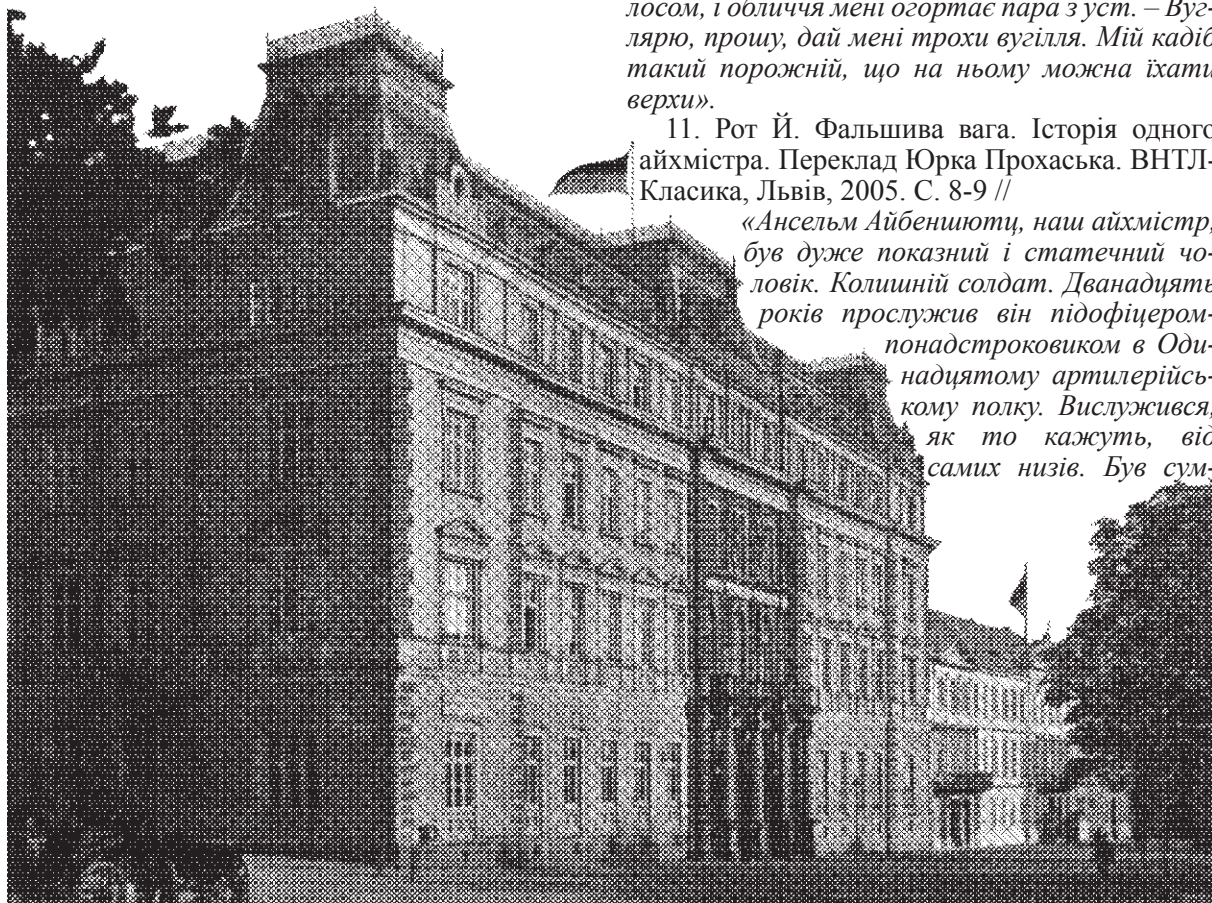
пам'ятаючи заповідь «Не вбий!», шпурне в кадіб лопату вугілля.

Від того, як я з'явлюся до нього, залежатиме моя доля, тож я їду на кадобі. Верхи на кадобі, тримаючись за дужку – найпростішу вуздечку, я насилу спускаюся сходами донизу; проте внизу мій кадіб зводиться – велично, чудово; навіть верблюди, здригаючись від палиці погонича, не зводяться з землі так гарно, як він. Я їду по замерзлому провулку рівномірним клусом; я не опускаюся до рівня вхідних дверей, а часом здіймаюся аж до других поверхів. Але найвище я ширяю перед дверима вугляревого підвалу. Він згорбився внизу біля свого столика й щось пише; у підвалі так гаряче, що двері відчинені навстіж.

– Вуглярю! – гукаю я хрипким від морозу голосом, і обличчя мені огортає пара з уст. – Вуглярю, прошу, дай мені трохи вугілля. Мій кадіб такий порожній, що на ньому можна їхати верхи».

11. Рот Й. Фальшива вага. Історія одного айхмістра. Переклад Юрка Прохаська. ВНТЛ-Класика, Львів, 2005. С. 8-9 //

«Ансельм Айбенишюц, наш айхмістр, був дуже показний і статечний чоловік. Колишній солдат. Дванадцять років прослужив він підofiцером-понадстроковиком в Одинадцятому артилерійському полку. Вислужився, як то кажуть, від самих низів. Був сум-

лінним солдатом. І ніколи в житті не полишив би війська, якби його до цього у своїй суворій, ба навіть неблаганній манері не змусила власна жінка.

Він одружився так, як то одружуються майже всі підofiцери-понадстроковики. Ех, які ж вони самотні, ці підofiцери-понадстроковики! Що вони бачать? Самих чоловіків і нікого, крім чоловіків! Жінки, які трапляються на їхньому шляху, шугають повз них, мов ластівки. І вони одружуються, ці підofiцери, щоби, так би мовити, спіймати за руку бодай одну-єдину з тих ластівок. Отож і гармашдовгостроковик Айбенишотц також одружився, одружився з байдужою йому жінкою, на місці якої могла бути будь-яка інша. Йому було так шкода скидати з себе однострій. Він не любив цивільного одягу, тоді він скидався собі на равлика, якого змушують вилізти з мушлі, збудованої з власної слини. – а отже з власної плоти й крові, – будованої мало не чверть усього равликового життя. Але й інші побратими почувалися не надто інакше. Більшість мали жінок: внаслідок помилки, самотности, кохання – хто зна! Всі

вони слухалися тих своїх жінок: зі страху чи лицарськості, зі звички чи щоб уникнути самотности – хто зна! Словом, Айбенишотц розпрощався з військом. Він скинув однострій, свій коханий однострій, полишив казарму, свою кохану казарму».

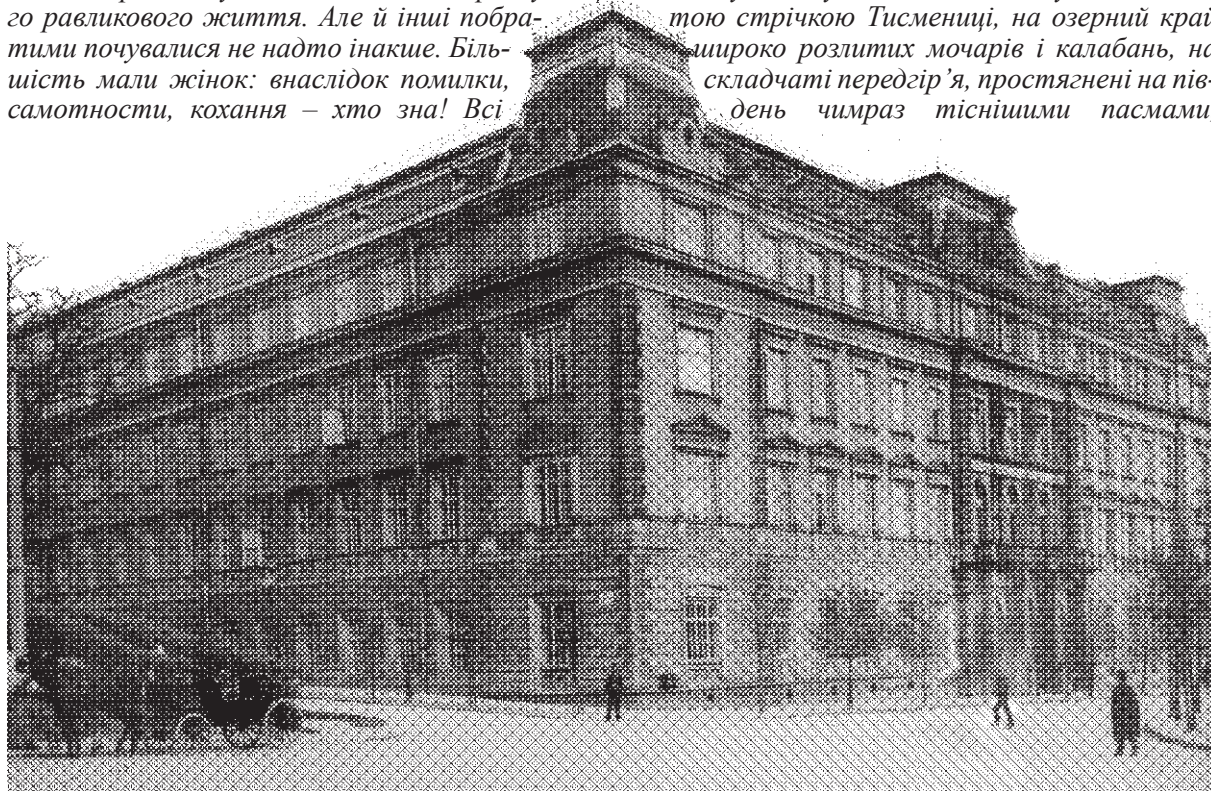
12. Брех Г. Невиновные. Смерть Вергилия. Радуга, Москва, 1990.

13. Шульц Б. Вулиця Крокодилів. Переклад Миколи Яковини. Форум видавців, Львів 2004. С. 77-78 //

«У шухляді насподі глибокого бюрка мій батько зберігав гарну стару карту нашого міста.

То був цілий том скріплених смужками полотна пергаменових аркушів ін-фоліо, що розкладалися величезною настінною мапою на кшталт панорами з пташиного льоту.

Повішена на стіні, займаючи майже цілу кімнату, вона відкривала далеку перспективу на велику долину, хвилясто повиту блідо-жовтою стрічкою Тисмениці, на озерний край широко розлитих мочарів і калабань, на складчаті передгір'я, простягнені на південь чимраз тіснішими пасмами,

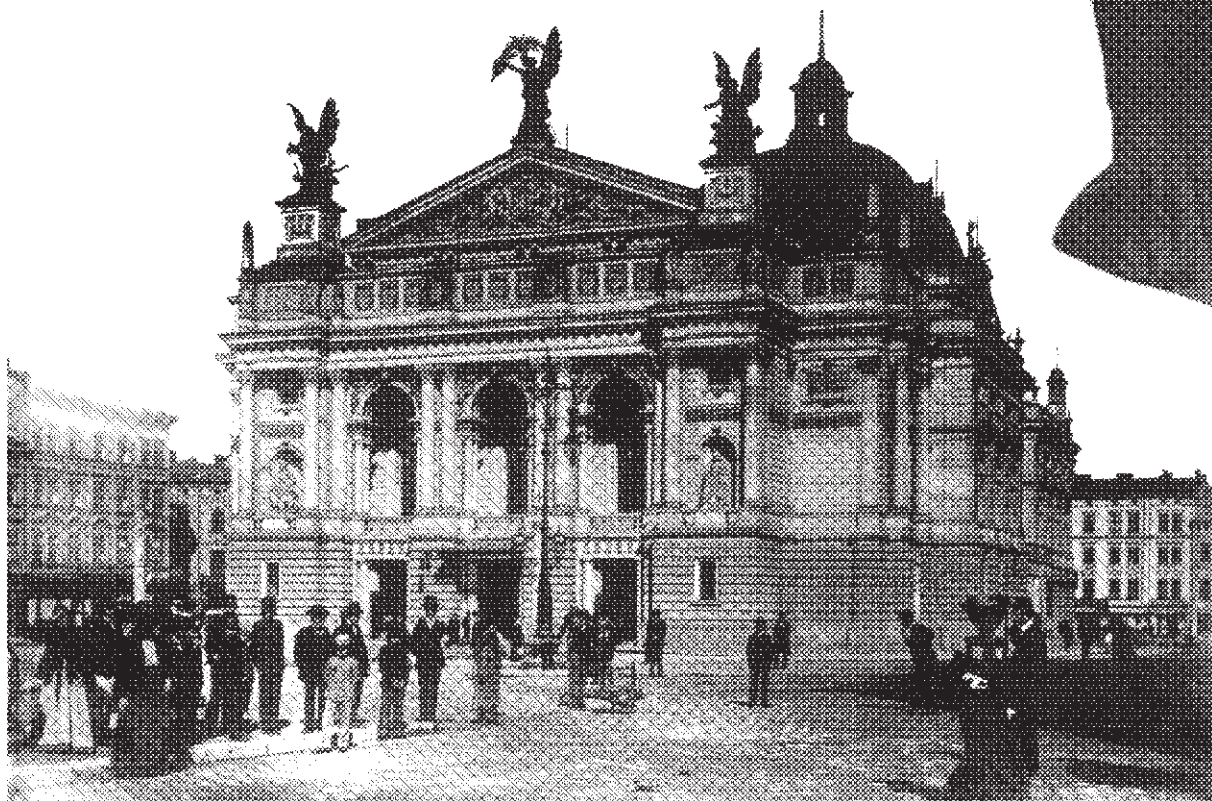
шахівницею кулястих пагорбів, дедалі менших і все блідіших углиб до золотої та димної імлі горизонту. Із зів'ялої далини периферії місто і росло допереду невиразними іще комплексами, щільними блоками і масами будинків, перетятих глибокими ярами вулиць, ближче вирізняючись в окремі кам'яниці, гравіровані з чіткістю огляданих лорнеткою видів. На передньому плані гравер видобув увесь заплутаний і багатоманітний гармидер вулиць і завулків, гостру виразність карнизів, архітравів, архівольт і пілястрів, що світилися в пізньому і темному золоті похмурого пополудня, який занурює всі заломі і ніші в глибоку сепію тіні. Брили і призми тої тіні встромлялись, як щільники темного меду, в ущелини вулиць, затоплювали у своїй теплій, соковитій масі то цілу половину вулиці, то пролом між. будинками, драматизували й оркестрували понурою романтикою різнорідну архітектурну поліфонію.

На тому плані, виконаному в стилі барокових проспектів, околиця вулиці Крокодилів світилася порожньою білиною, якою на географічних картах звикло позначають околиці полюсів і невивчені та сумнівні країни. Тільки лінії кількох вулиць були вмальовані чорними рисками і супроводжувались назвами простого неоздобного шрифту на відміну від шляхетної антики інших написів. Очевидно, картограф заперечував належність цієї ділянки до ансамблю міста і своє застереження висловив інакшим і зневажливим виконанням. Аби зрозуміти цю погорду, одразу мусимо звернути увагу на двозначний та сумнівний характер ділянки, так дуже розбіжний з основним тоном міста.

Це був промислово-торговельний район з яскраво підкресленим характером тверезої ужит-

Левів, Франко перед оперою, 1900-ті

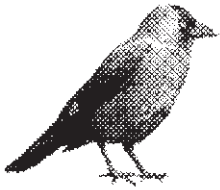

ковости. Дух часу, механізм економіки не помилював і нашого міста та запустив хтине коріння на клаптику його околиці, де розвинувся в паразитичну дільницю.

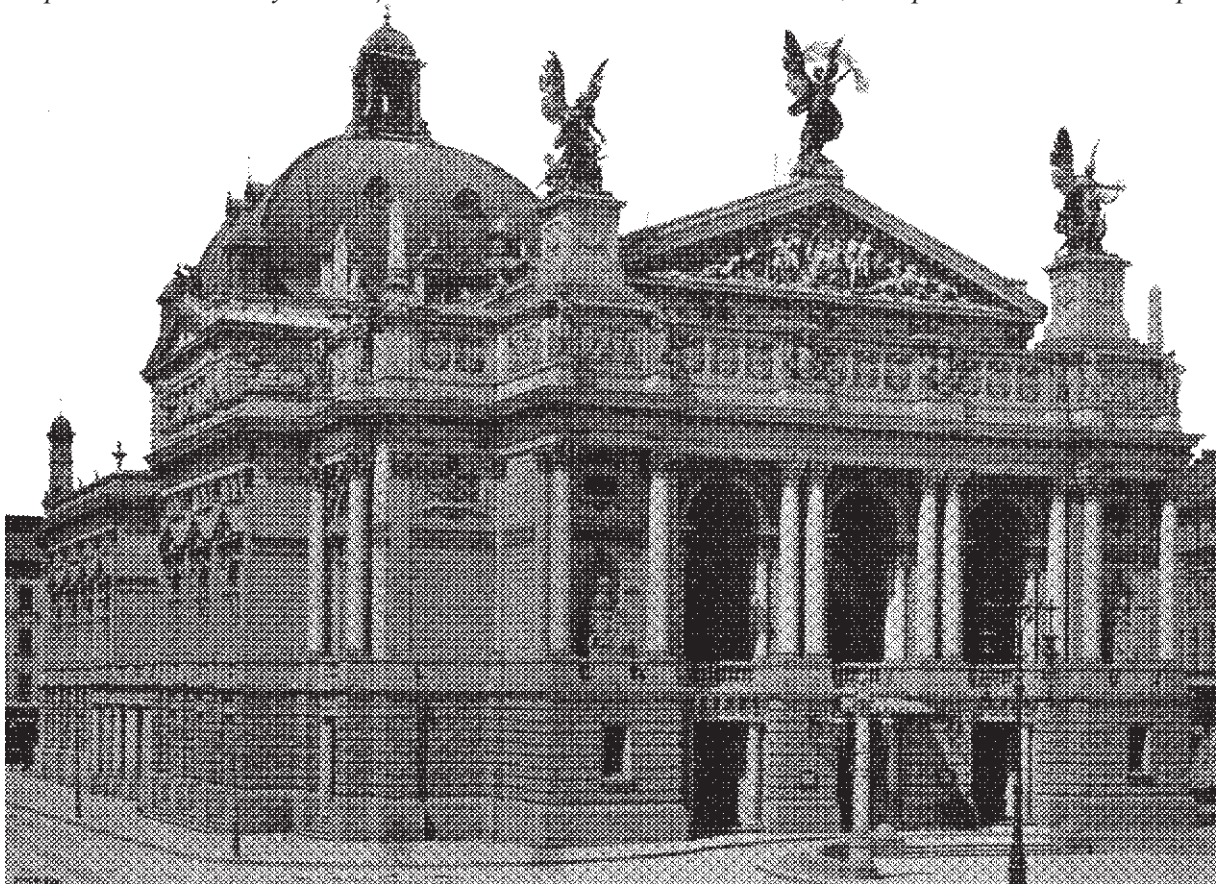
Коли в старому місті все ще потай з урочистою церемонійністю гондювали з-під поли, у новій дільниці розвинулись одразу сучасні, тверезі форми комерціалізму. Псевдоамериканізм, прищеплений на старому трухлявому ґрунті міста, видуднів тут буйною, але пустою і безбарвною вегетацією низькопробної претензійності. Можна було побачити там дешеві, паскудно будовані кам'яниці з карикатурними фасадами, обліпленими потворними штукко з полусканого гіпсу. Старі, кривобокі підміські будиночки отримали нашивидкуруч збиті портали, які тільки ближче розглядання викривало як нікчемну імітацію великоміських

устаткувань. Дефективні мутні та брудні шиби, що заламували у хвилястих рефлексах темне відображення вулиці, нестругане дерево порталів, сіра атмосфера тих безплідних приміщень, застелених навутиною і віттями пилу на високих полицях і вздовж обдертих і потрісканих стін, відтискали тут, на крамницях, тавро дикого Клондайку. Так тягнулися один за одним ательє кравців, крамниці конфекції, склади порцеляни, аптекарські магазини, перукарні. Їх сірі великі вітринні шиби мали похили чи півколом тягнені написи з позолочених літер: *Confiserie, Manicure, King of England*.

Корінні мешканці міста трималися здаля від тієї околиці, заселеної наволоччю, юрбою, безхарактерними та хитрими істотами, справжнім моральним убогством, нікчемною відміною людини, яка родиться в таких ефе-

Львів, опера, 1900-ті

мерних оточеннях. Але в дні падіння, в години низької спокуси траплялося, що той чи інший мешканець міста забрїдав напіввипадково до сумнівної дїльниці. Найліпші не були позбавлені часом спокуси добровільної деградації, знієлювання меж та ієрархії, розчинення у плиткому болоті спільноти, легкої інтимности, брудного змішання. Дїльниця ота була ельдорадо таких моральних дезертирів, таких втікачів з-під знамена власної гідности. Все здавалося там підозрілим і двозначним, все запрошувало – таємничим підморгуванням, цинічно артикульованим жєстом, виразно примруженим перським оком – до нечистих сподівань, все розковувало з пуг низьку натуру.

Мало хто, не втаємничений, зауважував дивну особливість дїльниці: брак барв, як ніби

у тому лахмітному, поспїхом посталому місті не можна було собі дозволити розкоші кольорів. Все там було сіре як на чорно-білих фотографіях, як в ілюстрованих проспектах. Схожість ця виходила за межі звичної метафори, бо ж інколи під час мандрів тією частиною міста виникало враження, що порпаєшся в якомусь проспекті, в нудних рубриках комерційних оголошень, серед яких паразитичне загніздилися підозрілі анонси, дражливі нотатки, сумнівні ілюстрації; і прогулянки ті були так само безплідні і безрезультатні, як збудження фантазії, гнаної шпальтами і колонками порнографічних видань».

14. Caillois R. Odpowiedzialnosc i styl. Eseje, Warszawa, 1967.

15. Топоров В. Петербургский текст русской литературы. Искусство, Санкт-Петербург, 2003.

16. Zylko B. Miasto jak przedmiot badan semiotyki kultury в: Toporow Wladimir, Miasto i mit, Slowo/Obraz Terytoria, Gdansk, 2000.

*Із 60-тих та 70-тих рр.
мин[улого] в[іку]*

Переднє слово

Видаючи окремою книжечкою чотири мої нариси під отсим загальним заголовком, уважаю потрібним подати дещо з моїх споминів про час та обставини, серед яких були написані ті нариси.

Гімназійні студії, які пройшов я в Дрогобичі, при всій бідності, серед якої довелося мені жити як ученикові з-під селянської стріхи, не були для мене таким тяжким часом, як догадувався дехто з тих, хто пробував на основі моїх літературних праць komponувати собі мій життєпис. Шкільна наука ніколи не була для мене страшною, а навпаки, все доставляла мені нові приємності в міру того, як розширявся обсяг мого знання. Товариське життя між учениками було також таке, що доставляло багато невинних приємностей, а мало дійсних прикростей. Відносини вчителів

іван ффранко

рутенці
типи галицьких русинів

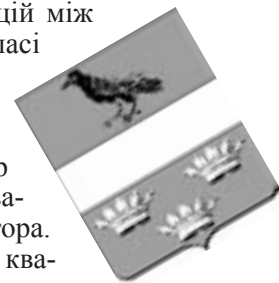

до учеників у гімназії були звичайно ліберальні, хоч майже ніколи не доходили до тісніших, приятельських відносин, як це буває іноді по наукових закладах. Учителі майже всі дивилися на учеників звисока та не допускали їх до надто близької довіреності, лиш деякі відносилися до учеників загалом неприхильно.

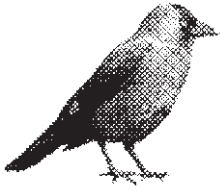
Ученики Дрогобицької гімназії в другій половині 60-х і в першій половині 70-х р[оків] поза школою жили звичайно кружками, крім тих місцевих, що жили в своїх родинах і переважно не мішалися до кружкового життя. Позамісцеві ученики жили на квартирах (станціях) переважно по різних передмістях у міщан та міщанок, і відповідно до тих квартир творилися між ними кружки. Де жило кілька учеників на одній квартирі, там до них не раз сходилися товариші з інших квартир, що жили одинцем. У таких кружках велися оживлені розмови; в менших кружках, зійшовшись по два або по три, ученики займалися лектурою позашкільних книжок, при чім один читав голосно, а інші слухали. Таким способом я з товаришем Йоси-

фом Райхертом, сином німецького колоніста, у вищій гімназії читав драми Шекспіра, Шіллера та Гете. З його старшим братом Філіппом Райхертом, що з Самбірської гімназії перейшов до Дрогобича, я один рік жив на спільній квартирі в домі бодняра Корпака.

Формальних кружкових організацій між гімназійними учениками в моїм класі не було. Коли ми з нижчої гімназії перейшли до вищої, т[о] з[начить] до V класу, поспробував тодішній перший відличний Антін Шіллер зав'язати позашкільний кружок товаришів без відома вчителів та директора. Після умови ми зійшлися на одній квартирі числом більше як 20. Шіллер створив зібрання гарною промовою в польським язичі, виясняючи в ній задачу кружка – займатися в хвилих, свободних від шкільної науки, літера-

Львів, вул. Валова, 1900-ті

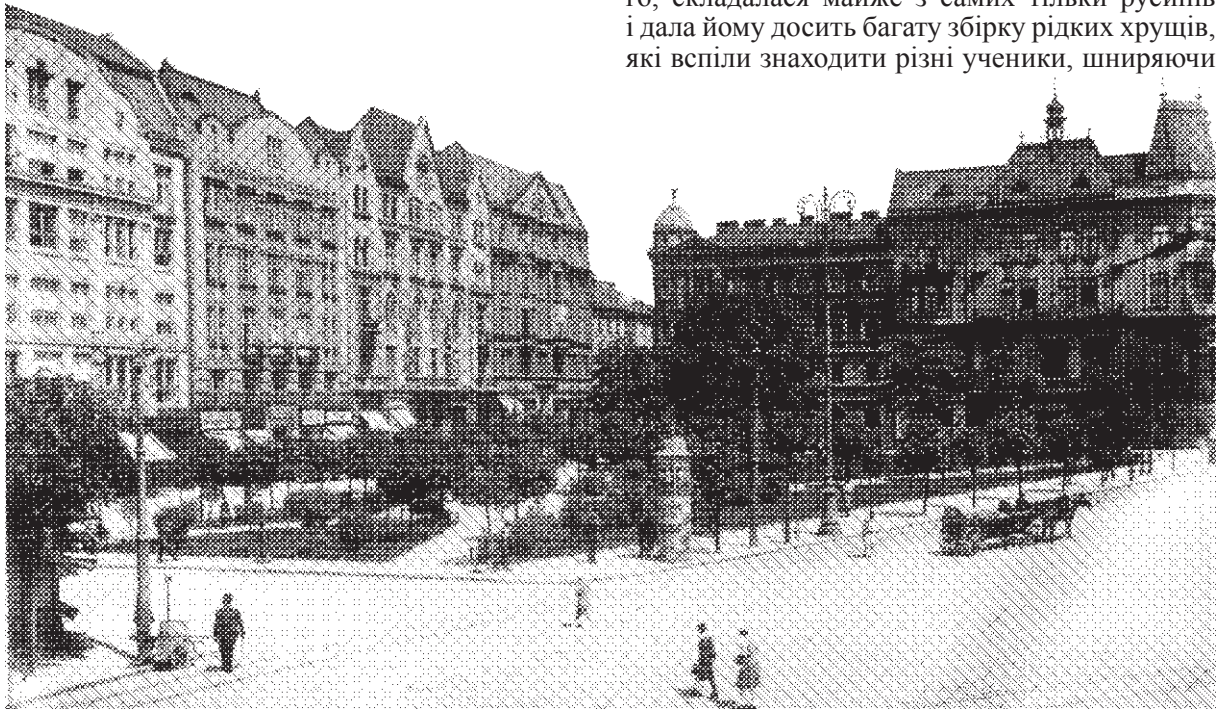
турою та писанням літературних або наукових праць, що мали бути відчитувані на зібраннях кружка. Товариші дали собі руки брати участь у тім кружку і держати свою роботу в тайні, але кружок простояв дуже недовго, відбув, здається, не більше як два або три засідання, а потім не сходився більше, та не полишив по собі ані статуту, ані протоколів, ані жодних записок. На однім засіданні того кружка я прочитав початок свого оповідання, якого потім не продовжав. До кружка належали поляки й русини. Спорів між обома народностями ані в гімназії за моїх часів, ані в тім кружку не було. Так само рівними між нами були й товариші жиди, з яких особливо Ісаак Тігерман, звичайно третій або четвертий відлічний, визначався як незвичайно здібний математик.

Вже з самого характеру гімназійного життя виходило, що ученики, будучи гістьми на своїх квартирах, не могли глибше вникати в життя родинне чи громадське тої людності, серед якої жили. Мені пощастило в наймолодших літах, коли я ще ходив до т[ак] зв[аної] нормальної

школи, що містилася в монастирі о. василіан при церкві св. Трійці в Дрогобичі, жити на квартирі у міщанки Кошицької, що вдруге вийшла заміж за столяра Гучинського. Тут живучи протягом трьох літ, я мав нагоду придивитися ближче родинному життю та ремеслу дрогобицьких міщан і списав дещо з тих своїх вражін у нарисі «В столярні».

Незвичайними розривками в житті дрогобицьких гімназістів бували екскурсії під проводом деяких учителів у околиці міста або до трохи віддалених місцевостей. Такі екскурсії в моїх часах і з моїм класом устроювали вчителі природничих наук Емерик Турчинський, що спеціальніше займався ботанікою, та Іван Верхратський, що з замилюванням займався ентомологією, мав великі та дуже гарно виконані збірки хрущів та мотилів і надто займався також збиранням матеріалів до пізнання народного язика та його діалектів. З важніших екскурсій, устроєних обома тими вчителями, згадаю тільки кілька прогулок до Урича. Одна з них, під проводом професора Верхратського, складалася майже з самих тільки русинів і дала йому досить багату збірку рідких хрущів, які встигли знаходити різні ученики, шниряючи

Львів, бул. Валова, 1900-ті

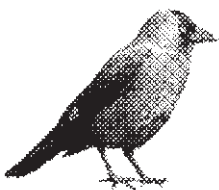
сюди й туди по лісі, біля джерел та потоків. У самім Уричі члени екскурсії оглядали оба величезні камені, що мають на собі сліди людської праці: до одного з них, що лежить оддалік у лісі і до якого дуже рідко доходять звичайні гості, що відвідують Урич, показав нам стежку тодішній парох Урича о. Охримович, у якого ночувала часть учасників екскурсії з проф. Верхратським. У темнім льоху головного великого каменя проф. Верхратський зловив тоді малесенького лилика-підковця, найменший із відомих у нас родів лиликів, що, немов нічний мотиль, у рідкій п'ятмі кам'яного льоху раз у раз літав попід стелею. Таких самих лиликів я бачив пізніше також у Бубнищі, як літали в сутінку між двома височенними кам'яними стінами.

З інших екскурсій, які довелося мені робити в товаристві проф. Верхратського, згадаю дві екскурсії до могого рідного села Нагуевич, у яких збірка проф. Верхратського збагатилася також деякими незвичайними хрущами та незвичайно великим примірником ядовитої змії.

Маючи від дитинства замилювання до збирання грибів у лісах та до ловлення риб у річках та потоках, я також із Дрогобича

в неділі та свята, або коли був вільний час, то й серед тижня, при погоді ходив чи то сам, чи з товаришами в околиці міста, до лісу, званого Гіркою, до другого, званого Тептюж, зложеного з самих дубів, а також до ріки Тисьмениці, що пливе з південного боку міста Дрогобича, в якій ученики в різних місцях купалися. Із моїх товаришів, що визначалися особливим талантом до риболовства, згадаю Паславського, що йшов вище від мене в школі, був значно старший і вже дорослий мужчина, та, не скінчивши гімназії, пішов до війська, а потім став жандармом, і Теодора Савулу, селянського сина з Опарів, що в молодих літах мав дуже гарний голос і був добрим співаком, але як ученик ішов дуже слабо, так що під кінець року товариші звичайно випрошували в професорів, аби перпустили його з класу до класу. Оба ті мої знайомі мали незвичайний талант ловити риби руками. З Паславським я перший раз ходив до потоку, що пливе за Тептюжем; там, у глибоких вирах під корчами, Паславський руками зловив кілька кленів, коли натомість я решетом, окрім дрібної риби, міг зловити ледве одного. В тім самім потоці Савула зловив руками під корчами двох величезних кленів у такім місці, де я решетом не міг зловити ані одної рибки.

До менше невинних розривок у житті гімназистів належали гостини в пиварнях, яких у Дрогобичі було небагато. Треба завважити, що порядної ресторації в роді тих, яких так багато у Львові, в Дрогобичі, незважаючи на його многолюдність, не було тоді і нема й досі одної. Була тільки одна цукорня русина Височанського, та тепер її також нема. Учителі збиралися звичайно в коріннім склепі Баєра, що шинкував також пивом, а ученики ходили на пиво до жидівської пиварні на північно-східнім розі ринку, якої назву я вже забув. Особливо в остатнім році гімназійної науки наш клас збирався досить часто вечорами в тій пиварні, де при повних склянках ішли веселі розмови та товариські співи. Раз тільки, згадується мені, ми були таким більшим товариством у винній торгівлі Штернбаха. Син властителя тої торгівлі, також ученик Дрогобицької гімназії, що йшов роком нижче мене, мав незвичайний

талант до класичної філології і живе тепер у Кракові як професор університету і член польської Академії наук. Коли зібрані студенти хотіли вечором повечеряти щось, то йшли до трактирні Єгера, в якій одначе можна було, крім пива, дістати тільки свинину.

Розуміється, був іще співацький хор, без окремої організації, який складався з учеників вищих класів, охочих та здібних

до співу. Цей хор із природи речі був виключно руський, бо ученики латинського обряду, що ходили на службу божу щонеділі та свята до латинського костела, слухали там гри органів та співу органіста і не потребували свого власного хору. Русини дрогобицької гімназії за моїх часів мали досить гарний хор, якого традиція тяглася ще від часів, давніших від моєї шкільної науки. За моєї пам'яті ще з нормальних шкіл, диригентами гімназійного хору були Стеців, Ничай (теперішній директор «Народної торгівлі»), Коростинський, Гапонович, Дрималик, Янишин і, нарешті, мій шкільний товариш Кароль Бандрівський. Із визначніших співаків, що за моїх часів співали в дрогобицьким гімназійнім хорі, згадаю ще басів Танчука та Коростинського, тенора Закревського, пізнішого оперового співака в Москві, рік чи два могого шкільного товариша з нижчої гімназії Демкова,

Львів, середмістя, 1900-ті

що покинув гімназію, не скінчивши її, та Тиханського, що мене та деяких моїх товаришів учив початків нотного співу. Основателем того гімназійного хору був Стеців, що прийшов до Дрогобича з Перемишля, де при гімназії вчив співу Нанке, німець, що полишив по собі деякі композиції також руських церковних співів. Стеців, прибувши до вищої гімназії до Дрогобича, зібрав деяких шкільних товаришів, здібних та охочих до співу, навчив їх початків нот і таким способом оснував ученицький хор, якого традиція тяглася до моїх часів і далі.

Не буду тут ширше розводитися над першими роками моїх університетських студій. На це прийде час, може, колись пізніше. Тут тільки згадаю, що в р. 1876 у мене зародилася думка дати ряд коротких образків із життя різних верств нашої суспільності п[ід] з[аголовком] «Галицькі образки», яких одну серію я написав прозою, а другу віршами. В р. 1878, вийшовши з в'язниці і приступаючи разом із М. Павликом до видавання місячника «Громадський друг», я дав для першого числа того місячника нарис «Патріотичні пориви», що трохи пізніше сплотив у мене намір у ряді образків змалювати деякі типи та появи з життя галицько-руської інтелігенції.

В тім самім році я познайомився з польським письмен-

ником та поетом Миколою Бернацьким, талановитим перекладачем та сатириком, що підписував собі твори псевдонімом М. Rodos, та з власителем польської книгарні Бартошевичем, що давав наклад на польський тижневик «Tydzien literacki, artystyczny, naukowy i społeczny». Той тижневик виходив тоді вже п'ятий рік, а панів Бернацького та Бартошевича можна було тоді вважати фактичними його видавцями, хоч вони й не підписувалися. Оба вони були лібералами і признавали себе республіканами, а Бернацький, родом із Конгресівки, що, виїхавши з Росії, по кількालітнім побуті в Кракові одержав австрійське горожанство, в своїх поетичних творах та перекладах виявляв недвозначні радикальні симпатії. Для того тижневика я й написав восени 1878 р. чотири нариси під спільним

заголовком «Rutensy», та тільки три з них були оголошені друком у тім письмі, а четвертий, що мав титул «Demokrata», застряг десь у редакційній теці.

Видаючи пізніше окремими книжками свої оповідання, я даремно шукав того річника «Tygodnia», в яким містилися мої нариси, аби в перекладі на нашу мову подати їх до відома нашої публіки. Тільки при кінці 1912 року мені пощастило знайти такий примірник у антикварні Грунда, який був ласкав визичити мені його для dokonання сього перекладу.

Переклад робив я сам, докопуючи деяких змін супроти польського тексту, які, надіюся, не вийдуть на шкоду літературній вартості тих нарисів. Хоч писані так давно, в моїй молодості, вони, здається мені, ще й тепер не страпили своєї вартості, а може, разом із іншими моїми писаннями, послужать невеличким антидотом супроти привички деяких молодших наших письменників черпати теми до своїх творів із

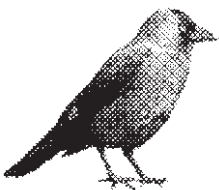
власної чистої або й зовсім не чистої фантазії, а не з живої дійсності, яка все і скрізь самото може бути джерелом живої та плодючої поетичної творчості.

Писано дня 17 XII. 1912

ПЕРЕДМОВА

Говорити про важність т[ак] зв[аного] руського питання для галицьких справ, особливо серед теперішніх відносин, на мою думку, не веде ні до якого результату. Далеко важніше збирати матеріал для докладного пізнання сеї справи та основного її поладження. Се й мета сих моїх нарисів.

Жиючи довгі літа серед різnorodних партій та відтінків галицької Русі, мав я нагоду додивлятися докладніше, ніж хто інший, до її сумішки неконсеквенцій, мрій, непорозуміння та простого нерозуміння, серед якої жис, ділас та обертається чоловік із руської інтелігенції. Довгі літа пильних спостережень, розуміється, не

Львів, волицька церква, 1900-ті

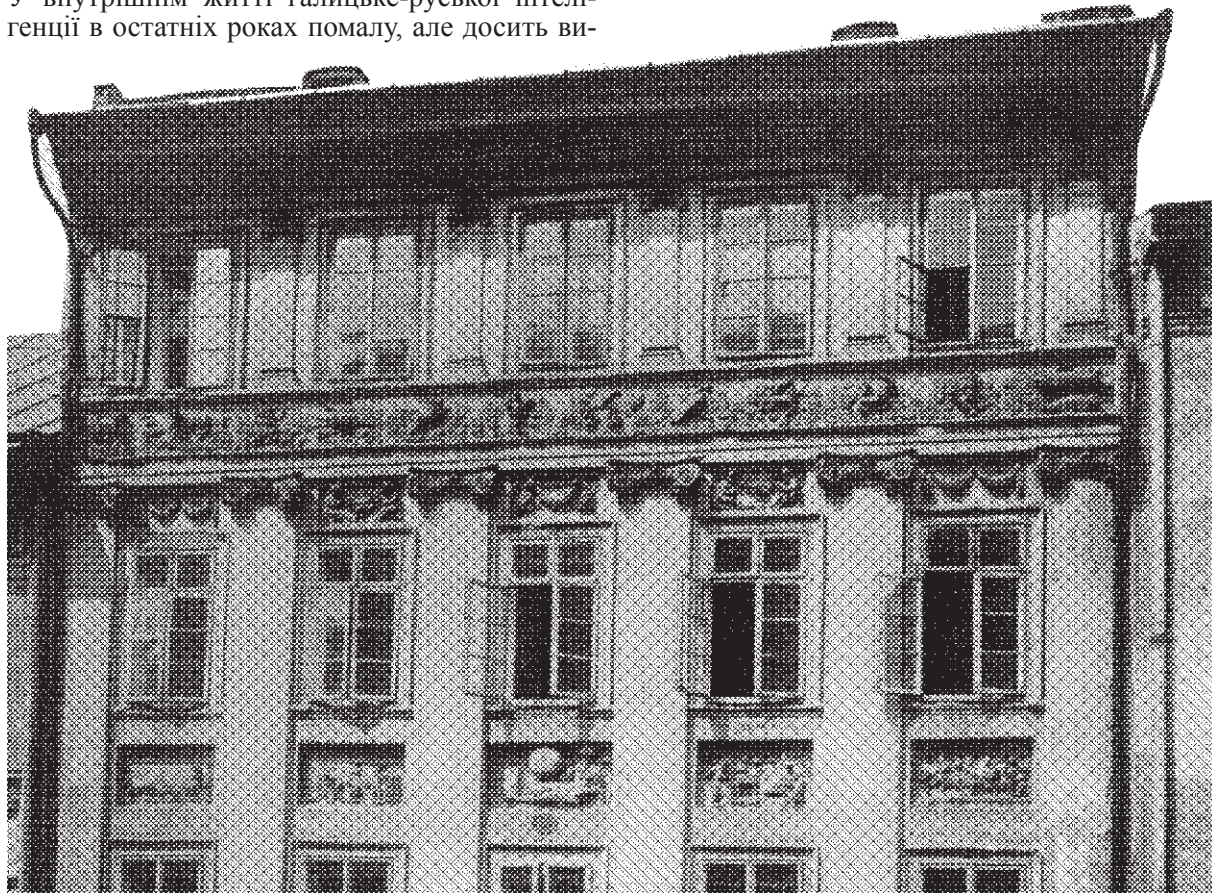

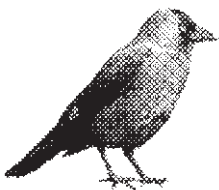
без численних розчарувань та помилок із мого боку, дозволили мені, нарешті, проглянути сю густу мряку, що покриває зовнішню постать тих людей, доглянути їх різні забарвлення відповідно до партій, напрямів та ніби переконань і ясно зрозуміти той спільний їм усім корінь, ту дійсну основу їх характерів, що лишається незмінною, неважаючи на партії, напрями, політичні переконання, часто навіть неважаючи на розмірно вищу освіту. Той корінь – се рівночасно зародок нового суспільного типу, досі ще не сформованого виразно, який, проте, аж надто виразно дає чути своє зародження серед галицько-руської інтелігенції, типу відомого під трохи згідною назвою «рутенця».

Що таке рутенець і в яким значенні заслуговує він на назву сучасного суспільного типу? У внутрішнім житті галицько-руської інтелігенції в остатніх роках помалу, але досить ви-

разно докопується важний переворот. Течії західноєвропейського життя напливають до нас чимраз обильніше і забарвлюють усе по-своєму. Правда, досі вилило їх до Галичини розмірно менше, ніж деінде, тому також їх впливи не могли зарисуватися ще ясно та виразно, не витворили окремого визначного типу. Невизначність, невизначність і половинність – се головна прикмета теперішньої фази розвою галицько-руської інтелігенції, се рівночасно головна перешкода для постороннього дослідника до пізнання правдивого характеру того розвою. Який цвіт виросте з того зародка, нетрудно згадати. Вся Європа рясно покрита тим цвітом. Галицькі рутенці – прошу завважити – се не жодна етнографічна, ані історична, се чисто технічна назва. Вона обіймає собою збір певних

Львів, вул. Вірменська, кам'яниця "пори року", 1900-ті

характеристичних прикмет і, як така, являється властиво загальнопсихологічним терміном. Її основою, на мою думку, треба вважати буржуазні (міщанські) інстинкти. Тип буржуа, що панує серед західноєвропейської інтелігенції, не виробився серед галицько-руської інтелігенції, не запанував іще гордо та самовладне, зле прикмети, характеристичні для буржуа, являються, хоч і вроздріб, і розростаються чимраз сильніше. Осібники, визначені тими прикметами, не знають іще їх суті, хоч і носять їх у собі. Вони не можуть критися зі своїми інстинктами, хоч ті інстинкти ще не доросли до такої сили, аби могли виявляти себе визначними вчинками. Отсе властивість рутенства. Воно – переходовий тип, що зазначає епоху розкладу та перевероту суспільного. Воно проявляється в різnorodних видах, різnorodне відповідно до різних темпераментів та ступнів освіти, та, проте, воно все однакове в своїй суті.

В поданих далі нарисах уважний читач здужає розпізнати різні об'яви того нового типу і може з того, хоч і скупого, матеріалу утворити в своїй уяві загальний нарис типу, який у галицько-руській суспільності чекає ще свого повного вироблення, але незабаром мусить повстати силою доконечного історичного розвою. Чи довге буде його панування і до чого воно доведе – це зовсім інше питання.

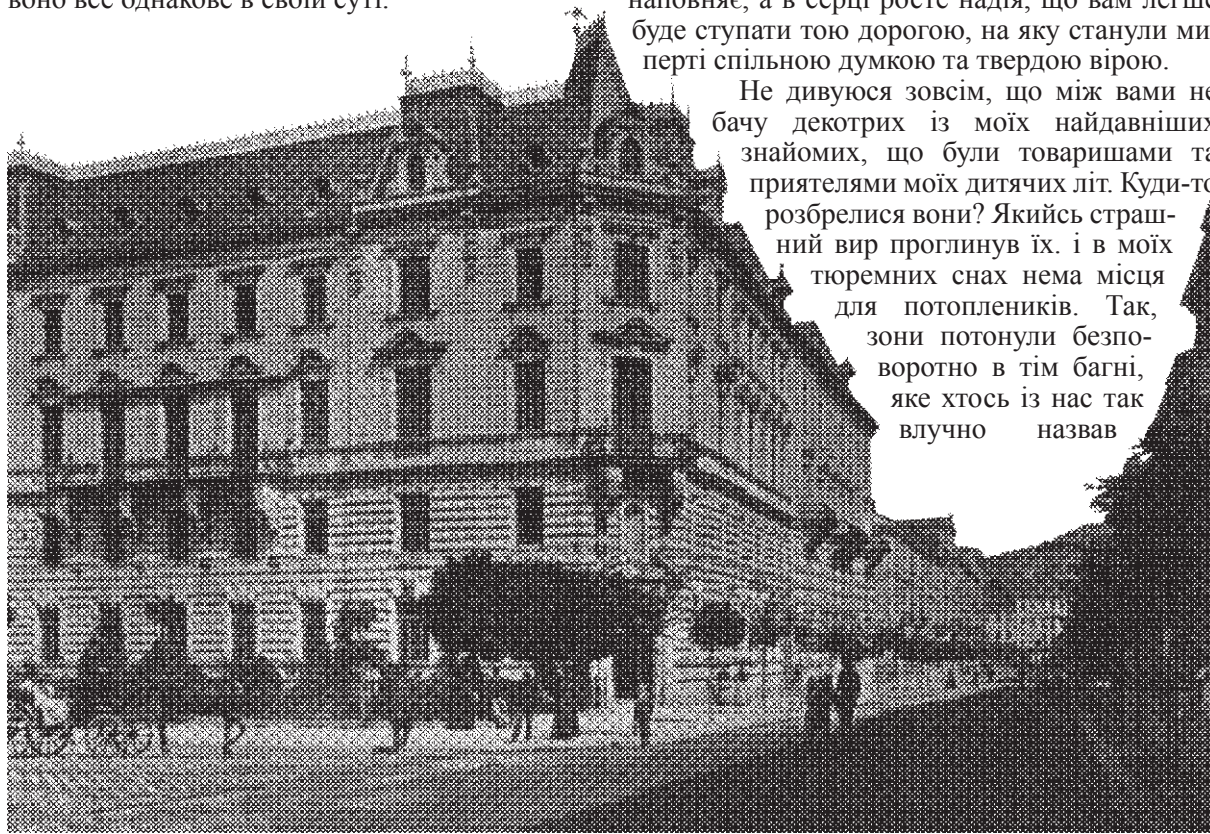
Писано в вересні 1878 р.

I. МОЛОДА РУСЬ

Приятелі мої, молоді, гарні, як весна, сердечні, як рідня! За тюремною кратною, серед холоду, вогкості та туги, під час темних, безсонних ночей стають передо мною ваші лица, то в цвіті здоров'я та радості, то худі та виссані працею, недостатком та передчасною грижею. Дивлюся на ті дорогі лица, і мою душу стиха наповняє, а в серці росте надія, що вам легше буде ступати тою дорогою, на яку станули ми, перті спільною думкою та твердою вірою.

Не дивуюся зовсім, що між вами не бачу декотрих із моїх найдавніших знайомих, що були товаришами та приятелями моїх дитячих літ. Куди-то розбрелися вони? Якийсь страшний вир проглинув їх. і в моїх тюремних снах нема місця для потоплеників. Так, зони потонули безповоротно в тім багні, яке хтось із нас так влучно назвав

Львів, вул. 3 травня (бул. сілових стрільців), 1900-ті

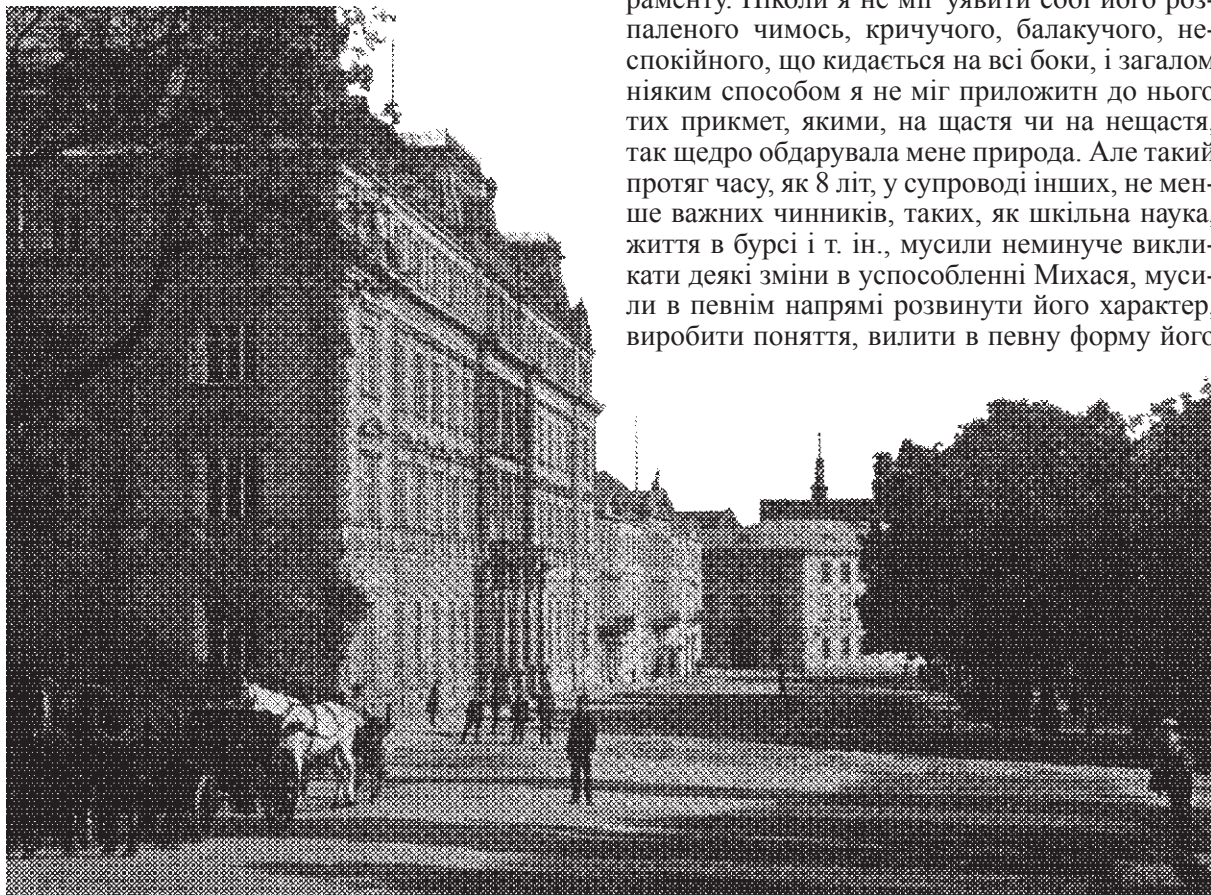
«рутенською безмісністю». Згадаю тільки одного з них, а вистарчить за всіх.

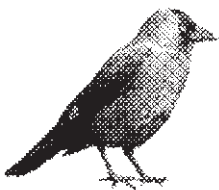
Було се восени 1875 р., коли, прибувши перший раз до Львова, повен маломісточкових фантазій та маломісточкової чутливості, я, не довго гаючися, вибрався повідвідувати своїх знайомих, що вчасніше поприсували до Львова і жили тут довший час. Був між ними також Михайло, мій шкільний товариш іще з нормальних шкіл у Дрогобичі. Він був так само, як і я, селянський син. У школі довгий час сиділи ми поруч себе, помагали один одному в науці, ходили день у день оба по вулицях, – одним словом, були ми оба приятелями, наскільки се слово можна приложити до таких дітваків, якими були ми тоді. Але вже минуло вісім літ, як я

не бачив Михася. За підмогою якогось духовного свояка він дістався до бурси «Народного дому» у Львові і ходив тепер до восьмого класу німецької гімназії, стративши один рік задля слабості.

Ще тоді, коли малими хлопцями ми сиділи поруч на шкільній лаві, я завважив деякі признаки вдачі Михася, і, може, власне вони так сильно тягли мене до нього. В його укладі, голосі та рухах пробивалася поперед усього якась жіноча м'якість та лагідність. Вражіння тої м'якості, того солодкого, трохи притишеного голосу, того щирого, ніколи не занадто голосного сміху пережило в моїй душі цілу гору вражінь, назбираних протягом вісьмох літ, і ще й досі згадка про Михася нерозривно лучилася зі згадкою тих основних прикмет його темпераменту. Ніколи я не міг уявити собі його розпаленого чимось, кричучого, балакучого, неспокійного, що кидається на всі боки, і загалом ніяким способом я не міг приложити до нього тих прикмет, якими, на щастя чи на нещастя, так щедро обдарувала мене природа. Але такий протяг часу, як 8 літ, у супроводі інших, не менше важних чинників, таких, як шкільна наука, життя в бурсі і т. ін., мусили неминуче викликати деякі зміни в успособленні Михася, мусили в певнім напрямі розвинути його характер, виробити поняття, вилити в певну форму його

Львів, вул. Іарнецького (вул. панська, вул. володиміра винниченка), 1900-ті

темперамент і могли таким способом зробити з нього зовсім нового для мене чоловіка, якого повільного та незначного розвою я не міг слідити. І ось надавалася мені добра нагода пізнати всі здобутки тих різнорідних впливів на душу та тіло мого приятеля і при тім відмежувати докладно новоутворені верстви від первісного ґрунту. Тому легко зрозуміти ту нетерпеливість, з якою я доживав стрічі з Михасем.

Було се якось у неділю перед полуднем, коли я перший раз побачив його у Львові, як із кількома шкільними товаришами йшов вулицею до (Народного дому). Я пізнав його відразу. Дивна річ, Михась із зверхнього вигляду не змінився майже ані на крихту. Те саме круглясте, гладке, майже дитяче лице, ті самі очі матові, трохи вогкі, що визирали немов із-за мли,

той сам тихий усміх,
той сам лагідний го-
лос, ті самі рухи,
повільні, м'які,
жіночі. У всіх
подроби-
цях я пізна-

вав давнього Михася, хоч той, що йшов тепер обік мене, був уже не дитиною, але дорослим юнаком, з претензією до дозрілості, інтелігенції і, хто знає, може, навіть до переконань.

І Михась пізнав мене також від першого разу і, всміхаючися, подав мені руку. Ми привіталися.

– Як же тобі тут ведеться? Як жиєш? – запитав я.

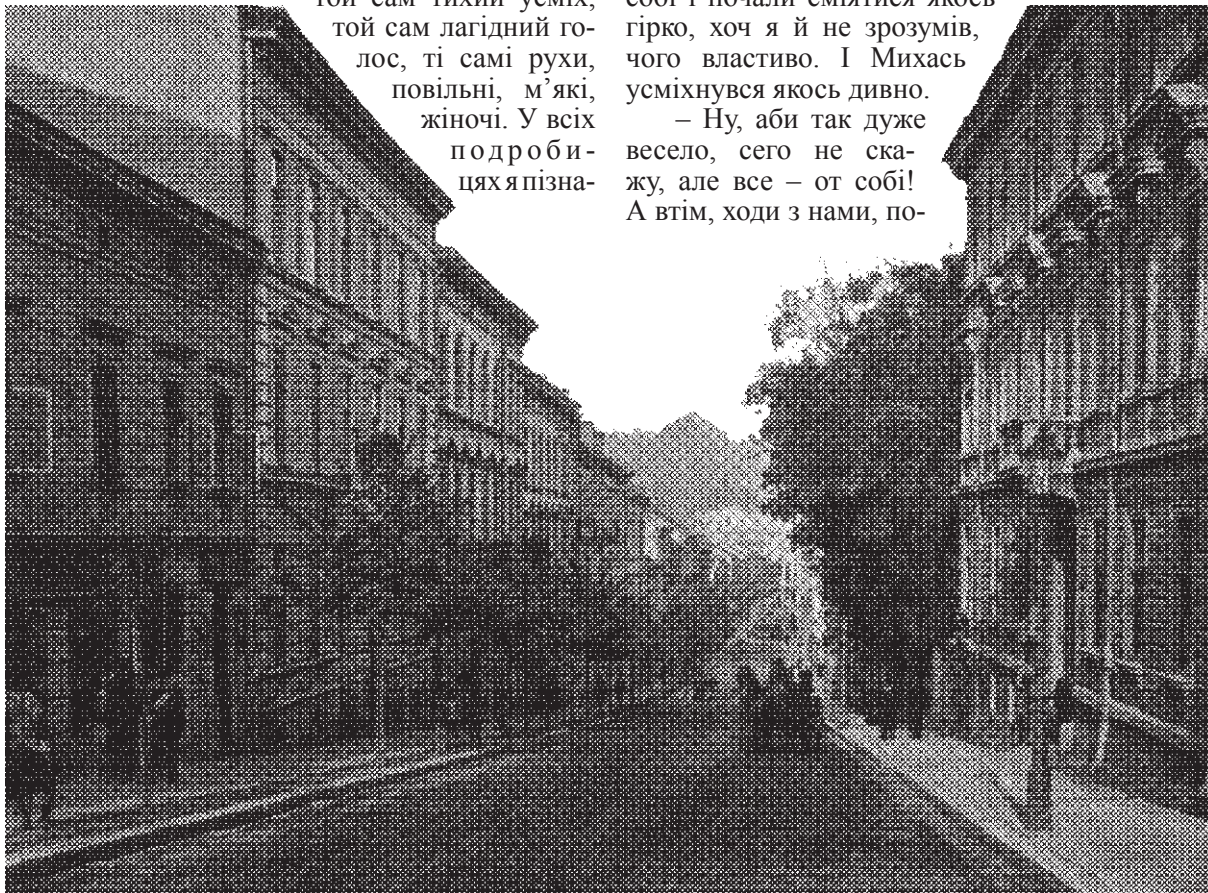
– Добре, добре! От як то в нас у бурсі, – відповів Михась, киваючи головою. – Ще ліпше було би, якби вікт був ліпший.

– А певно! – підхопив я. – Тут у вас у бурсі мусить бути непогано. Так багато молодих людей, товаришів, приятелів... весело, нема що й мовити.

Бурсаки, що йшли з Михасем, глянули по собі і почали сміятися якось гірко, хоч я й не зрозумів, чого властиво. І Михась усміхнувся якось дивно.

– Ну, аби так дуже весело, сего не скажу, але все – от собі! А втім, ходи з нами, по-

Львів, вул. Сикстуська (вул. Петра Дорошенка), 1900-ті

бачиш сам нашу бурсу. Тільки те зле, що як приїде обід, то таке штуркання, такі бійки!.. Один рветься перед другим... навіть з'їсти спокійно не можна.

– А як же там ваша гімназія? Професорів мусите мати добрих, розуміється?

– Та чому би ні, – відповів Михась якось нерадо. – Професори ввійдуть... Аби так багато вимагали, то ні. Навчиться чоловік лекції напам'ять слово з слово, та й по всьому. Тільки біда, що як не раз їсти хочеться, то й наука не йде до голови.

– Та чому ж у вас так мало їсти дають? – запитав я, здивований і немоло вражений тими повторюваннями з слів Михася про їду, обіди та голод. Притім я поглянув уважніше на його лице та на лица його товаришів і ще більше почув здивування, не знайшовши на тих рум'яних, здорових, навіть трохи надутих лицах ані слідів якогось недостатку або голоду.

– А ти думаєш собі, що нас годують? – скрикнув трохи живішим голосом Михась, облизуючи губи. – Та годувати годують, але лише

стілько, аби чоловік не вмер із голоду. А до того ще день у день церковний спів, – то чоловік викричиться і вже голодний.

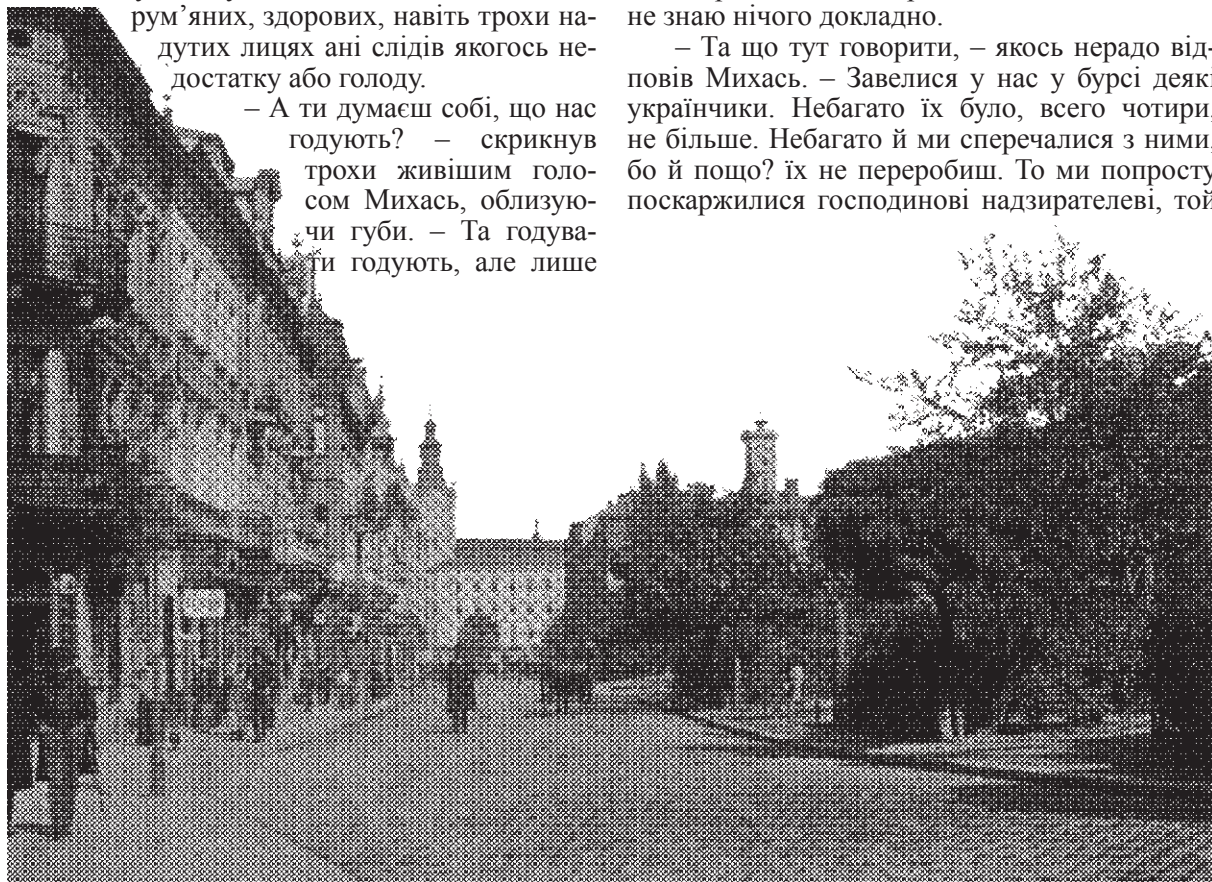
І знов «голод», «голодний», «годують»! Боже, і що ж нарешті се все значить? Чи сей чоловік не має ні про що цікавіше, ні про що ближче серцю згадувати, як про їду? Ся думка поневолі шибнула з моєї голови. Я почуб щось немов глухий біль розчарування. – Та ні-бо? Спробую ще з Іншої бочки, – подумав я собі і випалив на хибив-трафив:

– А чув я, що у вас тут якісь борби, якісь спори... Що се таке? Скажи мені на розум!

– Борби? – відповів зачудований Михась. – А то які? Е, – додав, хвилину подумавши, – се ти, певно, говориш про тих українчиків, що ми з ними мали перепалки?

– Про них або не про них, – відповів я, – бо не знаю нічого докладно.

– Та що тут говорити, – якось нерадо відповів Михась. – Завелися у нас у бурсі деякі українчики. Небагато їх було, всего чотири, не більше. Небагато й ми сперечалися з ними, бо й пощо? їх не переробиш. То ми попросту поскаржилися господинові надзирателеві, той

доніс до управляючого совіта, ну, і наших «парібків» вигнали на чотири вітри.

– Вигнали! – скрикнув я, здивований такою несподіванкою. – За що ж вигнали?

– За українофільство, – відповів Михась таким певним та спокійним голосом, як коли би сказав таку річ, що розуміється сама собою; як коли б українофільство був якийсь такий тяжкий злочин, за який іще найменша кара – вигнання з бурси на чотири вітри. Ми в Дрогобичі кінчили гімназію і ні про який такий злочин не чували.

– За українофільство! – скрикнув я, удаючи, що не розумію нічого. – А що ж се таке – українофільство?

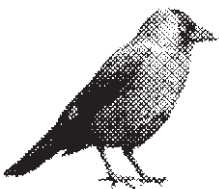
– То ти сего не знаєш? – запитав Михась тонном явної вищості. – Так і видно, що приходиш із якогось китайського закутка! Українофільство, або же, се така хвороба, що заражені нею люди забувають говорити по-людськи, а починають «базікати», се значить ніби говорити по-

хлопськи, але м'ягенько, і се називають «наським українським язиком».

– Ну, але що ж у тім такого злого, що за те із бурси виганяють? – запитав я.

– А вже ж мусить бути щось зле, – відповів Михась, трохи заклопотаний моїм питанням, – коли їх вигнали. У нас їх було чотири, то з ними ціла геца була. Вся бурса на кождім кроці кричала за ними: «Парібки! Базіканнячко!» А що збитків робили їм раз у раз, то не раз аж тріскати було зо сміху. Але все те було би ще нічого. Та ось раз господин надзиратель зловив одного з них. як читав якогось Шевченка. Зараз у всіх чотирьох зроблено ревізії і познаходжено у них такі страшні та безбожні книжки, що господин надзиратель навіть показати нам їх не хотів. І за те їх зараз прогнали.

Слухаючи сего оповідання, я й вухам своїм вірити не хотів. Як то, то так низько стоїть тут іще почуття народної свідомості! Ми в Дрогобичі кінчили гімназію, та не знали ніяких заброн. Многі з нас попрочитували все, що було доступне з Шевченка, Основ'яненка, Куліша, Костомарова та інших українських письменників, і нікому зі шкільних учителів і на думку не

дубів, вул. академічна (пр. шафара шевченка), 1900-ті

приходило робити за те якісь нагінки на учеників. Яке ж виховання мусить бути тут, які надзирателі, які провідники тої молодіжі, коли вважають відповідним держати її в такій дитячій невідомості, а ще до того так деморалізувати її дитячі чуття!

Тим часом ми ввійшли вже до будинку «Народного дому» і через тісне, брудне та старими паками та бочками завалене подвір'я пішли на коридор, де, власне, з книжками в руках купками ходили бурсаки. Здалека вже чути було глухий гук, що виходив немов із величезного вулія; се будучі «підпори Русі» тарабанили латинські кон'югації, толкування з Лівія, або подиктовані паном професором пояснення до «Hermann und Dorothea». Та, незважаючи на таке наукове заняття, на всіх тих лицах, надутих, знеохочених та поважних, виступав вираз сердечної глупоти, безмисності та тупої впертості; так і видно було, що та наука для них мука, панщина, видумана тільки на те, аби давати їм зовсім непотрібну роботу.

Та коли ми ввійшли поміж них, сцена змінилася трохи. Більша часть бурсаків відірвала очі від книжок і почала придивлятися мені. Невеликий гурток Михасевих товаришів обступив нас, слухав нашої розмови, а дехто з них додавав деколи свої уваги або вибухав голосним сміхом. Не тямлю вже, про що

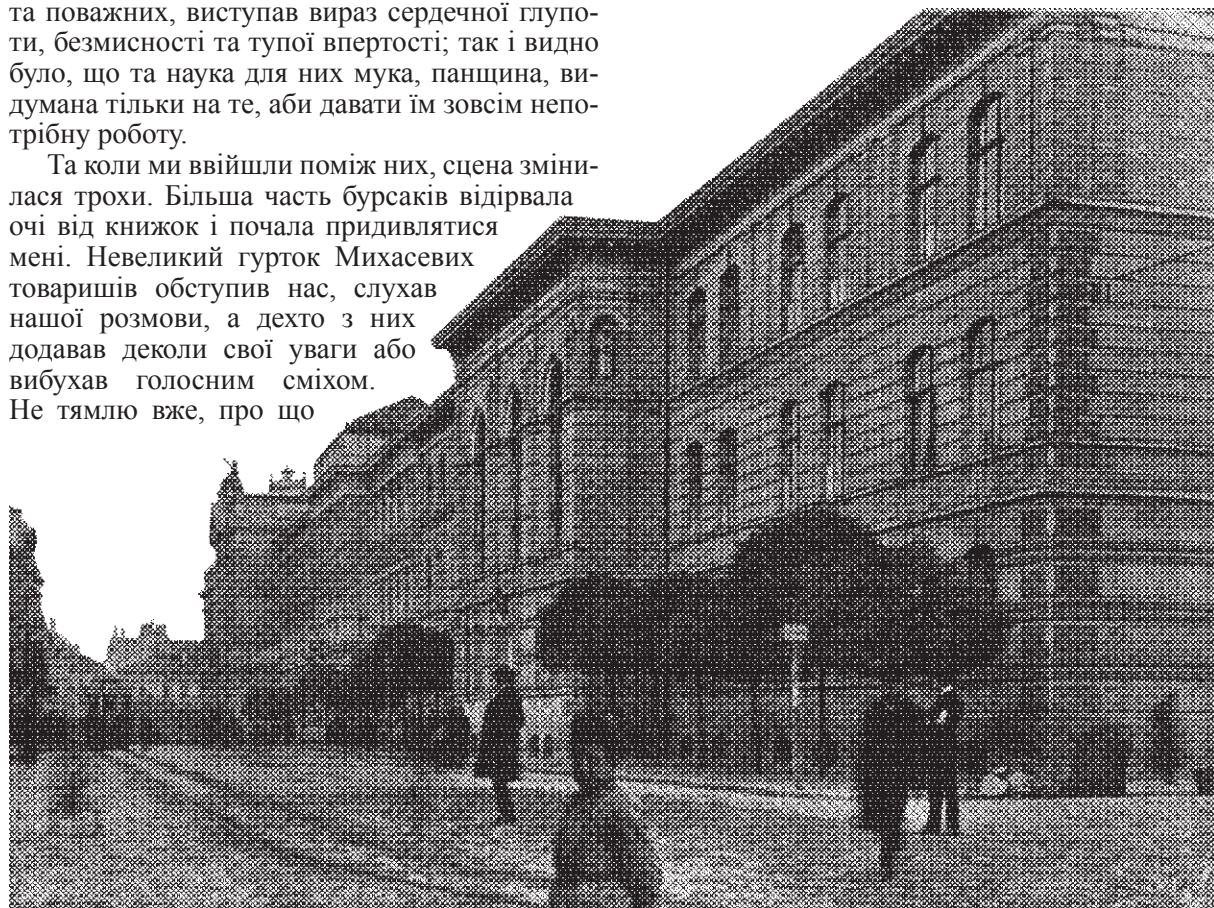
ми розмовляли з Михасем, стоячи біля вікна. У мене під пахвою була книжка Дарвіна «Про походження родів», недавно перед тим видана в польським перекладі.

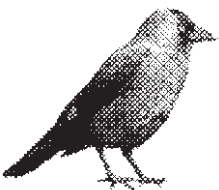
Заговорившись, я положив книжку на примурок. По хвилі почув я за собою голосний окрик:

– Тьфу!

Обертаюся, здивований, і бачу, як один зі старших бурсаків розгорнув мою книжку і, побачивши її титул, зараз дав вираз своєму обуренню. В тій хвилі кілька інших заглянули також до книжки, одні з виразом цікавості, інші з огидою або острахом.

– Що ти, що ти? – звернулися вони до Михася. – Як ти смієш приставати з таким чоловіком?

– Та се якийсь безбожник! – гукнуло доккола мене кілька голосів.

– Дарвініст!

– Нігіліст!

– Anathema sit! ¹ – побожно складаючи руки на груди, з журливим виразом на лиці сказав той бурсак, що перший заглянув до книжки, і віддалився.

Голоси обурення та не дуже приємні уваги розлягалися з повітрі і, мов бомби, сипалися на мою голову. На цілім коридорі зчинився великий гамір та гук, почувися свистання, немовби цілій бурсі грозила якась страшна небезпека. Серед тої наглої та несподіваної хуртовини я стояв, як осуджений, не знаючи, що почати. З заклопотаним виразом я глянув на Михаса, але він відступив від мене, лице його трохи поблідло, хоч усе ще всміхалося якось машинально та несвідомо. І кілька малих бурсаків прибігло з другого кінця коридора, аби побачити страшного дарвініста, а подивившись на мене, перехрестилися і пішли назад до своїх

кутів. У мене крутилося в голові, і з дива я не міг сказати ані слова.

Та поки ще я здужав прийти до себе, стався інший, не менше дивний випадок. Крик на коридорі викликав із канцелярії господина надзирателя. Господин надзиратель, чоловік низький, грубий, чорновидий, зі скляними, тупо спокійними очима і з лицем напівмонгольським, напівмавпячим, в одній хвилі своєю появою кинув загальний перестрах на бурсаків.

Усі затихли, а найзавзятіші крикуни стояли тепер покірно, мов телята.

– Что ж такое? – поважно та енергично промовив господин надзиратель. – Ліновствуете собі?

Грובה мовчанка на цілім коридорі.

– Ну, ну, не ліновствуйте! – озвався надзиратель, видимо вдоволений тою німою покорою свого молодого стада. – Не ліновствуйте! Нині ради празника на обід будет колбаса.

І сказавши се, вернув назад до свого sanctissimum².

– Гурра, многая літа, гурра! – закричали врадувані бурсаки. – Колбаса, колбаса на обід!

Мов буря, полетіла радісна вість по всім коридорі. Залюбки повторяли її всі, почавши від великих восьмикласників аж до малих колода-

чиків, що по кутах тарабанили: «alauda, alaudae, alauda»³. І, не чекаючи вже довше, юрбою кинулися всі вниз, де була їдальня бурси, аби прибути туди якнайскорше і урвати якнайбільший шматок. З іншими побіг також Михась, рад, очевидно, що позбувся мого товариства. Магічне слово «колбаса» dokonало в одній хвили величезного перевороту в настрої тих многонадійних юнаків.

Лишившись сам на коридорі, я поневолі почав міркувати, відки в тих молодих людей, на вид зовсім не зморених голодом, береться такий звірячий апетит? Розуміється, я не міг доміркуватися нічого. «Колбаса, колбаса на обід!» – ті слова раз у раз лунали в моїй душі та мішалися з моїми думками, і та «колбаса» до сього дня нерозривно зрослася в моїй пам'яті з поняттям «молодої бурсацької Русі».

Від тої першої стрічі я вже ніколи не бачився з Михасем, і, правду кажучи, навіть відійшла мені охота бачитися з ним. Аж по кількох роках, коли у Львові почалися арештування та соціалізм і коли я за підозріння з тим же злочині попав під суд, перед судовою розправою, переглядаючи папери, нагромаджені вступним слідством, я між іншими знайшов також невеличке донесення, з котрим було сказано, що я ще

восени 1875 р. «пробував автора того донесення та інших бурсаків намовляти до революційних конспірацій і згадував при них про Дарвіна». Під тим донесенням був підпис: «Михайло З., слухач св[ятої] теології».

II. ЗВИЧАЙНИЙ ЧОЛОВІК

– А, як ся маєте, пане Маріане?

– Спасибі, спасибі! Увіде. А ви як?

Пан Маріан, із яким власне я вітався по досить довгим небаченні, був від кількох літ моїм, хоч не дуже близько, знайомим. Я пізнався з ним у гірським селі Л., де він проводив вакації у свого брата, що мав там власний дім і, як письменний чоловік, робив службу громадського писаря. Пробуваючи кілька неділь у Л., малолюднім гірським селі, я був майже змушений познайомитися з паном Маріаном, як із одним із немногих інтелігентних людей у цілій околиці, з якими чоловік, що не мусить день у день займатися фізичною селянською працею, міг поговорити, проходитися або заграти партію преферансу. А що я власне тоді вступав у той період життя, коли наклін до обсервування людей, до в'язання їх мови та поступків із їх думками, характером та темпераментом починає найсильніше розвиватися, тож не

диво, що моя увага звернулася також на пана Маріана.

Він належав до тих людей, яких буденна поверхова класифікація називає «звичайними». Ні одіжжю, ні голосом, ні зверхнім виглядом, ні привичками – нічим взагалі сей чоловік не вирізнявся з-посеред маси тих людей, яких видаємо, з якими розмовляємо та ведемо різні діла день у день і по котрих у нашій пам'яті лишається зовсім неясне, сіре, безбарвне враження. Тому-то й звикли ми висловляти те враження такими словами, що, хоч ніби зовсім зрозумілі, мають якнайменше значення, і мовимо:

– Та що, звичайний собі чоловік.

І мені також зразу ані в голову не прийшло розбирати поняття «звичайного чоловіка», так сильно зросло воно в мене з певною групою неясних вражень. І пана Маріана, зараз по першій розмові з ним, я зовсім несвідомо втягнув до тої самої рубрики, – така млява, нецікава та банальна була та розмова. Аж один зовсім не особливий, та не зовсім щоденний випадок, якого я був свідком, здер відразу заслону з моїх очей і спонукав мене уважніше роздивляти ту масу незначних фактів, яку обіймаємо назвою «звичайні речі». Сей випадок був ось який.

Раз якось вечором, ідучи вулицею здовж села, я проходив попри хату, в якій жили Маріан та його брат. Вона стояла коло самої дороги,

відграничена від неї глибоким ровом, через який провадив місток із смерекових кругляків. Перед входом стояли дві старі косматі верби, що майже зовсім закривали вбогу малу хатину, нічим не відмінну від інших сільських хат. Із тої хатини долітали до мого слуху уривані, дуже голосно та сердито вимовлювані слова:

– А коли ж бо мені належиться! – чути було голос Маріана.

– А коли ж бо я не маю! – відповів його брат.

– А мені що до того? Я мушу мати, та й годі! Брат мовчав.

– Продай корову! Адже маєш їх дві, – мовив Маріан.

– Але ж, чоловіче, чим же я буду жити взимі! Стільки могого всего достатку.

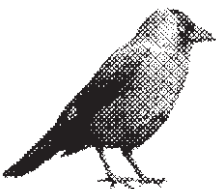
– О, так, ти собі тут будеш уживати, а я там, у Львові, гину з голоду.

– Уживати! – підхопив брат Маріана, немов під вражінням болючого удару. – Уживати...

Затих на хвилю, а потім додав:

– Нехай тобі того бог не пам'ятає! Аби тобі ніколи не довелося уживати так, як я уживаю!

– Е, ти вже з почуття лізеш, бога покликаєш! Але ні, братку, не здуриш фарбованими лисами! Знаємося на тім.

Сухий, наружливий сміх Маріана донісся до могого слуху. Я пішов, не бажаючи далі слухати тої прикрої розмови. Хоч ледве від кількох день знав я Маріана, серце якось болюче стиснулося в мене, і я почув щось ніби гірке розчарування.

– Гм, а той чоловік видавався таким лагідним, спокійним, тихим, – а воно от що! Дивна річ.

Коли другого дня я зустрівся з Маріаном, він знов був, як звичайно, чемний, лагідний, згідливий, звичайний чоловік. Але тепер уже мені було занадто мало сього означення. Мій ум, подразнений учорашною сценою, працював, порівнював, розбирав кожне слово, кожний рух Маріана, і загадка «звичайного чоловіка» помалу почала вияснятися мені.

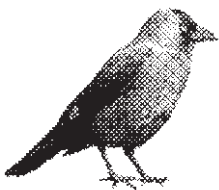
Поперед усього я завважив, що всі так природні на селі серед інтелігентних людей розмови про політику, літературу або наукові питання дуже нудили Маріана. Він слухав їх мовчки, з самої чемності, а скоро тільки трапилася нагода, зараз відходив. Далі завважив я, що до карт, а особливо до газардових ігор мав Маріан дуже велику охоту і що при картах з ідеальним супокоем і без знаку втоми міг просидіти цілу ніч. Я завважив, що при зеленім столику лице його оживлялося і в нього являвся Дар мови, не звичайної товариської, але тої уриваної та конвенціональної, картярської. Коли в звичайній розмові він був дуже маломовний, за зеленим столиком Маріан оживав, хоч ані лице, ані голос його не зраджував внутрішньої гарячки; зраджував її тільки незвичайний блиск невеликих сірих очей і мимовільні, несвідомі рухи рук, що від часу до часу стискалися в кулаки, немов хапаючи щось. Не раз, стоячи за кріслом Маріана і придивляючися тим несвідомим рухам його рук, я задавав собі питання:

– Який же то огонь горить у нутрі того чоловіка? Пізніші події та спостереження дали мені відповідь на се питання.

– Як же вам ведеться у Львові? – запитав я його раз у ході розмови.

– Увіде, – відповів він. – Остатнього року мав я дві добрі лекції, – можна було вижити сьак-так.

– Ну, а брат допомагає вам дещо?
– А мусить, – відповів він. – Щоправда, за кожним разом крутиться і в'ється, що не має відки, але все те пусті вимівки. Я не дам заблаханити собі очей.

– Ну, а може, справді не має відки? – закинув я. – Бодай ізбоку не видно нічого. Хати-на мізерна, поля мало, одежа на нім неабияка там...

– Е, що мене то обходить! – з лагідним усміхом відповів Маріан. – Адже ж він тут писар на три громади, може з хлопів дерти, скільки злізе, а мені там ні з кого нічого здерти.

Мені зробилося якось холодно, коли я почув такі терпкі слова, сказані з таким супокоем, з такою майже дитячою байдужістю, немовби «дерти» в понятті Маріана було щось так природне та конечне, як дихати або їсти.

– Ну, – відказав я, – скільки мені здається, з тутешніх хлопів небагато й удерти можна. Всі тут такі вбогі та нужденні, що аж страх.

– То так тільки здається, – відповів спокійно Маріан. – А втім, не бійтеся, – додав з усміхом, – хто хоче вдерти, той і з голої липи лика вдере.

І він при сих словах, як при добрім жарті, розсміявся голосно, що з нього рідко траплялося.

Іншим разом ми зговорилися якось про львівських товаришів Маріана, з яких деякі були знайомі також мені з давнішніх літ. Я забув сказати з самого початку, що Маріан так само, як і я тоді, був слухачем Львівського університету.

– Знаєте випадком пана М.? – запитав я Маріана.

– О, чому би ні! Ще досі винен мені п'ять римських. Треба буде допильнувати його, скоро

приїде, аби віддав, бо він, знаєте, до брання скорий, а до віддавання звичайно нема його дома.

– Не знаю, чи нема там у Львові мого товариша Антона К. Давно я бачився з ним, а рад би побачити його тепер.

– То студент філософії, Антін К.? – запитав Маріан.

– Так, той сам.

– О, знаю його також. І сей від півтора року винен мені також 10 римських. Ховається передо мною. Я вже й рукою махнув на свій довг.

Я питав його за чергою ще про кількох товаришів, і показувалося, що Маріан знав майже кожного з них, і що майже кождий із них був йому щось винен, – сей 10, той 5, той менше римських, аж до кількадесятьох крейцарів.

– Що ж то, – запитав я здивований, – то ви хіба займаєтеся випозичуванням грошей?

– А так, потроха, коли графиться. Розуміється, на добрий процент, бо студенти. – то все певні довжники.

Мені знов зробилося холодно.

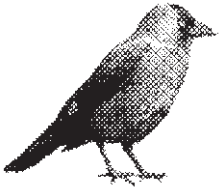
Я перервав розмову, хоч знав, що і в тім, що чув від Маріана, не було нічого незвичайного, і що майже в кожній гімназії бувають ученики, що потихеньку займаються випозичуванням грошей, чи то зароблених лекціями, чи одержаних

від родичів, товаришам, розуміється, на добрий процент.

От так помалу мені вияснювалася загадка вдачі Маріана. Мене перестав разити контраст між його молодим віком і тим спокійним цинізмом, із яким він виконував свої вчинки, та так виразна вже в нього febris aurea⁴, що проявлялася в кождім його слові та руху. Чим стане колись сей чоловік, коли та жадоба зисків і золота опанує весь його мозок і розвинеться в цілій повноті? Се питання насувалося мені не раз, коли я згадував Маріана. Та аж коли скінчилися вакації і ми з Маріаном вернули до Львова, мав я нагоду наочно бачити, до якої міри сильна була в нім та гарячка. Цілими днями він бігав по місту чи то з лекції на лекцію, чи то ловлячи своїх довжників. Можна було здибати його на найрізніших вулицях, і все з поспіху, як ішов кудись з напруженим зором, немов бажаючи зайти на умовлену хвилину і немовби від його приходу залежали бог зна які важні справи.

– Що чувати, пане Маріане?

– Добре, добре! Тільки вибачайте, не маю часу.

– Куди ж так спішно? Що вас гонить?

– Прощайте! Прощайте! Мушу поспішати. Оскільки я міг завважити, школа та шкільні заняття не цікавили його зовсім. Чи вчав на університет, на який був записаний, сього я не міг знати. За весь час моєї знайомості з ним не чув я від нього ані одної згадки про школу, професорів або науку. Раз у раз зайнятий був грошовими справами або лекціями. Говорив іноді, що, якби тільки трапилася йому лекція на селі, поїде туди, а потім пристане до війська.

Отак минуло кілька місяців. Десь серед зими я перестав стрічатися з Маріаном. Питаю його товаришів: від місяця вже не бачили його в університеті. Питаю в його помешканні: від місяця вибрався і, мабуть, поїхав кудись. Куди?

– ніхто не знав сказати. Минуло пару тижнів, і я вже почав забувати про Маріана, коли здибався з одним студентом університету, також знайомим

Маріана, що якийсь час разом із ним жив у одній квартирі.

– А знаєш, яку штуку встругнув наш Маріанко?

– Ну, яку? Не знаю нічого.

– То ще раз хлопак! Спекулянт, яких мало.

– Але ж говори, що таке?

– Прийшов до мене лисі від одного знайомого з села. Пише, що такий а такий обиватель⁵ пошукує домашнього вчителя для двох синів, чи то студента університету, чи хоч би ученика гімназії, але тільки відличного. Умови прекрасні: ціле вдержання і 400 ринських річно, не числячи надзвичайних дарунків. Мене якось не було дома, а мій Маріанко розпечатав лист, прочитав і зараз же написав лист до обивателя, прийняв умови, післав свідоцтва, а по кількох днях, одержавши запросини, махнув на село.

Я навіть не знав ні про що, не одержавши адресованого до мене письма. Аж учора той сам знайомий пише мені, запитуючи, чому я не поїхав сам, але

дав таке корисне місце іншому, хоч, – додає, – з нього там усі дуже задоволені. Правда, порядний товариш!

Від того часу минуло два роки. Я не чув нічого більше про Маріана, та за різними життєвими клопотами та турботами зовсім перестав цікавитися тим молодим спекулянтком. Аж нещодавно випадком я здибався з ним у кав'ярні, де мало місце привітання, наведене в початку цього оповідання.

Маріан за ті два роки значно відмінився, виріс і змужнів, а його лице покритлося темнуватою, майже олов'яною барвою, що визначає людей, яких ум раз у раз займає якась *idée fixe*⁶ і які для неї готові посвятити все. Кождий рух, кожде слово Маріана свідчило про те, що се в нього вже не гарячка, а постійна, вироблена й уставлена прикмета характеру.

Хвилю оба ми мовчали, а потім я почав розпитувати його, як йому поводилося.

– Добре, – відповів з виразом цілковитої певності себе. – Місце маю дуже добре, їда порядна, а крім річних 400 ринських, іще різні обривки. Чоловік запомігся троха.

При сих словах він засміявся тихим горляним сміхом.

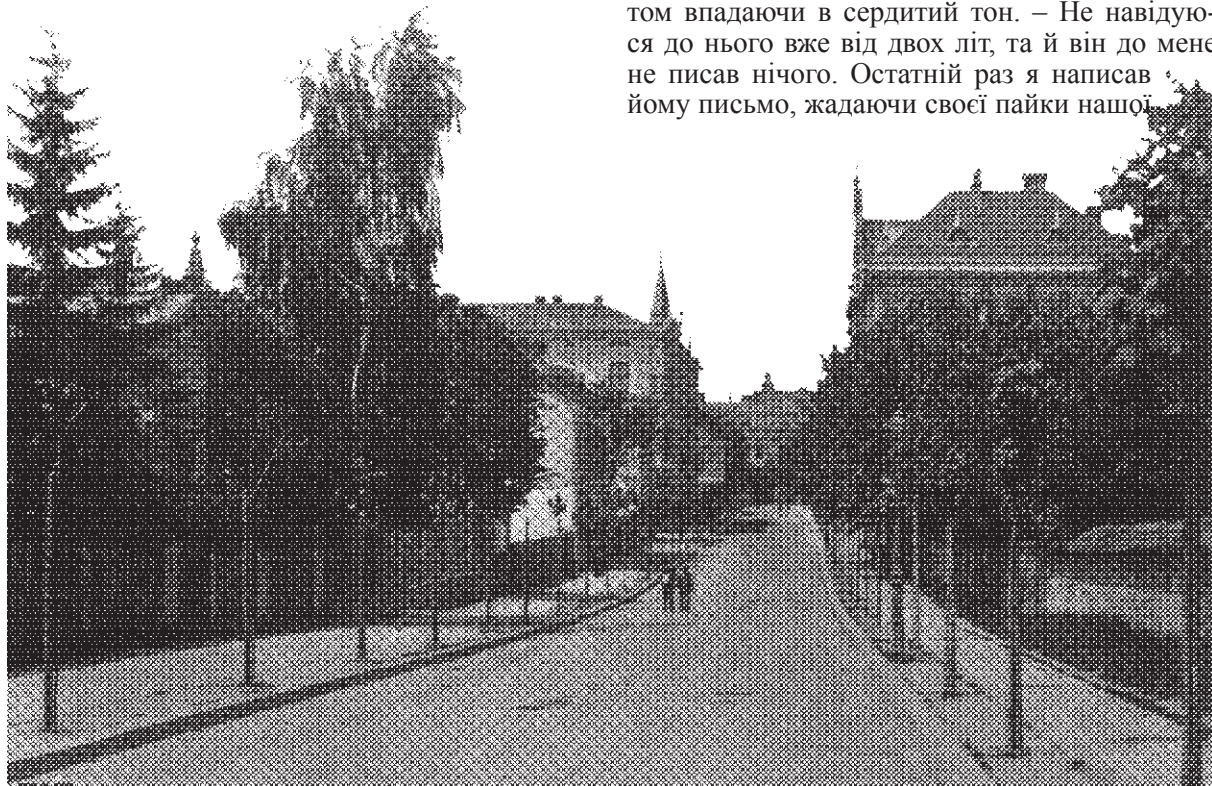
Я зирнув на нього уважніше, і справді він виглядав добре, одежа на нім була елегантна і з досить дорогої матерії. Все на нім свідчило про життя з достатку та в вигоді.

– Ну, а багато заощадили? – запитав я жартуючи.

– Багато не багато, а все-таки зо дві тисячі. Гроші складаю в касі ощадності, хоч то бестійство – процент малий. До війська мене не прийняли, тому хочу записатися до торговельної школи. Сею дорогою надіюся скоріше доробитися чогось, ніж університетськими студіями.

– А що ж ваш брат? Як йому поводитьсь? – запитав я.

– А чорт його знає! – відповів Маріан, раптом впадаючи в сердитий тон. – Не навідуюся до нього вже від двох літ, та й він до мене не писав нічого. Останній раз я написав йому письмо, жадаючи своєї пайки нашої

батьківщини, але не одержав від нього ніякої відповіді. Мусить чоловік давати собі раду в житті, як може, але своєї частки я йому таки не дарую.

При сих словах він знов засміявся сухим горляним сміхом, немов лихвар, певний того, що його «кавалок» не пропаде.

Ми розсталися.

«Бестійство», «процент», «не дарую», «обрипки» та «тисячі» – оці слова бриніли мені в голові по моїм розстанні з Маріаном. Се «звичайний собі» чоловік, то, значить, таких людей у нас багато вже серед молодого інтелігентного покоління. У них тільки й думки, тільки й мрії – добитися чогось, не дарувати, а то й урвати. І що то буде, коли вони доростуть, розвинуться, діб'ються сили? Чи вистане цілої нашої «святої Русі» на відповідні «кавалки» та «обрипки» для них? Холодна тривога на хвилию проняла мене

при думці про будучність. Але зараз же прийшла й розвага, що се – конечна фаза суспільного розвою, яку зусильна праця духу може повернути на добро. Розуміється, у таких людей, як Маріан, само собою навіть не виникне в душі питання про загальне добро, про працю для люду та службу для поліпшення його долі. Сама думка про такі ідеї в їх очах – дитинство, смішне та непрличне для розумного чоловіка. Але се тільки одна переходова фаза в розвою суспільності, за якою сила духу та ідей, гуманності та братолюбія мусить узяти своє.

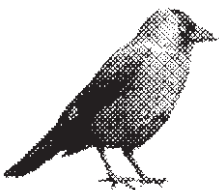
III. ЗНЕОХОЧЕНИЙ

– Ах! Пане Денисе, пане Денисе, – яки й же то пан легкомисний!

– Ах! Панно Рузю, панно Рузю, – яка ж то пані ласкава! Я думав, що пані назве мене щонайменше розбійником або шибеником, а то тільки легкомисним.

Пан Денис, молодий 28-літній чоловічина з правильним, хоч цілком мертвим і безкровним лицем, сидів, простягти ноги, на софі і, говорячи, передразнював тонкий голосок панни Рузі.

– Смійтеся, смійтеся, – відповіла панна, гамуючи в собі неприємне чуття і силуючися говорити веселим тоном, – але все то зле, що ви сидите тут, на селі, з заложеними руками, коли тим часом у місті ви могли би легко діста-

Львів, бул. Зелена, 1900-ті

ти посаду. Велика річ була поїхати до Львова, представитися, де треба було, та й уже! А ви вдатку ще таке подання виписали, що хіба...

Вона перервала, немов шукаючи в пам'яті відповідного слова.

– Що хіба? Хіба безумному прийшло би щось подібне до голови? Адже ж се пані хотіли сказати? – відповів пан Денис, вдивляючися в неї з безтурботним, майже вповні ідіотичним супокоєм.

– Не те, не те, – відповіла панна Рузя з притиском, і рум'янець гніву облив її гарне лице. – Щось подібне міг написати тільки... тільки руський літерат!

– А, браво! Сей дотеп удався пані! – відповів пан Денис. – Але одно тільки дивує мене, що пані такі раді позбутися мене. Чому? Чи ж я не стараюся бавити вас як умію і як можу?

– Ах, який шармант! – іронічно скрикнула панна Рузя. – Сотворений на те, аби забавляти попадянок. Ви, певно, на те й університет кінчили, аби вправитися з штуці бавлення панночок?

Пан Денис на се не відповів нічого, тільки простягнувся ще дужче на софі, зітхнув і сказав по довшій мовчанці:

– Е, до чого се все? Якось-то буде.

– Так, так, якось-то буде, – відповіла панна Рузя. – Чекайте тільки, аж бог із неба спустить вам посаду, а тоді – ну, тоді, певно, якось-то буде.

В тій хвилі покликано панну Рузю до другого покою. Пан Денис лишився сам, позіхнув, простягся ще вигідніше на софі і взяв у руку якусь книжку. Пробу зав читати, але се знудило його незабаром. Положив книжку на столі і буркнув під носом:

– Ну, зробив би я дурницю, якби оженився з сею. Мав би я проповідника в спідниці, і то неабиякого. І денег, братчику, денег батько не дасть! Фурда! Не здуриш!

Усміхнувся або радше вишкірив почорнілі зуби, з яких двох напереді зовсім не стало. Той усміх надав його лицю якийсь відразливий вираз, виявив над сподівання ясно ту труп'ячу мертвоту, що була його визначною прикметою.

– Ну, і прошу кого, – міркував далі. – вона зважає тепер наше діло зовсім довершеним. Чує себе вже жінкою «русського

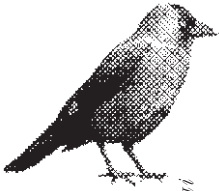
літерата». Е, панно Рузю, може, то ще завчасно? Може, «руський літерат» варт чогось ліпшого! Тільки що чорт його знає, як то чоловікові ніщо та й ніщо не щастить! Чи якесь лихо надало? Спробую ще завтра на празнику, може, поведеться з котрою з сусідніх панночок... Може, з котрою панною Кричевичівною або з панною Верешевичівною... Правда, панни не особливі, – але деньгі, братчику, деньгі – ось що головна річ! Побачимо.

І з тою постановою пан Денис перестав міркувати, простягся ще вигідніше на софі і запав у пообідній сон.

Пан Денис – се один із найцікавіших типів теперішньої руської суспільності. Людей того типу «руське товариство» називає звичайно «шармантами», «дотепними», «забавними», – хоч по правді ніхто не вмів би сказати докладно, що властиво в них таке забавне і чи їх дотепи справді дотепні, їх талант – розводити широкі теревені, підпускати паннам старі компліменти, оповідати цілими годинами невинним попадянкам смішні анекдоти або історії власних чи чужих любовних приключок та «своїх перших найдорожчих» – талант заливати всіх присутніх потопою слів, від яких нікому не буває ні тепло, ні холодно. Той предивний, спеціально рутенський талант доводить їх іноді до того, що починають пробувати своїх сил у письменстві, розпочинають на великий розмір закреслені повісті і звичайно трапляється, що терпеливість уже по першому розділі.

А як виробляються такі типи? Для прикладу оповім історію pana Дениса, з яким довелося мені жити на одній квартирі протягом кількох місяців 1876 р.

Син заможного пароха одного підгірського села, він виріс у звичайнім для священничих домів достатку, в яким не чується ніколи властивого недостатку. Особливо любила його мати, яка ніколи не могла нічого відмовити йому. Ще в нормальних школах він осиротів по матері, і разом із її смертю перестало плисти те джерело любові та доброї волі, що при його вроджених здібностях могло зробити його визначним чоловіком. Кінчив гімназію, також не знаючи недостатку, бо мав раз у раз за допомогу від вітця, який рад був, що син його вчиться добре і переходить правильно з класу до класу, так що для нього не треба було платити домашнього вчителя. У вищих класах гімназії він навіть заробляв дещо, підучуючи молодших та менше здібних учеників, але вже в тім часі, може, під впливом закоріненої традиції наших священничих домів, у нього зародилася охота до гри в карти, і він не раз цілі ночі просиджував за тою

Львів, вул. Леона Сапін (вул. Степана Бандери), львівська політехніка, 1900-ті

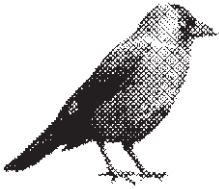

грою чи то з товаришами, чи з посторонніми любителями тої гри. Ся пристрасть, особливо в сьомім та восьмім класі, опанувала його так, що він почав занедбуватися в науках і остаточно ледве з бідою здав матуру. Університетське життя у Львові дало йому більше свободи і разом з тим більшу допомогу від вітця. Наївшися трохи страху перед мату рою, він дав собі слово пильнувати університетських студій і подавити в собі пристрасть до карт. У перших роках се йшло с'як-так. Університетські виклади не дуже зацікавили його, але більше притягла його до себе праця товаришів у історичній семінарії, що велася тоді з великим запалом у кружку молодих істориків під проводом професора Ліске. Молодий Денис досить пильно вчашав на засідання тої семінарії, взяв навіть тему для

історичної праці, але до праці самої не міг та й не міг узятися. Пристрасть до карт, якийсь час придавлена, вернула знов, коли знайшлася відповідна компанія серед університетських товаришів, і Денис знов почав цілі ночі проводити за картами, а вдень звичайно мусив спати аж до полудня і, не маючи над собою ніякого примусу, зовсім занедбав університетські лекції. Вільний час по полудні він проводив звичайно в кав'ярнях за читанням газет, а іноді, коли в ньому рушилася совість, брав до рук якусь історичну книжку, визичену з університетської бібліотеки, і починав читати. Під впливом сеї лектури він написав свою першу повість, що була поміщена в студентськім часописі «Друг» і відразу здобула йому в руських інтелігентних кружках назву «русського літерата». На вакації

Львів, вул. краківська, 1900-ті

не їздив ніколи додому, де не було для нього ніякого товариства, крім вітця, раз у раз знятого господарством; зате їхав звичайно до якогось товариша, в якого родичів були панни, сестри або своячки, або й замужні жінчини, і в їх товаристві проводив безтурботні дні, забавляючи нічим важним не зайнятих жінчин звичайними пустими розмовами. Не кінчаючи університету, хоч записувався на виклади рік за роком, він з часом привик до того, що проводив більшу часть року на провінції, переїздячи з одного села до другого, з одного повіту до другого, гостячи звичайно в домах знайомих або й незнайомих священників. Таке життя в вічній гостині, без заняття, без думки про завтра, без живішого зацікавлення чим-будь на світі, подобалося йому, він привикав до нього чимраз більше, робився справді байдужим до всього, на позір спокійним, не перестаючи при тім раз у раз балакати та сміятися.

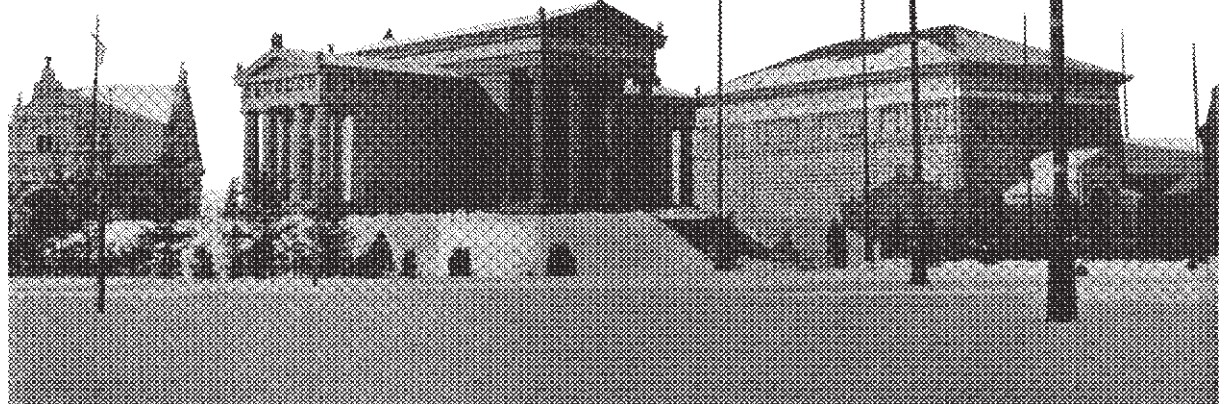
Таке життя без діяльності, без думки та без боротьба) в віці, коли діяльність, думка й боротьба бувають необхідні для чоловіка, життя вічного гостя, вічного дармоїда дорешти підкопало зав'язки характеру, мужеської волі та сили в душі Дениса.

— Я такий лагідний! — говорив він звичайно сам про себе, вважаючи лагідністю власне той свій брак усякої енергії та власної волі. Не раз будилися в його душі якісь забаганки, але вони бували звичайно фантастичні, неясні та непостійні. Поїхати кудись, знайти щось, здібати когось... Про те, аби зробити щось, пан Денис

звичайно не думав. Щоправда, в вільних хвилях він зачав писати другу повість із суспільного життя, але, не обдумавши докладно плану, не міг ніколи рішитися, куди й зачим попровести свого героя та до чого, нарешті, довести його. Повість так і лишалася недокінчена.

Доживши таким способом до 28 року життя, пан Денис, хоч звичайно здоров і сильно збудований, дійшов до того, що його лице зробилося зовсім мертвецьке, без виразу, а його життя зовсім пусте. Остатнім висилком слабкої волі він забажав оженитися. Небагато думаючи, він поїхав до одного сільського священника, з яким був дуже мало знайомий і в якого була молода дочка, що якое-то на празнику в сусідськiм домі чи, може, на вечорку у Львові подобалася йому задля своєї живості та веселості, що притягла до себе відразу його слабу волю. Се була та панна Рузя, якої розмову з паном Денисом подано на вступі сього оповідання. Пан Денис приїхав до дому її родичів непрошений і, не просячи в них ніякого дозволу, своїм звичаєм розгостився на пару місяців. Руські священники, особливо такі, що мають дочок на відданні, привикли до відвідин молодих кавалерів чи то з духовного, чи зо світського стану і радо гостять їх у себе доти, доки мають надію, що ся гостина закінчиться освідчинами молодого панича.

Панна Рузя, більше добродушна, ніж досвідна дівчина, що в своїй першій молодості одержала, крім домашнього виховання, звичайно доброго в священничих родинях, також не злі початки книжкової освіти,

радо була, би згодилася стати його дружиною і з дня на день чекала радісної хвили оспівдин. Та пан Денис, проводячи день за днем на балаканні, а ночі часто за картами, своїм практичним розумом зміркував, що священник не такий багатий, як йому зразу думалося, від селян бере мало і худоби в оборі має також мало, махнув рукою на свій намір старатися о руку панни Рузі. З розмов із нею він пізнав незабаром, що се не для нього пара і що з нею він ніколи не мав би спокою. Проте, одначе, він не квапився виїздити з дому священника. Довідавшись, що в тім домі незабаром має відбутися празник, на який, крім інших гостей, приїде багатий священник Кричевич із двома дочками та ще багатший Верещевич із одною одиначкою, він постановив собі діждатися того празника та поспробувати щастя з тими паннами.

«Може, дасться щось зробити. Може, то якось уложиться», – отся думка, ся непевна надія заступила в нього місце ясної застанови та твердої постанови й заспокоїла його. Надійшов празник. Кричевичі й Верещевичі з паннами приїхали. Панни були, щоправда, не першої молодості, не першої вроди та не особливого виховання, але модні та показні строї свідчили про багатство того чудесного матеріалу, що для пана Дениса мав заступити молодість, красу й виховання. Пан Денис, розпершися в кріслі,

аби показати, що він кавалер зі столиці, «бавив паннів», се значить – плів їм несотворенні речі та оповідав історію своєї десятої найдорожчої. Панни, що вже чули дещо про нього в околичних домах, хихотали без перерви; одним словом, товариство було веселе.

По обіді досить численна молодіж вийшла до огорода – на прохід. Панни своїм звичаєм почали обсіпати пана Дениса питаннями.

– А, чули ми, чули! – мовила старша панна Кричевичівна. – Се дуже гарно з вашого боку, справді дуже гарно! Гратулюємо!

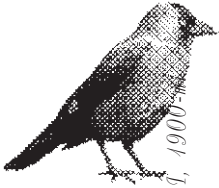
– Ого, а то що таке особливе пані чули?

– Ха, ха, ха! Адже ви женитесь! – промовила, регочучися силуваним сміхом, підстарша вже панна Верещевичівна.

– А, так, – відповів звільна пан Денис. – Добре пані чули, тільки не знаю, чи вгадаєте з ким?

– Ого-го! – в один голос закричали всі панни. – Ану з ким? Ану з ким?

– В тім-то й річ, – відповів поважно пан Денис, – що я сам іще не знаю з ким. Чи позволите, пані, – сказав далі, звертаючися до старшої панни Кричевичівни, – аби я предложив вам свою руку?

Ті слова сказані були преповажно, без тіні жарту. Панна здивувалася дуже, її лице облилося рум'янцем, та в одній хвилі вона зрозуміла все і промовила ущипливо:

– Занадто багато честі для мене! Але коли, крім таких дурних жартів, не маєте сказати мені нічого ліпшого, то я випрошую собі їх надалі.

Спалахнула гнівом, відвернулася й відійшла.

– Ах, – скрикнув пан Денис, усміхаючися своїм мертвецьким лицем і показуючи свої гнилі зуби, – ах, перепрашаю вас, пані, я помилився.

І, обертаючися до панни Верещевичівни, додав, не тратячи відваги:

– Та то я властиво хотів до пані звернутися зі своїм униженим проханням і надіюся, що пані не візьмуть за жарт мого широго наміру.

– Чи ви одуріли, чи що вам таке? – скрикнула резолютно панна Верещевичівна. – Я вже від двох місяців заручена. Дуже мені жаль, пане Денисе, але ви вибралися троха запізно.

Випростувалася гордо й відійшла, сказавши неправду, бо в дійсності не була заручена ні з ким.

– Га, то хіба пані дозволяють, – сказав пан Денис, обертаючися до молодшої панни Кричевичівни, – що зложу...

– Прошу не складати нічого! Не позволю ні на що! Несіть далі, що маєте зложити! – зашебетала, сміючися, молодша панна і, вхопивши Рузю під руку, побігла з нею геть.

Пан Денис лишився сам.

– От тобі й на! – сказав по хвилі, отямившись. – Аж три найдорожчі нараз, та й усі три дали коша.

А поміркувавши хвилю, він буркнув знов під носом:

– Гм! Панни – то пустий вітер. Що вони розуміють? Може би, ще поговорити зі старими?

І повільним кроком він пішов до покою, де були зібрані старші. Та щастя, очевидно, не сприяло паку Денисові. Панни Кричевичівни на правду образилися його освідченнями в чужім домі, а панна Верещевичівна також

просила свого татка поспішати з від'їздом. Отець панни Рузі, не знаючи, що сталося, здивувався дуже та просив милих гостей не роз'їздитися ще, але коли вони таки роз'їхалися, а він дізнався від Рузі про все, що сталося, запросив пана Дениса до окремого покою, наговорив йому «три міхи правди», а знаючи його безсребреність, всунув йому в руку банкнот із 10 ринських і заявив, що за годину його речі будуть спаковані і поміщені на бричці, а сидження тої брички буде приготоване для нього.

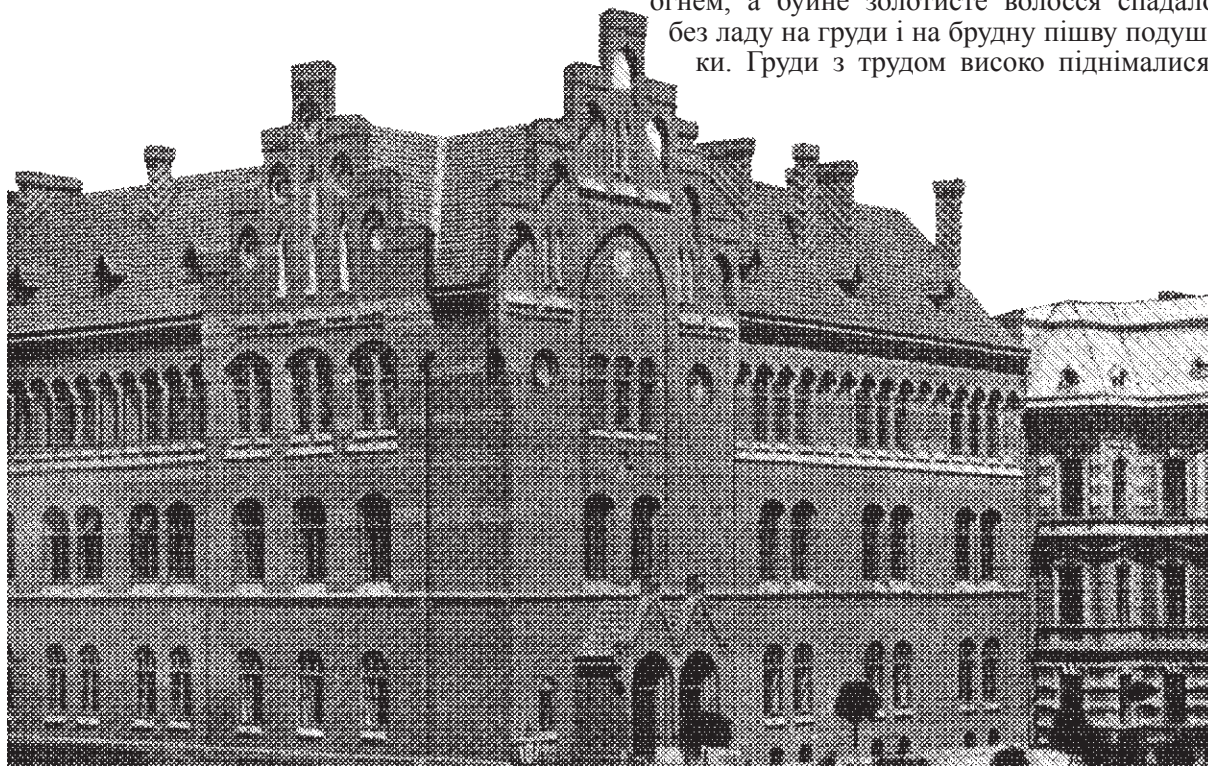
Прощання було коротке та дуже холодне. Панна Рузя не показала зовсім, та, коли пан Денис сів уже до брички і коні рушили з місця, мигнуло йому в вікні лице панни Рузі, почервоніле від сліз. Пан Денис плюнув, віз заторохтів дорогою, і туман куряви закрив його перед очима тої, що з вікна плебанії посилала йому наздогін своє остатнє зітхання.

ІV. ПАТРІОТИЧНІ ПОРИВИ

Було близько півночі. Широкими смутами лилося світло з вікон Д-ської резиденції, мелодійними переливами роздавалися зсередини звуки фортеп'яна. Лагідне світло, відбиваючися від білого, морозом розіскреного снігу, мигає далеко з високого сугорба, мов зірниця на сході. Далеко понад селом лунають звуки музики та співів, перериваючи мертву, безконечну тишу сільської зимової ночі.

– Ов, довго щось балюються панотчикові гості! – говорить півсонний селянин, близький сусід панотця, виглядаючи з сіней на обійстя. – Га, як їм не балюватися, коли є при чім і з-за чого, не то, що ось у мене! Гей, боже! боже! – зітхнув важко, засунув двері дерев'яним засувом і вернув до тісної бідної світлиці.

Каганець ледве блимав на печі, а на постелі лежала-догоряла молода ще жінка. Її лице, недавно ще свіже та цвітуче, протягла і зісала тяжка недуга, очі блищали, але гарячковим огнем, а буйне золотисте волосся спадало без ладу на груди і на брудну пішву подушки. Груді з трудом високо піднімалися,

в горлі пересохло і хрипіло, а все тіло час від часу дрижало судорожно з болю та холоду.

– Максиме! – відізвалася хора стиха.

Максим став коло неї німий із заломаними руками.

– Що то за музика?

– Гості у попа! – відповів понуро Максим.

– А! – зітхнула вона важко, немов пригадуючи собі, що з нею та де вона...

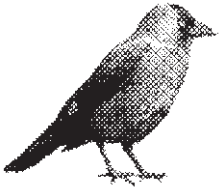
– Подай води, Максиме! В грудях щось пече, ох, як дуже пече!..

Максим мовчки пішов за водою, а вона, стогнучи, силувалася лягти вигідніше на твердій постелі, що давила до кості наболіле тіло, силувалася, та надармо.

А тим часом на попівщині гучно, весело, живо йде забава. Старші панотчики засіли в невеличкій світлиці до тарока, а побіч них, на малім столику, бутельки вина, два дзбани пива, таця зі склянками та кілька пачок тютюну та цигар. Крім картяної, обов'язкової, йде між ними ще й друга бесіда – про що? Ну, звісна річ, про високу політику, про війну та мудру тактику Росії, про етимологію та фонетику, про українців та соціалізм. Усе мішається, пересипається жартами, критикується спокійно, без жару, без гарячки, як слідує старшим особам. Питання, котрі для інших ста-

новлять підстави життя, кровні завдання, а то й принуку до кривавої жертви, – тут вони тільки спосіб для приємнішого прогнання часу, для диспутів, перемішаних з товстими дотепами та цинічними замітками. Усе як слідує старшим особам!..

У сусідній світлиці, просторій та ясно освіченій, зібралася молодіж. Співи, музика, танці, срібlistий сміх, тихі шепти та сміло виголошені компліменти несуться відтам пестрою рікою, наповнюють весь дім празничним, веселим гамором, надають йому подобу улія, до котрого щойно впущено молодого роя. Але, помимо того, на вид так веселого й щасливого образу, тут ведеться війна – безконечна, завзята, різновидна, хто знає, чи не тяжча, як тамта на Балканах. Правда, кров тут не ллється, стогнання ані крику не чути, ран не завдають, ну, але й без тої поганой декорації війна можлива. О так, тут війна тяжча, бо тут одні других стараються не зранити, не забити, а конечно живцем узяти в неволю. До тої цілі мусять тут служити і очі, і уста, і руки, і груди сніжно-білі, і талія, і фризура, і вуса, і рухи, і всі, всі дари природи і штуки! До тої цілі кожде тут вибирає інші способи, інші атаки та маневри, виступає до бою то відкрито, то тайно, уживає до нього то сього, то того оружжя після вільного вибору, бо прецінь усі тут – вільні люди! І помічники тут же! Сей чує за плечима сильну підпору вітцевих зв'язків і протекцій, тамта – вітцевих книжечок щадничих, інша – власної краси, ще

інша – ліпшого від інших образування! Усе тут напоказ, усе прикрашене, оздоблене, підлажене до бою, у всякого одна ціль: узяти противника або противницю в неволю. Словом, усе як слідує у вільних людей!..

Нараз музика втихла, танці, шепти, сміхи та співи перестали, із сусідніх світлиць повходили старші панотчики і старші пані. Пань було небагато, та й то більша їх часть сиділа серед молодіжі, маскуючи або підкріплюючи атаки та «маневри» своїх «малих», і всі стали широким кругом на середині світлиці. Нараз серед того круга появилася висока, горда стать отця Ілії, господаря дому. Його довге чорне волосся було сміливо закинено взад; довга нова реверенда лежала на нім як вилита, а чорні бистрі очі і орлячий ніс показували чоловіка, що любить розказувати і не терпить супротивлення. О. Ілія був удовець, бездітний і славився на всю околицю першим патріотом, підпорою Русі. Ім'я його часто появлялося в «Слові» під списом жертв, котрі збирав і надсилав чи то на «вторую городскую церковь», чи на бурсу при «Народном доме», чи на «одновлення церкви св. Юра», чи загалом на інші «благородни» цілі. Всякий, їдучи до нього в гостину, – а гостей спрощував о. Ілія частенько і гостив добре, бо було з чого, – знав, що конечно прийдеться щось «пожертвувати», і відкладав осібно гульдена як

на податок. Як кожний щиро рутенський патріот, відказував («уїдав» – говорили тривіально сусіди) о. Ілія на ляхів, хоч, розуміється, не мав з ними ближчих зносин, а польського «народа» зовсім не знав; радувався, що мудрі правителі європейські розбили Польщу, що Росія так розумно і систематично відбирає їм їх давні фантазії, і нарікав, що Австрія, не знати за що дала їм так багато волі. Загалом придержувався о. Ілія політичних і літературних ідей «Слова» і, де міг, старався о прибільшення передплатників тої газети.

Всі гості цікаві, з якою ціллю виїде нині о. Ілія, і кожний сягнув до кишені, аби добути наперед відложеного гульдена. О. Ілія заждав хвильку, поки всі не втихли, озирнувся, кашельнув і зачав різким здоровим голосом:

– Сусіди мої чесні, гості дорогі! Бог свідок, як милий мені нинішній вечір, як тішуся тим, що можу бачити в своїм домі стільки щирих і гарних дітей святої Русі! Але ж під час утіхи і охоти не треба ніколи забувати тої нашої спільної, святої матері, котра особливо тепер

Львів, пл. маф'яки (пл. адама мікшевіча), 1900-ті

тяжко стогне і змагає під напором неприя-
них елементів!..

– Браво, браво! – закричали грубими голоса-
ми деякі старші панотчики, котрим усе найліп-
ше подобається така фраза, що найменше має
значення, а найбільше гучних слів.

– Ви знаєте, – говорив знов о. Ілія по хви-
левій перерві, – як тяжкі часи прийшли тепер
на нашу народність, як наші відвічні вороги
ляхи і тепер працюють на загубу руськості
і як удалося їм усілякими хитрощами підійти
часть нашої молодіжі, що, забувши свої святі
обов'язки, чепилася якихось пагубних, загра-
ничних ідей і враз із ворогами працює над за-
глагою руського імені!

– Е, молодчики, недоварені студенти! – за-
кричали деякі з панотчиків.

– Кождому по конві холодної води на голо-
ву! – гукнув один.

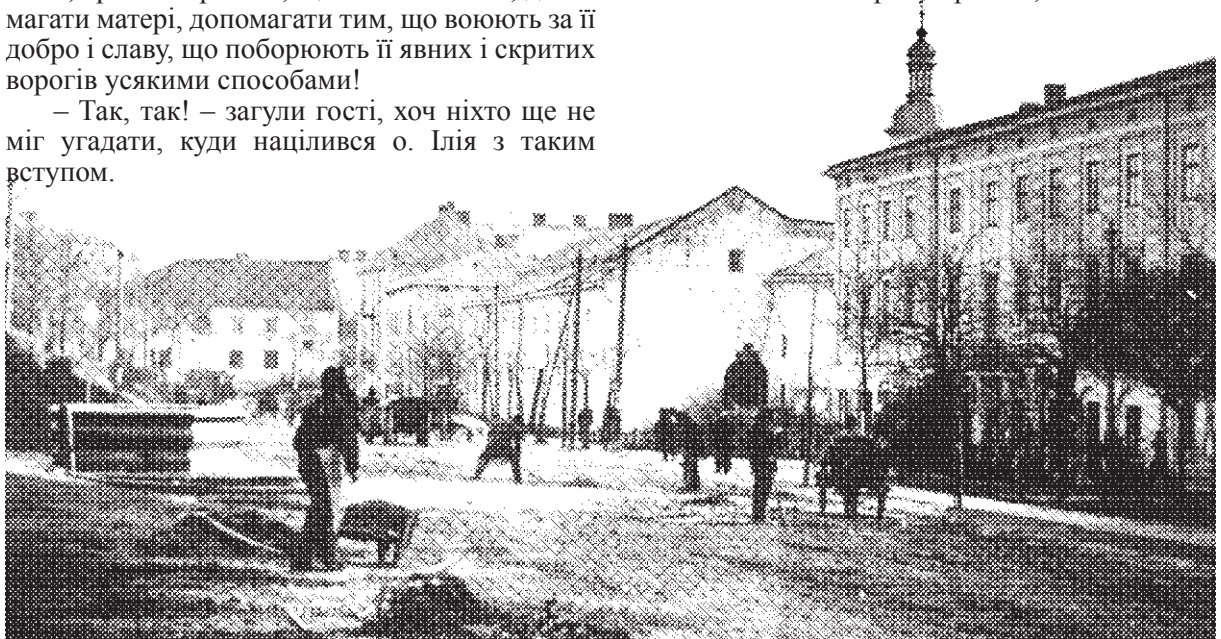
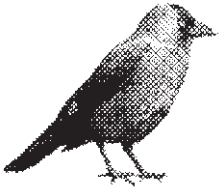
– Ого, перебула наша Русь не такі біди
і тоту перебуде! – додав поважно найстарший,
який тою фразою збував усе, чого не розумів
і над чим не міг подумати.

– Так, – підхопив о. Ілія, – то золоте слово
і свята правда! Але вам, вірним дітям нашої віт-
чини, треба старатися, що мож і як мож, допо-
магати матері, допомагати тим, що воюють за її
добро і славу, що побороють її явних і скритих
ворогів усякими способами!

– Так, так! – загули гості, хоч ніхто ще не
міг угадати, куди націлівся о. Ілія з таким
вступом.

– Таким рицарем без страху та догани, та-
ким борцем добрим за нашу Русь являється га-
зета «Слово» та його світлий редактор. Отже,
я вношу, аби при нинішній нагоді зробити
складку для підпоможення того єдиного рица-
ря. Буде се мала лепта, але на добре діло ужи-
та. Я перший жертвую на ту ціль 10 зол[отих],
а хто схоче і своїм датком причинитися, най
впише своє ім'я на сей лист паперу, а зараз за-
втра вишлемо складку і підписи до Львова.

– Браво, браво! – загули панотчики і попер-
ли о. Ілію до стола, де лежав уже лист паперу
побіч бляшаної, в цвіті мальованої таци. На
папері на самім версі було написано великими
буквами: «Въ пользу редакції «Слова» жертвы,
собранный отцом Ілією з Д... О. Ілія – 10 зл.». Під
о. Ілією підписувалися інші, а на тачо по-
чали сипатися гульдени та дрібняки. Всі ті гро-
ші носили на собі сліди поту, немитих, важких,
грубих рук, а не один такий папір, бачилось,
досить у долоні здавити, аби покапала з нього
гаряча людська кров, аби роздалися з нього
стогнання та зітхання тисячів нещасних, заму-
чених, що з тими гульденами та дрібняками по
частці життя і серця свого уткнули в жменю
панотчикові. А завтра ті криваві, потом і сльо-

зами напосені гультени та дрібняки підуть на руки «благородних» редакторів та «іздателів-патріотів», котрі своєю чергою порозкидають їх любенько по шинках, кав'ярнях і інших, не менше, як самі вони, «благородних» місцях!..

По сплаченні контрибуції у всіх гостей мов гора з плечей зсунулася. Панотчики вернули до тарока, молодіж до танцю, старші дами до розмови про торішній сніг, – одним словом, усе знов пішло звичайним ладом, а з хвиливого патріотичного пожару навіть іскорки, навіть попелу не лишилося...

Була дев'ята година зрана, коли скінчилася забава, а гості, дрімаючи та протираючи сонні очі, роз'їхалися. О. Ілія не лягав усю ніч ні на волосок, але його патріотизм не дозволяв йому й тепер заснути, поки не напише листа до пана редактора «Слова» і не відішле йому зібраних учора грошей. Він засукав рукави, протер очі, що непослушно раз у раз злипалися, розмахнув руками, аби надати їм більше сили, і, взявши за перо, почав писати лист. Але липли очі і рука відмовляла йому щораз голосніше послуху. Замість «Благородный» написав «Брагородный», а замість «Редакторъ» – «Ледакторъ», а побачивши нараз обі помилки, розлютився і роздер папір. В тій хвили роздалося за дверми в сінях шуркання чобіт о підлогу – знак, що хтось із села прийшов до єгомостя.

– Хто там? – крикнув гнівно о. Ілія маркітний, що «мара якась темлює тими хлопами тепер, коли у нього часу нема!»

Двері звільна створилися, і несміло зсунулася до світлиці бліда, вимарніла стать Максима.

– Слава Сусу Христу! – сказав він з низьким поклоном.

– А чого там? Чого тобі так рано? – запитав панотець.

– А, прошу єгомостя – жінка вмерла.

– Так? Ну, і що ж?

– Та я прийшов – що єгомость схотять, щоби грішне тіло поховати?..

– А, небоже, – відповів о. Ілія встаючи, – та-бо вона несподівано вмерла! Що то за порядок?

– Та... якось так, прошу єгомостя, відвелося. Я сам... І тут піди, і там, і сего доглянь, і того допантруй, і коло слабої день і ніч...

– Е, гореми-тереми, не було коли! А до коршми, і на торг, і всюди, то було коли, лиш до сповіді ні! А тепер, небоже, тринадцять паперків не мине тебе!

Максим пошкробався по голові і зачав проситися, відмовлятися, що-ді небіжка й так, слабуючи, винищила його до нитки, що не раз і на

сіль нестася, що прийдеться й так зазичитися в жида на похорони.

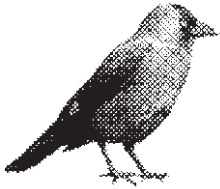
– А мені що до того? – відрубав о. Ілія. – Про мене, зич, відки хочеш, – моє мусить бути!

Не знаю, чи в житті селянина, і так повнім нужди, пониження та деморалізуючих впливів, бувають хвили тяжчі, більше понижаючі та деморалізуючі, як коли приходиться йому, з бодем і жалем на душі в найбільшій нещасті, яким буває страта дорогої людини, торгуватися, як за худобину, з чоловіком просвіченим, котрий свою діяльність цінить, як йому забагнеться. Нема певної тарифи, яка усталювала би плату за церковні треби (приймаючи вже навіть те, що церковні треби мають бути плачені!), а як і є, то селянинові незвісна. На людські чуття, що в серці селянина так само глибокі, як і в серцях просвічених людей, при таких торгах ваги не покладається. У тих людей, що самі проповідують відречення від розкошів світу,

нема і краплини стиду витягати руку по послідній кривавий гріш народу, витягати так різко, гордо, зухвало! І ще потому моралісти та панотчики говорять та кричать про зіпсуття, здеморалізування та недостачу людської гідності в народі! Перестаньте, «благородні панове», уперед самі вбивати та здавлювати з тим народі кождий зарід, кожду іскру людської самостійності, характеру й думки, перестаньте деморалізувати його власними прикладами, власним життям та науками, пізнайте раз і в нім брата, рівного собі, пізнайте його життя й потреби, подайте йому щирю, не брудну та користолобну руку, а побачите тоді, що народ наш не такий звір, яким його показуєте, і що коли хто завинив при його зіпсованні, то, певно, найбільше ви самі!

Довгий час тривав торг. О. Ілія лютився і кричав, що хлоп – то худоба, котра передусім потребує доброго бука, що кожде його слово – брехня і неправда і що хіба на огні признається до правди. Вкінці таки стало на його. Максимові духу не стало сперечатися з панотцем, і, зітхаючи, пристав на жадання о. Ілії. По відході Максима панотець тільки сплюнув і проворкотав:

Львів, вул. Липаківська, 1900-ті

– Тьфу, до чорта з хамами! Хвилі спокою чоловік не має!

І, облегливши серце таким словом, засів о. Ілія знов до писання. Бесіда з Максимом і холодний поранок протверезили його. Прилагодив другий лист, і по хвилі намислу швидко забігло перо по папері, а лице о. Ілії роз'яснилося, просвітліло від припливу патріотичного чуття, котре в тій хвилі виливав на папір. Крізь хмари продерлося сонце і скісним світляним стовпом лягло поперек світлиці, але до сидячого не доходило світло. У сусіднім покої чути було стук і шелест служниці, що запрятувала по вчорашній гостині, а крізь створені двері бачив там о. Ілія тільки стоячий насупроти фортеп'яна з розкиданими на нім нотами.

А в хаті Максима в тім часі сумно, понуро, мов у гробі. Небіжку вже обмили і нарядили на лаві. Кілька старих баб тихо-тихо крутяться по хаті, прибираючи та порядкуючи, а Максим з заломаними руками, німий, блідий і згорблений, стоїть у ніг тої, що мала бути його товаришкою і помічницею в недолі життя, а тепер

стала тільки зайвим, важким тягарем. Ніхто не промовляє до нього, не потішає, не розраджує. Сам він стоїть у своїм горі, – хто знає, може, думає про те, відки тут узяти грошей на похорони? Звісно, прозаїчна душа!

Але гарячий, голосний патріотизм зі своїми великими абстрактами не бачить і не хоче бачити тої дрібної, щоденної прози!..

¹ Анафема на нього! (лат.) – Ред.

² Святилище (лат.). – Ред.

³ Жайворонок, жайворонка, жайворонок (лат.). – Ред.

⁴ Золота гарячка (лат.). – Ред.

⁵ В галицько-польськiм язiцi те саме, що в українсько-російськiм поміщик.

⁶ Нав'язлива думка, ідея (франц.). – Ред.

Іван Франко, Рутенці, Типи галицьких русинів, Із 60-тих та 70-тих рр. мин[улого] в[іку], Зібрання творів у 50-ти томах. Т. 15, С. 7-41.

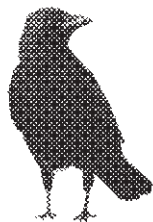

Трагічним був стан краю, до якого вступали австрійські війська під командуванням генерала Гадіка (Haddik). Виснажила його п'ятирічна розпачлива, інколи безцільна партизанська війна, оперативною базою якої були невеличкі фортеці в Західній Галичині, в Тинці, в Ланцкороні, Бібку і на краківському замку. Промисловість, торгівля, навіть сільське господарство лежали цілиною. Середня шляхта особливо гірко поплатилася за активну участь у конфедерації, магнати ж після переділів у переважній більшості вийшли на *sujets mixtes*, хоч не без симпатій до держави, у католицькій та консервативній династії якої мали природну точку опори, котрої вони б не могли знайти при пруському чи російському дворі. Задум був як на долоні – у нових маєтках заснувати осередок для далекоглядної політики і, повернувши історичні сили провінції до політичного здоров'я, використати їх для потужного впливу за кордоном на користь австрійської

юзеф шуйський

поляки і русини в галичині

політики: могутні дома Чарториських, Любомирських, Понятовських, Оссолінських і Вельгорських шукали підтримки у Відні. Але цісар Йосиф II був, здавалося, абсолютно недоступним для таких думок, він намагався укласти союз із Росією та байдуже дивився на російське володіння рештою Польщі; Галичину ж – край, що перебував у сумному занепаді в результаті внутрішнього безладу – трактував як бажану територію для своїх філантропічних реформ. Було створено вісімнадцять округів, закрито багато монастирів, королівські землі колонізовано німцями, упорядковано і встановлено помірковані обов'язки на панщині, засновано німецький університет у Львові, німецькі народні школи та гімназії; у стосунках зі шляхтою цісар був чемним, але іронічним, наслідуючи приклад Фрідріха Великого. Для сановників Речі Посполитої він не скупився на графські та баронські титули, отримували їх навіть вискокки; стара польська «кунтушова» шляхта з пишними бородами здавалася цісареві Йоси-

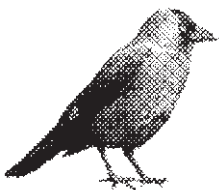
фові чудовиськом пересудів, тираном народу, азіатом, не здатним до цивілізації.

Руське духовенство принципово відрізняється від латинського тим, що походить виключно з родин священників і мало поповнюється з народних мас. Латинському духовенству найбільш чисельний контингент поставляють гірські околиці; польське прислів'я говорить: «Зі священником в роду, не зважайте на біду». Шляхта і міщанство дають небагато священників, що явно негативно впливає на Церкву у Галичині. Кількість латинських монастирів у Галичині сягає, не дивлячись на чисельні закриття, сотні, а руських (Василіанських) є заледве шістнадцять. У новітньому часі значно підтримувалося релігійне життя з Кракова; нові монастирі єзуїтів, воскресенців, урсулянок та феліціанок стривожили ліберальних журналістів, тоді як консервативні журналісти через саму свою природу повинні були лагідним оком дивитися

карл аугуст, бурштин, ратуша, 1830-ті

на зростання католицького елемента у прикордонному краї, який саме з цієї точки зору був під загрозою. З глибокою вдячністю були сприйняті реорганізація, територіальна компактність та укомплектування посад Краківського єпископату, що також належить вважати щасливим періодом релігійного розвитку краю.

Ми намагалися цілком відверто охарактеризувати добрі та погані сторони галицької *шляхти*. У цьому місці дозволимо собі додати, що існує принципова різниця між типами шляхти на сході і на заході через близькість обох центральних пунктів – Кракова та Львова – до різного типу економічних стосунків та до подвійного етнографічного підґрунтя. Не говорячи про магнатські роди Потоцьких, Любомирських, Чарториських, Сапігів, Дідушицьких, латифундії котрих простягалися на величезні території, набагато перевищуючи дрібні німецькі князівства, середнє відношення більшого маєтку в західній Галичині до східно-галицького становило 500 моргів до 2000 моргів.

Саме тому господарство у західній Галичині набагато інтенсивніше і поєднане з більшою особистою інтеграцією дідача, тим паче, що родючість ґрунту набагато нижча. Водночас маємо сповненого поваги, спокою і турбот західного галичанина, тоді як характер мешканця сходу якийсь старосвітський, часто-густо схильний до вибриків; ставлення першого до хлопської хати є модерним, другий же ще зберіг рештки патріархальних стосунків. На заході об'єднуються в ім'я політичних ідей, а на сході радше станами, навколо осіб визначних провідників. Мальовнича різноманітність польських шляхетських типів кульмінує в типі вершника з чорним або темно-синім оком, з зухвалим орлиним носом, з вусом, закрученим майже в лук – цей тип нагадував образ Собеского; протилежністю можна вважати виразний тип Мільчика у класичній комедії Фредра «Помста за прикордонний стовп» – нервовий, худий, однак зятятий. Психологічно легко віднайти ці типи – гарячу і щиру натуру одного, що легко спалахує

Карл Ауер, мостиська, палац, 1830-ті

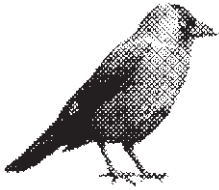

і зворушується, що бездумний у душевному піднесенні або ж смутку, поруч з другим: скритим, витривалим, переважно ощадним, який з однаковою енергією плекає дружбу і неприязнь. Обидва типи мають багато спільних рис: релігійність, що опирається більше на почуття, ніж на розуміння, не позбавлену довільного еkleктизму; любов до монархізму та династичної ідеї, але без розриву з популярними вимогами ліберальної держави, гарячий патріотизм, з 1863 року вже, на щастя, більш передбачливий, який різко порвав з давніми змовами, натомість приєднався до реальної праці на користь дійсності. Втратила також колишню суспільну драстичність так звана демократична засада, що зрівнювала шляхтича з магнатом і створила прислів'я про шляхтича, який у своїм городі рівний воєводі; магнати, сповнені переважно добрими громадянськими чеснотами, здобува-

ють пошану без колишнього плазування перед ними і можуть розраховувати на відповідну політичну підтримку. До моральних здобутків останнього часу належить, нарешті, масова участь шляхетської молоді у державній або військовій службі, що, без сумніву, підніме рівень політичної освіти шляхти. Але майбутнє цього стану, такого важливого з національної точки зору, цього оплоту давніх історичних традицій, все ж насамперед залежить від того, чи втримається він на успадкованій землі, а з цієї точки зору образ майбутнього виглядає досить понуро. Велика власність потопас у боргах, що оцінюються у понад половину її вартості, важкий економічний стан сільського господарства в селах поглиблюється, пристосування до нових економічних умов буде вимагати ще багато жертв і ще більше прорідить ряди давньої, повної фантазії шляхти.

карл ауер, олесько, замок, 1830-ті

Це щедро винагороджується бажанням інших, більш заможних та інтелігентних верств населення перейняти шляхетські звичаї. Польща, як про це вже говорилося, майже повністю втратила *міщанський стан*, мізерні рештки котрого були тоненьким прошарком, що від віків наслідував шляхетські звичаї, а після французької революції ідеї цього стану створили новий демократичний стандарт для цілого суспільства. На шляхтича поглядають криво, не без суспільної погорди, але його кунтуш та елегантна сукня його дружини служать взірцем, популярною є гостинність по-шляхетськи, а верхом успішності вважається купити собі село після багатьох років, проведених у місті на службі, у торгівлі чи у промисловості! Сумна винагорода! Кожна мисляча людина у Польщі чи в Галичині хотіла би, щоби виник свідомий міщанський стан, який шанує сам себе, вміє обмежитися поміркованим добром, простий і гордий за свою працю. Ба! Хто знає, чи не головною причиною, через котру не можуть прижитися в Галичині торгівля і промисловість, є власне та психологічна обставина, та величезна перевага шляхетського звичаю над усім ин-

шим, що очевидно помножує та доповнює національні елементи, але віднімає у суспільства складну багатшаровість, властиву західним суспільствам. Так само серед галицького міщанства через дивний метапсихоз можна знайти багато характерних рис політичного життя давньої шляхти, таке собі замилювання до галасливих зібрань і великомасштабних демонстрацій, до бурхливих вотум довіри і недовіри, про що львівська ратуша могла би багато чого розповісти в стилі Аристофана, що і тепер всюдисущі журналісти на місці колишніх шляхетських агітаторів-рубак.

І, на закінчення цієї етюдної замальовки про галицьке суспільство, згадаймо про *польських жінок*, про яких, як відомо, говорилося стільки ж доброго, скільки поганого про їхніх чоловіків. У народі, до якого з повним правом можна застосувати одісеївський епітет «політропос», подруги життя мають багато чеснот Пенелопи, особливо самостійність і той пречудовий такт, який можна здобути у важкій боротьбі з долею. Жваві, а не пристрасні, енергійні однак, коли потрібно, жертівні, вельмишановані, при прийнятті рішень часом більш рішучі, ніж чолові-

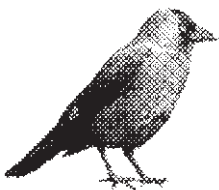
ки, легко запальні та екзальтовані, вони відіграють надзвичайно важливу роль в течіях політичної думки. Ретельно дотримуються звичаїв та вишуканих манер, тобто зовнішньої сторони. Не будучи кокетками, працьовиті та ощадні, прикриваючи вади чоловіків власними господарськими якостями, роблять все, що в їхніх силах, щоби зберегти *decorum des chatelaines* і віддати належне тому шляхетському рівневі. Полум'яні патріотки, вони беруть активну участь у національному житті, але вперто дотримуються в товаристві французьких звичаїв та французької мови, яка стала пануючою упродовж останніх ста років. Як добрі матері, вони дають молодому поколінню релігійні та моральні основи виховання, сприйнятливо до всього, що шляхетне; у старшому віці стають переважно слабкими і поблажливими до своїх улюбленців незалежно від статі. Їхня освіта, здобута переважно при монастирях, наповнює їх чутливістю до всього, що красиве і добре, у поєднанні з вдалими спробами запро-

вадити це у практику. Невеликою популярністю у польок користуються сучасні емансипаційні ідеї: вони, як і майже завжди, є господарями в домах чоловіків, бо ці чоловіки не дозволяють себе випередити жодному європейському народові щодо галантереї для пань.

Товариське життя у Галичині, ще якихось двадцять років тому більш пожвавлене на селах, з того часу перенесло свої осередки до двох крайових столиць та провінційних містечок. Гомеричні бесіди сандецької та саноцької шляхти, на яких ніколи не бракувало угорського вина та стародавніх кубків, і на яких при доброму гуморі стріляли по коркових підшвах зухвалих панночок або знімали сусідам колеса з осей, не кажучи про збирачів пожертв з монастирів, які одним духом опорожняли *vitra gloriosa* небачених розмірів... – все це вже належить минулому і сфері гарних шляхетських оповідань Ходського, Жевуського і Качковського. Навіть польський куліг – катання на санях, маскарад, який представляє краківське весілля,

карл аугер, золотів, замок, 1830-ті

тепер частіше відбувається у містах, ніж на селах... Зате карнавал упродовж кільканадцяти років збирає у Кракові та Львові вершки суспільства з усіх сторін колишньої Польщі. Бали переплітаються з художньо оформленими добродійними торгами та фантастично освітленими катаннями на ковзанах, а в часі великого посту поруч з проповідями та добродійними заходами відбуваються концерти і художні читання відомих літераторів. У строкатій мішанині ми побачимо тут найвищу аристократію поруч з міською інтелігенцією та промисловцями; найменше тут, мабуть, представників сільської шляхти.

У той час, коли вищеназвані верстви населення у Кракові та Львові наслідують віденський та паризький світ, більш скромне товариство призиваюється до великих каварень, пивничок та містечкових ресторанів, чого ще п'ятнадцять років тому майже зовсім не знали, навіть до пересічних співацьких естрад, не завжди похвальних з точки зору моралі. Домашнє життя тим закордонним звичаєм псується, тому у Кракові суворо відштовхують і стримують його, наскільки це можливо, аби молодь не вчи-

лася «кнайпового» життя. Казино всіх великих міст діляться на західний кштальт за станами: окремо панські казино, а окремо міщанські. У містах існують також стрілецькі товариства, у Кракові ще з XV століття на чолі зі стрілецьким (курковим) королем, якому гарантує однорічну владу найліпший постріл у дерев'яного півня (кура).

Так поволі зникає з життя північно-східної австрійської провінції старий та оригінальний батьківський звичай, поступаючись місцем загальноєвропейському. Національний стрій залишився тільки для свят, давня гостинність скорчилася до запрошень на обіди і чаї, а старі часи нагадує тільки великоднє свячене, що складається з традиційних делікатесів: ковбасок, шинок, голови кабана, сирних плесканок, пляцків та пасок. Навіть рідні елементи, які зберігаються зі шляхетною пристрасстю, шукають для себе нові форми. Нормально і легально розвивається політика, зі щирою та вдячною прив'язаністю до цісаря та держави; з суспільної точки зору зламані кастові стосунки; на розумовій ниві ведеться наукова і художня діяльність, на економічній – майже гарячкове наслідування

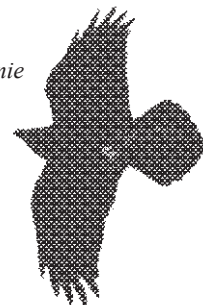
карл аугер, броди, 1830-ті

західної асоціативної течії... Яка різниця з тими часами, коли чисельна шляхта власне тоді зайнятої Галичини з принципу ніколи не хотіла добровільно платити податків, та навіть з тими, коли ідеалом молоді був закутий у кайдани політичний заколотник! Правдою є також те, що для тієї молоді твори корифеїв польської літератури були проклятими, як твори політично приречених, тоді як тепер їх читають і розглядають у гімназіях поряд з Шіллером та Гьоте! У тій східній країні уклалася угода, другого прикладу якої нелегко знайти в історії – поєднання національного елемента з почуттям державної приналежності: держава настільки потужна, що може з цієї, такої радикальної зміни стосунків черпати силу та повагу, а національна стихія настільки пристосувала свої поняття до дійсності, що зрозуміла, що може справді прагнути зміцнення, розвитку, мораль-

ного, розумового, а навіть і політичного формування, і досягти їх, але що при тому виключно єдиним політичним шляхом є лояльна та щира співучасть в державному житті, у прагненні до великодержавного становища та історичної величі Австрії.

З книги «Dziela Jozefa Szujskiego. Wydanie zbiorowe», Krakow, 1896

карл ауер, сторонибаби, фільварок, 1830-ті

остат білльськый портрет віце-сеньйора старонній хрїстофора дейми

мар'яна левинька

портрет міста

Львів'яни у портретному малярстві початку XIX століття

Загальноприйнятим є трактування історії як способу існування у часі людини і людства, існування, яке робить людське буття *ad verbum* «історичним». Так само, як історія держави і нації, чи окремої суспільної групи є «зітканою» із конкретних людських доль, відповідно – людина, реалізуючись у суспільній діяльності, стає суб'єктом соціальним та історичним. Під цим оглядом особливо цікаво прослідкувати, як та чи інша епоха «візуалізується» в образах її дійових осіб, наприклад, – засобами образотворчого мистецтва. Об'єктом нашої уваги стали малярські та графічні портрети представників поліетнічної громади «підавстрійського» Львова першої пол. XIX ст., при цьому предмет аналізу «балансує» поміж власне мистецтвознавчими та культурологічними критеріями.

Аналіз наявної історіографії, присвяченої українському образотворчому мистецтву XIX ст., та

власні дослідження природи художньо-стилістичних процесів в портретному малярстві першої половини XIX ст. дозволяють об'єктивно виділити особливу актуалізацію образу сучасника (як у кількісних, так і в якісних параметрах) у малярстві¹.

Для недержавних у XIX ст. слов'янських народів дискурс ролі і місця особистості в історії був особливо важливим. Неодмінним об'єктом цього дискурсу була національна інтелігенція, як середовище людей, чиї знання і зусилля створюють та підтримують цінності, норми і традиції культури. Адже зміст, притаманний латинському терміну «*intelligens*» – «розуміння, знання, пізнавальна сила», вичерпно розкриває якості, що визначають діяльність та провідний соціокультурний статус цієї верстви.

Доба Просвітництва запропонувала нове розуміння станової суспільної структури, нове поняття «народу/нації» та й нове розуміння інтелігенції. Розпочався активний процес секуляризації культури, хоча саме для Львова роль духовенства

люка долиський, портрет митрополита Петра білянського

львів, 1840-ві

(особливо греко-католицького в національних домаганнях українців) упродовж XIX ст. традиційно залишалася провідною. Поряд із багатою аристократичною верствою, яку у Львові представляли передусім такі впливові родини як Любомирські, Сапіги, Красицькі, Розвадовські, Дульські, Морські, Чацькі, Гарновські, Скшинські, Левицькі, після прилучення міста до монархії Габсбургів з'явилася численна австрійсько-німецька бюрократія, військові. Натомість, досить впливові у попередніх століттях українське (руське) міщанство поступово втрачало своє значення. Але, загалом, і аристократичні верстви втрачають «монополію» на формування культурного ландшафту міста, а все більший вплив та авторитет здобуває «третій стан» – молада буржуазія та представники інтелектуальних професій (що характерно для більшості міст Центральносхідної Європи, які були під австрійським пануванням). Саме вони – учені й університетські викладачі, медики і юристи, публіцисти і літератори, актори, музиканти, художники, які власною наполегливістю і розумом «вибудовують» успішну кар'єру, у суспільній свідомості XIX ст. стають творцями історії.

У випадку Львова історичний контекст тогочасного міського життя був ускладнений поліетнічним його характером, постійною боротьбою за самоутвердження

польської та української громади в умовах чужинецького панування. У процесі самоусвідомлення галицького українства на рубежі XVIII-XIX ст. не можна оминати ролі діячів греко-католицького кліру, а тісні зв'язки маляра Л. Долинського із середовищем духовенства (ще від часу його праці над оздобленням собору Св. Юра у Львові й меценатської ролі в цьому проєкті митрополита Л. Шептицького) спричинилися до створення низки портретів галицьких владик. До збережених зразків належать зображення П. Білянського, Л. Шептицького, М. Гарасевича, М. Примовича, також є згадки про портрети митрополитів Ф. Володковича, А. Ангеловича, М. Гриневецького, М. Левицького та ін.²

Портретна галерея зображень духовенства у доробку Л. Долинського представляє оновлений, відповідно до вимог часу, клерикальний портрет. Серед цих портретів, де віртуозність академічного вишколу поєдналася із нахилом до психологізму у трактуванні особи, варто виокремити прижиттєве зображення соборного крилошанина, історика церкви, інтелектуала Михайла Гарасевича (1763-1838)³. Він був непересічною людиною у культурному житті Галичини кінця XVIII ст., і саме внутрішній світ героя, а не репрезентативно-урочисту «оболонку» прагнув представити маляр. Порівняно із

Львів, падіння ратуші, 1826

малярні яблонський, портрет невідомої

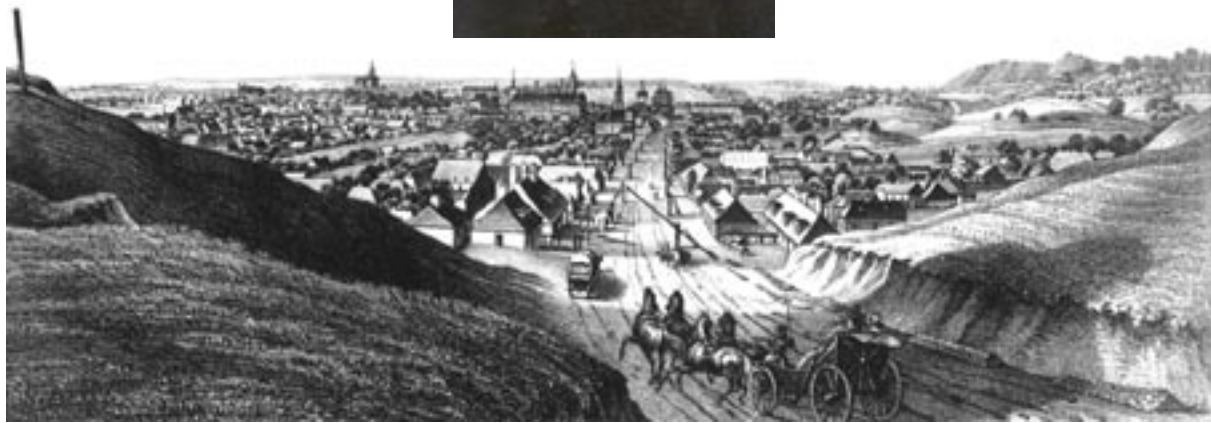
представницькими портретами владик, змінив-ся формат портрета – він невеликих розмірів, наближений до квадрату (75x65). Щоправда, портретованого показано не в обстановці його повсякденної діяльності, а радше у доволі абстрактному, композиційно обмеженому просторі. Маляр оперує приглушеними гармонійно-узгодженими барвами: на оливково-охристому тлі чітким компактним силуетом виділяється торс у сірувато-блакитному мундирі; неодмінними атрибутами такого офіційного портрета є нагороди – хрест Йосифа II і хрест ордену Леопольда. Мажорности виразу додає декоративний колористичний акцент – червоний колір орденської стрічки в оптичному центрі композиції, що перегукується з вкрапленнями червоного у гербі. Загалом, галерея портретів галицьких владик, попри їх очевидний офіційно-замовний характер, у доробку Л. Долинського виступає показовим свідченням зростання ролі галицького українства, і його провідної верстви – духовенства.

Очевидно, що важливою суспільною групою у місті на зламі XVIII-XIX ст. було львівське українське міщанство, яке хоч і підупало фінансово, але не розчинилося остаточно. Майстром, який сам вийшов із цього середовища і став виразником його уявлення про ідеали і вартості, був О. Білявський:

львівський міщанин з 1780 р., член Ставропігії, один з ініціаторів ліквідації малярського цеху⁴. З-поміж численних його творів можна виділити кілька портретів діячів Ставропігійського середовища – Х. Дейми, І. Бачинського, подружжів Никоровичів, Завалкевичів.

Одним із діяльних учасників Братства, активним діячем просвітницького типу був віцесеньйор Х. Дейма. Виконаний О. Білявським портрет Х. Дейми (1782 р., ЛГМ) вирізняється чітким і конструктивним рисунком, стриманим гармонізованим колоритом із перевагою теплих охристих тонів: темно-коричневий колір кунтуша, оживлений золотистою тасьмою на грудях та барвистим поясом. Очевидно, що у зображенні Х. Дейми маляр усвідомлено відходить від офіційної демонстративності яскраво-індивідуального, на користь вираження портретного типу міщанина, у збірному образі якого

домінує почуття власної гідности. Не випадково О. Білявський, хоч і абсолювент Римської академії, у формальних якостях тут підтримує традиції львівського цехового портрета попередньої епохи, наприклад – укрупнює і виносить до переднього плану постать портретованого, надаючи їй масштабности і ваговитости. При цьому зв'язок із патріархальною малярською традицією не бажають поривати і самі замовники, поста-

львів, 1852

мартин аблонський, автопортрет

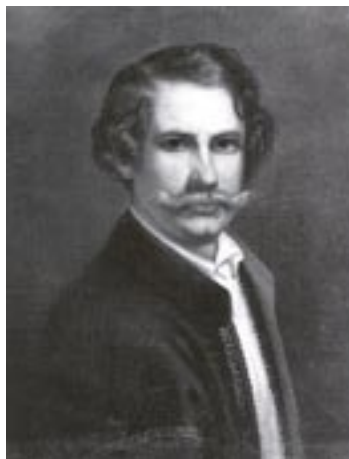
ючи на портретах у старосвітському одязі, ніби пишаючись своїм родоводом. В образах представників львівського міщанства (таких як Никоревичі, Завалкевичі, І. Бачинський, М. Любінецький) художник наголошує, що це середовище є потенційно-життєздатним, здатним акумулювати традиції та розвивати їх у нових реаліях.

Втім, на зламі XVIII-XIX ст. Львів став містом, що суттєво змінило свою суспільну структуру та, до деякої міри, – національно-етнічний склад: цьому сприяли патенти австрійського двору, які поширювалися на переселенців у Галичину, ними особливо заохочувалися торговці, промисловці, ремісники, малярі⁵. Серед новоприбулих було й кілька художників-австрійців, роль яких для мистецького життя Львова була досить важливою, а швидко опанування ними місцевого художнього ринку підтверджує, що на початку XIX ст. у мистецтві відбувся поділ за професійною ознакою, коли почали цінуватися переваги академічної освіти. Йдеться про діяльність портретистів Й. Пічмана (у Львові в період із 1796 по 1806 рр.), Ю. Райхана (з 1798 по

1817 рр.), К. Швайкарта (постійно проживав у Львові із 1802 по 1846 р.), поряд із якими працювали й інші митці (А. Ланге, А. Піту, Й. Енгерт, Й. Гаар, Й. Клімес, А. Лауб, Ю. Бюссе, Й.-Ф. Гауштайн, Ф. Кімстетер, К. Ауер, Й. Свобода).

Художня практика новоприбулих митців, представників переважно віденського мистецького середовища, була тісно пов'язана із колом замовників – польською аристократією, людьми просвітницького типу на зразок Й. Чарториського чи Т. Чацького, які запрошували Й. Пічмана. Фактично, Й. Пічман був одним із останніх художників, так тісно пов'язаних із меценатом магнатських родин. А тогочасна польська аристократія у сприйнятті художніх новацій не відставала від інших країн Європи – класицистична доктрина у Польщі кін. XVIII ст. виходила на форум публічних дискусій, а зв'язок із політикою королівського двору надавав їй рис офіційної ідеології: згадати б праці Я.К. Потоцького, Г. Колонтая, С.К. Потоцького⁶.

Опосередкованим свідченням динаміки суспільних перетворень у Львові на зламі XVIII-XIX ст.

Львів, пл. бернардинські (пл. соборна), 1830-ті

якуб проциньскій, австропортрет

є спосіб малярського представлення численної шеренги аристократів: у їхніх портретах не стільки наголошується суспільно-значима роль особи, а більше звертається увага на інтимно-камерне розкриття характерів. Серед подібних зразків львівського періоду творчості Й. Пічмана можна назвати портрети подружжя графів Стаженських (бл. 1800 рр., ЛГМ). У цих попарних портретах маляр застосував симетричне повторення поз, рухів, деталей, узгодження в кольорах – за рахунок ясних, збагачених нюансами вохристо-жовтуватих теплих, або зелено-синіх холодних відтінків. Тут, інспірований просвітницьким сентименталізмом культ родинних почуттів, спрямував інтерес художника до буденного життя людини, увагу до світу родинних стосунків.

Натомість, у доробку Й. Райхана варто виділити портрети діячів, знакових для історії театру у Львові – Войцеха Богуславського (1795 р. -1799?, Музей народовой /далі – МН/ у Варшаві), подружжя режисера і директора львівської театру Яна Н. Камінського (бл. 1815 р., МН у Кракові), акторки Аполонії Камінської (бл. 1815 р., МН у Кракові).

В. Богуславський був свого часу названий «батьком польського театру»: його п'єса «Краків'яки

і Гуралі», поставлена на основі фольклорних польських мотивів, стала викликом королівському австрійському театру у Львові⁷. І живописні вальори, і особистісна характеристика портрета В. Богуславського є достатньо оригінальними для львівського малярства: у композиційній побудові маляр взорується на зразки англійського преромантичного портрета (Т. Гейнсборо, Т. Лоуренс), де особа репрезентована на лоні природи. Портрет В. Богуславського, позначений виразним прагненням художника окреслити суспільне «амплуа» героя, його внутрішні зацікавлення, намітиві назріваючий у Львові романтичний перехід до сприйняття людини, і вибір героя тут не був випадковим. Роль театру як перетворюючого

культурного середовища особливо помітна в художній культурі XIX ст. – театр ставав місцем, де кастова різниця поміж аристократією та буржуазією, людьми вільних професій помалу нівелювалася їхньою спільною причетністю до здобутків мистецтва.

Широкий суспільний зріз мешканців міста представлено у доробку К. Швайкарта – чи то портрети представників давньої польської шляхти (Я. Батовського, Б. Третьера, К. Замойського, Ю. Дідушицького), чи то чис-

ленних австрійських військових, міщанства і набуваючої впливу буржуазії⁸. У цьому контексті варто, наприклад, відзначити портрет одного із «стовпів» львівського фінансового ринку, банкіра, засновника торгово-кредитного дому «Hausner et Violland» – Яна Гауснера (1824 р.)⁹. Маємо зразок, коли світогляд і цінності художника й замовника були достатньо близькими – обоє вони з'явилися на теренах Галичини «заробітчанами» (Я. Гауснер – виходець із Моравії, К. Швайкарт – із південної Австрії), сюди їх привели амбітні бажання і прагнення самореалізації (кожного у своїй сфері). Портрет Я. Гауснера постав у традиційній для Львова (і для австрійської буржуазії, і для манери К. Швайкарта) формі парного сімейного портрета – погрудний

зріз постаті у тричвертному повороті. Тут і масштабно-укрупнена й наближена до глядача постать, і концентрація уваги на обличчі героя, його погляд із виразом тверезого холодного розрахунку – у фокусі композиції, впливають на безстороннє об'єктивне сприйняття образу глядачем. Прикметно, що майже аналогічно К. Швайкарт виконав і власний портрет: із акцентуванням на прозаїчній реальності представлення¹⁰.

Питання популярності камерного «бюргерського» стилю бідермайера на наших теренах залишається відкритим. Австрійський портрет того часу у його кращих зразках відображав конкретне і близьке для обивателя, хоч і не без ідеальних прагнень. Можна стверджувати, що увага до най-

карл аугер, львів, артилерійські казарми, 1830-ті

карл швайкарт, портрет яна гауснера

дрібніших деталей унаочнювала самоцінність конкретної людини у своєму окремому домашньому світі, стаючи опосередкованим втіленням «свободи в обмежених обставинах несвободи»¹¹ підневільного буття.

У першій пол. XIX ст. (йдеться про 1820-1830-ті рр.), у Львові формується група молодих місцевих художників, які стають своєрідними творцями «колективного портрета» міста. Першими із згаданого покоління львівських портретистів розпочали діяльність Я. Машковський і М. Яблонський, хоча в той же час працювали такі малярі, як Р. Гадзевич, І. Лучинський, Я. Морачинський, А. Райхан, Ф. Гогенауер, К. Арендт, А. фон Медвей, С. Бартус, доробок яких посів своє значення у контексті львівського малярства другої третини XIX ст.

Характер мистецтва згаданого хронологічного відтинку на розлогих теренах тодішньої Австрійської імперії часто визначають як стилістично-амбівалентний: з одного боку – вплив інтенцій романтизму, з іншого – бюргерського бідермайера¹². Адресатом бідермайера у Львові став саме бюргер-

ський прошарок, котрий прагнув утвердитись через повсякденний вимір, через об'єктивне відображення у мистецькому творі часової і просторової конкретики. У той же час романтизм вимагав понадчасового суб'єктивно-поетичного відображення дійсності, вимагав активного героя, і заглиблення у світ його думок, переживань і настроїв¹³.

Серед подібних у доробку Я. Машковського портретів – зображення художника А. Лянге (бл. 1837 р., МН у Кракові). Герой цього портрета – австрієць за походженням, пейзажист, що відкрив галичанам красу і мальовничість їх рідного краєвиду, нагадав історичну минувшину пам'яток архітектури. Тут Я. Машковський зображав людину, становище і місце якої у спільноті не потребувало суєтних свідчень знатності чи достатку, єдино-важливим стало істинне ество самого героя.

Загалом, у першій пол. XIX ст. у Львові зображення людей вільних професій, діячів інтелектуальної праці, і, особливо, мистецтва (художники, літератори, музиканти) кількісно

значно зростає. У формуванні силового інтелектуального поля Львова у ХІХ ст. особливу функцію виконувала друкована продукція та люди, що її поширювали, – книгарі¹⁴. Тогочасні львівські книгарі, без перебільшення, були «постачальниками» всього нового, що з'являлося у європейському науковому та літературному світі, підтримуючи тривалі контакти із книгарнями Варшави, Праги, Відня, Берліна тощо. У цьому контексті особливо важливо згадати активізацію славістичних досліджень на хвилі романтизму, та взаємні контакти у наукових колах слов'янських недержавних народів, забезпечені саме публіцистикою. У тогочасній естетиці можна говорити навіть про своєрідний «семіотичний» статус книги в культурі, особливу популярність образу людини з книгою.

Одним із таких відомих львівських книгарів був Варфоломій Яблонський, батько художника Мартина Яблонського. Саме портрет батька, не випадково став одним із найвиразніших творів М. Яблонського (1830-ті рр.)¹⁵. У ньому художник наче йшов від

себе і від епохи: портрет розкривається як гранично особистий і, разом з тим, як збірний тип героя, що настійно вимагав художнього втілення. Безумовно, для переконливого розкриття характеру істотним був особистісний фактор, хоча у загальному вирішенні твору «прочитуються» різні джерела інспірацій: можливо – голандське мистецтво ХVІІ ст., очевидно – традиції львівського міщанського портрета, джерела, що у своїх глибоко-реалістичних основах мали щось спільне. Майже монохромний оливково-сірий колорит, оживлений променем світла, яке вихоплює з п'ятем обличчя старого, наче концентруючи в ньому пройдений життєвий шлях. Причому чітке тональне зонування (від темного до світлого) та детальне моделювання обличчя пом'якшені ослабленим, ніби розмитим контуром. Згаданий портрет В. Яблонського за своїм духовно-емоційною наповненістю, свободою й майстерністю виконання стає в ряд кращих творів романтичного малярства Центрально-східної Європи.

Львів, Крайова промислова виставка, палац мистецтв, 1894

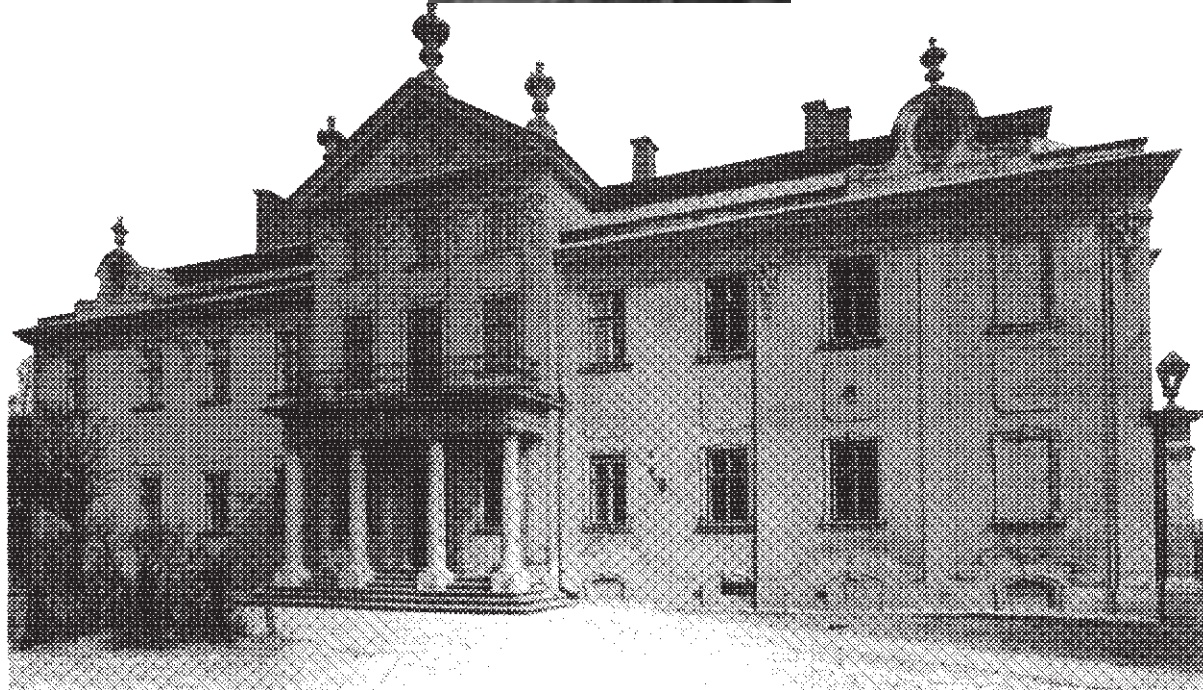

Мартин Яблонський, портрет кияра Варфоломія Яблонського

Взагалі, родина Яблонських була живим підтвердженням формування суспільно-заангажованого героя: не лише комерційна, а й просвітницька діяльність В. Яблонського уже згадувалась. Брат художника Каєтан також був помітною фігурою у житті Львова – депутат Галицького сейму, член Народної Гвардії, учасник революційних подій 1848 р. Швагро маляра Каспар Бочковський був одним з ініціаторів зародження робітничого руху у Львові. У портретах членів своєї родини М. Яблонському вдалося поєднати особистісну ноту із суспільно-етичним імперативом розкриття сучасника.

Говорячи про внесок М. Яблонського у львівський портрет першої пол. XIX ст., варто зазначити, що він також зафіксував образи і типи сучасниць-львів'янок. Становище тогочасної жінки, хоча й обмежене сферою сімейних/родинних стосунків, поступово ставало більш

вільним¹⁶. Все ще регламентуючись християнськими моральними настановами, роль жінок у суспільному житті зростала за рахунок їх активної участі у харитативних акціях¹⁷. У галереї жіночих образів Яблонського-портретиста численні зображення дружин аристократів, чиновників львівського магістрату, міщан. Один із найпоетичніших образів – портрет сестри художника Аполонії (т. зв. «Дівчина зі сніданком на таці», 1837 р., ЛГМ)¹⁸. Проникливим ліризмом, де бідермайєрівська увага до предметного врівноважена романтичним нюансом поетичного, вирізняється також портрет невідомої дівчини (не дат., ЛГМ). Колір тут відіграє роль емоційного камертона: м'яка, наче розмита сріблясто-блакитна тональність, в аурі якої світиться життєвістю і вродою обличчя молодої дівчини. Характерний для М. Яблонського акцент – «внутрішнє» світло персонажа як відбиток

даної Богом повноти буття, перегукується не лише кращими зразками австрійського бі-дермайера, а й із творами українських романтиків першої пол. XIX ст., що працювали в тодішніх кордонах Російської імперії. Цікаво спостерігати, як змінюється трактування жіночого образу: від ідеалізованої схематичної доброчесності героїнь Й. Пічмана або К. Швайкарта до живої, не абстрактної, доброти і моральної чистоти, притаманних героїням М. Яблонського.

Поступово романтична концепція особистості «виростає» із нового розуміння художниками завдань портрета, художниками, які опиралися на засвоєний за кордоном досвід (більшість згаданих митців навчалися у Варшаві, Відні, Мюнхені, Дрездені, Парижі). У їхньому розумінні образ людини мав позбу-

тися опосередкованості виразу; романтичний портрет перетворювався на свого роду «художній знак», виділяючи ті риси особистості, які визначали її смислово домінанту. Невипадково, на середину XIX ст. у львівському малярстві збільшилася кількість портретів людей розумової праці. Це дає змогу говорити про типово романтичну тенденцію, коли самоцінність людини визначалася інтелектуальною складовою, успішністю її самореалізації, а походження чи становище не були визначальними. Інтерес до суспільних чеснот стимулював появу нового героя портрета – письменника, ученого, художника, музиканта.

Такі портрети об'єднує індивідуалістичний підхід, коли художник творить образ на основі синтезу численних вражень від спілкування з моделлю. Узгодженість емоційних

Львів, палац князів сипіів, 1900-ті

Олександр Раїмський, портрет Станіслава Скарба

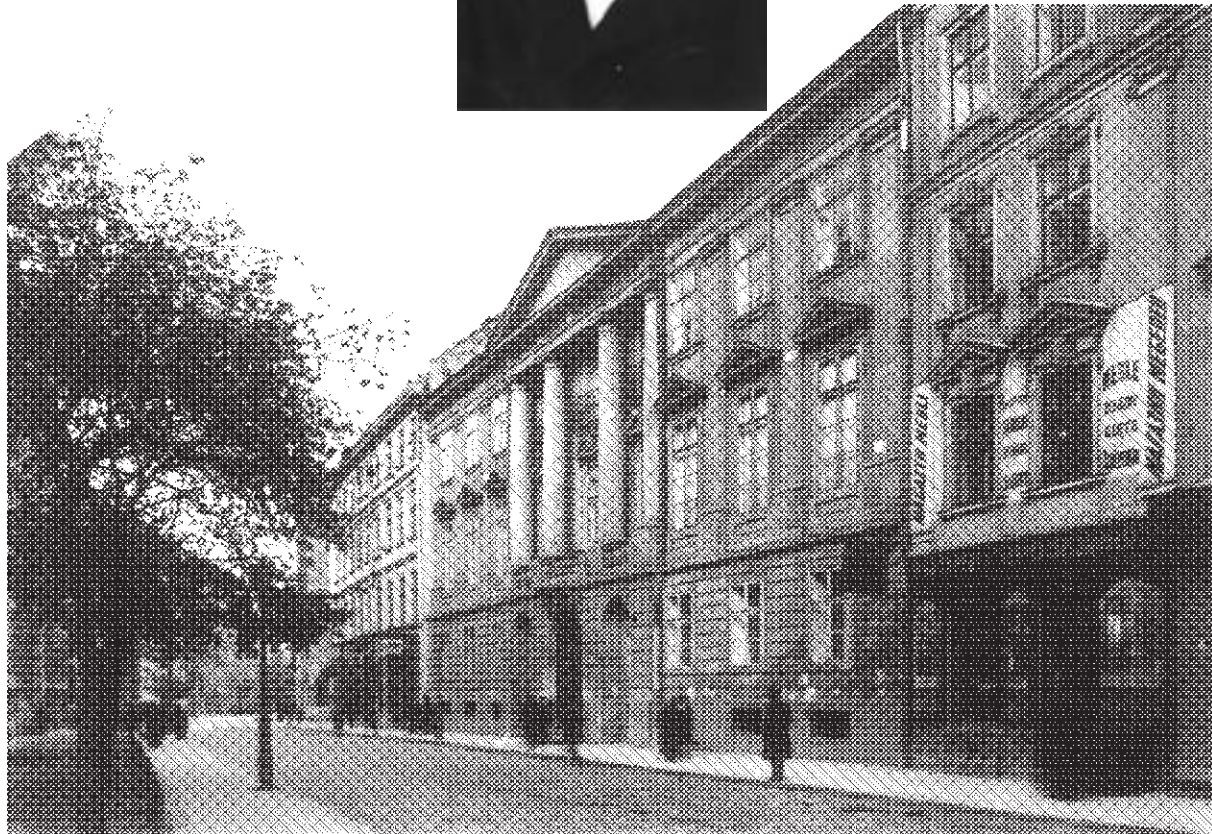
вражень та їх втілення мовою малярства властиві творам А. Райхана. Історію Львова ХІХ ст. важко уявити без постаті Дениса Зубрицького – видатного історика, публіциста, громадського діяча, а його образ дійшов до нас із чудового портрета А. Райхана (1840-ві р., ЛІМ). Кольорова гама твору гранично стримана, побудована на контрасті висвітлених і затемнених ділянок, а оскільки художник виключив будь-які коментуючі деталі, – головна увага одразу зосереджується на обличчі героя.

Виконуючи портрети Д. Зубрицького, колекціонера Г. Павліковського, публіциста Л. Набеляка, А. Райхан виступає прихильником погрудного портрета з чистим нейтральним тлом. У подібних творах маляр зміщує обличчя портретова-

них таким чином, щоб у фокусі смислового навантаження був погляд моделі. Таким формальним прийомом художник візуалізує фактор взаємодії/діалогу між зображенням та глядачем.

До загальної канви портретної творчості А. Райхана органічно увійшли постаті львівського артистично-мистецького середовища: як

тут не згадати відому львівську акторку Анелю Ашпергер, актора Яна Новаківського (виконані акварельною технікою), композитора та скрипаля Кароля Ліпінського. На відміну від згаданих вище композиційно й колористично-лаконічних портретів науковців, трактування людей сцени художник збагачує елементами театралізованого декоруму, мажорним

Львів, природний музей дідущинського, 1900-ті

Алєксандр Райхан, портрет історика Дениса Зубрицького

звучанням насичених барвних площин. Зокрема, так виконано портрет К. Ліпінського (1840 р., ЛГМ), написаний, імовірно, під час виступів скрипаля у Львові у рамках тріумфальних гастролей великими європейськими містами 1837-1840 рр. (Париж, Лондон, Рим, Брюссель, Петербург, Одеса)¹⁹. Зображення подібних героїв вимагало від митця особливої відповідальності, адже специфічний відбиток на сприйнятті моделі наклала суспільна думка, що передбачало ширшу соціальну кононотацию твору.

У львівському портреті XIX ст., без перебільшення, особливий статус отримав автопортрет²⁰. Практично, кожен із тогочасних львівських малярів залишив власний образ (К. Швайкарт, К. Прек, М. Яблонський, Я. Процінський, Я. Морачинський, О. Рачинський), для деякого автопортрет навіть став окремим вектором творчості, скованою до внутрішньої свободи виразу (яку не завжди дозволяв замовний портрет) та можливості зафіксувати еволюцію особистості (автопортрети різних періодів життя Р. Гадзевича, Я. Машковського, О. Рачинського).

Перераховуючи зображення львівських меценатів науки і мистецтва, неможливо оминати непересічну постать Станіслава Скарбка, репрезентовану портретом пензля О. Рачинського (1840-ві рр. ЛІМ). Граф-філантроп, уславлений спорудженням у Львові драматичного театру (найбільшого на той час у Європі за площею побудови), на портреті О. Рачинського постає як людина владна й енергійна. Тут акцент зроблено на підкресленні внутрішньої динаміки образу: цьому сприяють і різкі наголоси світла й тіні, і гра рефлексів, і жорсткі лінійні ритми бганок одягу. Поза героя начебто статична, але відчувається його потенційна енергія.

Акцентування суспільного виміру моделі взагалі притаманне портретам О. Рачинського. Серед таких творів, окрім С. Скарбка, зображення поета З. Красінського, галицького митрополита Г. Яхимовича, літератора Б. Залеського, мецената В. Дідушицького. Одним із найцікавіших за інтерпретацією є портрет церковного владики митрополита Г. Яхимовича.

Особа Г. Яхимовича мала істотний вплив як на розвиток Греко-Католицької Церкви, так і на суспільно-політичне утвердження

Львів, театр Скарбка, 1900-ті

Алоїз Райхан, портрет скрипаля короля ліпінського

українців на новому історичному етапі (у часі Весни народів 1848 р.), а також на культурний поступ краю. На згаданому портреті (1850-ті рр., НМЛ) митрополит постає цілком реальною, хоча й дещо героїзованою людиною. При цьому невеликий формат полотна, погрудна постановка (руки моделі не показані) не завадили художнику передати враження внутрішньої сили портретованого. Колористичне вирішення твору, зі співставленням багряно-червоних, пурпурних тонів, вкрапель білого, чорного і золотисто-жовтого є декоративним та емоційно-виразним. У цьому портреті манера О. Рачинського, з його енергійним письмом, пастозним накладанням білого, свідчить про уважне вивчення і засвоєння європейських зразків, з одночасним збереженням пізньоромантичної концепції зображення.

Згадані твори О. Рачинського цікаві для нас через майже 150 років саме тим, що вони сфокусовані на індивідуалізмі героїв. Портрети пензля О. Рачинського, завдяки об'єктивному та проникливому відтворенню сучасників, стали своєрідними документами

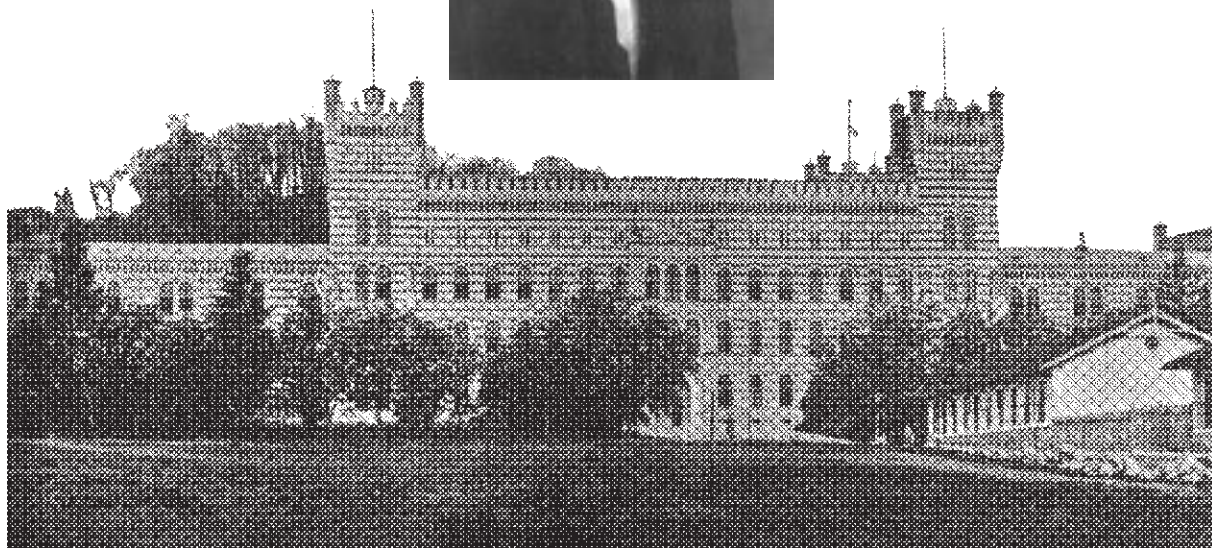
епохи, візуалізуючи «обличчя» інтелектуального Львова середини ХІХ ст.

Портретний жанр у Львові сер. ХІХ ст. репрезентований не лише малярськими, але й графічними творами: це численні акварелі, рисунки, репродукційна графіка тощо. То була епоха, коли ще не винайдено фотографію, але потреба реалістичного, максимально достовірного зображення певного моменту людського життя була дуже актуальною. Так, альбом із портретами галицької аристократії «Wizerunki znamiętych ludzi w Polsce» (в техніці офорту репродуковану віденським гравером А. Теплером), видав у 1820-х рр. львівський художник К. Прек. Цей альбом цікавий, передусім, як ілюстрація світського життя Галичини першої половини

ХІХ ст.: серед зображень – рисунок богослужби на честь А. Чарториського, на якому представлені Г. Дембінський, подружжя Чарториських; репродукований портрет Магдалени Морської (з Дідушицьких) у бальній залі її маєтку в Заріччі.

Окреме зацікавлення викликають акварельні твори, виконані Ф. Тепою, серед яких варто виокремити портрети правника і крає-

знавця-любителя Кароля Відмана (1843 р.), адвоката, члена Ради міста Альфреда Млоцкого, політичного діяча, депутата Сейму Адама Потоцького (1852 р., усі – відділ графіки ЛГМ). Ці твори демонструють винятковий лаконізм виразу у відтворенні матеріального: одяг і тло тільки легко намічені, а об'єктивний простір існування ілюзорний. Головна увага зосереджена на психологічному аспекті внутрішнього стану героїв. Саме так, позбуваючись обтяжливої деталізації, намальований Ф. Тепою портрет А. Потоцького, як говорили про нього сучасники, «...людини великих пристрастей, які завжди міг опанувати холодним розумом»²¹. У цьому творі контури погруддя лише означені кількома динамічними лініями, а обличчя експресивно передано легкими енергійними мазками.

Окрім акварельних портретів збереглися численні зображення, що складають своєрідну галерею видатних людей Львова першої пол. XIX ст., виконані у графічній техніці: історика І. Вагилевича, доктора медицини Ф. Мазоха, професора університету Й. Мауса, віце-ректора Духовної семінарії В. Левицького, літератора Ю. Дунін-Борковського, музиканта Ф.К. Моцарта та ин. Особливо після запровадження літографської техніки (1822 р.), що відкрило широкі репродукційні можливості, львівська графіка віддзеркалювала широку панораму міського життя: чи то розваги великосвітського товариства (редути, бали, контракти, ярмарки) чи резонансні суспільні події (події Весни народів, бомбардування ратуші військами генера-

Львів, вул. Богуславського (вул. Дениса Лукіновича), біля віксяля, 1900-ті

ла Гаммерштайна, скликання Собору Руських учених тощо).

Загалом, упродовж першої пол. XIX ст. для львівських малярів саме у портреті реалізувалась здатність мистецтва реагувати на події сучасності, коментувати їх, що підносило і суспільну значимість самого жанру, і статус митця. Підтвердженням цього є й факт само-репрезентації більшості львівських художників у газетних оголошеннях власне (часто – виключно) як портретистів. Таким чином, практично усі актуальні теми й події життя Львова першої пол. XIX ст. «кодувалися» через образи сучасників.

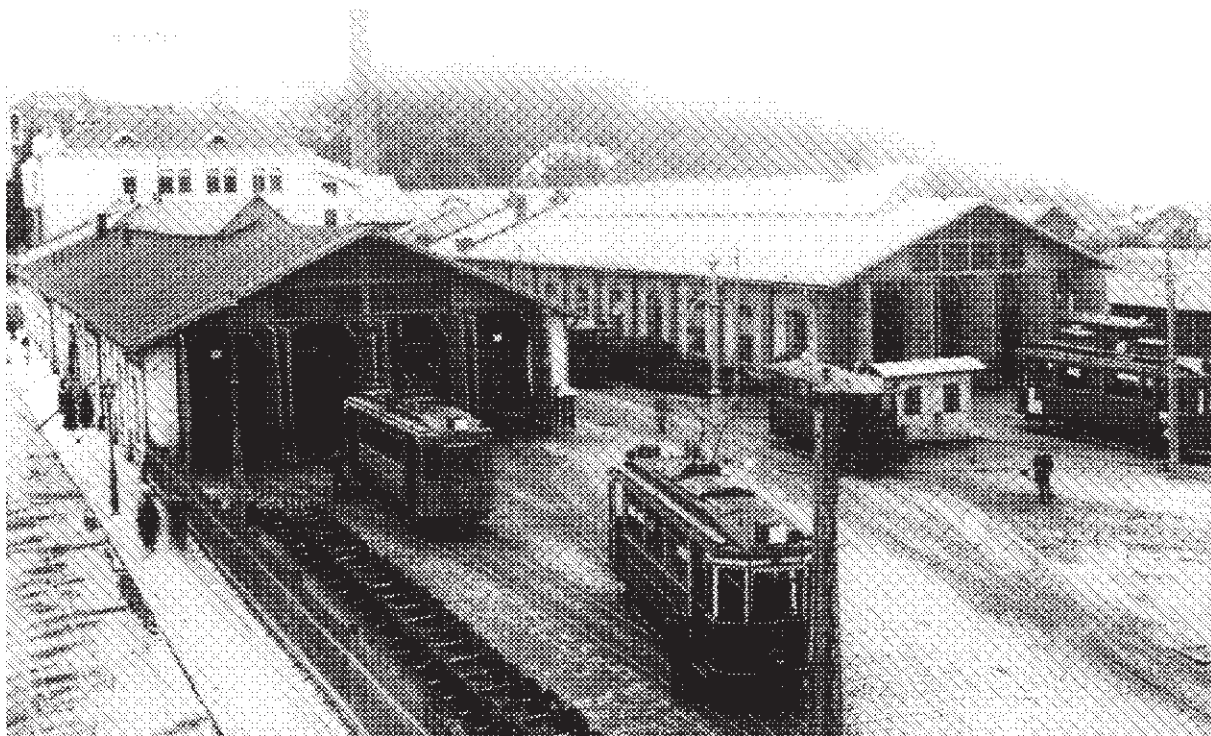
¹ Малець С. Мистецьке життя Львова першої половини XIX ст. // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996; Овсійчук В.А. Класицизм і романтизм в українському мистецтві. – К., 2001; Рубан В. Український портретний живопис першої половини XIX ст. – К., 1984; Свирида І. Польская художественная жизнь конца XVIII – первой трети XIX века.

– М., 1978; Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII початку XIX ст. // Україна: наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 159-168; Левицька М. Статті галицького духовенства у творчості львівських малярів кінця XVIII – пер. пол. XIX ст. // Народознавчі зошити. – 1-2”2003. – С. 222-227; Левицька М. Львівське портретне малярство кінця XVIII першої половини XIX ст.: питання традиції та новації // Зб. Матеріалів ювілейних наукових читань пам'яті Св. Гординського. – 1999. – Вип. 5-6. – С. 181-187; Левицька М. До художнього життя Львова у першій половині XIX століття // Мистецтвознавство» 02. – 2003, Львів: СКІМ. – С. 129-141; Левицька М. Герой нового часу: романтична інтерпретація особистості в українському малярстві // Народознавчі зошити. – 3-4”2004. – С. 397-413.

² Derwojed F. Dolinski L./ Słownik artystów polskich I obcych w Polsce działających.: W 5 T. – Warszawa, 1975. – T.2. – S. 78.

³ М. Гарасевич, архіпресвітер львівської капітули, історик греко-католицької церкви (автор «Анналив руської церкви»), що своєю позицією у Відні (1786 р.) та Римі (1808 р.) сприяв відновленню Галицької митрополії. Портрет М. Гарасевича збері-

львів, вул. пелітиского (вул. дмитра вітовського), трамвайне депо, 1900-ті

гається у Національному музеї у Львові, далі – НМЛ (Ж-25).

⁴ Вуйцик В. Львівський портретист Остап Білявський // Львівська картинна галерея: виставки, знахідки, дослідження. – Львів, 1967. – С. 61.

⁵ Монолатій І. Австрійська колонізаторська політика в Галичині (кін. XVIII – сер. XIX ст.) // Галичина. Наук. і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2004. – №10. – С. 65-66. – Автор наводить дані, що впродовж 8 років (до 1786 р.) в Галичині оселилось понад 14 тис. німців, австрійців, чехів. Також з 1772 по 1827 р. кількість населення збільшилась від 25 тис. до 55,5 тис. чоловік. – Див.: Історія Львова в документах і матеріалах.: 36. документів і матеріалів / Упор. У.Я. Єдлінська, Я.Д. Ісаєвич, О.А. Купчинський та ін.; АН УРСР Інститут суспільних наук, ЦДІА у Львові, Державний архів Львівської області. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 81.

⁶ Свирида І. Польская художественная жизнь конца XVIII – первой трети XIX века. – М., 1978. – С. 15; Malinowski J. Malarstwo polskie XIX wieku. – Warszawa, 2003. – s. 28-31.

⁷ Poklewska K. Galicja romantyczna (1816-1840). – Warszawa, 1976. – s. 53.

⁸ Тейлор А.Дж. Габзбурзька монархія 1809-1918 (Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини). – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002.

⁹ Твір зберігається у Музеї Народовому в Кракові, MNK-II-a-1153.

¹⁰ Левицька М. Із спостережень над автопортретом галицьких малярів епохи романтизму //

ЗНТШ. Праці комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Т. CCXLVIII, 2004. – С. 140-151.

¹¹ Михайлов А. Искусство и истина поэтического в австрийской культуре середины XIX века // Сов. искусствознание. – М., 1976. – №1. – С. 137-174.

¹² Із доволі широкої бібліографії питання виділимо кілька джерел: Białostocki J. Romantyzm malarski w Polsce I Europe / Refleksji I syntezy ze świata sztuki. – Warszawa, 1978; Chrzanowski T. Sztuka w Polsce od I do III Rzeczypospolitej. Warszawa: PWN, 1998. – С. 299-317; Sedlár J. Realistické maliarstvo 19. storočia. – Pallas: Bratislava, 1979; Biedermeier in Österreich 1815-1848: Katalog zu einer Ausstellung des Bundesministeriums für auswärtige Angelegenheiten. – Wien, 1988; Biedermeier v českých zemích (Ed. T. Petrasová-H.Lorenzová). – Praha, 2004.

¹³ Левицька М. Герой нового часу: романтична інтерпретація особистості в українському малярстві // Народознавчі зошити. – №3-4"004. – С. 397-412.

¹⁴ Згадати б книгарні Піллерів, К. Пфаффа, В. Яблонського, Я. Мілліковського, Іглів, Е. Віняжа, А. Калленбаха, – Див.: Криль М., Лешкович Н. Ян Мілліковський і його книгарня у Львові (пер. пол. XIX ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 9. – Львів, 2001. – С. 196-197.

¹⁵ Портрет зберігається у Львівській галереї мистецтв (Ж-3330).

¹⁶ *Abramsová L. Zrození moderní ženy. Evropa 1789-1918 (Překl. ze ang.). – Brno: CDK, 2005. – s. 10-11.*

¹⁷ Прикладом може бути факт влаштування одної із перших художніх виставок 1847 р. у Львові, здійсненої силами жінок-філантропок для покращення умов життя убогих. – Див.: *Spis obrazów, zebranych na wystawie publicznej przez Przyjaciół Ludzkości na korzyść Instytutu ubogich.* – Lwów, 1847.

¹⁸ Невідома була атрибутована В. Овсіичуком як сестра художника – Див.: *Овсіичук В. Класицизм і романтизм...* – С. 293.

¹⁹ *Drugi koncert K. Lipińskiego we Lwowie. // Gazeta Lwowska. – Lwów, 1840. – N78.*

²⁰ *Левицька М. Из спостережень над автопортретом галицьких малярів епохи романтизму // ЗНТШ. Праці комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Т. ССXLVIII, 2004. – С. 140-151.*

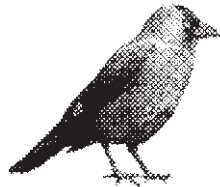
²¹ *Mycielski J. Portrety polskie XVI-XIX wv. – Lwów: H. Altenberg. – [B.d.].*

Львів, вул. сакраменток (бул. мистайла тудан-барановського), 1900-ті

юрко прохасько

Йтиметься тут про Олександра Фредра: славетного львів'янина і – як-не-як – найвидатнішого польського драматурга. Відразу, однак, задля справедливости зауважу, що на титул оцей, у титул розправи винесений, він не заслужив анітрохи, однак про це за мить. Бо Олександр Фредро якщо й був галицьким графом (а таки, поза всяким сумнівом, був), то вже в кожному разі без жодних лапок: ані іронічних, ані типологічних. У цьому сенсі титул «галицького графа» до нього рішуче не пасує. Але попри те: в якомусь іншому сенсі, чи радше в кількох інших сенсах, він таки дійсно був просто-таки неймовірно галицьким. Власне про це увесь цей текст. І задля цього.

Вислів «галицький граф», подібно до схожих окреслень із атрибутом «галицький»: галицькі злигодні (ота сакраментальна «нендза»), галицькі вибори, галицька демократія, галицькі – або «східні» – жиди (зневажливе окреслення переважно вбогого ортодоксального єврейства з боку асимільованих віденських чи загалом «західних» євреїв), галицька кар'єра, галицькі порядки, галицькі умовини, – мав у часи монархії виразно глузливиий зміст. На відміну від конотацій, що їх ми надаємо «галицьким поняттям» сьогодні – прикметним чином.

«галицький граф»

Так само і з «галицьким графом»: ішлося головню про пройдисвітів, чиє шляхетне походження було, по-перше, вельми недавньої дати, а, по-друге і передусім, складне для верифікації, оповите імлюю якихось недомовок, обтяжене більш чи менш явними незбіжностями, суперечностями і двозначностями. У найліпшому разі йшлося про відчуття браку довіри, браку солідности і серйозности особи і правдоподібности її родоводу. У найгіршому – про відверте шахрайство.

У щоденниках відомого політика Флоріяна Земляковського надibuємо вельми показову бувальщину про одного такого собі дурисвіта, дрібного збанкрутілого шляхтича на прізвище Морський, що сам себе величав «графом»: «Якось йому забаглося скласти візиту одній дамі, яка мала значний вплив помежи поспільства, і попросити її, аби та своїм впливом посприяла йому у порятунку жінчиного села, яке він сам і занедбав; казав лакеєві анонсувати себе яко графа Морського. «Граф морський? – щиро здивувалася пані, – Знаю морського пса, морську свинку, але графа морського бачити ще не доводилося. Ану, подавай-но його мерщій сюди!»

Инше, трохи пізніше, неймовірно цікаве – і передусім дотепне – джерело, блискучий львівський сатирик і журналіст Ян Лям, автор саркастичного «Великого світу Цаповичів», так окреслює сміховинно розбуялі шляхетські аспі-

рації своїх галицьких співвітчизників: «Ще такого не бувало, аби в якомусь шанованому товаристві забракло графів, напів-графів, повуйні-графів і підграфків».

В іншому славетному документі – знаменитій краківській консервативній «Теці Станьчика» натрапляємо на таку сентенцію: «У Галилеї, як відомо, кинеш каменем у пса – і в графа вцілиш».

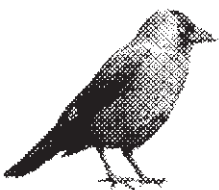
Отож, у цьому сенсі назвати Фредра «галицьким графом» означало би завдати йому ще однієї важкої і геть безпідставної образи, від яких він і так від якогось моменту свого життя тяжко потерпав (та про це, знову-таки, ледь згодом). Безпідставної, бо і Фредри загалом, і Фредро Олександр – комедіограф – були найсправжнішими польськими шляхтичами: роду давнього, генеалогії не підважальної, минулого славетного.

І все ж Фредро – як власне австрійський граф доволі, як тоді казали, «свіжої дати» – був водночас і самим втіленням галичанина, і в цьому власне сенсі найсправжнішим галицьким графом без лапок. А якщо й з лапками, то лише як окреслення певного типажу, чого вимагає нинішній гатунок «І».

Втім: граф туди, граф сюди: нам-бо йдеться не так про його графство, як про його галичанство. І саме тут починається поважна розмова.

Бо Олександр граф Фредро уособлював саму істоту галичанства у такий повний і такий розмаїтий спосіб, як рідко хто і рідко коли перед ним і після нього:

По-перше, за походженням (найменше).
По-друге, за життерисом: за історією його ідентифікацій та його лояльностей.

По-третє, за життєвим світом, у його творах відбитим.

По-четверте, за родинними, приятельськими і діловими пов'язаннями.

По-п'яте, за тенденцією.

А, може, ще в численних інших сенсах (найбільше).

Фредри походять, зокрема, і з Рудок. Ще й досі там є їхній родинний гробівець. В самому палаціку ще відносно недавно був якийсь – здається, кулінарний – технікум. (Один польський приятель, краківський професор, розповідав мені якось, що ще всередині 80-х рр. йому з групою колег-замилуванців польською старовиною на Кресах удалося потрапити до Рудок. Це була справжня виправа прочан, виправа до витоків Фредра. У містечку вони перестріли якогось місцевого хлопця і спитали його, чи ще залишилася «в цій місцевості» якась «пам'ять по Фредрах». Той наказав їм чекати і нікуди не рушати з місця, а за яких двадцять хвилин, геть захеканий і щасливий, прибіг, тримаючи в руці щось замотане в якусь шматину. З благоговійним виразом обличчя і з почуттям

причетности до неймовірної, сакральної місії він розгорнув перед отетерілим товариством шматочку. Там лежала фаланга пальця когось із Фредрів, що її оце щойно свіжо виламав із трупа в гробівці запопадливий хлопець. Хотілося би вірити, що історія всуціль вигадана, але щось лихе мені підказує, що вона могла бути і правдивою.)

Утім, Олександр граф Фредро (1793–1876) народився не в родинному маєтку Фредрів у Рудках (у цій обставині ще нічого типово галицького нема), а в іншому родинному маєтку, у Сухохові під Ярославом (і навіть у цій ще нема, позаяк на той час те, що ми сьогодні «Галичиною» називаємо, ще нею стати не встигло: надто коротко панували ще австріяки, а за давньої Речі Посполитої тут жодної регіональної свідомости близько не було).

Час Фредрової, ми б сказали сьогодні «соціалізації» припав на період, коли до частини галицької верхівки почали доходити плоди варшавського, т. зв. «станіславівського Просвітництва»: численні гувернанти в багатодітному домі Фредрів виховали мало на французьких

Львів, пл. галицька, монастир оо. бернардинів, 1840-ві

класицистичних драмах, творах Руссо і англійського пересмішника Стерна. І це найперший істотний для нас момент: Фредро був вихований на класицизмі і Просвітництві, на ясній культурі французького раціоналізму та англійської іронії – і таким, по суті, його густ і його культурні преференції на все життя і залишилися. (Ми ще не підозрюємо, яке насіння грози в цьому світоглядному консерватизмі для нього чаїться).

Втім, станиславівське Просвітництво було чимось геть другим, аніж новий австрійський йосифинізм, отож багато польських патріотів, переважно, звісно, шляхта, аж ніяк не хотіли миритися з тим, що їхня політична вітчизна перестала існувати, відтак не переставали виношувати плани її якомога швидшої реставрації. Вони також не поспішали плекати свою *внутрішню*, інтимну лояльність до нових монархів і місцевих представників їхніх адміністрацій.

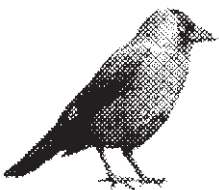
Але це не завадило Фредрам – так само, зрештою, як цілому корпусові правдивої польської шляхти в Галичині – завбачливо потвердити своє шляхетство в межах нових австрійських альманахів, таблиць і титулатур: такий-от аристократичний «шематизм». Бо патріотизм патріотизмом, а титул титулом.

Потвердження титулу супроти Габсбургів, своєю чергою, не завадило юному Олександрові Фредру за першої ж нагоди виступити проти нових суверенів. Нагода видавалася блискочою, а перспективи – залізними, йшлося-бо не про кого іншого, як про самого імператора французів Наполеона, який, як відомо, Польщі симпатизував і відновити її в тій чи тій постаті брався. Саме на нього, на Наполеона, польські патріоти і поставили.

У квітні 1809 р. імператор усіх французів оголосив Австрії війну. Як і багато хто з вищої польської галицької шляхти, юний Фредро приступив до пронаполеонівського війська Варшавського Князівства, був капітаном полку кінних стрільців, перейшов через всілякі небезпеки і військові випробу-

Львів, пл. галицька, монастир оо. бернардинів, 1900-ті

вання, 1812 р. взяв участь у поході на Москву і «битві націй» під Ляйпцигом, а 1814 р., після розгрому *grande armée*, повернувся до Галичини і жив тут уже до кінця свого життя, яке видалося вельми довгим.

Довгим то довгим, але чи щасливим? Щасливим, мабуть, значно менше. Причини цих нещасть – може, не так явних нещасть, бо їх якраз не було, а радше браку відчуття себе щасливим – теж були різні. Але головна, підставова причина хронічного почуття браку щастя, ба навіть тривалих, багаторічних Фредрових спохмурнень і затемнень, які переслідуватимуть його від середини 1830-х рр., була-таки всуціль галицька. І була це центральна колізія, головна перипетія і підставовий сюжет його життя. Його великий і внутрішній, і публічний конфлікт. Втім, і про це трохи згодом.

Повернувшись до Галичини, Фредро мешкав переважно у Львові, хоч і родинних маєтків – головно того в Рудках – не цурався і пильнував.

І в цьому-от «мешканні переважно у Львові» маємо другу ознаку тогочасного галичанства: річ у тім, що перенесення шляхетських резиденцій із сільських маєтків до столиці, ближче до двору, було типовою рисою габсбурзької шляхти ще з ранніх, потурецьких барокових часів. Львів яко столиця нового коронного краю, часткова репрезентація Відня – з його «двором» довкола губерніяльного уряду, з його «світом» чи радше «світком», якому судилося бути невичерпним середовищем для Фредрових літературних обсервацій, стало від часів приходу австріяків тим мало не єдиним місцем в Галичині, де «щось

діялося». На галицький вимір оце «щось» було всім: як хто себе поважно трактував, то мусив перебраться до Львова.

Крах наполеонівського війська означав і тимчасовий крах надій на незалежну Польщу. Не для всіх – але вже в кожному разі для Фредра. До того ж, для нього цей стан виявився не тимчасовим, а позиттєвим. Не можу втриматися, аби не зачитувати його знамениті (у цьому подвійному, галицькому розумінні слова), рафіновано самоіронічні рядки, якими він лаконічно підсумовує свою участь у визвольних виправах:

*Wtedy wróciliśmy, choć z różnych pobudek,
Napoleon na Elbę, ja prosto do Rudek.*

Якими ж були Фредрові «побудки», себто міркування?

Львів, пл. галицька, монастир оо. бернардинів, 1900-ті

Тут ми вже безпосередньо вступаємо в саму стихію галичанства.

Галицька шляхта, особливо висока, не просто зробила з цієї науки висновки, не тільки опинилася перед вибором: або втратити все – становища, маєтки, майно, вплив, авторитет, або вгамуватися, але й потрапила в типовий для тієї давньої цивілізації конфлікт лояльностей, важко зрозумілий, можливо, людям пізніших епох. Тягар вдячності до того, хто змилосердився, на тлі, зрештою, далекосяжного інтернаціонального характеру тієї старої шляхти, що цей тягар значно полегшувало. Так чи інак, але з подальшого Фредрового життя можемо зробити для себе припущення, що в ті понаполеонівські дні він сам для себе постановив змиритися зі станом справ і навіть *унутрішньо*, з переконання, перетворитися на сумирного австрійського підданця – іншими словами, на типового галичанина. Сьогодні ми б сказали, «вирішив припинити юнацькі експерименти і подорослішати». У кожному разі, жодному з трьох наступних польських національних повстань Фредро участі не взяв.

Це рішення високою мірою екласичним. Класичним у подвій-

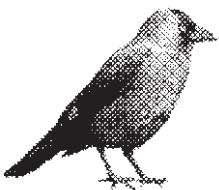
ному сенсі: з одного боку, тому що його прийняла переважна більшість тодішніх галичан (і то не лишень шляхти), а з іншого – бо було рішенням, позначеним духом класичної, раціональної, ще доромантичної доби, духом старого європейського режиму, в якому відбувалася ота Фредрова ментальна соціалізація. Бо для людей тієї формації раціональний висновок мав багато більше шансів стати насправду *інтимним переконанням*, що його відтак послідовно трималися, ніж для особин якоїсь іншої доби. І в цьому, і в багатьох інших сенсах Фредро так назавше й залишився чоловіком давньої класичної доби. Стосується воно і притаманного їй уявлення про «віки людського життя» і те, що в який вік випадає, а що не випадає робити.

Хай там як: усе це вкупі лише додатково угноїло ґрунт того його пізнішого великого конфлікту, зерна якого вже були засіяні вихованням і про який – це ми вже добре засвоїли – згодом.

Замість знову і знову бунтувати, Фредро обрав шлях, знову-таки сказали б ми, «громадянської конструктивності», а цілий його критичний патос обернувся – суто

львів, пл. галицька, монастир св. бернардинів, 1900-ті

класицистично – в русло проникливого сатиричного викриття вад того життя, яке є тут і тепер, і все одно скрізь і завжди вперто повторюється (єдність місця, часу і дії, щоб так сказати). Доменою і його спротиву, і його польського патріотизму поступово, все більше і більше стає література. Утім, Фредро ніколи не став би *найвизначнішим* польським драматургом, якби двигуном його творчості була сама сатира. Фредрова неповторність, якій ми, до того ж, завдячуємо тим, що маємо в його комедіях правдиву *живу* галерею галицьких шляхетських і не зовсім типів, полягала в цій подвійній оптиці непомильного бачення людських вад і недосконалости, з одного боку, і заразом огорненої непідробним, мало не елеґійним теплом симпатії. Одне слово, добре, що в нього виявився отой літературний геній, бо інакше цей перехід із військових повстанців у вирозумілі громадяни дався би йому, либонь, значно важче.

На підставі Фредрової біографії можна не лише в надзвичайно показовий спосіб висвітлити складні і вкрай важливі перипетії літературної історії тієї доби. Життя Фредра – це також енциклопедія, повний компендіум того відтинку галицького життя, своєрідний лексикон галичанства.

Тим часом епоха «доброго цісаря Франца» (1792–1835) була в зеніті: габсбурзьким світом правили не так цісар, як Метерніх і бідермаєр. Цей час відмови від радикальних йосифинських реформ, епоха, сформована головно рішеннями Віденського конгресу, мали для Галичини два засадничі наслідки, які, здавалося, лише потверджували слушність Фредрового вибору: формування особливого, неревольюційного, націоналістичного, «нешкідливого», фольклористичного бідермаєрського передромантизму і певні поступки супроти польських підданих. Полякам обіцяли інституції, «які запевнять збереження їхньої національної тотожності». 1817 поновили Становий Сейм і Львівський університет (закритий 1805 р.), а також затвердили Фундацію бібліотеки Оссолінських. У ці роки граф Скарбек також дістав дозвіл на будівництво свого згодом славетного театру, що спирався

Львів, пл. Ільницька, монастир св. бернардинів, 1900-ті

на його приватну фундацію: другий після Осолінеуму тріумф репресованої польської культури. На тлі цього ялового галицького романтизму творчість Фредра виглядала просто-таки першорядно; а з усіма новопосталими інституціями він був так чи інак пов'язаний: 1833–1842 був навіть послом до галицького станового сейму.

Навіть другорядні постаті з Фредрової орбіти демонструють нам неймовірно високу міру закорінення і пов'язань Фредра в тому давньому галицькому контексті. Візьмімо, для прикладу, такого собі Миколу Михалевича, сьогодні геть забутого. Допіру 1825 р. створили катедру польської мови і літератури. Хто обійняв її? Колишній гувернер з дому Олександра Фредра, а потім редактор «Львівської газети», русин родом з Копичинців, Микола Михалевич (1792–1846), чоловік великих чеснот, зате значно скромніших здібностей. За заступництвом Максиміліяна графа Осолінського і Генрика

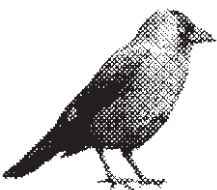
князя Любомирського 1827 р. його, до того ж, призначили першим кустошем Осолінеуму.

Вже на цьому невеличкому прикладі бачимо неабияке загушення перших імен та найважливіших інституцій Галичини. Що ж тоді казати про Фредрові сеймові зв'язки? А родинні? А приятельські: Дідушицькі, Сапіги, Цетнери, Любомирські. Мало не сказав Скарбеки...

1819 р. молодий Фредро залюбився в юній дружині старого Скарбека, неймовірній красуні Софії графині Скарбековій, з дому Яблоновської, яка, щоправда, вже довший час жила, як тоді казали, «в сепарації» зі своїм чоловіком, але це кохання – зрештою, від взаємнене – все одно спричинило велетенський суспільний скандал. Врешті-решт, вони змогли таки побратися, але це «врешті-решт» потривало доволі довго, а як на наше нинішнє розуміння, то несамовито довго: майже десятиліттям пізніше, допіру 1828 р.

Яблоновські були ще одним славетним магнатським, але й театральним родом: на теренах їхніх володінь, що лежали в околицях теперішньої площі Петрушевича, тоді типового замського мастку – ще наприкінці 18 ст. знайшов собі прихисток один з перших стаціонарних театрів у польській історії, знаменитий театр «На

Скалці» Войтеха Богуславського (згадаймо Андруховичеву «Дидактичну виставу в театрі Богуславського»), конгеніяльно заспівану «Мертвим півнем» на самісінькому початку 90-х.). Єдиний відголосок, що по тій Скалці лишився, містить назва сучасної вулиці Скельної. (Багатьма-багатьма роками пізніше маленька каваренка на сусідній Костомарова – «Комарик» – на якийсь час стала осердям важливої частини львівської циганерії та інтелігенції; докладніше читай в Неборака).

Отак граф Фредро став третім у цій дивовижній трійці польських галицьких «театральних» великопанських родів: Фредри – Скарбеки – Яблоновські: один клан авторів (і брат, і син Олександра теж були драматургами) і два – меценатів.

З того шлюбу постало двоє дітей: син Ян Олександр (1829), подібно до батька, як вже мовлено, драматург, автор доволі численних комедій, ось лише далеко не такий вдатний, як батько. Натомість для нас багато важливішою є друге, молодше дитя цього шлюбу, донька Софія з Фредрів Шептицька – авторка цінних нотаток і «співавторка», тобто, кажучи по-простому, мама нашого пізнішого найвизначнішого Митрополита. Знову надзвичай галицька історія.

До того, що Фредро, щасливий батько і чоловік, шанований автор і громадянин, пан, в якийсь момент став таким, як став, що він на 18 років замовк, як він сам потім казав, «зламав перо» – для публічності аж до самої смерти, а для себе самого власне на 18 років, – спричинився центральний епізод, вузловий конфлікт його життя, до якого ми нарешті дісталися. І дійшло до нього року 1835.

Однієї осінньої ночі 1832 р. через Стрийську рогатку прокрався до Львова ветеран Листопадового повстання, поет Северин Гощинський. Він привіз зі собою детальний план і паризькі інструкції до подальших заколотницьких дій. Задум полягав у тому, щоби з доволі значних решток листопадового ополчення, що вешталася Галичиною, створити великий армійський корпус і вдарити з новою силою – тепер уже і в австрійців.

А до цього слід сказати, що за роки після Віденського конгресу Галичина таки дійсно сформувалася, до того ж не формально, на картах і в межах державних кордонів, а реально: як культурна провінція, як особлива ідентичність,

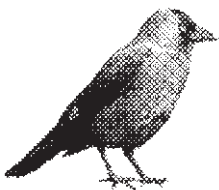

як дуже закрита, відтята кордонами і цензурою від подій в решті давньої Польщі, суворо контрольована поліцією, таємною і явною, коронна земля. Тут устигла сформуватися ота особлива мало не нація «галичан» зі своїми мовою, естетикою, уявленнями про світ, вартості, життєві стратегії, систему доцільностей і марнот, зі своїм, як ми чули, особливим бідермаєрівським романтизмом, своїми заспокійливими інституціями – одне слово, галичани. Та й назовні, на решті колишніх польських земель цю «Галіцію» сприймали тоді як щось особливе, найменше польське, колабораційне, пристосованське, а її мешканців – як дедалі екзотичніших особин.

Отож, ця Галичина, до якої належав Фредро, в яку він повірив, як вирішують у дозрілому віці нарешті повірити у стійкість, стабільність,

тривкість, яку він, як ми за мить побачимо, переконано і переконливо розбудовував, яку він, зрештою, як ніхто уособлював, – нічогісінько не чула і не підозрювала про таємні визвольні рухи, про карбонаріїв, різних «приятелів люду», різні «молоді Європи», «зв'язки 22-х», про паризьку еміграцію: одне слово, не підозрювала про існування радикально іншого, повстанського, патріотичного – міцкевичівського власне – романтизму: романтизму револьти, романтизму як способу життя і смерти, світоглядної тотальності і логіки рацій. Не підозрювала – аж до Листопадового повстання 1830 р. Але от після краху цього повстання все змінилося. Галичина вже не могла далі залишатися невинною, несвідомою, залишатися осторонь від «польських справ» і «Польської Справи». Сюди

ринула ціла лавина втікачів-повстанців з інших польських земель, несучи нові ідеали, нові способи поведінки, нові естетики, новий – польський власне – романтизм. Це був початок нової доби для Галичини. Листопадові повстанці були живим утіленням необхідності вибору, неминучого конфлікту між «галичанством» і «польськістю».

Для графа Олександра Фредра цей центральний конфлікт його життя набув атлетичних тілесних контурів ідейного та організаційного ватажка повстанського підпілля в Галичині і – що гірше – колеги, щоб так сказати, полум'яного і беззастережного романтичного поета Северина Гощинського. Це він 1835 р. заатакував Фредра в одній зі своїх рецензій: Фредра як застарілого, замшлого, боягузливого, неактуального, дріб'язкового – власне «галицького» – автора, що втратив зв'язок із польською реальністю, загрузлого у своєму обскутному галицькому світку. Ба більше, він атакував Фредра як постать, як спосіб життя. Він атакував Фредра – як принцип.

Власне після цієї публіцистичної атаки Фредро й замовк як автор: для себе самого на цілих 18 років, для громадськості – аж до са-

місінької смерті. Все, що він написав по тих 18 роках «зламаного пера», з'явилося допіру по-смертно. Зате було воно цілковито першорядне: мудрі «Нотатки старуха», спогади «Тричі по три», надзвичайно пікантна порнографія, так майстерно написана, що збудлива й досі...

Кількома роками після Гощинського цю самісіньку Фредрову рану – і в такий самісінький спосіб – ще поглибив інший галицький граф, його молодший тезко Лешек Дунін-Борковський: його закиди були тієї-таки природи, але формулювання – притаманне шаленцеві Борковському – ще гостріше. Лешек Дунін-Борковський, до слова, либонь, найпоказовіше ілюструє ще один, вже новий, на ціле покоління від Фредра молодший тип галицького графа, для якого вже не існувало жодного «галицького конфлікту», який з молодості беззастережно став по боці «гощинських», критикуючи галичанство вже, щоб так сказати, зосередини (славетна «Парафіянщина»). Цей типаж, зрештою, теж дуже закорінений в історії, зникає найпізніше після здобуття автономії.

Від чого ж аж так заламався Фредро? Перестав писати, втратив гумор, натхнення, помітно змізантропів? Невже літературні рецензії молодих колег могли заподіяти йому аж таку кривду? Звісно, ні. Фредро дуже добре знав собі ціну – як літераторові. Він чудово розумів невелику літературну вартість поетів на кшталт Гощинського чи Борковського (де вони тепер? Хто пам'ятає їх, oprіч виспеціалізованих в історії польського романтизму фахівців і галицьких краєзнавців? А де Фредро? Отож бо). Невже справа була в поезиці? Якщо й в поезиці, то,

самбір, ратуша, 1900-ті

в кожному разі, не в поезиї літератури, а – як що вже на те пішло – в поезиї цілого життя.

Річ була – не мало не багато – в інтимному Фредровому сумніві, в його страху, чи не розминувся він, бува, зі своїм часом – поготів. Чи його життєва лінія виявилася правильною. Чи адекватними були його стратегії і розрахунки. Чи не поставив він часом на хибного коня.

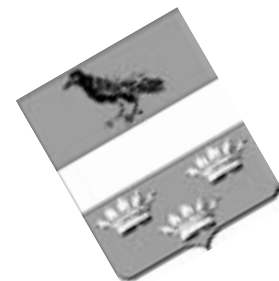
Так, Фредро уліг багаторічній меланхолії, але й страждав він як класик. Як страждає романтик? Як вчинить романтик, коли його скривдять? Він або вимагатиме сатисфакції, або накладе на себе руки, або кинеється у вир небезпек, які однаково йому цю смерть заподіють, – або ж розродиться сотнями палких віршів.

Як страждає класик? Він тимчасово перестає писати. Він і далі вважає, що виставляти страждання на показ, а тим паче розмальовувати його яскравими барвами в творах – естетичний несмак. Він здійснює себе в іншій ділянці.

Саме тут виявляємо ще одну вельми й вельми галицьку рису Олександра графа Фредра: він був саме класичний автор, а це значить чоловік тверезий і практичний, що намагався не втрачати з ока усього обширу життєвого вияву, замість того, щоби геть і до решти розчинитися в літературі. Він був вихованцем філософії меркантилізму, котра наказувала дбати про бюджет родини, мастку і держави, робити відповідаль-

ні розрахунки, виконувати рутинну працю. Це значно менше знаний бік Фредра. У цьому він навіть виявився *прекурсором так званої філософії «органічної праці» – про галицьку автономію вже не мовлячи*. Одне слово, чоловіком, що не відставав, а випереджав свій час. Як вже знаємо, ще з 1833 р. Фредро був послом (себто депутатом) до Галицького Станового сейму. І цю свою посаду трактував поважно і відповідально. Фредро і залізниця. Для непосвячених нема віддаленішої асоціації. Але правда полягає в тому, що ці дві речі пов'язані, як макітра і макогін.

Роками, ще з 1839 р., разом із Левом князем Сапігою та іншими магнатами його формації, Фредро лобював перед центральним віденським урядом різні проекти – але передусім саму ідею! – галицьких залізниць. Якщо взяти до уваги, що перша гілка у Східній Галичині

з'явилася допіру 1861 р., то неважко поцінувати Фредровий інстинкт майбутнього.

Тощо. Таких прикладів можна навести чимало. Але тепер, із відстані часу, можемо, мабуть визнати підставову рацію і слушність головного патосу Фредрового життя: він не розминувся ані зі своїм часом, ані зі своїм життям, ані з Галичиною – ані, о диво! – навіть із Польщею. Бо і життя, і Галичина, і Польща – а історія і поготів – виявилися значно складнішими і багатоманітнішими, ніж одна якась, навіть наймісткіша формула. (І все одно: тепер уже, коли ця голосна тирада пролунала, на маргінесах зауважу, не є Галичина романтичною, не є і край, і мав Фредро тисячу разів рацію).

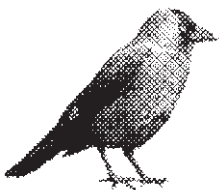
1897 р., майже (із 4-річним запізненням) до 100-річчя з дня уродин Фредра Леонард Марконі встановив пам'ятник, на місці якого (майже в такій самісінській позі: одні скажуть, невидний вплив львівського *genius loci*, інші – плагіят, ще інші – цитата, а ще інші, що в цьому архітектурному просторі якась аж дуже вже инакша поза і неможлива) засів тепер

Михайло Грушевський. А Фредро від 1946 року прикрашає вроцлавський ринок.

Вигнання і еміграція, навіть посмертні, про прижиттєві вже не кажучи, – це теж дуже галицьке.

Давній львівський двіроч Фредрів лежав поряд із мешканням зістарілого Гощинського. Того двірочка давно-давно вже як нема. Зате барельєф Гощинського ще досі видніється на тій камениці *на вул. Фредра*, де обидва антиподи колись мешкали. І нікому у Львові це не перешкоджає, і ні в кого вже не годне викликати навіть усмішки, може, не останньою чергою тому, що замало людей, які б цю цілу історичну іронію могли поцінувати.

Фредро був дуже галицький, але хто вважає, що галицькість – то єдина і зв'язна в собі стихія, в тому числі мовна стихія, така-от субстанція, яка триває собі і триває, жодних змін не зазначаючи – хай спробує перекласти його найгалицькіші навіть п'єси українською. Хай спробує.

фотобілі, ратуша, 1900-ті

До цього література:

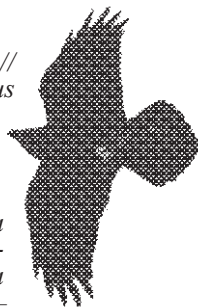
Jaroslav Hrytsak, *Der Untergang Sarmatiens// Sarmatische Landschaften: Nachrichten aus Litauen, Belarus, der Ukraine, Polen und Deutschland.* Hrsg. von Martin Pollack. S. Fischer-Verlag, Frankfurt am Main 2006, S. 129 – 147.

Ігор Жалоба. *Інфраструктурна політика австрійського уряду на Північному Сході монархії в останній чверті 18 – 60-х рр. 19 ст. (на прикладі шляхів сполучення).* Чернівці. Книги – XXI. 2004.

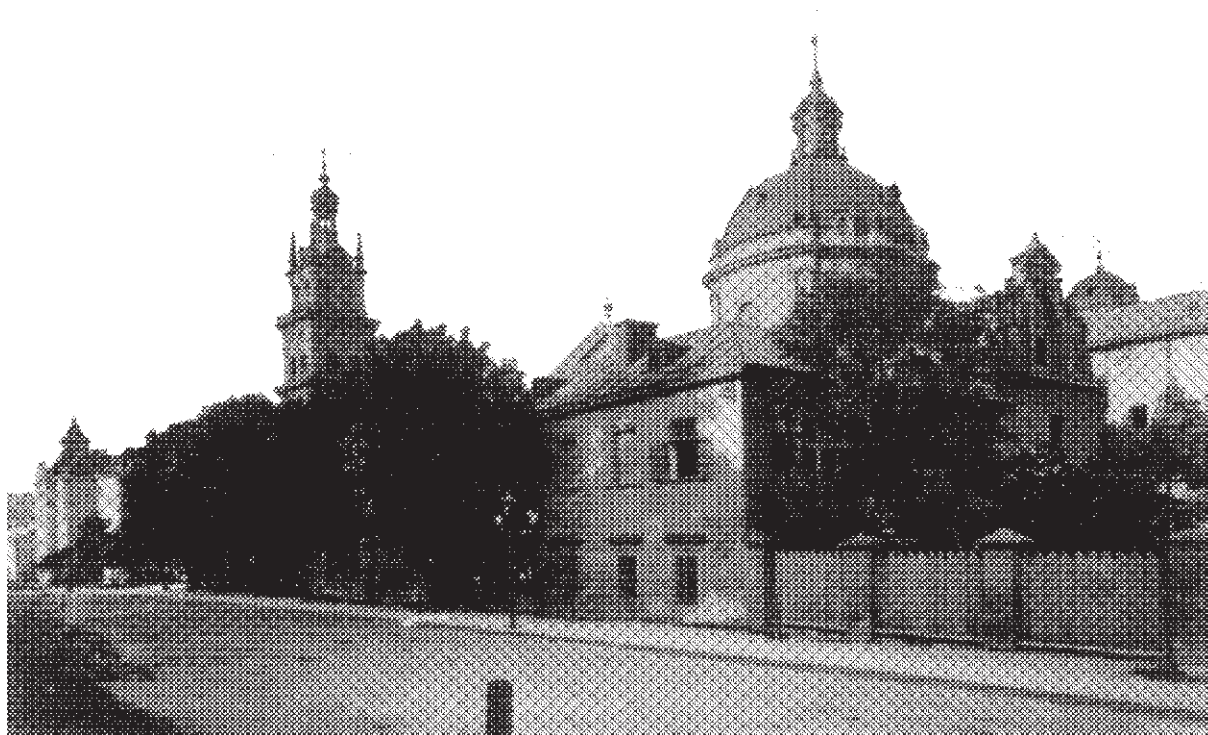
Stanislaw Grodziski. *W królestwie Galicji i Lodomarii.* Wydawnictwo Literackie, Kraków 1976.

Zbigniew Fras. *Galicja.* Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1999.

Stanislaw Wasylewski. *Bardzo przyjemne miasto.* Wydawnictwo polskie R. Wegner, Poznań.

львів, вул. підвалона, вежа корнякта, 1900-ті

У 1790 р. у Львові відбувся перший публічний аукціон літератури, списаної з бібліотеки Львівського університету. У ці роки бібліотеку тоннами покидали раритети, що потрапили до неї у 80-ті роки з бібліотек галицьких католицьких монастирів, закритих імператором Йозефом II. Казково багаті стародруками книгозбірні звозили возами до Львова. Бібліотекар Львівського університету Генрих Готтфрід Бретшнайдер та хранитель отець Мартін Куральт приймали, сортували літературу, визначали її інтелектуальну вартість. Найцінніші друки призначалися для Відня, решта залишалася у Львові для збагачення університетської бібліотеки або створення основи майбутніх семінарських та гімназійних книгозбірень.

На практиці це виглядало дещо інакше...

Г. Бретшнайдер не був фахівцем, 1784 р. він прибув до Львова з Австрії серед тих тисяч шукачів ліпшої долі, котрі відразу ж після опанування Львова Авс-

ірина коплюбулатова

книгарі

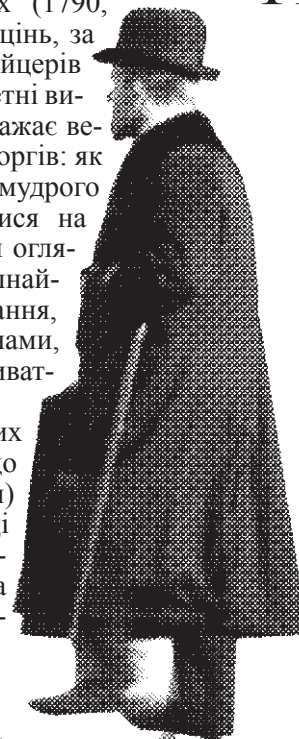

кнужарі

трією з'їхалися до столиці нової імперської провінції, щоб обійняти посади в державних адміністративних установах. У Львові любили розповідати такий анекдот: під час перебування у Відні впливова у Львові особа Катерина Коссаковська (з Потоцьких), відома своїм гострим язиком, була на прийомі в імператриці Марії Терезії. На запитання про те, чи подобається їй Відень, пані Коссаковська в'їдливо відповіла: «Дуже подобається. Від часу мого останнього візиту Відень значно погарнішав. Я вважаю, що від часу зайняття Галіції мешканці [Відня] познімали з вікон грати, тому що ті, кого вони боялися, відіслані службовцями до Галіції». Отже, тоді нікого не дивувало, що офіційну посаду обіймає випадкова людина. Лїнівство Г. Бретшнайдера та байдужість до обов'язків, що були на нього покладені, спричинили втрату величезної кількості цінних стародруків. Книги сортувалися «на око» (якщо вони взагалі сортувалися), відправлялися на паперові фабрики для переробки; у ліпшому

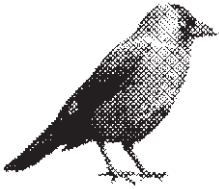
випадку, продавалися на аукціоні або приватним особам. На аукціонах (1790, 1795, 1796, 1803 рр.) за безцінь, за мізерну суму в кілька крейцерів можна було придбати раритетні видання XVI-XVII століть. Вражає величезний успіх цих давніх торгів: як же багато людей, спраглих мудрого друкованого слова, збиралися на торговище, із замилюванням оглядаючи книги, оцінені Бретшнайдером як макулатура! Видання, куплені цими поціновувачами, стали оздобою багатьох приватних та бібліотечних збірень.

Серед найбільш відомих львівських бібліофілів (до цих імен ми ще повернемося) незмінно був присутнім тоді ще мандрівний антиквар Давид Ігель. На жаль, польська довідкова література, при-

Львів, середмістя, 1900-ті

свячена книгарству, дає надто скупу інформацію щодо особи першого львівського антиквара, не відомі дати його життя і смерті, місце народження, проживання, подробиці біографії, шляхи, що привели до книгарства. Усі відомі факти доступні завдяки невтомному М. Опалеку – тільки він спромігся зафіксувати деталі життя і діяльності львівських книгарів та антикварів. З нагоди третього з'їзду польських бібліофілів, що у 1928 році відбувся у Львові, М. Опалек підготував працю «Сто тридцять років серед книжок. Львівські антиквари Ігелі. 1795-1928», у якій, скориставшись зі збережених родинних документів та усної інформації онуків Давида Ігеля, виклав стисло історію цієї феноменальної родини, що майже 150 років тримала у Львові першість серед книгарсько-антикварної братії.

Деякі крихти інформації вдалося знайти у матеріалах про діяльність інших львівських антикварів. На жаль, багато сторінок життя Ігелів досі залишаються невідомими. Безперечно, ця тема вимагає більш прискіпливого дослідження, хоч би з огляду на внесок львівських книгарів, антикварів та видавців у розвиток культури та освіти. Спробуємо скласти з клаптиків доступних даних більш-менш послідовну розповідь про цю знану антикварну династію.

Львівська діяльність Давида Ігеля простежується з кінця XVIII – початку XIX ст. Книгар мешкав на вул. Різницькій (нині вул. Наливайка); на протилежному від його домівки березі Полтви, поблизу Краківської брами, містився будинок Львівського університету, де антиквар мав постійних клієнтів. Не один раз на день йому доводилося перетинати місток через Полтву з пакунком книжок, обгорнутих плахтою, як писав М. Опалек. Сталими клієнтами Ігеля з університетського середовища були професор римського та канонічного права Барнард Барон, професори теологічного факультету, близькі друзі Арсеній Радкевич та Модест Гриневецький, професор права Максиміліан Алоїз Фюгер фон Рехтборн, наступник Бретшнайдера бібліотекар професор Томаш Вухів, хранитель Мартін Куральт. Не були винятком випадки, коли М. Куральт купував у Д. Ігеля для університетської бібліотеки книги, котрі ще не так давно разом із Бретшнайдером призначив на аукціон або на макулатуру.

Разом із братом Менделем Давид Ігель був головним постачальником книг до цінної збірки каноніка вірменської капітули Каетана Вартерасевича (згодом вірменського архієпископа).

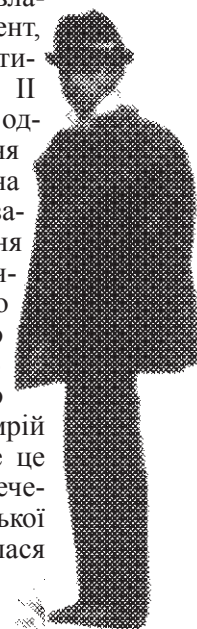

Постійними покупцями братів Ігелів були дуже відомі у Львові особи, громадські діячі Я. Незабітовські, І. Семяновські, Ю. Держковські.

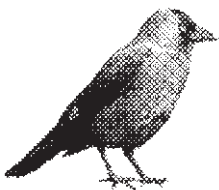
Давид Ігель пишався своїм близьким знайомством з графом Александром Фредром, славетним львівським драматургом, котрому він постачав книжки ще з того часу, коли Фредро повернувся додому з наполеонівських воєн. Будучи уже відомим драматургом, граф Фредро згадував той день, коли Давид Ігель приніс до його палацу на Хорушизни та щасливою рукою подав майбутній знаменитості томики Мольєра. З цього все і почалося. Сам Фредро любив згадувати, як «беручи провідником цей безсмертний взірець, виразніше почав розуміти драматургію» і саме з цього часу серйозно взявся до її вивчення, а в гаманці Ігеля з'явився дукат – найцінніший з усіх попередніх заробітків.

Близько 1815 р. у Давида Ігеля, як і у всіх «покутних» («розносних») книгарів з'явилася

серйозна проблема – влада оголосила їх поза законом. Із певними застереженнями торгівля «на рознос» була дозволена австрійською владою у 1789 р., крапку в ній поставив «Патент, що визначає порядок для книгарів та антикварів», виданий імператором Францем II у 1806 р. § 16 цього «Патенту» виразно та однозначно оголошував, що «всіляке ношення книг від дому до дому, всіляка торгівля на рознос або ходження з книгами по домах забороняється». Усі розуміли, що справжня причина заборони криється у зміні політичної ситуації. У вересні 1815 р. було підписано «Священий Союз» між Австрією, Пруссією та Росією, цим все і пояснювалося, оскільки в кожній з цих країн дуже гостро стояло питання викорінення вільнодумства та мрій про волю та конституційні свободи, адже це була «гангрена, котру треба випалити розпеченим залізом». Народжена духом Французької революції нелегальна книга оголошувалася

Львів, вул. Валова, 1900-ті

поза законом, у зв'язку з цим зазнавали переслідування і розносні антиквари, що завдяки специфіці свого ремесла вислизали з-під опіки поліції та цензури. Саме тоді було заборонено займатися «покутною» книжковою торгівлею і Давидові Ігелю, а порушення заборони загрожувало конфіскацією товару чи більш суттєвою карою. Справа ускладнювалася тим, що Давид Ігель, як і всі «покутні» торговці, не мав дозволу на підприємництво – так званої «торгової карти». Невідомо, як повелися інші антиквари (скажімо, Сімхе Урех, що працював від 1803 р.), а Давид Ігель надзвичайно розумно спланував та виконав операцію з отримання дозволу на постійну торгівлю. По-перше, він повністю припинив свою діяльність, намагаючись не давати найменшого приводу до звинувачення у порушенні закону, віддав на збереження весь свій запас книжок і заходився збирати рекомендаційні листи-характеристики. Кожний з клієнтів Ігеля написав про його високі моральні якості, фаховість, відзначаючи знання літератури, ретельність та порядність, а також великий досвід книгарсько-антикварної діяльності (понад двадцять років). Таким чином, коли Д. Ігель складав у магістраті найуклінініше прохання про надання йому концесії на антикварну торгівлю, референту магістрату було передано ще й рекомендації найвидатніших людей тогочасного Львова.

Канонік вірменської капітули, згодом – вірменський архієпископ отець Каєтан Августин

Вартерасевич охоче засвідчив, що користується антикварними послугами Д. Ігеля уже понад двадцять років. Таке ж свідчення надав і відомий львівський адвокат Юзеф Держжковскі, котрий «багато потрібних творів польською, латинською та французькою мовою купував у нього за помірковану ціну». Якнайліпшою думки про особу Ігеля та його діяльність були професори теології, священники Арсеній Радкевич та Модест Гринецький, які за посередництвом Ігеля укомплектували свої книгозбірні рідкісними творами з теології, філософії, історії. Бібліотекар професор Томаш Вухіх схвально висловився щодо володіння антикваром іноземними мовами. А професор римського та канонічного права Барнард Барон в обороні Давида та Менделя Ігелів висунув наступні аргументи: «Зважаючи на нинішній стан книгарства у Львові, єврейські антиквари («Bucherjuden») заслуговують на увагу та охорону влади тим більше, що вони не шкодять привілейованим книгарям, бо ті взагалі не торгують старими книжками». Ще кілька свідчень-характеристик, завірених підписами та печатками державних службовців високого рангу, зробили свою

справу: розпорядженням влади з 14 червня 1816 р. антикварна професія Давида Ігеля була легалізована, що дозволило йому відкрити першу у Львові антикварну книгарню. Щоправда, нині майже неможливо встановити її адресу, але, зважаючи на місце розташування тогочасних книгарень, можна припустити, що антикварня Д. Ігеля також містилася у межах вулиць Краківської та Вірменської у безпосередній близькості до місця розташування основних клієнтів – викладачів Львівського університету. Як і всі книгарі, Ігель був зобов'язаний, згідно з існуючими правилами, дотримуватися цензурних вимог, а також сповіщати про кожну зміну адреси книгарні як магістрат і дирекцію поліції, так і бюро ревізії книжок.

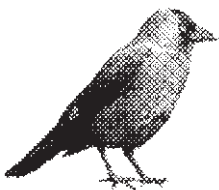
* * *

Зельман (Саломон) Ігель (6.X.1813-1870) з дитинства допомагав батькові Давиду в антикварні, оволодіваючи усіма тонкощами книгарського ремесла. Важко сказати, чому він згодом виїхав зі Львова. У ті роки досить складно було отримати дозвіл на самостійне провадження антикварні, кількість антикварень була

суворо регламентована, тож з цими труднощами зіштовхувалися всі, без перебільшення, львівські антиквари. Тільки після смерти когось з книгарів або ж його відмови від ліцензії, вона діставалася тому, хто подавав прохання. Що б там не було, Зельман Ігель покинув Львів і, одружившись, осів на Волині, що була тоді частиною Російської імперії. Схоже, що Зельман Ігель досконало оволодів професією мандрівного книгаря і опанував територію, на якій жив і працював. Його вважали «ходячою енциклопедією» Волині та Поділля. Ігель знав усі дороги і стежки, усі двори і садиби, де у нього могли купити книги, знав усіх бібліофілів, котрі тут мешкали, усі великі книгозбірні. Антиквар знав смаки й уподобання своїх потенційних покупців – комусь був потрібен популярний календар чи збірка нот чи пісень, комусь – популярний роман, а хтось із нетерпінням чекав на черговий стародрук чи інший раритет, які Ігель постачав власникам великих книгозбірень. Антиквар постійно бував у Кременці, Луцьку, Житомирі, Проскурові, Вінниці, Славуті, у па-

Львів, ремісничі бурса, 1900-ті

лаці Мнішеків у Вишневці; Зельман Ігель постачав книги до бібліотеки К. Підвисоцького під Кам'янцем-Подільським (її збагачував ще його батько Давид), згодом «клієнт» перейшов до рук Лейба Ігеля, сина Зельмана. Антиквар був частим гостем письменника Ю. І. Крашевського у його садибі під Луцьком, нерідко навзамін за старі хроніки, картини і гравюри він брав олійні картини авторства Крашевського, які ще за життя письменника набули неабиякої вартости.

Дуже часто З. Ігель навідувався і до рідного міста, зокрема, у 40-х роках ХІХ ст., коли він зав'язав тісні стосунки з Каетаном Яблонським, котрий саме тоді розпочав книгарську діяльність у Львові. Яблонський був пристрасним збирачем старожитностей, тож Ігель привозив йому і старі книжки, і пергаменти, автографи видатних людей, котрі Яблонський також колекціонував, а також монети.

Від 1846 р. З. Ігель отримав статус офіційного постачальника бібліотеки Національного закладу ім. Оссолінських, він продавав, купував та міняв з бібліотекою книги ще з початку 40-х років, завдяки Ігелю бібліотека закладу отримала багато цінних рукописів, книг та гравюр. У 1845 р. він закупив велику партію – близько 1000 томів – дублікатів бібліотеки, що навіть збудило підозри львівської поліції. Транспорт затримали і тільки втручання дирекції Оссолінеума розвіяло сумніви щодо походження книжок, що вивозилися.

Мандрівний книгар не раз виконував різного роду таємні доручення, розповсюджував нелегальну літературу, розносив по обитва-

боки кордону новини. Нарешті, під час Кримської війни 1853-54 рр. його діяльність привернула увагу російської жандармерії. Ігельові довелося переховуватися, після піврічного поневіряння чужими домівками йому вдалося манівцями, через Бессарабію та Буковину, дістатися Львова, і у 1855 р. він осів у рідному місті. Дирекція Національного закладу ім. Оссолінських засвідчила, що Зельман Ігель уже довгий час постачає закладу цінні рукописи, картини, гравюри, пам'ятки старожитности, і це допомогло йому в 1863 р. отримати концесію на антикварню «в християнській ділянці міста», на вул. Сикстуській (Дорошенка), 131. Згодом на цій ділянці було збудовано будинки № 2 і 4. Нині їх не існує, на цьому місці міститься зупинка трамваїв 2-го та 9-го маршрутів.

У торгових стосунках з Оссолінеумом Зельман Ігель охоче використовував обмін. Найчастіше навзамін запропонованої бібліотеці літератури, крім дублікатів бібліотечних книг, він

брав видання закладу ім. Оссолінських: «Словник» Лінде, «Науковий часопис», а також фундаментальну працю Отецького «Волинь». Загальна кількість раритетів, що з допомогою З. Ігеля збагатили бібліотеку закладу ім. Оссолінських, сягала кількох сотень примірників. Згодом його справу гідно продовжували сини Герш та Лейб. У 1860 р. антиквар подарував закладу мініатюрний портрет імператора Франца II.

1869 р. антикварня З. Ігеля видала каталог літератури, наявної в продажу, де були відображені і власні видання З. Ігеля: в 60-х роках почалося видання серійної «Львівської театральної бібліотеки», за життя книгаря було видано 15 зошитів і творів популярних тогочасних авторів.

Після смерти З. Ігеля в 1870 р. його вдова Генне Ігель нотаріальним актом довірила найстаршому синові Абрагаму Гершу опіку над спадком, що складався з антикварні зі складом, книгарні з торгівлею письмовим приладдям та випозичальні книжок. Крім Абрагама Герша

батьківську справу продовжували ще три сини: Юзеф, Муніш (Маніс) та Лейб (1852-1917).

Муніш Ігель провадив антикварню на вул. Галицькій, 30 (нині № 10 на вулиці Князя Романа) від 26.09.1871 р., через два роки концесію отримав і Абрагам Герш. Виконуючи зобов'язання перед авторами, вони якийсь час продовжували видавничу справу – загалом видавничий доробок книгарні Ігелів склав 24 позиції. Коли померли Юзеф та Муніш Ігелі, Герш та Лейб продовжували діяльність, їх книгарня під назвою «Зельмана Ігеля Сини» функціонувала до кінця ХІХ ст.

У пошуках цінних книг вони багато їздили по країні, у багатьох місцях мали агентів, тож постійно «тримали руку на пульсі», отримуючи повідомлення про можливість купівлі раритетів чи партії цінних книжок. Нерідко, купуючи на аукціонах давні великі книгозбірні, повертали те, що колись приносили сюди їх батько Зельман та дід Давид. «Habent sua fata libelli» – «Книги мають свою долю». Попри прибуток,

Львів, вокзал, приїзд ерцгерцога Фрідріха, 1900-ті

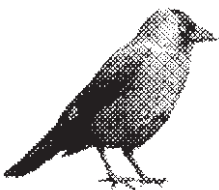
*Erzherzog Friedrichs
Ankunft in Lemberg.*

Ігелі підтримували і своє реноме кращих антикварів, і славу своєї книгарської родини, що вже давно перейшла кордони Австро-Угорщини. З їхніми торговими операціями було пов'язано немало цікавих історій.

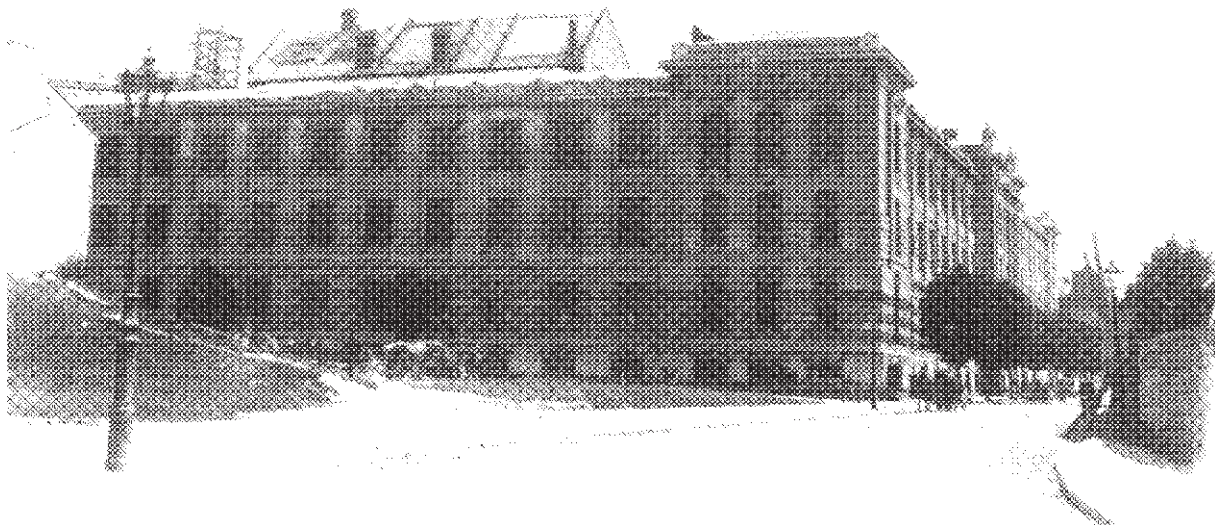
Якось, під час перебування у Варшаві, Герша Ігеля сповістили, що в містечку Ленчиця у місцевого ксьондза є якісь старі книги. Переглянувши їх, антиктвар не знайшов нічого, гідного уваги, але інтуїція його не зрадила: одна з обшарпаних обдертих книжок була надзвичайно рідкісним примірником «Хроніки світу» Бельського, 1551 р., з неушкодженою титульною сторінкою (досі вважалося, що такого не існує). Ксьондз та Ігель зійшлися на ціні у 50 рублів, але раптом власник, побачивши зацікавленість і нетерпіння антиктвара, відмовився від угоди. Книгу вдалося купити тільки за третім разом, коли до Ленчиці завітав Лейб Ігель. З купленою «Хронікою» Лейб відразу поїхав до маєтку графа З. Чарнецького, свого постійного клієнта, власника багатой та вишуканої бібліотеки з безліччю раритетів XV-XVII століть. Граф Чарнецький з нетерпінням чекав приїзду Ігеля. Антиквар дістався до маєтку Чарнецького тільки вночі, але графа негайно розбудили, і продавець з покупцем досхочу намиливалися рідкісним виданням.

У 1872 р. брати Ігелі отримали аукційний каталог антикварної літератури, торг повинен був відбутися у Познані недільного дня. Підступні конкуренти – антиквари з Познані та Варшави – домоглися якимсь чином перенесення аукціону на суботу – день, коли правовірні євреї молилися. Ігелі й гадки не мали про зміну дати проведення торгів. Звісно, на аукціон вони запізнилися і, хоч купили багато книжок, їхали з Познані з гірким почуттям, що найбільш рідкісні видання були куплені без їхньої участі.

В одній зі своїх книг М. Опалек описує пригоду, що трапилася якомсь із Лейбом Ігелем. Для кожного ортодоксального єврея обов'язковим предметом релігійного ритуалу є так званий талес, або таліш, – біле вовняне покривало з чорними смугами та китицями. Такий талес був і у Лейба Ігеля. Якось він приїхав до Варшави для купівлі великої книгозбірні. Під час торгу з'ясувалося, що на купівлю всіх раритетів, на які він поклав око, грошей не вистачить. Без вагань він продав священний для кожного єврея талес, щоб купити все, що запланував, адже іншого разу такої нагоди могло не трапитись. Слід сказати, що, маючи в обороті великі кошти, Ігелі не були заможними людьми – кожна вторгована монета йшла на закупівлю книг, тож побут родини був дуже скромним.

Львів, 1900-ті

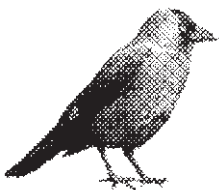
Багато переживань було пов'язано із ще однією успішною торговою оборудкою Ігелів. Це була купівля в Рихтах біля Кам'янця-Подільського багатой збірки К. Подвисоцького, що її роками поповнював батько Зельмана Ігеля. Збірка складалася з кабінету гравюр (близько 2000), безцінного відділу рукописів та бібліотеки, що налічувала близько 4000 томів рідкісних книг. Ігелям вдалося закупити старовинні польські та латинські хроніки, геральдичну літературу, рідкісні травники, польські біблії. У 1881 р. Лейб Ігель купив на аукціоні всю «полоніку» з 20 000-томної бібліотеки Мнішеків з Вишневеця, що продавалася разом з палацом. І знову аукціон – тим разом у Львові, на якому продавалася книгозбірня відомого львівського бібліофіла, адвоката Августа Висоцького. Тим разом Ігелі буквально за безцінь купили на вагу комплект львівської періодики, це була фантастична торгова операція: за один примірник вони отримали стільки, скільки було заплачено за всю колекцію.

Инколи траплялися випадки, коли Ігелі купували не книгозбірні,

а склади книжок, коли головним фактором була вага. Можна було б назвати це макулатурою, але після відповідного сортування частина цієї літератури потрапляла у продаж, частина – до бібліотек. Справжньої макулатури, здебільшого, залишалось зовсім небагато. Таким чином, брати купили у лейпцизької фірми Ф. Брокгауза 600 кг польської літератури, а у Вільнюсі – цілу гору «Гербів стародавньої шляхти», згодом продаж трьох комплектів цього видання повернув антикварам усі затрачені гроші. Таких історій було безліч. Книгарня провадила комісійну торгівлю, обмін літератури, було видано чотири книгарських каталоги, котрі можна набути в антикварному закладі книгарні «З. Ігеля Синів у Львові». Каталог, виданий 1883 р., налічував 2488 позицій. У 1895 р. Абрагам Герш Ігель помер. Лейб болісно переживав цю втрату, навіть хотів закрити антикварню. Але не закрити, а переніс після 1895 р. на Сиктуську, 8 (Дорошенка), а потім – на пл. Галицьку. Нині цього будинку не існує, у 1902 р. на його місці збудовано наріжний будинок, де розташована каварня «Центральна».

У 1898 р. Лейб отримав дозвіл на відкриття філії на вул. Флоріанській, 33

у Кракові, якою керував його син Давид. Від 1901 р. львівська книгарня Ігелів розташувалася у щойно збудованому пасажі Миколяша (нині не існує, провадив з вул. Коперніка, 1 до вул. Вороного), одному з найбільш привабливих торгових об'єктів тогочасного Львова.

Під рукою у Лейба Ігеля завжди була фундаментальна «Бібліографія» Кароля Естрайхера – праця, що досі не втратила свого значення. Для Лейба Ігеля «Бібліографія» завжди була невичерпним джерелом антикварно-бібліографічних знань, і він дуже тішився, коли до нього потрапляло видання, не відоме Естрайхерові.

Сам Естрайхер так говорив про свою працю: «Така книжка не ляже на салонне бюро, тим більше на журнальний столик, ... бородатий Ігель попестить її для того, щоб виставити казкові ціни на ті твори, котрих не побачив в моїх каталожних списках».

Типовою для Ігелевої книгарні була сценка, описана Опалеком:

«Старий Ігель, той, захоплений Естрайхером, в окулярах із шклом нечуваної товщини, при читанні майже носом водив по папері. Він не тільки знав, які книжки має

у своїй, під стелю завалений, книгарні, але точно орієнтувався, де яка міститься. Наприклад, він питав клієнта-учня:

– Що кавалер бажає?

– Прошу «Іліаду». Польською.

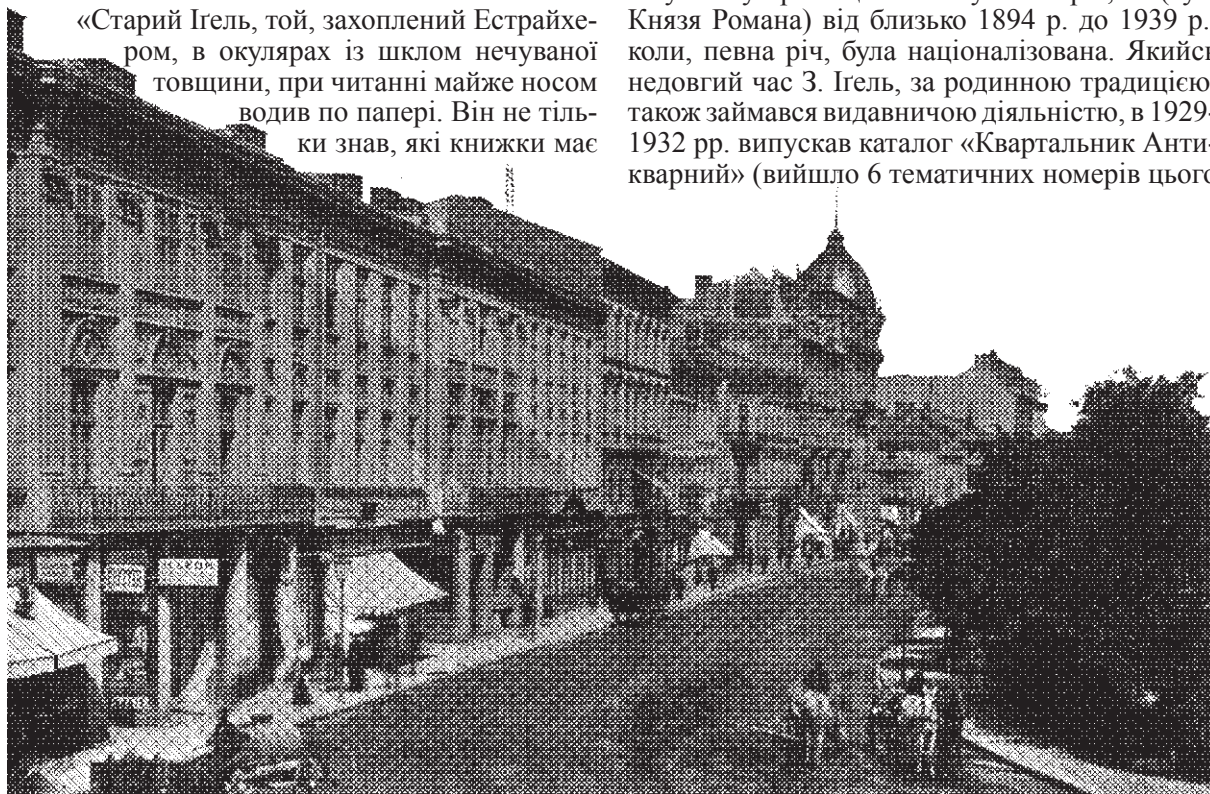
– Хай кавалер візьме: вона стоїть на другій полиці знизу, на самому початку. Третя шафа.

У цей час сам він сидів за лядою над грубою книгою».

В останні роки життя йому велося сутожно, він хворів, змінилися умови життя, торгівлі; ХХ століття принесло багато змін, не завжди приємних. У вересні 1917 р. Лейб Ігель, антиквар з пасажа Миколяша, з довгою білою бородою, помер, залишивши синам борги і проблеми.

Не вдалося з'ясувати імен усіх чотирьох синів Лейба Ігеля. Відомо, що один з його синів Давид керував краківською філією антикварні. Книгарня ж ще одного сина Лейба, Зигмунта, існувала у приміщенні на вул. Баторія, 34 (вул. Князя Романа) від близько 1894 р. до 1939 р., коли, певна річ, була націоналізована. Якийсь недовгий час З. Ігель, за родинною традицією, також займався видавничою діяльністю, в 1929-1932 рр. випускав каталог «Квартальник Антикварний» (вийшло 6 тематичних номерів цього

львів, вул. Карла Любкіна (проспект свободи), 1900-ті

видання). Перший «Квартальник Антикварний» складався з двох частин: 1. Бібліографія (276 позицій книжок з бібліографії та книгознавства); 2. Видання XVI-XVIII ст. (721 позиція книжок, часто не відомих навіть К. Естрайхеру, видатному польському вченому). Каталог № 2 був присвячений польській культурі, № 3 – польській історії, № 4 мав назву: «Польське розмаїття» (2236 позицій), № 5 заповідався як опис бібліотеки покійного Станіслава Левицького, а вийшов каталог, присвячений польському розмаїттю – серія II (1673 позиції). Вірогідно, Ігелів випередив М. Рубін, який і видав аукційний каталог бібліотеки доктора Станіслава Левицького. Каталог № 6 був присвячений загальній історії.

Перший номер «Квартальника Антикварного» супроводжувала передмова видавця – Зигмунта Ігеля. Ігель розповідав про той потужний імпульс, яким стало для нього видання брошури М. Опалека «Сто тридцять років серед книжок»,

присвяченій кільком поколінням цієї славетної антикварної родини. На продовження «праці та шляхетного мозолу предків» З. Ігеля спонукала гордість за батька і діда, бажання передати сином родинні традиції. Антиквар сподівався, що науковці та бібліофіли зустрінуть «Квартальник...» з цікавістю та зичливістю.

«Без страху та з певністю виходжу на давні дороги Ігелів, а гаслом служить мені чудова максима, написана в Каталозі Батька мого Лейба в 1896 р.: «Якщо література є кращим відображенням душі народу, то збирання, збереження від зникнення старовинних і рідкісних творів є справою не тільки аматорства, але й пістету, а постачання їх [творів] шанувальникам, знавцям та науковим працівникам є великою заслугою для прогресу».

У 1932-1938 рр. виходив «Антикварний огляд». Зигмунтові Ігелю допомагали сини Давид (саме він редагував каталоги, що видавала антикварня) та Генрик.

львів, люфуси, 1900-ті

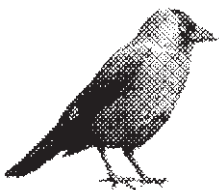

У 1944 р. Зигмунт Ігель загинув від рук гітлерівців у окупованому Львові.

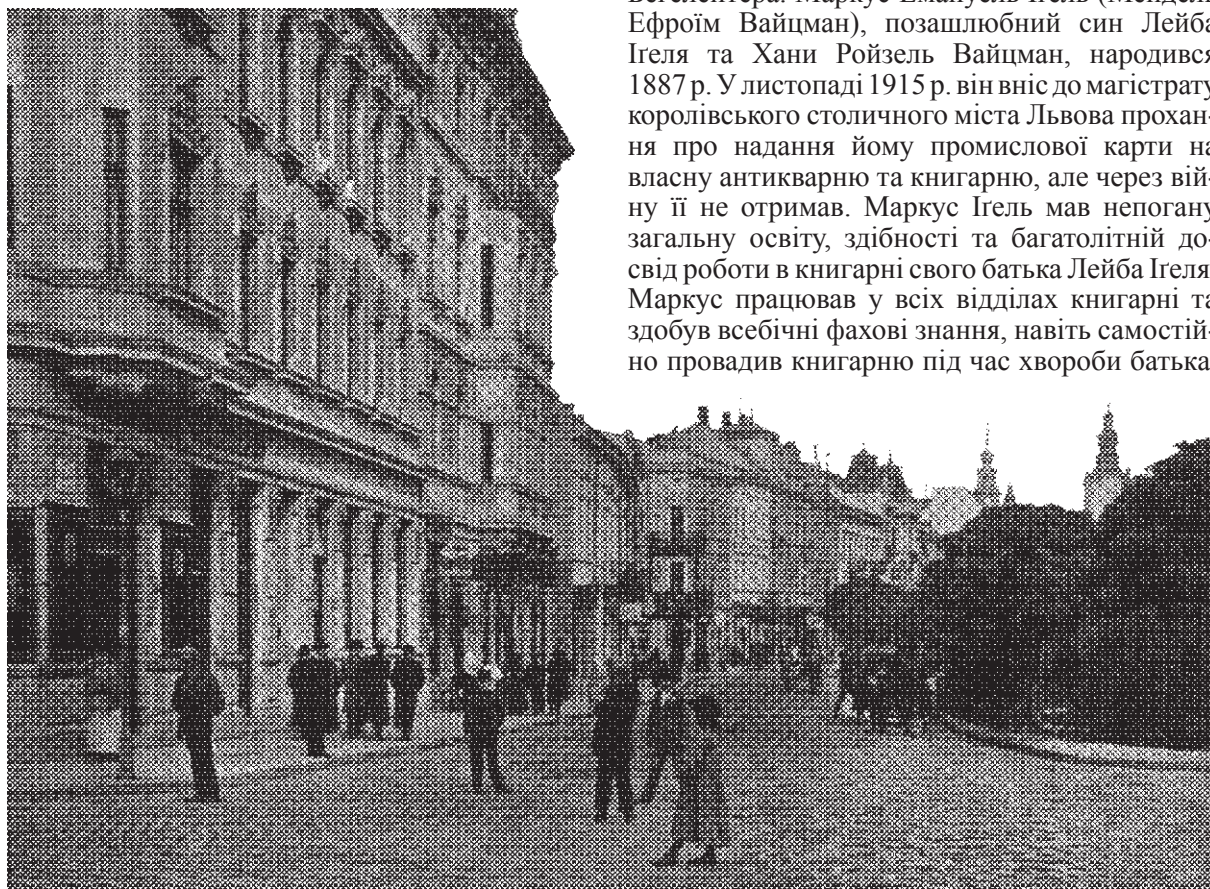
Генрик Ігель (1907-1959) починав свою книгарсько-антикварну діяльність роботою разом із братом у батьковій книгарні у приміщенні на вул. Баторія, 6. За М. Опалекон, під час гітлерівської окупації Генрикові Ігелю вдалося виїхати до Варшави за фальшивими документами на ім'я Кароля Вісьневського. Під цим ім'ям він 1945 р. відкрив у повоєнному Лодзі книгарню з антикваріатом та маленьким видавництвом, що провадив до свого виїзду до Ізраїлю у 1949 р. За Є. Яніцкім, Г. Ігельові вдалося вивезти дві скрині справжніх раритетів, з якими він, антиквар у п'ятому поколінні, спробував розпочати нове життя, відкривши книгарню у Тель-Авіві, на вул. Дізенгофф, 126. Є. Яніцкі,

згадуючи «молодого Ігеля», зауважує, що той любив випити, а свої борги, що виникали з цієї причини, сплачував старовинними манускриптами з власноручними підписами короля Яна III Собеського, князя Понятовського, Зигмунта Августа. Правда це чи ні, ми вже не дізнаємось, тому що 1959 р. Г. Ігель помер, не залишивши, судячи з усього, нащадків. Це версія Єжи Яніцкого. Тим часом, документи вказують на існування Давида Генрика (два імені!) Ігеля, народженого 1907 р. у Львові, сина Зигмунта і Еви, який 3 березня 1933 р. відкрив власну книгарню і антикварню на вул. Баторія, 6!!!

Натомість, маловідомо, що Лейб Ігель мав ще позашлюбного сина, котрого визнав у присутності свідків: Абрагама Герша Ігеля, свого старшого брата, Озіаса Розенталя та Фроделя Бегелейтера. Маркус Емануель Ігель (Мендель Ефроїм Вайцман), позашлюбний син Лейба Ігеля та Хани Ройзель Вайцман, народився 1887 р. У листопаді 1915 р. він вніс до магістрату королівського столичного міста Львова прохання про надання йому промислової карти на власну антикварню та книгарню, але через війну її не отримав. Маркус Ігель мав непогану загальну освіту, здібності та багатолітній досвід роботи в книгарні свого батька Лейба Ігеля. Маркус працював у всіх відділах книгарні та здобув всебічні фахові знання, навіть самостійно провадив книгарню під час хвороби батька.

Львів, вул. академічна (пр. шафара шевченка), 1900-ті

Через довготривалу хворобу Лейб Ігель міг працювати лише по кілька годин на день, отже, не один рік залучав для провадження книгарні сина Маркуса. Цього наймолодшого сина добре знали постійні клієнти Ігеля, за потреби, його професійні знання могли підтвердити всі, з ким він мав справу: керівництво львівських бібліотек, зокрема Оссолінеума та університетської, відомі бібліофіли, а також колеги книгарі та антиквари.

До Маркуса Ігеля прихильно ставився Гремійум книгарів¹, професійні знання молодого книгаря підтвердили університетські професори Вонсович та Пашкудський, навіть віце-президент Торгово-промислової палати особисто засвідчив, що, завдяки своїм фаховим знанням, Маркус Ігель здобув визнання багатьох представників наукового світу. Власну книгарню та антикварню на вул. Валовій, 21 Маркус Ігель відкрив у 1920 р., вже після смерті батька (1917 р.).

Наприкінці 1923 р. з невідомої причини Маркус Ігель припинив самостійну діяльність.

Це був не найліпший час для книжкової та

антикварної торгівлі, можливо, йому було занадто важко утримувати власну книгарню, і він працював у когось зі старших братів.

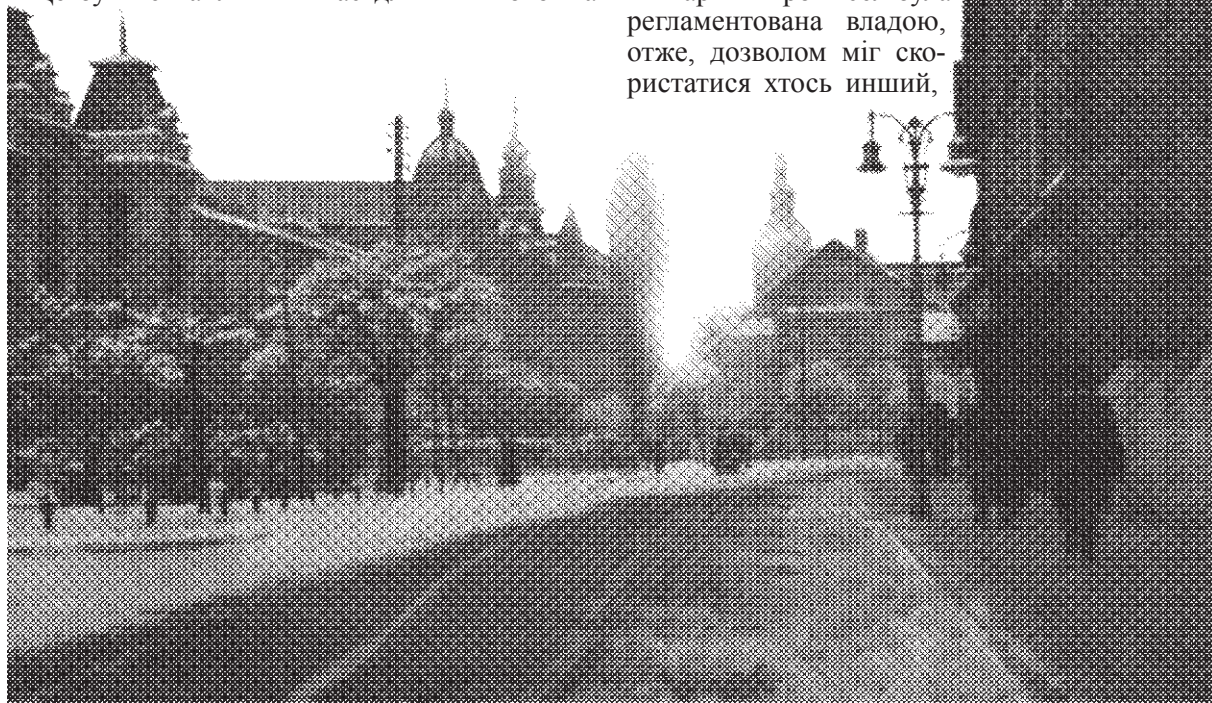
* * *

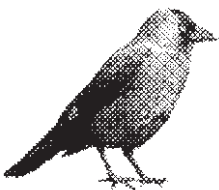
Існувала ще одна лінія книгарської родини Ігелів – та, що пішла від брата Давида Ігеля – Менделя.

Сини Менделя Берл і Самуель Ігелі також обрали, за прикладом батька і дядька, антикварне ремесло. «Берко» від 1842 р. упродовж двадцяти років був офіційним постачальником бібліотеки Національного закладу ім. Оссолінських. Самуель Ігель спочатку працював у антикварні Герсона Уреха, згодом – у його вдови Спрінце Урех і, нарешті, провадив власну антикварну книгарню на вул. Руській, 1, а після смерті Самуеля книгарнею управляла від 1853 р. його вдова Ребека (померла 1883 р.).

Напевно, Самуель Ігель помер саме у 1853 р., адже кількість концесій на антикварний промисел була регламентована владою, отже, дозволом міг скористатися хтось інший,

львів, вул. академічна (пр. тараса Шевченка), 1900-ті

а не жінка С. Ігеля. З трьох синів Самуеля тільки Мендель Айсіг пішов батьковим шляхом. Його брат Лазар Елія закінчив у Львові гімназію, здобув вищу освіту в університеті та в Колегії рабинів у Падуї, де отримав диплом доктора єврейської теології. Повернувшись до рідного міста, він захистив у Львівському університеті дисертацію. Доктор Лазар Елія Ігель був спеціалістом з гебрійської, сирійської та халдейської мов. До 1853 р. він викладав в університеті, одночасно викладаючи в гімназіях іврит. У той час він видав кілька друкованих творів, а 1854 р. був призначений окружним рабином у Чернівцях, де і дожив віку, оточений загальною повагою...

... У довідковій літературі різних років зустрічаються інші львівські адреси інших Ігелів, про яких не згадується на цих сторінках через повну відсутність інформації. Зрозуміло, однак, що усі антиквари Ігелі походять з однієї родини – це діти, онуки чи правнуки Менделя

та Давида Ігелів. Можливо, час дасть відповідь і на ці запитання.

Отже, не відомі нам антиквари: Хінде Ігель – вул. св. Шимона, 2 (нині маленька вуличка, бічна Князя Романа між будинками № 12 та 16) – 1900 р.; Шмайер Сімхе Ігель – вул. Академічна, 26 (проспект Шевченка) – 1908 р.; Муніш Ігель – св. Шимона, 2 – до 1908 р.; Лазарус Ігель – Баторія, 20 (Князя Романа) – 1932 р.

¹ Греміум книгарів, антикварів та друкарів у Львові – професійна організація, створена у 1848 р.

Джерела

1. Державний архів Львівської області, ф. 2, оп. 7, спр. 3661.
2. ДАЛО, ф. 2, оп. 7, спр. 3664.
3. ДАЛО, ф. 2, оп. 11, спр. 2710.
4. ДАЛО, ф. 2, оп. 11, спр. 2716.
5. ДАЛО, ф. 2, оп. 11, спр. 2717.

Львів, батьки і явдуси, 1900-ті

6. ДАЛО, ф. 3, он. 1, снр. 3929.

7. Finkel L., Starzyński E. *Historia Uniwersytetu Lwowskiego*. – Lwów, 1894.

8. Janicki J. *Towarzystwo Weteranów*. – Warszawa, 1994.

9. Januszewska M. *Igel // Słownik Pracowników Książki Polskiej*. – Warszawa-Lódź, 1972.

10. Kleczewski A. *Księga adresowa m. Lwowa*. – Lwów, 1880.

11. *Księga adresowa m. Lwowa Fr. Reichmana*. – Lwów, 1900.

12. Opalek M. *Igel Łajb. Igel Salomon // Polski Słownik Biograficzny*.

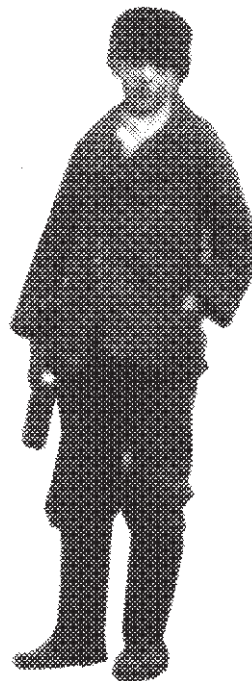
13. Opalek M. *Stare Księgi, stare wina*. – Kraków, 1928.

14. Opalek M. *Sto trzydzieści lat wśród książek*. – Lwów, 1928.

15. Opalek M. *Ze wspomnień lwowskiego bibliofila*. – Rzeszów, 2001.

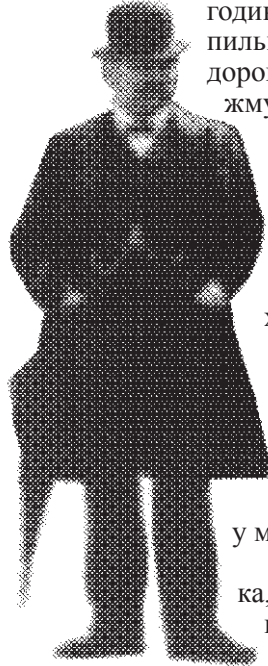
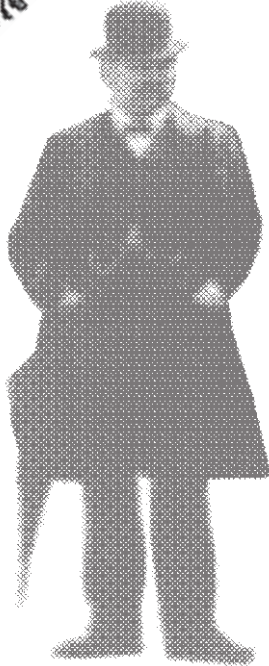
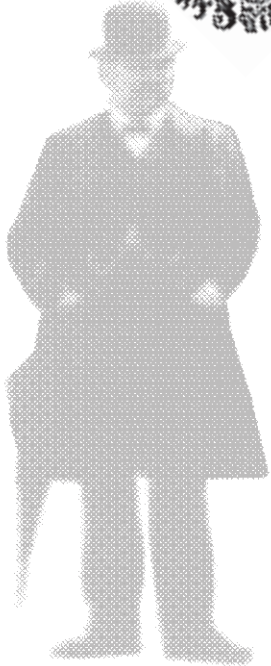
16. Piekarski S. *Prawdy i herezje*. – Warszawa, 1930.

Ірина Котлобулатова. *Книгарі та книгарні в минулому Львова*. – Аверс, Львів, 2005. – С. 53-66.

львів, люфуси, 1900-ті

*М*ирон Скоропад прокинувся і протер очі. Не спав допізна, перевертався з боку на бік, а тепер в голові камінь і все тіло збите. Поклав годинник на подушку, одним оком спав, другим пильнував годину. Кожна хвилинка відпочинку дорога. Поволі вколисувала його втома, він за-жмури́в око і шепнув:

– Ще кілька хвилин, ще кілька хвилин...

Страх повияв на Скоропада, він схопився і, як кожного ранку, так само й тепер, немов став перед його очима директор: переходить через кімнату і контролює, хто спізнився, а кого нема.

Одягався швидко, нервово і за кілька хвилин був готовий. Вхопив капелюх і вийшов. На подвір'ї мекав цапиним голосом генделес, у сторожа шпак в клітці виводив початок вальса.

– Так і я заводжу все одну і ту ж саму у моїй клітці, – сказав він сам собі.

З офіцин долітав дерев'яний крик чоловіка, його прогнали з війська, потім за протекцією він дістав посаду писаря у шпиталі, а дома відбивав на малих дітях все те, чим

ф л а н е р
 fl a n e u r

наділяли його наставники на службі. Екзецерував дітей цілими днями, а жінка мовчала, і за те чесала її щодень фризійка. Поза тою фризурою вона ні про що більше не думала і навіть спати лягала у фризурі і шлафроку.

Скоропад вийшов на вулицю.

Що десять кроків корчма або костьол. Є де пити і бога хвалити. По дорозі снували злодії, дівки, вояки, панни і дами в плантаторських капелюхах з повипинаними на офіцерський лад грудьми. За ними оглядалися панки й обмацували ласо очима. Вранці всі вулиці під вінником двірників, порох садить в лице шкільній дівворі і батькам та матерям, що квапляться до праці і на базар. Через кожні кількадесят кроків все щось на вулиці або в будинку попсувалося. Треба обминати балки, ями, перешкоди і небезпеки.

Місто Львів мудро уладжене. В центрі були казарми, шпиталі, цвинтарі, за ними школи й академії, далі громадські парки, а палати мистецтв – за містом.

Дівка з перев'язаним лицем, на якому вже не вистачало носа, за нею каліка з перев'язаною ногою, каправі раїхи ідуть за мамками і товсті раїхи за дівками. Все до шпиталю. Хлоп квапиться з вмираючою дитиною на руках. Сільський єврей веде темного мужика за палицю, далі селянин веде жінку зі страхом смерті в очах.

Стали коло будки з цукерками і фруктами, він купує їй цукерки.

– Їж, Маланко, я тобі все дам. Не сумуй.

Вона, з лицем візантійської божої матері, водила скляними очима по солодкій всячині, але не взяла нічого. Лице затремтіло, як свіжа рілья на сонці, втерла рукою сльозу і шепнула:

– Душа лишилася коло дітей, а тут на чужині такий нуд в'ялить моє серце, що з ніг падаю.

Вулицею квапився священник з дарами розради до конаючої людини. Люди клякали і хрестилися.

Звичайні вуличні прохожі, яких зустрічав Скоропад щоранку, були каліки і старі, понурі постаті невідомих професій. Не звертали вони ні на кого уваги, лише дріботіли хворими ногами і слідкували швидко круглими очима по хідниках. Дідуган з орденами на дерев'яній нозі повертався з солдатської кухні з харчами в мішку. Сорок років бігають його очі по дорозі в надії знайти гроші. В саду коло установи невиліковних божевільний виводив монотонно дрижачим голосом:

– Га-а-пон! Га-а-пон! Га-а-пон!

Ті постаті нагадували нетлів і сов. Скоропад обминав їх забобонно, як недобру ознаку.

Він ділив людство на три роди: на тих, що нічого не шукають, лиш спускаються на божу

ласку; на тих, чия воля прагне вічно шукати духом, і, нарешті, на тих, в яких висохло духовне життя або й не було його, як у яловій дощці, лиш себелюбство і скупість стягали їх за гичку з постелі і товкли по вулицях, як п'яна сваха терницею, з тасмним повелінням: «Шукай! Хто шукає, той знайде. Хто рано встає, тому бог дає». Душі тих останніх – як старе цвинтарище. Все людство вимерло, тільки скупість і себелюбство обгризало до решти їх кістяки.

Біля косяголу верховодив постійно з одного боку дід, з другого – баба. Сонце пригріло, вона попленталася до платанів, понишпорила кілька хвилин пальцями по зеленій траві і росі, рвала листя з куща, приклала його до носа і поверталася ліниво на своє місце. Стара діва вийшла з косяголу, вийняла з цератової торби їжу в папері і дала жebraчці. Та розгорнула і сказала швидко вслід діві:

– Ой, я конини – ні! Я не пес, аби конину гризла.

Під крайнім кущем проснувся нуждар і кинув своє слово:

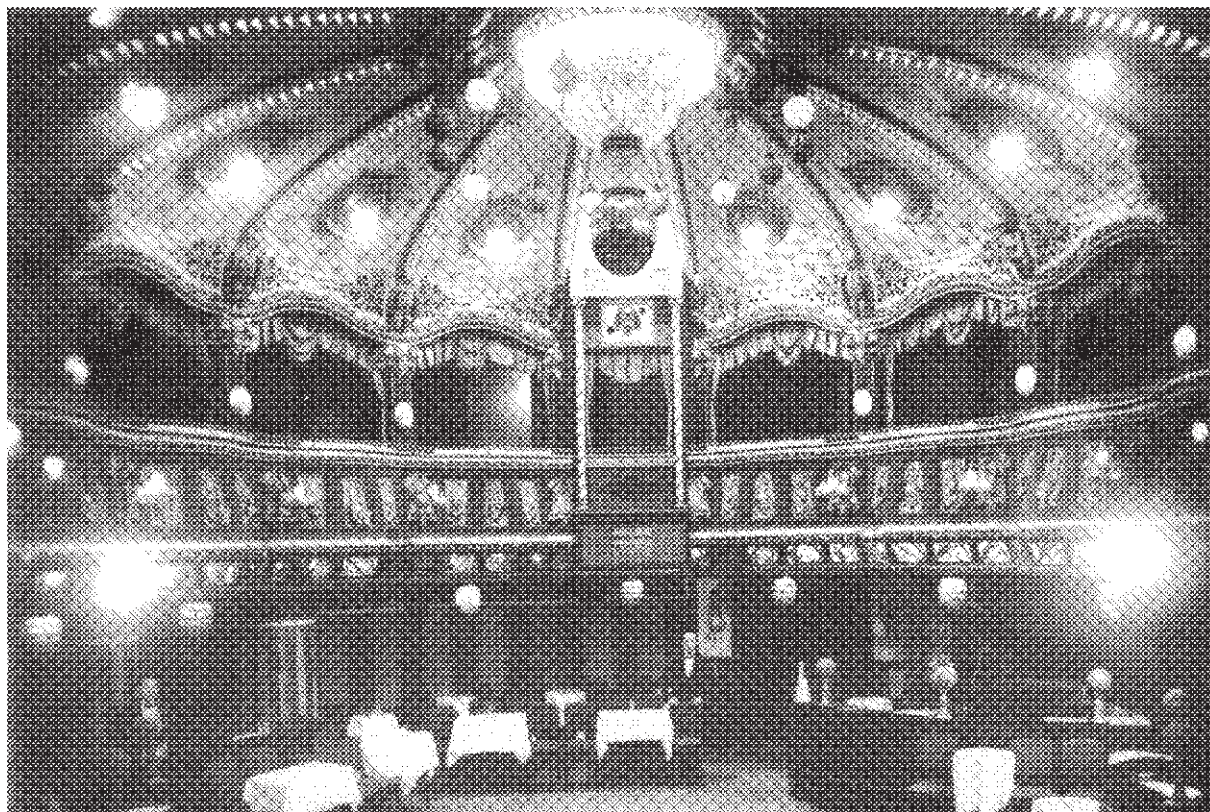
– Ов, а ти відколи така пані стала!? Тепер найбільші дами купують конину! Дивись на неї! Справ собі густий гребінь і пістоль на дві люфи!

Вулицею котилася стара товста жінка в короткій спідниці, старомоднім кафтані й капелюсі і несла в двох руках тяжкі відра. Почервоніла, піт лив з неї, а вона несла і шльопала товстими ногами в подертих чоловічих черевиках, перевалюючись, як качка.

Хідником коло будинку ішла суха, як тріска, жінка. Все розмовляла з собою, щось пригадувала, верталася – шукала своєї доньки, яка вмерла 20 років тому.

Львів, касино де парі, бар'єте (театр Леся Курбаса), 1900-ті

Пані в траурі йшла назустріч. Маленьке личко виглядало, як зім'ятий пергамент, очі – головки чорних шпильок, її чоловіка, молодого службовця, кілька років тому вигнали невинно з служби, і він помер з горя, а вона лишилася одна з своїм горем. Довгі роки мучиться вона отак, дихаючи люттю, постаріла з тією долею, голосно жалілася людям на своє безталання, її безсилля творило на сірім бруку велику трагедію людської кривди.

Вози, навантажені цеглою, камінням, бочками, візники і трамваї товклися серед криків та лайок і робили з вулиці пекло.

Високий, кремезний сторож говорив підліткові, магістрацькому замітачеві, щоб той забрав з-перед будинку візок із сміттям, дивився на нього згори і давав йому можливість пізнати свою силу такими словами:

– Дай на мене око, візьми з мене міру! Двоє злодіїв вели таку розмову:

– Кілько-с дав?

– Фі-і-іть! Як єм торгував, то капелюх на голові дубом ставав, а як купив, то болото розскакувалося.

– А не вкрадеш, що будеш їсти?

– Нині пани крадуть, та й нічого не мають.

– Снилася мені солома цієї ночі. Це буде смерть.

– Ліпше поставити на лотерею. Якийсь ідіот, чи професор університету, виграв недавно сорок тисяч. Приснився йому цісар, той заглянув у старий календар, скільки цісареві літ, і ще якраз була там неправильна дата, але ідіот поставив і виграв.

– Дурний все має щастя.

Вулицею помчавсь автомобіль, сирена заграла трьома трубками.

– Хотів би ти таким голосом просити хліба? – сказав обідранець до свого товариша.

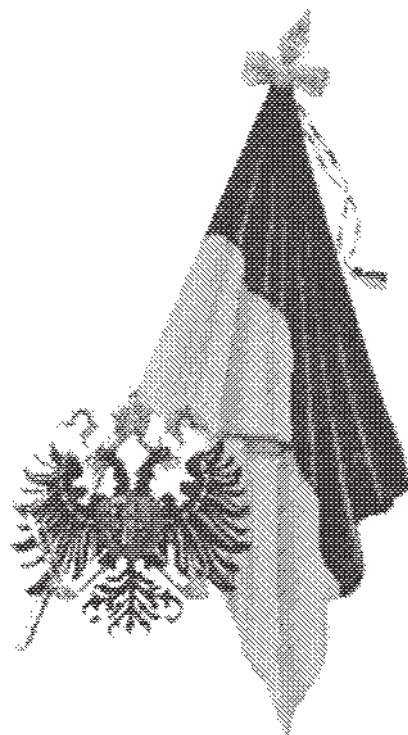
Другим хідником ішов парами гурт молодих домініканів з відкритими головами. Наперед один червоний з лица, в сильних окулярах, ніс великий хрест, як на похороні, і нагадував завзятого фанатика з часів інквізиції.

– Демонстрація, – замітив один прохожий.

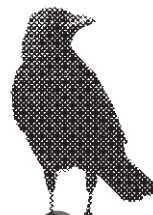
– Не знати, чи поліція спинить їх.

Михайло Яцків. В лабетах (Танець тіней). – Дніпро, Київ, 1973. – С. 210-213.

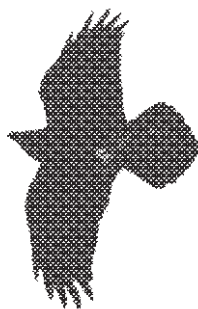

т о т у с ь

г о г и с ь

«Тогусь» – зневажлива назва людини, яка перебільшено дбає про свій вигляд, «молодого чоловіка з порожньою головою та вульгарною елегантністю, синонім сучасного пустоголовства, символ егоїзму, фанфаронади та кар'єризму». (Кшижевські).

Це слово, вигадане львівським сатиричним часописом «Щутек», швидко увійшло до мовного обігу, головним чином завдяки фейлетонам Яна Ляма. Прообразом «гогусів» був син Маврикія графа Дідушицького Август – примітивний, початкуючий службовець Намісниц-

тва, який парадувався Львовом «у величезних комірах, фантастичних краватках і капелюхах небувалої висоти». Але тепер «гогусь» – лагідний синонім франта – виходить з обігу, як і його попередник «штуцер». Місцями, особливо у Кракові, збереглося улюблене визначення проф. К. Естрарйхера (1906-1984) – «піцусь-глянцусь».

Переклала Люба Козак

За виданням Mieczysław Czuma & Leszek Mazan «Austriackie gadanie czyli encyklopedia galicyjska», Krakow 1998

Старий возний львівського магістрату, в мундурі гвардиста народного, в чемерці з вишнево-червоними вилогами, в чоботах із морщеними халявами і при шаблі, тихенько відчинив двері до канцелярії ц[ісарсько]-к[оролівської] державної бухгалтерії. Тісна, подовга кімната зі склепленою стелею тонула в півсмерку; була ще ледве дев'ята година зра-на, та й день 1 падолиста 1848 року був хмарний і понурий, якийсь неначе сердитий. У канцелярії було тихо; вся вона мала вигляд великого сімейного гробу, а чорні дерев'яні бюро, по-

*руський
патріот*

*ruśkyyj
patriot*

ставлені в два ряди попри головні стіни з невеличкими відступами, нагадували два ряди старих, струпішілих домовин. Возний обкинув зором канцелярію, немов шукав чогось; його підсліпуваті очі зразу не добачили нічого, і він уже хотів вернутися, а може й замкнути канцелярію, коли нараз у однім куті коло одного бюрка щось заворушилося. Не довіряючи своїм очам, старий наставив вуха і почув виразно тихий, монотонний скрип пера, що звільна повзало по папері.

– Чи то ви, пане Калинович? – запитав він, обертаючися в той бік, відки чув скрип.

– Я. Добрий день вам, пане Згарський, – мовив Калинович, обертаючись до дверей і закладаючи перо за вухо.

– Я думав, що в канцелярії нема нікого, – мовив Згарський, входячи до канцелярії та зачинаючи за собою двері.

– Небагато й помилилися, – мовив, усміхаючися, Калинович. – Бачите, я сам. Приходжу пункт о осьмій – нема нікого. Роздягся, сів до роботи, думаю: ось-ось поприходять. Ба ні, минуло чверть години, ба й пів, ба й три чверті, а отсе вже вибила й дев'ята, а наших панів як нема, так нема в канцелярії. Що се значиться, пане Згарський?

– Що се значиться? – повторив якимось значучо Згарський. – Гм, або я знаю?

– Адже ж сьогодні не свято? – непевно усміхаючися, мовив Калинович.

– Та ні. В календарі свята нема.

– Ну, але, може, яке народове?

– Або я знаю? – таємничо мовив Згарський, махнувши рукою. І, схилиючися до Калиновича, додав потиху:

– Свята нема, але, здається, буде празник.

– Який празник?

– Не знаєте?

– Що маю знати? Нічогосінько не знаю.

– Не читали газет?

– Ет, що я там буду в газетах вчитувати! Лаються, друкують, верещать, а все те пусте.

– Ну, не раз і в полові зерно буває. Ану, погляньте ось тут! Нашу газету все-таки треба би читати.

І він з таємничим виразом виняв із кишені зложене вчетверо число часописі «Gazeta Powszechna, godło Postęp»¹ з дня 30 жовтня. Калинович розгорнув число і почав перебігати його очима, а тим часом Згарський глядів йому в лице, усміхаючися під сивим вусом і похитуючи головою. По кількох хвилях Калинович відложив газету набік і, поглядаючи на возного, запитав із виразом розчарування:

– Ну, і що ж? Усе стара січка.

– Так? Не знайшли нічого надзвичайного?

– Надзвичайного? – протягнув Калинович і, немов не вірячи своїм очам, почав ще раз перебігати шпальти газети.

– Ні, не можу добачити нічого такого, – мовив нарешті, знов кладучи газету на бюрко.

– Ану, прочитайте отсе! – мовив возний, тикаючи пальцем на сам кінець нумеру, де груби-ми літерами було надруковано:

Uwiedomienie.

Wydział główny miasta Lwowa wyznaczył z grona swego komisję bezpieczeństwa, porządku publicznego i gwardyi narodowej, której to komisji zadaniem jest czuwać nad bezpieczeństwem porządkiem publicznym i użyć wszelkich środków do tego celu prowadzących. Członkowie tej komisji dla odróżnienia w razie potrzeby nosić będą jako oznakę zewnętrzną wstęgę białą z kokardą u nakrycia głowy i kartę legitymacyjną. Każdy mieszkaniec Lwowa, czy stały, czy czasowy, ma tej komisji lub pojedynczym członkom być posłusznym i do ich postanowienia zastosować się².

Калинович читав сю заяву зразу якось недбало, півголосом, та чим далі доходив у її тексті, тим повільніше, уважніше та виразніше відчитував поодинокі слова. Кінцеві ледве видушив із себе, мовби його груди привалено тяжким каменем.

– Пане Згарський, – мовив він, пильно вдивляючися в лице возного, – бійтеся бога, а се що значить?

– Ви, пане рахмістру, розумна голова, вченіша від мене, – мовив Згарський, усміхаючися сам задово-

лено. – То, може, мені випадало би прийти до вас та й сказати: пане рахмістру, будьте ласкаві, вясніть мені, що се значить?

– Не жартуйте! – мовив затурбованим голо-сом Калинович. – Адже се... се...

– Понюхайте, чим воно пахне!

Калинович якось механічно притулив газету до носа і раптом зараз відкинув її геть.

– Пахне революцією! Comite du salut public!³ «Уżyć wszelkich środków... W razie potrzeby... Każdy mieszkaniec stały czy czasowy ma być posłusznym»⁴... диктатура! «Чуwać nad bezpieczeństwem i porządkiem»⁵ – а від чого ж поліція, гвардія народова? І хто властиво нарушує спокій і безпеченство? Против кого звернене вістря сеї постанови?

Калинович підсунув окуляри високо на чоло і глянув із свого крісла вгору на Згарського, що стояв обік нього і також дивився на газету.

– Не знаєте, против кого? Хто нарушує спокій? Не читали газет? Там у кождім нумері по десять раз повторяють, що всьому винно цісарське військо.

– Значить, против нього...

– Не чули, у нас уже не лише своє військо, але й свій комендант, генерал Вибрановський, іменований головним комендантом гвардії на весь край.

– Ну, я се знаю. Певна річ, коли що до чого, то на брак генералів не будемо жалуватися,

Львів, ратуша, 1840-ві

коби лише рядові вояки були, – з гіркістю мовив Калинович. – Але від генеральства пана Вибрановського до сього кроку головного виділу ще досить далеко. Чого вони хочуть? До чого пруть?

– Ой, пане рахмістру! – якось напівсердито, напівжартливо мовив Згарський. – Як же ви помалу рахуете! А не читали перед кількома днями отсего?

І він із другої кишені своєї чемери видобув інший номер тої самої газети, з датою 28 жовтня, і показав йому підчеркнений червоним оловцем уступ на першій стороні:

«Organizujmy się wedle ostatnich dzisiejszej rewolucyjnej zasad, a w chwili wzburzeń społecznych niech nam zawsze przewodniczy myśl jedna i wspólna – Polska demokratyczna!»⁶

– Ну, що? Хіба се не виразно? – спитав возний, стишуючи голос.

– «Polska demokratyczna!» – буркотав тим часом Калинович. – Ну, а ми з вами русини, то що з нами буде? Ми й демократи, та проте як то

нам смакуватиме та Polska demokratyczna? От іще й Польски готової нема, а вас, старого, не питали, чи ви поляк, чи русин, а вперли в польську ліберію, ще й рогативку на стару голову настромили.

– Ага, а як не хочеш, то марш зі служби на старі літа! – додав возний.

– Отож! А я 14 марта, під час перших збіговищ, тиснуся вулицею та й слухаю, мало не оглухну. Всі ревуть: «Niech żyje Polska!»⁷ А мене, дурного, підкусило крикнути: «Най жие Русь!» Йой, матінко! як не кинуться на мене! Паличками, кулаками! «Zdrajca! Jak on śmie!»⁸ Ледво я живий вирвався. От тобі й Polska demokratyczna! Та й тепер – комісію встановили, очевидно, для польських революційних цілей і зараз наказують, що кождий мусить її слухати. А як я не хочу ані Польщі, ані революції?

– То ви ворог bezpieczeństwa i porządku publicznego⁹, – відповів з'їдливо возний. – А в таким разі на гак з вами.

карл ауер, львів, вул. панська (вул. володиміра винниченка), 1840-61

Калинович довго мовчки дивився на старого, потім якось мимовільно, з виразом переляку на лиці, оглянувся довкола і, завваживши цілковиту пустку в кімнаті, перелякався ще дужче. Аж з місця схопився.

– Бійтеся бога, пане Згарський! – скрикнув він нараз. – Скажіть же мені, що тут діється? Чому сьогодні ніхто з наших панів до канцелярії не прийшов?

– Певно, муштруються в гвардії...

– А може... може, там... може, то вже сьогодні має щось розпочатися?

– Не знаю, пане любий, – мовив возний, здвигаючи раменами. Та нараз, оглянувшись довкола і похиляючися над самим вухом Калиновича, прошептав сквапливо:

– Стережіться! Я вчора підслухав розмову двох панів – такі з вашої бухгалтерії – котрі се були, того вам не скажу... Підозрівають вас, що ви шварцгельбер, що шпіоните...

– Я? Шпіонити... Тьфу на них!

– Усе одно. Стережіться. Тепер такі часи... знаєте...

В тій хвилі в ратушевім коридорі залунав різкий голос дзвінка.

– Ой-ой-ой! То, певно, пан Відман, – скрикнув пере ляканий возний. – Бувайте здорові, пане рахмістру! Як буду мати хвилю часу, то ще забіжу до вас коло дванадцятої.

І, не чекаючи відповіді, він вибіг на коридор, навіть не заперши за собою дверей канцелярії. А дзвінок десь у далекім куті темного коридора тельнякав та й тельнякав, і його голос лунав, мов плач переляканої дитини.

¹ «Газета для всіх, гасло Поступ» (польськ.). – Ред.

² Повідомлення. Головна управа міста Львова визначила з-поміж себе комісію безпеки громадського порядку і національної гвардії, завданням якої є оберігати безпеку та громадський порядок і вживати всіх заходів, що ведуть до тієї мети. Члени комісії для вирізнення їх в разі потреби будуть носити на головному уборі як зовнішню ознаку білу стрічку з кокардою і легітимаційну картку. Кожен мешканець Львова, постійний чи тимчасовий, мусить слухати наказів тієї комісії чи окремих її членів і їх постанови виконувати (польськ.). – Ред.

³ Комітет громадського порядку (франц.). – Ред.

карл ауер, львів, артилерійські казарми, 1840-ві

⁴ «Уживати всіх заходів... У разі потреби... Кожний мешканець, постійний чи тимчасовий, мусить слухати наказів» (польськ.). – Ред.

⁵ «Оберігати безпеку і порядок» (польськ.). – Ред.

⁶ Організуймося згідно з останніми засадами теперішньої революції, а в момент суспільних заколотів хай веде нас завжди одна спільна думка – демократична Польща! (польськ.). – Ред.

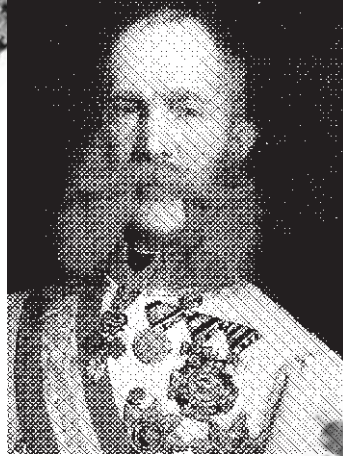
⁷ Хай живе Польща! (польськ.). – Ред.

⁸ Зрадник! Як він сміє! (польськ.). – Ред.

⁹ Безпеки і громадського порядку (польськ.). – Ред.

Іван Франко. Герой поневолі. Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 21. – С. 333-337.

ф р а н ц ѝ о с и ф I г а б с б у р т

f r a n z j o z e f I h a b s b u r g

Франц Йосиф I Габсбург (18.08.1830 р., год. 41.00 – 21.11.1916 р., год. 21.00), власний підданий, праправнук цесаревої Марії Терезії, правнук цесаря Леопольда II, внук цесаря Франца II (I), син ерцгерцога Франца, перший джентльмен Європи, за освітою палітурник. Після зречення від престолу його стрія Фердинанда Добросердного з 8.00 год. 2.2.1848 р. Його Цісарська і Королівська Величність, апостольський король Єрусалиму, цесар Австрії, король Угорщини, Чехії, Ломбардії, Венеції, Далмації, Хорватії, Словенії, Галіції та Володимирії, Ілїрії, ерцгерцог австрійський, великий князь Трансільванії, Тоскани і Кракова, князь Лотарингії, Зальцбурга, Стирії, Каринтії, Країни, Буковини, Парми, Модени, П'яченци, Фріулі, Рагуци, Цешина, Верхньої та Нижньої Сілезії, маркграф Моравії, князь-граф Тиролю і Кобурга, і под., і под. Сам себе він називав (заповнюючи анкету перепису населення) «першим державним службовцем» з річним неопо-

даткованим доходом 648 216 крон і 51 галер. Монарх, який найдовше панував у Європі, «завдяки якому XIX ст. тривало 116 років і закінчилося разом з його смертю». Уже у триденному віці отримав 9-особовий двір; згідно з цесарським наказом на прогулянки їздив виключно шестикінною упряжкою. У 6-літньому віці, як наслідник трону, був підданий інтенсивному (20, а пізніше 50 годин на тиждень) навчально-виховному процесові під наглядом матері – Софії з Віттельсбахів. Знав мови – крім німецької – французьку, італійську і (меншою мірою) чеську та угорську, а також (в залежності від політичного календаря) польську. Танцював танець «Аркан», фехтував та їздив верхи. У віці 13 років отримав звання полковника драгунів; у 1844 р. провів першу самотїйну інспекцію 3-го полку драгунів у Брно. Часто брав участь у парадах, оглядах та навчаннях. У 1848 р. був відправлений до Ломбардії на короткі канікули, де замість відпочинку взяв участь в італійській кампанії під командуванням фельдмаршала

Радецького. Під впливом бойових емоцій зродилася пристрасть до нікотину. 2.2.1848 р. в Оломоуці – для добра своїх народів – приймає трон після свого стрія Фердинанда, в якого виникли проблеми з розумом. Через кілька днів після цього він вполює свого першого зайця (упродовж наступних шістдесяти років покладе 50 600 шт. звірини; до кінця життя ще 4400; середній річний показник складає 850 шт.). У 1854 р. він одружився з племінницею своєї матері – Єлизаветою з Віттельсбахів (Сісі). У 1859 р. всупереч габсбургській традиції бере на себе особисто командування 250-тисячною армією і програє італійську кампанію під Солферіно. Починає лисіти. Відмовляється дати згоду на озброєння армії карабінами, що заряджаються з казенної частини і зазнає поразки у війні з Прусами під Садовою. Виражає прихильність до клопотань польських депутатів віденського парламенту щодо допомоги засланим учасникам Січневого повстання (особисте звернення до царя призвело до звільнення навесні 1867 р. значної кількості поляків. Повернувшись з Сибіру,

вони поселилися у Галичині). У 1867 р. підтверджує автономію Галичини; у 1878 р. ініціатор святкування 600-річчя панування Габсбургського дому; поборник більш часті і більш значної участі галицьких політиків в органах влади Австро-Угорщини. 1886 р. – початок листування з вибраною для нього цісаревою Єлизаветою подругою життя – акторкою Катериною Шратт; 1889 р. – святкування 50-річчя царювання (за участі 70 тис. дітей). 1907 р. – перша серйозна хвороба; 1908 р. – святкування 60-річчя вступу на трон (82 тис. дітей). Франц-Йосиф I не міг (за винятком «васеркльозету» – туалету зі зливом) перемогти своєї неприязні до технічних новинок: не зносив автомобіля, ліфту, вентиляторів, телефону, друкарської машинки, військових маскувальних мундирів. Помер у Шьонбруні від запалення легенів; похований у цісарських катакомбах костельу Капуцинів у Відні (серце).

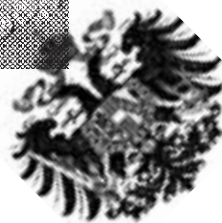
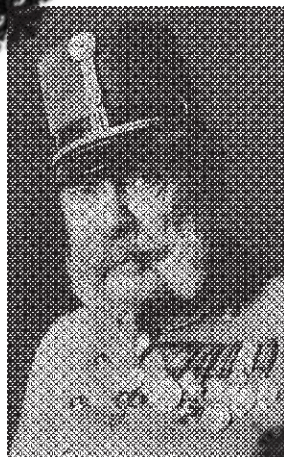
Переклала Люба Козак

За виданням Mieczyslaw Czuma & Leszek Mazan «Austriackie gadanie czyli encyklopedia galicyjska», Krakow 1998.

Львів, візит франца Йосифа I до львова, триюмфальна арка, 1854

Львів, візит Іленів правлячої родини, 1900-ті

Степан Калинович був канцеліст при львівській скарбовій бухгалтерії. Двадцять літ числив він скарбові доходи й видатки, двадцять найкращих літ життя провів у отсій темній канцелярії, подібній до великого родинного гробовища, на однім дерев'янім кріслі, над великими рахунковими книгами, живучи з дня на день правильно і точно, мов добре накручений годинник, не думаючи про ніякі зміни, про інше життя. Треба було аж бурі 1848 року, щоб у те тихе, самотнє життя внести деякий неспокій і заколот. Щоправда, в політику Калинович не мішався, до газет не дописував і навіть мало читав їх, у вуличних збіговищах, агітаціях та котячих музиках участі не брав; протягом усіх бурливих сцен від марта аж до падоліста сидів день у день точно на своїм місці в темній і брудній канцелярії в рагуші і числив, числив, числив, як коли б увесь панщизняний та абсолютистичний лад стояв ще незахитаний, а не розпадався на шкамаття. Вихований у старій німецькій школі, напоєний духом бюрократичної субординації, він помалу в суспільних і національ-

канцеліст
 канцеліст

них справах (наскільки деколи думав про них чи, радше, неясно відчував їх) стратив почуття своєї волі, своєї особистості й окремішності. Він знав, що він ізроду русин, – про се говорила його метрика, його урядовий декрет; але в житті се не мало для нього ніякого практичного значення. В канцелярії була мова німецька, дома, у господаря, де він наймав невеличку кавалерську квартиру з двох покоїв, говорено по-польськи; не маючи родини, Калинович навіть свят руських не обходив. Лише раз на рік, на Йордан, беручи *ex officio*¹ в повній урядовій параді участь у священні води на львівському ринку, він почував себе русином, з якимось дивним, неясним зворушенням співав разом із масою народу «Во Йордані крещаюшуща тобі, господи» і тишився, як дитина, коли з кропила, розмаханого рукою митрополита, падав на нього рясний дощ крапель свяченої води і змочував йому не лише шапку, але також лице, очі й бороду.

Хуртовина 1848 року раптом змінила відносини й весь настрій довкола нього. Де досі панувала глуха, хоч і силувана тиша, раптом заклекотіло, загуло, затріщало з усіх боків. Конституція, вільність друку, увільнення політичних в'язнів, політичні товариства і збори, гвардія

народова, демонстрації по вулицях, вибори до сойму, ба, далі явні конспірації з революційними покликами, нагінка на старих урядників, шварцгельберів та фондраусерів і явно вивішений стяг незалежної Польщі – шляхетської чи демократичної – все те клекотіло довкола нього, валило до основ усі його дотеперішні, твердо устояні погляди та привычки та мучило його тисячами сумнівів, тисячами нових питань, що насувалися з усіх боків і домагалися швидкої та невідхильної відповіді. Що він – австріяк, чи поляк, чи, може, ще щось інше? Він присягав на вірність урядові – так, але то був уряд абсолютний, по-теперішньому – ворожий красві, трохи не чортівський; тепер того уряду вже нема, тепер конституція, – значить, чи важна його колишня присяга, чи ні, а коли ні, то кому він повинен бути вірний? Чи годиться йому, як урядникові, мішатися в той заколот, що йшов довкола нього, в ту партійну, національну, політичну боротьбу, що розпалювала декого до правдивого одуру, а якої мотивів, пружин, цілей і засобів він не бачив і не розумів? Усе те пригноблювало, лякало його; його сумління, мов коса на камінь, що крок, що хвиля насакувало

на якісь запори і не знаходило ясної стежки. Зразу він мало не вдурів, кидаючися то сюди, то туди і всюди знаходячи якусь неладність. Поляки побили його на вулиці, коли признався, що він русин; русини дивилися на нього криво, коли не захотів підписати програмової заяви Руської ради головної, а то тому, бо, як сам казав, не зрозумів її. Знеохочений тут і там, він, мов слимак, засунувся в свою халабудку, старався якнайменше показуватися на вулицях, здалека обминав усі такі місця, де чув крик та гармидер і бачив збіговище. Він пильнував, щоб рано, перед восьмою, заки ще вулиці порожні, забігти до своєї канцелярії, запхатися за своє бюро в самім куті і загребтися за купою книг, виказів, табелів та витягів. Він працював із напруженням усіх сил. Пильний і совісний урядник віддавна, він ніколи не працював так пильно й совісно, як тепер. Ся праця, наказана йому згори, отже, комусь на щось потрібна, була тепер не лише його урядовим обов'язком, але щитом для його сумління, одинокою хвірткою, якою він день за днем шмигав із бурливого революційного та демагогічного клеко-ту на спокійний, твердий ґрунт хоч якої-такої праці. Тут він бачив ясно, в своїм хоч тіснім та обмеженім кружку, а там не бачив, не розумів нічого. Не привиклий до самостійного думання й поступування, він тепер, мов стебелинки, держався тої остатньої решти старого ладу, не

можучи освоїтися з новим. Він бачив, як док-ла нього, в тій самій канцелярії, де він працю-вав, розривалися всі вузли давньої дисципліни. Новий дух віяв і тут; замість давнішої покір-ності супроти старших, тепер субалтерни го-ворили зі старшими запанбрат, а бувало й так, що старший по канцелярії був підвладним свого субалтерна в гвардії народовій або в яким-будь комітеті. Замість недавнього «gehorsamster Diener»² тепер лунали всюди, навіть по канцеляріях окрики: wolność, równość, braterstwo!³

Особливо його найближчий сусід у канцелярії, той, що займав крісло на-супроти нього, обернений до нього ли-цем і відділений лише широким бюро-м та купою книг, був тепер його найгіршим мучителем. Йосиф Валігурський, старий вете-ран, колись вояк Наполеонового війська, що в 1809 році помагав гонити австріяків зі Львова, а в 1831 р. брав участь у польському повстанні, якимось дивним дивом дістав посаду в бухгал-терії і отсе вже десять літ сусідував із Калино-вичем. Знаючи свою минувшину і розуміючи, що його посада висить на волоску, він весь той час мовчав, працював, хилячися, мов віл у ярмі, і тільки украдкой, десь-колись злобно блиска-ючи сірими запалими очима з-під сивих на-вислих брів на ненависних йому «швабів». Що Валігурський ненавидів швабів усею душею, про се Калинович знав із деяких його уриваних окликів та проклять, що висковзувалися з його

уст у хвилях, коли в канцелярії не було ніякого начальства. Зрештою Валігурський держався осторонь від усіх своїх товаришів служби, не звірювався перед жадним із них, і Калинович не без підстави догадувався, що він глибоко погорджує ними всіми. Калинович, чуючи його нехоть, і не пробував ніколи зблизитися до нього; знав лише з оповідань інших урядників, що Валігурський живе дуже бідно десь далеко на Байках, зі своєю дочкою, задля якої він лишився у Львові, не бажаючи тягти її з собою на еміграцію; дехто додавав, що старий, окрім малесенької пенсії за свою урядову службу, дістає ще невеличку пенсіюку від французького уряду, прив'язану до ордена *Virtuti militari*⁴, одержано-го по якійсь битві з рук самого Наполеона.

Та ось у 1848 р. Валігурський нараз змінився. З настанням конституції його хребет випростувався, його очі, навиклі сліпати над урядовою бібурою, набрали огню й живості, його уста розв'язалися і почали сипати ракети та гранати. Він з великим, молодечим запалом кинувся у вир агітацій, брав участь у демонстраціях і перший бентежив віковичний мертвий супокій канцелярії гарячими промова-ми та оклика-ми, за які перед місяцем можна було ждати безплатного поміщення в Кармелітах, а там і транспорту на Грай-гору в залізних перстнях на руках і на ногах. Він був одним із перших

охотників до гвардії народової і, як старий вояк-наполеоніст,, зараз дістав під свою руку цілу роту, яку мав учити муштри. Розуміється, що се вчення, при якому була вся його душа, відсунуло на задній план його канцелярійну роботу; до канцелярії він приходив хіба на годину-дві, та й то ледве понишпорив у книгах, а зате об-сипав градом насміхів, докорів та кпин своїх товаришів, особливо тих, що не брали участі в руху. Розуміється, що Калинович був голо-вним жертвним козлом його дотепу.

– Ну, що, молю канцелярійний, книжкова блошице, чорно-жовта стоного! – говорив він до Калиновича, не скриваючи своєї глибокої погорди. – Ще тобі не обридло порпатися в тих затхлих паперах?

– Хоч і обридло, та що робити? – покірно говорив Калинович, давно переставши обража-тися грубими ущипками старого вояка. – З чого чоловік хліб їсть, того мусить пильнувати.

– Хліб їсть! Ой ти, худобо! Тобі аби лише жолоб та й паша! Ну, скажи, ти ніколи в своїм життю не подумав, що може бути щось таке на

світі, задля чого варто віддати не лише хліб, але й кров і життя?

– Ріжне чоловік думає, пане Валігурський, – нерado відповідав Калинович. – Одному се дороге, а другому те.

– Ага, а тобі твої шваби найдорожчі! Не можеш того переболіти, що їм руки вкорочено!

І Валігурський починав різким, хоч трохи вже розбитим голосом ревити на всю канцелярію улюблену пісеньку польських конспіраторів:

*Гей, шваби-драби, гей, шваби-драби,
Вже ми вас із краю наженем до лаби!
Гей, шваби-драби, ще лиш півгодинки,
Будете тікати, гублячи патинки.*

– Не кричіть, пане Валігурський! – благав Калинович, затикаючи собі вуха. – Не кричіть, адже я не шваб.

– А що ж ти?

– Я русин.

– Русин? Я також русин. На Русі родився, в Житомирі. Навіть ліпший русин від тебе. А проте я люблю нашу спільну матір Польщу і працюю для її визволення. Кождий свідомий, інтелігентний русин мусить бути польським патріотом. Іди спитай пана Ценглевича

– се також, певно, русин, а як він любить Польщу!

– Бо польський шляхтич! – буркнув Калинович.

– А ти хам! – накинувся на нього Валігурський. – Русин, що не чує себе поляком, може бути тільки хамом. Тьфу! Не хочу говорити з тобою!

І Валігурський відходив розсерджений. Та Калинович швидко зрозумів, що ся сердитість не була зовсім щира, бо Валігурський, коли по двох-трьох днях знов показався в канцелярії, знов починав жартувати і кпоти з нього, все впадаючи в вояцький, грубіянський тон, але все-таки не зриваючи з ним зносин, як не раз можна було надіятися по його різких висловах.

Найприкріше для Калиновича було те, що з іншими товаришами в канцелярії Валігурський не поводився так грубо й різко. Правда, деяких він немов зовсім не знав, не вітався й не розмовляв із ними; зате з іншими, що належали до гвардії і чимраз більше втягалися в політику, говорив, як із товаришами, іноді перекликався якимись короткими, лиш їм зрозумілими словами або шептався про щось у коридорі. Калинович чув себе чимраз більше самотнім у канцелярії і розумів добре, що коли так піде далі, то йому недовго доведеться вигрівати в ній місце.

Та ось від кількох тижнів атмосфера у Львові почала робитися чимраз гарячішою, хоча надворі настала осінь і вже почалися жовтневі сльоти. День у день по вулицях були збіговища, бійки гвардистів із вояками. Звістки з Відня, де вибухло явне повстання, повішено міністра Латура, не дозволено війську вирушати проти збунтованих угрів, а особливо звістки з Угорщини, де під проводом Кошута проголошено детронізацію Габсбургів і розпочалася вже кровава війна, наповняли серця польських патріотів гарячкою. У Відні працював генерал Бем, покинувши Львів, і снував смілі плани розбиття Австрії; до Угорщини разом із угорськими вояками, стаціонованими в Галичині, купами тікали польські охотники, що в виборенні незалежної Угорщини бачили підвалину для визволення Польщі з-під австрійського ярма. Та й у самім Львові клекотіло, варилося щось непевне; загальне роздрознення і напруження зростало і грозило швидше чи пізніше вибухом.

Канцелярія державної бухгалтерії в тих остатніх днях жовтня цілими днями бувала майже зовсім пуста; крім Калиновича, ледве два-три

урядники заглядали до неї на пару годин, та й тим, очевидно, не хотілося робити. Вони сиділи мов непритомні, від часу до часу зривалися з місця, бігли до вікна, визираючи на ринок, по якимось часі вибігали зовсім, немов ті старі, понурі, сірі мури давили їх і наповняли тривогою. Калинович лишався сам-один, а скрип його невтомного пера по рапавім папері цвіркотів у самітній канцелярії, мов спів цвіркуна в покиненій хаті. Старий возний Згарський був одинок жива душа, з якою Калинович міг іноді побалакати спокійно, по щирості. Валігурський від двох неділь зовсім не показувався в канцелярії.

¹ З службового обов'язку (лат.). – Ред.

² Найслухнянішого слуги (нім.). – Ред.

³ Вільність, рівність, братерство! (польськ.). – Ред.

⁴ За військову відвагу (лат.). – Ред.

Іван Франко. Герой поневолі. Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 21. – с. 338-343.

лвів, монастир св. оуфрїя, 1800-ті

*Т*ільки одна візита була неподібна до інших – візита у бурмістра. Бурмістр був лікар, жид, але гарячий польський патріот, один із видніших діячів так званого асиміляційного напрямку. Він був одним із небагатьох галицьких жидів, що брали участь у польському повстанні 1863 року, і то не з метою – зробити гешефт на повстанні. Це здобуло йому велику повагу серед поляків. Як звісно, в 60-их і 70-их роках настала в Галичині така пора, коли факт участі в повстанні був для чоловіка найбільшою рекомендацією для всяких автономічних урядів, для дохідних посад і гонорів; бувши повстанці скрізь поробилися послами, директорами

бурмістр

burmistr

банків і кас «народових», маршалками, а бодай секретарями рад повітових, бурмістрами і головами найрізніших патріотичних організацій. Для них були створені всі дома, доступні всі інстанції, щедрі всі фінансові інституції, ласкаві всі уряди, їх слово було святе, їх діяльність безконтрольна, їх ім'я, мов сталевим щитом, окружене було з усіх боків словом «rozcziwu»¹. Скільки лиха і деморалізації внесли ті патріоти в наше публічне життя, се колись вияснить історія; треба було довгих десятків літ, щоб на зріли овочі їх діяльності, щоб виявилися очам довго туманеної суспільності і довели до того, що авреол їх героїзму звільна на наших очах починає гаснути.

Пан Рессельберг також був кілька літ послом з титулу своєї «боротьби за вітчизну», належав у соймі до бюджетової комісії. І хоч не полишив по собі слідів у історії нашої автономії, то проте, вернувши до домашніх пенатів, тішився великою повагою. Хоч лікар із нього був неособливий, то проте він мав розум, оженившись багато, і, як один із перших багачів міста, ввійшов до міської ради а швидко потім був вибраний бурміст-

ром. Звільна, зручно він заінавгурував у місті ту жидівську господарку, що з часом зробилася типовою для більших галицьких міст, ту господарку, що витворює в місті кліки всемогутчих жидів – пропінаторів, ліверантів і інших п'явок, прикрашує місто блиском зверхньої культури, запроваджує тротуари, газ, омнібуси, закладає парки і прогульки, але в заміну за ті добродійства немилосердно висисає міську людність, випорожнює каси, вимітає грошові засоби, пустошить ліси і розпродує комунальну землю. Такі патріоти, як Рессельберг, – то найліпша покришка для господарки таких клік, особливо тоді, коли вони особисто незаплямлені, а надто мають і вмінють піддержувати добрі зносини з усіма впливовими християнами в місті і в околиці. Рессельберг справді тішився у всіх необмеженим довір'ям; як урядники, так і дідачі вважали його чоловіком незвичайно розумним, здібним, заслуженим і безумовно чесним. Правда, він не жалував кошту, щоб піддержати свою репутацію, любив приймати і добре приймати у себе гонораторів, не шадив їди, а його пивниця славилася найліпшими винами. «Рессельберг хоч жид, але порядний

чоловік», – говорили про нього позаочі, а деякі додавали побожно: «О, дай нам боже таких жидів якнайбільше!»

Рафалович не мав великої охоти робити візиту сьому жидові-патріотові, але з усіх боків йому говорено, що випадає піти, – і він пішов. Рессельберг прийняв його дуже радо, представив його своїм дочкам, паннам 20 і 25 літ, убраним досить попросту, але зараженим великопанськими манерами, і швидко в салоні, обвішанім дзеркалами і обставленім цвітами, почалася досить оживлена розмова. Рафалович закинув якомсь при нагоді, що всі вулиці в місті поназивані іменами польських королів, гетьманів та патріотів, котрі тут ніколи не бували і нічим із сею місцевістю не зв'язані, а ані однісінька назва, ані один напис не нагадує, що се місто лежить на Русі і має якусь руську минувшину. Рессельберг підняв голову, мов кінь, котрого заторгано вудилами.

– Пане меценас, я чую себе поляком і працюю для польської ідеї.

Рафалович завважив, що він шанує всяке щире чуття, але, по його думці, се чуття не повинно заслонювати очей пана бурмістра на існування і управлення також другої народності.

– Я не знаю жадної Русі! – твердо відповів Рессельберг. – Не знаю і не хочу знати. Я чував, що є якісь руські патріоти, але де ті повстання, які вони робили за свою національність? Де та кров, яку вони пролили за свій прапор? Де їх мученики? Де їх пророки? Де їх воєводи?

– Ну, на наші повстання, пане бурмістр, не дуже лакомтеся, бо хто знає, чи вони смакували би вам і ще декому. А щодо наших мучеників – мій боже! Різні бувають мученики. Одні розкривають груди перед карабінами, інші весь вік двигаютть ярмо недолі і тихо терплять за свій ідеал.

Львів, готель Жорж, 1900-ті

– Виджу, що ви адвокат, – мовив усміхаючись Рессельберг, – але, мій пане, мусите знати, що я в тім пункті твердіший, ніж вам здається. Знаєте, я жид, вихований у жидівській традиції. Багато треба було труду, і праці, і муки, поки зі свого жидівства я виламався і набив себе на польське копито. Перебивати себе тепер ще раз на інше, на руське копито, – даруйте, пане меценас, – на се вже у мене нема ані сили, ані часу, ані охоти.

Їх розмову перервало прибуття нового гостя, пана маршалка повітового Брикальського, що, буваючи в місті, майже ніколи не пропускав нагоди, щоб загостити до пана бурмістра. Почувши від бурмістра, який гість є у нього в салоні, пан маршалок влетів туди, як бомба, і кинувся до Рафаловича.

– А, дуже мені приємно, дуже приємно, – мовив він, сильно стискаючи адвокату руку, коли бурмістр представив їх одного одному. – Я мав уже те щастя пізнати пана меценаса.

– Дарують пан маршалок, але якось... – з деяким заклопотанням відповів Євгеній, чуючи, як у його голові снується якась назва Брикаль-

ського, але не можучи пригадати собі, чи і де він бачився з ним.

– О так, маєте рацію, – мовив з виразом великої сердечності пан маршалок, – ми не бачилися, але я мав ту приємність відчувти вас на своїй шкурі.

В голові д-ра Рафаловича мигнула блискавка і вияснила все.

– Ах, то пан маршалок – властитель Буркотина? А, розумію.. Що ж, дуже мені прикро, що перший мій крок у сьому повіті довів мене до конфлікту з паном маршалком...

Євгеній пригадав собі, що дідич, против котрого він виграв перший у сьому повіті свій процес, називався Брикальський, і се вияснило йому відразу незвичайне привітання пана маршалка.

– О, не маєте чого звинятися, прошу дуже! – незвичайно добродушно мовив маршалок. – Адвокат і лікар не вибирає собі клієнтів, але йде там, де його кличуть, і показує, що вміє.

А я щасливий, що, хоч на власну шкоду, пізнав такого знаменитого адвоката. О, будьте певні, я далекий від того, щоб мати вам за зле ваше пледоас, хоч ви там і підмалювали мене трошки... тее... тее... Ну, та що там! Дасть бог, при іншій нагоді інакше буде. Одно тільки можу сказати: ваші клієнти не варті були вашої обори.

– Як пан маршалок се розуміють?

– Зовсім попросту. Я знаю, ви молодий чоловік, ідеаліст, русин, народолюбець і хлопоман. У вас хлоп – то святий, а шляхтич – то тиран, плантатор, кровопійця. Ну, ну, ну... Наперед тішуся, що будете мати нагоду пізнати ближче тих своїх ідеальних хлопів. Пізнасте їх, паночку, пізнасте! А тоді, дасть бог, зйдемося ще і поговоримо.

Свгеній думав було перечитися, але пан маршалок не дав йому прийти до слова.

– Але, але, пане меценас, – мовив він, беручи його за плече і відводячи до вікна. – Жарт набік! Але коли у мене буде яка така справа – знаєте, я шаную всякі переконання, навіть

і хлопоманські, – отже, коли у мене буде яка така справа, що не буде нарушувати ваших хлопоманських поглядів, то можна з нею зголоситися до вас?

– Прошу, – мовив кланяючись Рафалович.
– Приймете мене в число своїх клієнтів?

– Сам пан маршалок сказали перед хвилиною, що адвокат і лікар не вибирають собі клієнтів. Правда, не все і не всюди се справджується, бо я справи против хлопів ніякої не приймаю, але у всяких інших справах радо служу.

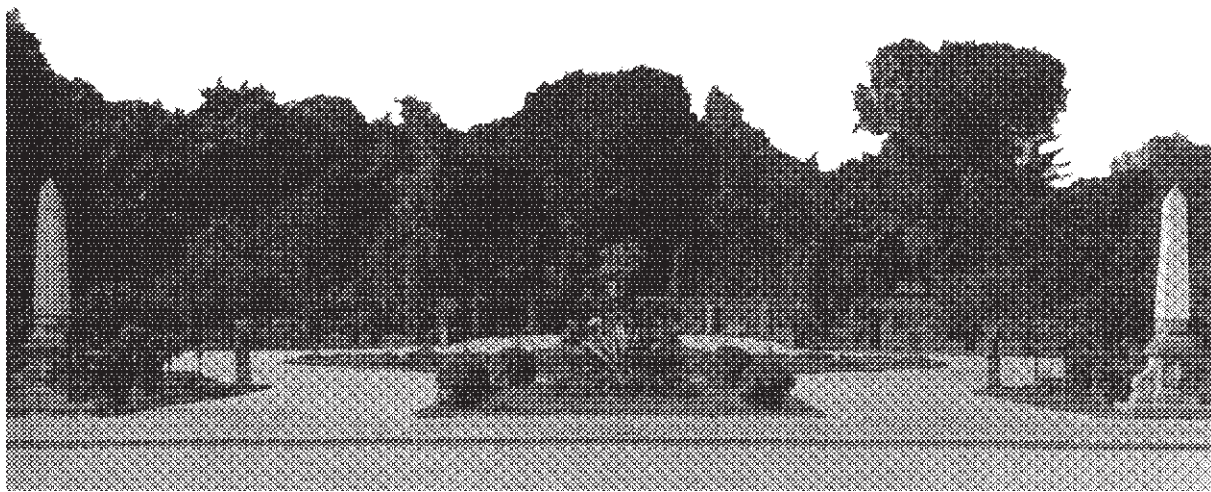
Пан маршалок ще раз горячо стиснув його руку, а потім обернувся до господаря дому і почав із ним розмову про якісь повітові справи. Рафалович пробував ще пару хвиль розмовляти з паннами, а потім устав, попрощався і виїшов.

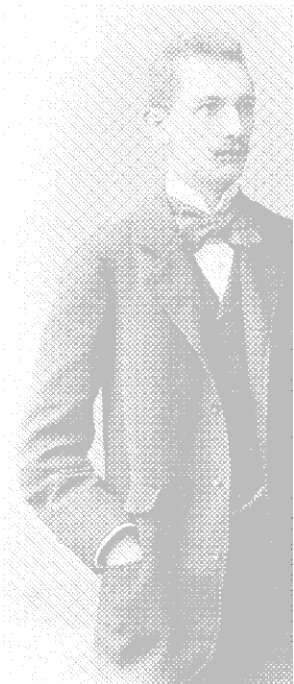
¹ Чесний (польськ.). – Ред.

Іван Франко. Перехресні стежки. Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 20. – С. 191-194.

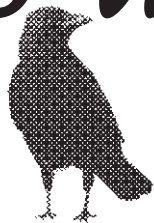
львів, езуїтський парк, 1900-ті

Д-р Рафалович швидко мав нагоду переконатися, що Стальський не пересолить, говорячи, що місто збудоване дуже акустично. Відповідно до прийнятого звичаю йому прийшлося зробити візити у всіх гонораторів міста. Він був у президента суду, потім у старости, потім у бурмістра; далі пішов до вице-президента суду, до податкового інспектора і до директора гімназії; потім прийшлося обійти всіх судових консультантів по старшині, бути у латинського і руського пароха, у комісара від староства, у декого з лікарів і декого з гімназійних учителів, а вкінці у колегів-адвокатів, у нотаря і у видніших міських купців та багатчів. І він міг завважити, що, наскільки жіноча часть товариства дуже зацікавлена ним і приймає його надзвичайно чемно як кавалера і дуже добру партію, остільки «урядові шпички» (так перекладав Стальський німецький термін Spitzen der Behörden¹) виявляли супроти нього певну добродушну

в і з и т е р
v i z y t e r

протекційність, а деякі в чотири очі давали йому дружні поради і науки. Староста мовив:

– Тішуся дуже, що наш повіт дістав такого здібного адвоката, але... Пан меценас не візьмуть мені то за зле, коли скажу по щирості. Я старий чоловік і хотів би мати в повіті спокій in politicis². Жадних там віч, зборів, читалень, агітацій, товариств. Я чув, що пан меценас мають троха демагогічні амбіції. Прошу негнівати-ся, говорю, що думаю. Я просив би дуже і дуже, щоб мені не тес... Я мусив би виступити против того якнайостріше, а в таким разі не сумніваюся, що й канцелярія пана меценаса мусила б потерпіти. А користі з того і так не буде ніякої. А я, обіймаючи власть у повіті, присяг собі, що, доки живу, то піддержу авторитет власті без ущербу, і отсе, богу дякувати, двадцять літ стою, як той журавель на своїй сторожі. Прошу, пане меценас, до побачення, і нехай се буде між

нами, але пам'ятайте, не робіть мені неприємностей!

Пан президент суду мовив:

– Дуже мені приємно... Щиро рад... Справді, по вашій першій розправі я сказав до прокуратора: «Ну, з таким захитником то приємно провадити розправу, ніколи не дасть заснути», їй-богу! Тільки... даруйте, пане меценас... ви тут у місті чужі, не обзнайомлені з відносинами, а те, що ви наняли помешкання в домі Вагмана... Прошу дарувати! Не хочу, щоб ви підозрівали мене в бажанні образити вас, але по щирості мовлю вам, се може дати причину до різних поголосок. Не перечу, помешкання для вас догідне, але той Вагман – ви, може, сього не знаєте, – то найтяжча п'явка в нашім повіті, лихвар, чоловік, що не цурається найбруднішого гешефту. Особливо він любить закидати сіті на урядників і адвокатів. Уже три мгнонадійні

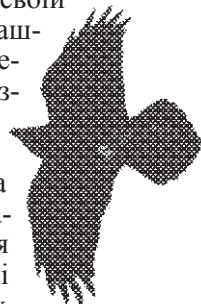
ад'юнкти пропали через нього; один заліз у довги і повісився, два другі посунулися до дефравдацій і фальшування документів і були прогнані з суду. Прошу вас, остерігайтеся того чоловіка!

Податковий інспектор, старий кавалер, чоловік жовчний і злий на язик, по перших привітаннях і байдужих фразах відразу скочив на сю саму тему:

– Ха, ха! Чув я, чув, що пан «презус» остерігав вас перед Вагманом. Не хочу боронити Вагмана – зрештою, думаю, що пізнаєте його ближче, в усякім разі варто, цікавий чоловік, хоч і лихвар. Але пан «презус» має рацію, що остерігає перед ним, бо ті всі три многонадійні ад'юнкти – правда, він так називав їх? – то його кузини! Ну, ад'юнктом не був з них жаден, се вже евфемізм пана «презуса». Тільки один скінчив з бідною працею і був на судовій практиці, і той повісився, але не через Вагмана, а більше з вини самого пана «презуса», що не хотів поплатити його фальшованих векслів; а два інші

– то прості голодранці, писарчуки, нероби та злодюги, не варті тої гілляки, на котрій би слід їх повішати. Вони й тепер під протекторатом пана «презуса» грасують по повіті й займаються покутнім писарством. Надіюсь, що в своїй практиці швидко наткнетеся на тих пташків. Було би дуже добре, якби ви як-небудь повкручували їм голови, бо то небезпечні індивідуа, правдиві опришки!

Директор гімназії, котрого дім, як правдивий квітник, красувався чотирма дорослими паннами, захвалював Рафаловичу приємності сімейного життя і запрошував його приходити щонеділі вечором на чайок. Зате руський парох, у котрого також були три панни, остерігав його перед директорським чайком. Директор – се генеральний шпіцель у місті, на всіх пише доноси до намісництва, своїх учителів переслідує як своїх найтяжчих ворогів, особливо жонатих і тих, що не хочуть бувати у нього. Його доньки, хоч русинки по батькові, завзяті польські шовіністки, зрештою дівчата без освіти,

Львів, пл. Ринок, ратуша, 1900-ті

кокетки і вже ославлені в місті численними романсовими пригодами. «Прошу вас, – говорив о. парох з обуренням, – се вже крайній скандал, як вони деморалізують гімназійну молодіж. Жаден старший і пристойний гімназіаст не уйде їх кокетерії, а торік один здібний хлопець і порядних батьків син утопився, занедбавшись через одну з них у науках і не здавши матури».

А латинський пробощ okazaвся ще ліпше поінформованим. Він мовив:

– Прошу не гніватися, пане меценас, – ви давно знайомі з паном Стальським?

Меценас витріщив очі.

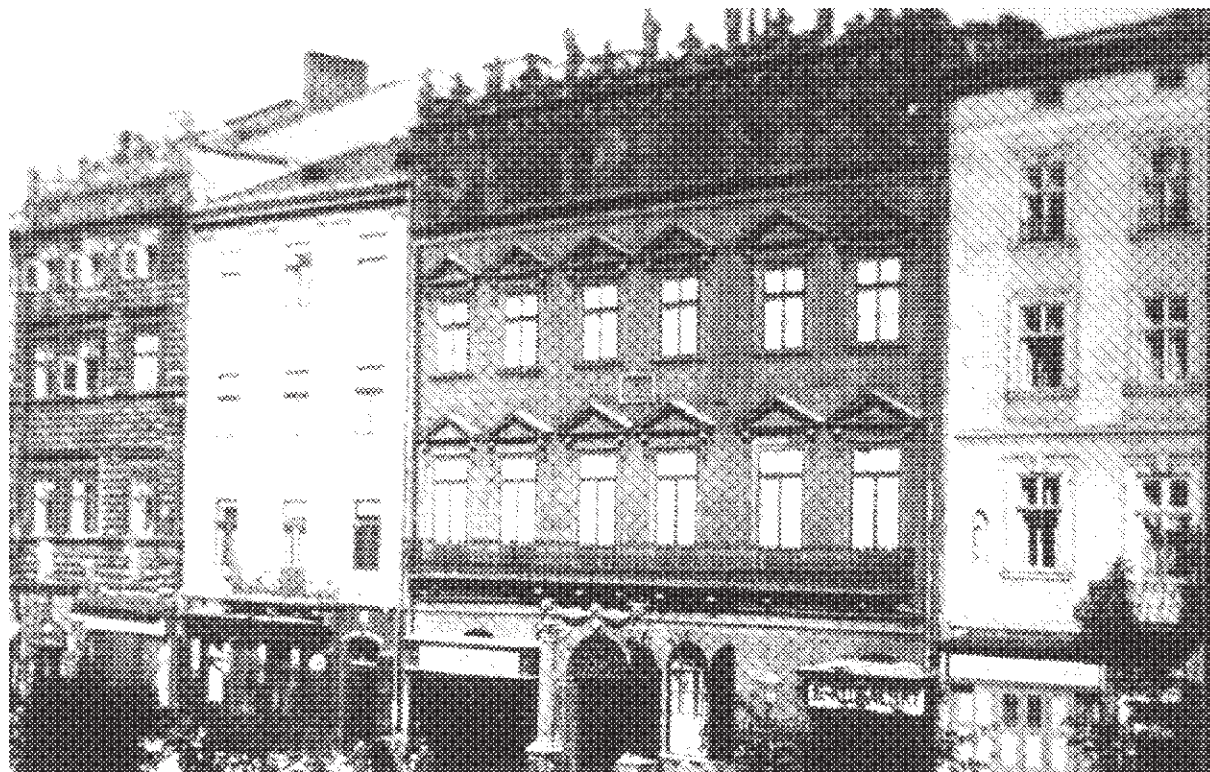
– Прошу не дивуватися! Ви з ним часто сходитеся, він буває у вас, хвалиться вашою знайомістю. Не знаю, чи ви знаєте докладно сього пана, а навіть навпаки, хочу припускати, що він підлизується вам, хоче втертися у вашу приязнь, щоб визискати вас для якоїсь своєї цілі. Отже, вважаю потрібним остерегти вас перед ним. Се небезпечний чоловік. Се поперед усьо-

го глибоко неморальний чоловік. Поминаю вже те, що не ходить до костелу, що від десятих літ не сповідався, – се може боліти мене як тутешнього духовного пастиря, але може в ваших очах не мати доказової сили. Але прошу вас, пане меценас, те, як він поводить ся зі своєю жінкою, то таке дике, таке нелюдське, що я не розумію, як чесний чоловік може подати йому руку.

Д-р Рафалович ще дужче витріщив очі.

– Я розумію, вам дивно, що я зачав говорити про такі річі, – поспішив поправитися ксьондз-пробощ. – І справді, на першій візиті слід би було говорити про щось приємніше. Ну, але то вже така моя натура: що на думці, те й на язиці. А доля тої бідної Стальської дуже лежить мені на серці.

– Але ж, отче каноніку, – промовив д-р Рафалович, – я отсе тільки перед кількома днями випадком довідався, що Стальський жонатий,

а як виглядає його жінка і як він живе з нею – їй-богу, не маю найменшого поняття!

– Вірю, вірю, – мовив ксьондз-пробощ, – і для того не хочу розмазувати сеї неприємної теми. Може, ще коли буде нагода побалакати про се. А тепер – як собі знаєте. Я остеріг вас, сповнив обов'язок свого сумління, а ви вже міркуйте собі, як знаєте.

От такі остереження в найрізніших точках збирав Євгеній на кожній візиті, а обійшовши всіх міських гонораціорів, він мав таке чуття, немовби відбув мандрівку по якійсь слоаса тахіма³.

«Така невеличка купка тих матадорів, – думав він собі, – а стільки у них на душі і на сумлінні погані, стільки злості і взаїмних ураз! І вони живуть якомсь у тій загрозеній атмосфері і недуріють, не топляться! Та що найінтересніше, що кожний бризкає жовцю на свого ближнього з великої любові, обкидає його болотом із най-

чистішої прихильності, підрізує його добру славу зі щирої гуманності і наповнює твої уші поганню з найчемнішими перепросинами. І се все при першій візиті! Що ж то буде далі, коли обживемося і десь-колись наступимо один одному на нагнітки?»

Йому робилося страшно при думці, що й його, може, жде та сама доля: бовтнутися з головою в отсе каламутне озеро і потонути в ньому з душею і тілом. Та у нього були свої плани роботи, що давали йому відваги. Він постановив собі якнайменше стикатися з сим товариством і витворити довкола себе інший світ, інше товариство, хоч би се мали бути прості передміщани та селяни. Він мав намір розпочати просвітню роботу, а далі й політичну організацію в повіті, стягати сюди помалу добірні інтелегентні сили, витворити хоч невеличкий, та енергійний центр національного життя, – і се додавало йому духу серед важкої канцелярської

праці і серед того струпішого та заплісного
товариства.

¹ Найвище начальство (нім.). – Ред.

² У політичних справах (лат.). – Ред.

³ Каналізації (лат.). – Ред.

Іван Франко. Перехресні стежки. Зібрання творів у
50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 20. – С.
187-191.

львів, бізшт, 1900-ті

У місті, боже милий, кого там не було! Людей – тьма-тьменна; усі пани, панотці та й писарі з сусідніх сіл. А жидів уже – як тих тарганів! А усі крутилися та бігали, як посолені. Яким примістив безпечно коні та й зачав оглядатися за війтом. Тут подибався він з чоловіком, також виборцем із другого села, та й став розпитуватися про війта, чи сей його де не бачив?

– Ні, – каже виборець, – я не бачив, але ходім, може, найдемо.

Іно що поступилися, причепився до них жидок із найбільшого заїзду у місті.

– Кланяюся панам виборцям! – говорив жид, потрясаючи шапкою у воздуху.

Виборці ішли не оглядаючися. Жид не відступався. Він захвалював свої ковбаси, студенець та бохонці.

– Іди до лиха! – муркнув Яким. – Як схочу їсти, то і без тебе попоїм!

в и б о р е ц ь
у у в о р е с

– А нащо вам, пане виборець, іти десь тай купувати, коли у мене все можна мати задурно?!

– Ха-ха-ха! – засміялися виборці. – Задурно даш, але гроші возьмеш? Правда?

– Чому гроші? – каже жидок. – Як кажу – ні, то – ні... – Жид підійшов ближче і понизив голос: – Чому гроші? Як пан з Ківковець буде послом, то будуть гроші, ковбаси і бохонці задурно, розумієте?

– Щезай, проклята жидово! – гукнуло щось над їх головами, гейби з гармат вистрілило. – Ти будеш людей баламутити? Юда продав Христа, а ти, его син вірний, ведеш людей на зраду!

Яким побачив Маландевича. Се був міський чоловік, найбагатший з усіх міщанів; мав велику славу і поважання на цілий округ. Жидів не любив на перехід і всюди, де лиш заводили тверезість, там він перший був і йшов напереді з хрестом. Жид змішався.

– Пане Маландевич, пане Маландевич! – бовкотів невиразно, низько кланяючися.

– Мовчи, пся...

Маландевич не скінчив, бо надбігли два молоденькі панотці, котрі взяли його набік і стали

щось потиху говорити. Жид пропав, гейби крізь землю провалився.

* * *

Перед радою повітовою, де мали відбуватися вибори, було так глітно, що годі було перепхатися, а голови людські подавалися, гейби хвилі в ставу, гойдані вітром. Далі трохи порідше стояли люди купами і вели всілякі розмови.

Яким зачув знакомий голос, що доходив здалека. Голос то підносився, то знижався, часом гудів, гейби хтось говорив у порожню бочку, то притихав, і слова плили тихо, спокійно, як шепіт води мілкого потоку. Яким оглянувся. Се був панотців панич. Він переходив від купи до купи людей, просив і закликав, аби пошанували самі себе, аби показали, що вони *люди, газди, русини*, аби не давалися на підмову, не зводилися обіцянками, не запродували своїх голосів.

– Тримайтеся, братя! – говорив він палко. – Ваша доля у ваших руках, від вас залежить доля Русі.

Голос його перервався. Він палкими очима споглядав на купи народу і читав з їх лиць силу свого слова.

Яким не міг винести того погляду і спустив униз очі. Заморочений гуком голосів і новими вражіннями, черв'як сильно завертівся десь під самим серцем і викликав протяжний довгий біль. Погляд

Львів, вул. трибунальська (вул. шевська), 1900-ті

молодого чоловіка мішав його і прибивав до місця, а коли він знов підніс очі і споглянув навкруг себе, намість панича побачив лице секвестратора. Секвестратор був умучений, як косар в полудне, а піт горохом ллявся йому з чола. Він перепхався через купи людей, отерся майже о Якіма і пішов далі. Яким оглянувся і побачив високу піку й чако жандарма. Секвестратор щось йому шептав на ухо. Жандарм подивився на всі боки. Нарешті їх погляди оперлися о кількох людей, відки Якимові здавалося, що чує голос панича Никольця.

* * *

Іван ішов з двома людьми і голосно говорив.

– Тьфу! до чорта, – сказав високий чоловік.
– Оден сюди, другий туди! Лоточать, що аж голова тріскає! Чоловік вже врешті не знає, що робити!

– Та на те є розум, – каже Іван, – аби чоловік знав, що робити.

– Розум розумом, але в такій крутні і розум не допоможе. Говорять: *свій, свій*, а кажуть вибрати пана!

– Та-бо ви не розумієте, о що тут іде! Тут не йде о те, чи він пан, чи мужик, але о те, що ківковецький пан – поляк, а зі Львова – русин.

– А що нам з того за користь?

– Які ви дивні! Подумайте самі: як ви процесуєтеся та й не можете самі на термін стати, то кому ви даєте «пленіпотенцію»? Тому, з ким процесуєтеся, чи тому, хто вас боронить? А з ким ми найбільше напроцесувалися, як не з польськими панами? Де поділися наші ліси

і пасовиська? Право мужицьке усюди пропадає, бо він темний, непросвічений. Лиш одні попи та пани русини, що за нами вступаються! Скажім же тепер, – говорив Іван далі, – скажи сам, чоловіче: якби ти мав за собою право, чи треба би тобі свідків підкуплювати?

Якимові кров ударила до лица. Маленький, звитий вчетверо папірчик засичав, а виразні круглі нумера засвітили, як очі гадюки...

* * *

Розпочалися вибори. Майже при самих дверях ради повітової стояв панич Никольцо і кожному виборцеві, що переходив коло нього, додавав смілості і відваги. Якими хтось сильно потрутив. Се був той самий жандарм, що говорив із секвестратором.

– Арештую вас в ім'я права! – сказав він до панича, випростувавшись, як свічка.

– Кого? Мене? За що? – запитав змішаним голосом панич. Його бліде лице ще більше поблідло, а очі блиснули гнівом. – Ви? Мене? За що? – крикнув він знов з усієї сили. – За те, що я говорю людям те, що вони самі повинні знати?

Чому не арештуєте тих, що їх на зло зводять, грішми підплачують?!

А як його вже брали, він відвернувся і ще раз сказав:

– Люде, тримайтеся!

Його голос звучав дивно, і при ободрюючих словах чути було другий звук: «Усе, усе пропало!»

Межи людьми зробився пополох. Якимові немовби ножем потягнуло по тілі. Він остовпів. Йому здавалося, що кождий дивився на нього, показував пальцем, *що се він той збаламучений, підплачений негідник.*

– А що, Якиме, за ким будете голосувати? – запитався його ненадійно віт із-за плечей.

Яким оглянувся, але не сказав ані слова.

– Ну, ходім! Уже час! – сказав віт і пішов наперед. Яким пішов за ним, аби не стояти на місці. Але в душі його виколоувалася інша, пев-

львів, синагога (пл. св. теодора), 1900-ті

на, незмінна думка: збутися тяжкого ворога, що вертів мозок, пришибав душу і палив груди.

В його голові все перемішувалося, у висках стукало, в ушах дзвонило, а гадка крутилася, перлася, гейби запертий дим у комині. Одно було ясне: збутися яким-небудь способом клятих грошей, що палили розжареним вуглем, шпигали розжареним зелізом.

Піт виступив на його чоло, а серце товклося каменем. Він дивився на присутніх, бачив кожде лице, кожде порушення, але чому то так все було, чому не так усі заховувалися, – він не знав; а втім, йому се було байдуже: його займала одна думка і вся здригалася відразую.

– Яким Мачук! – закликав той сам голос ізсередины, що викликував других перед ним.

Яким вийшов насередину і став перед столом, за котрим сиділа комісія.

– На кого даєте голос? – сказав грубий, підсадкуватий панок.

Яким мовчав.

– На кого голосуєте? – спитав панок нетерпеливо.

Яким мовчав, сопів, трясся цілим тілом, аж руки у нього тремтіли. Він витягнув гроші і поклав на стіл. Пани при комісії зжахнулися.

– Що се? – запитав панок, підскачовиши.

Якимові гейби камінь спав із серця.

Він промовив чистим, грімким голосом:

– Мені дали сі гроші, але я їх не хочу, кладу тут перед цілою комісією, а голос даю на руського посла! – і вимовив ім'я і прізвище пана зі Львова.

В залі настав приглушений, довгий шум...

– Славної Славно! – відізналося кілька голосів.

Староста почервонів як буряк.

– В залі агітувати не вільно! – крикнув він зі злістю. – Бо інакше скажу випровадити!

* * *

Голосування тривало вже недовго. Порахували голоси – двадцять голосів руських більше.

При комісії зачалися острі переговори. Відкинено кілька голосів, де ім'я чи прізвище було зле вимовлене, але все-таки в користь русинів виходила надвишка. Ніякі викрути приятелів

Львів, пл. Галицька, 1900-ті

ківковецького пана не помагали – все було в найбільшій порядку.

Всі, що нетерпеливо ждали кінця виборів, змішалися тепер з виборцями. Гамір і веселість змагалися. Кожний рад був знати про найменшу подробицю, тож кожний осібно і усі разом голосно розповідали про недавно пережиті хвили.

На телеграфі не могли собі дати ради, а весела вість летіла світами.

Жиди, гейби скажені, зачали кричати: «Vivat!» А межі ними могли виборці бачити тих, що ще недавно бігали за ківковецьким паном та й запрашали на студенець та й ковбаси.

Яким чув, що його ім'я переходило з уст до уст.

– Де він? Як називається? Відки? – допитувалися з усіх боків, а деякі витягали папір і записували.

– Се мій парафіянин, – сказав гордо старенький панотець, підпровадивши до Якіма кількох своїх товаришів і молодих панів.

Панотці і панове стали Якимові віншувати, а декотрі і цілувалися. Одному аж сльози крутилися в очах, коли він стискав Якимові руку і говорив:

– Коли вже таких маємо селян, то Русь не пропаде, але пропадуть її вороги, бо нарід приходить до пізнання, чим він є і чим повинен бути!

Яким не міг опам'ятатися. Його брало диво, він споглядав на себе, немов на яку загадку. Що се мало бути за пізнання, про котре йому говорили, він не розумів; чув лише, що в нім відзивалося якесь незвісне віщування, якийсь не знаний досі голос.

«Чого всі ті люде так побиваються, чого боються, плачуть? Чи в тім не ховається щось більше, як він досі добачив? Чи не криється більша сила, що всіх тих людей переймає одною душею, що і в нім обудила немов нове жите?» Але тоті всі чувства перемагала радість, несказанне глибоке вдоволення.

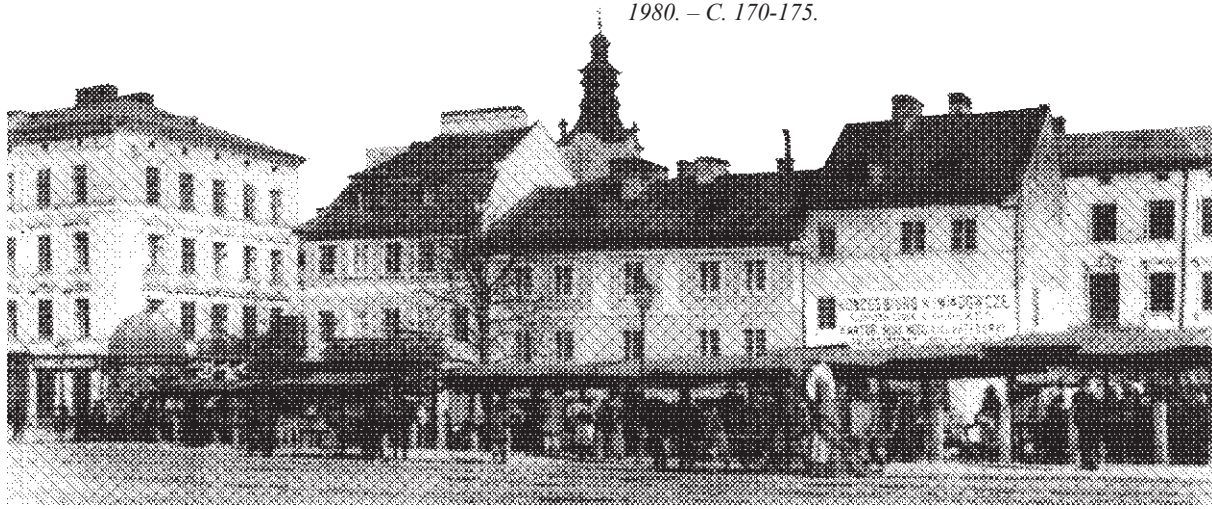
Він вернув додому, як п'яний, хоть горівки і до рота не брав. Жінка вже не могла діджати-ся. «Що Яким зробить із грішми?» – палило її нетерплячкою від кількох днів. Та коли вчула, що він гроші віддав, розсердилася.

– От і розумне зробив, – сказала гнівно. – Люде раді би, коби відки гроші роздобути, а він мав та кинув чортові в зуби!

– Ей, жінко, дай спокій! – сказав Яким, стягнувши брови. – Ти того не знаєш і не розумієш, то і не мішайся! То недобрі були гроші...

Жінка втихомирилася. Злих грошей вона не хотіла. Кажуть, що крадене вдсятеро відпаде, а злий гріш міг би звести на нінащо і ціле газдівство.

Наталія Кобринська. Вибрані твори. – Київ: Дніпро, 1980. – С. 170-175.

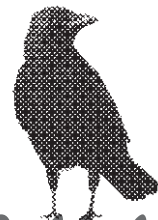

«Виборчі гієни» – так називали шахраїв, які віддавали голоси замість відповідних виборців – один з популярних прийомів щоразу під час виборчої кампанії до Галицького сейму. Крім такої практики застосовувалися «голосування за небіжчиків» (вписування до виборчих списків померлих осіб) та «виборча ковбаса». «Безпосередньо перед голосуванням виборців розсаджували на виставлених перед приміщенням для виборів лавах за столами, багато заставленими з ініціативи місцевої адміністративної чи поміщицької влади їжею та напоями, серед чого переважали кільця ковбаси і горілка. Поруч зі столами стояли додаткові запаси горілки і бочки з пивом (...). На території деяких поміщицьких земель, як напр. у графа Здзіслава Тарновського з Дикова, двірська челядь роздавала асигнівки-дозволи на безкоштовну вирубку певної кількості дерев у лісі – взамін на пись-

виборчі гієни

уборчі гієни

мову заяву, що обдарований віддасть свій голос за пана графа». (Й. Бушко).

Вибори до Галицького сейму відбувалися у так званих куріях (поміщицькій, міській, торговельних палат та селянській). 3 тис. землевласників мали гарантовані виборчим законодавством 30% депутатських мандатів, мільйон виборців з міської курії переважно не отримували навіть 50% (діяв, як і в селянській курії, ценз майна та освіти). У селянській курії при двоетапних виборах кожен п'ятсот виборців вибирали одного представника, а той разом з іншими остаточно обирав посла. На цьому етапі кампанії з'являлося найбільше виборчих гієн.

Переклала Люба Козак

За виданням Mieczyslaw Czuma & Leszek Mazan «Austriackie gadanie czyli encyklopedia galicyjska», Krakow 1998.

Львів, вул. св. миколая, університет ім. франца І, 1900-ті

*Щ*оби звернути розмову на іншу тему, Рафалович попросив Стальського оповісти йому дещо про відносини в тутешнім суді, що, може, могло би бути йому придале в дальшій діяльності. Стальський і овшім! І з уст, що тільки що так і бризкали симпатією та компліментами, полилися потоки неймовірного бруду, спліток і погані. Президент був колись здібний суддя, але тепер стуманів, дома ним командує кухарка, проста погана баба, а в суді – його канцеліст, хитрий жид і страшенний хабарник. У суді правило, що з жидом ніхто не виграє справи. Дехто не хоче вірити, щоби президент

президент

с у д у

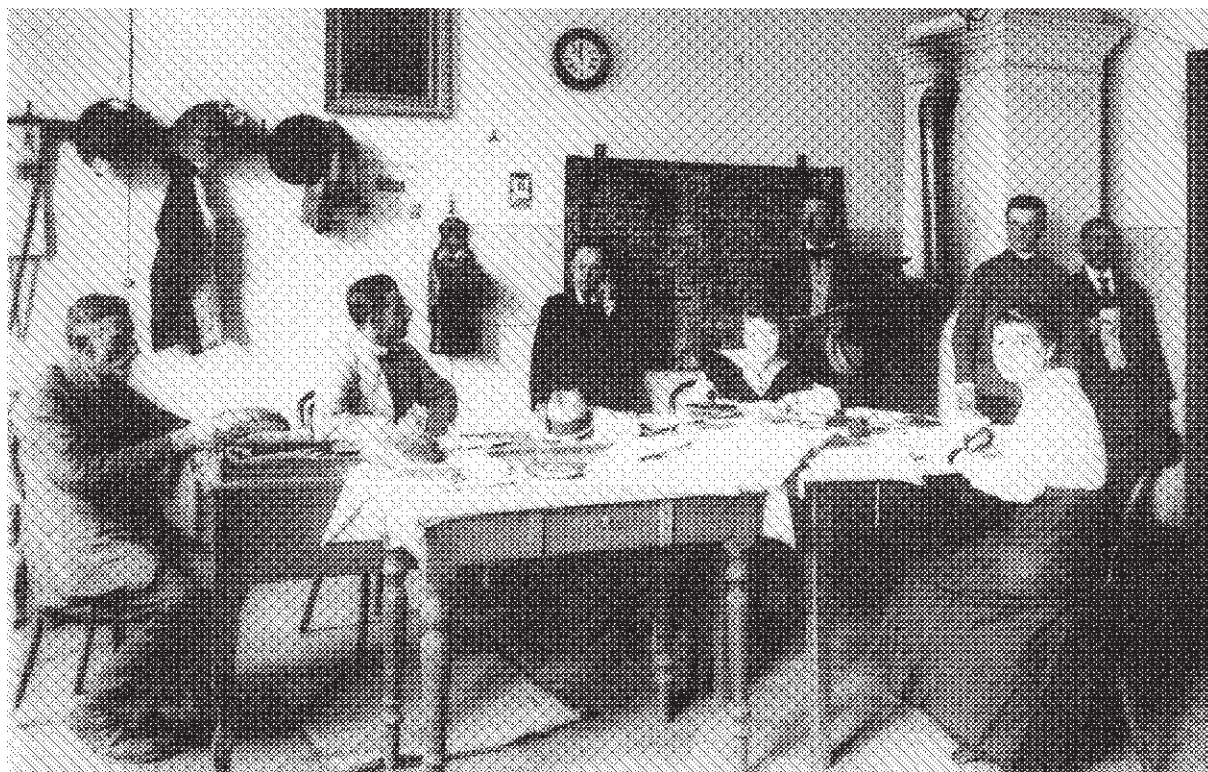

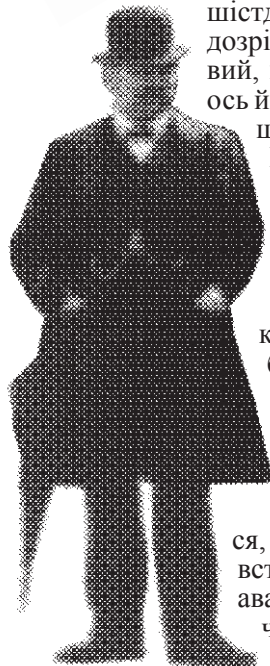
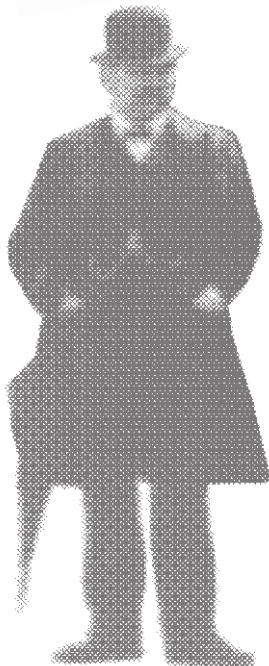
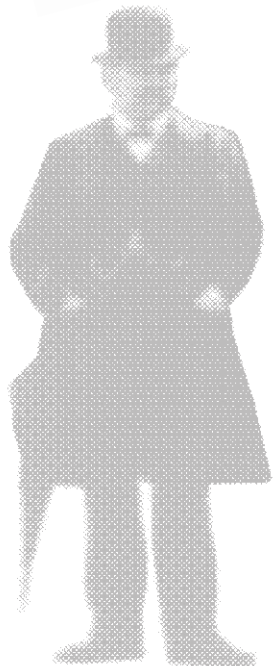
prezydent
s u d u

брав половину хабарів, які одержує його канцеліст, але він, Стальський, певний того, бо хоча президент удовець і бездітний, але має цілу купу свояків по братові, неробів та марнотратників, що ссуть його, мов п'явки. А совітник Н. і зроду був вісімнадцятий туман. Се той сам, що, ще будши ад'юнктом у Печеніжині, засудив сам якогось хлопа на смерть і зараз же написав до Голомуца по ката; аж коли кат зателеграфував до надпрокуратора у Львові, чи має їхати до Печеніжина, довідалися вищі власті про сей незвичайний засуд і взяли його відтам. Про око його зробили хорим на умі, якийсь час продержали у Кульпаркові, а потім вернули знов на посаду. Кажуть, що у нього сильні плечі, протекція. Іншого були би спенсіювали, йому дозволяють дослугувати до повної пенсії, але самостійно він ніяких справ не веде, тільки все сидить у трибуналі, заробляє на пенсію, як кажуть, не головою, – а гм, гм... Зате совітник М. – картяр. До канцелярії прий-

де на годину. Справи за нього провадить практикант, він тільки перегляне, попідпише, що треба, та й далі до кав'ярні. Там уже жде на нього партія, в кожній порі дня інша. Жінку має зяю – не дай господи! Проста, ординарна мазурка, ростом гренадир, об'ємом – бодня, язик – десять перекупок. То вона вже знає, де його шукати. Пан совітник скоро перечує, що вона пошукує за ним, зараз дає драпка, бо як магніфіка зловить, то не питає, що то пан совітник і що народ збігається, а бере пана радцю за боже пошиття і тягне додому, а ще приговорює по дорозі, та так приговорює, що аж на третю вулицю чути. О, то страшна баба! Можу сказати, що в нашій суді її найгірше бояться всі. Навіть пан президент трепещить перед нею. Знаєте, раз була історія...

Іван Франко. Перехресні стежки. Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 20. – С. 181-182.

Суддя Страхоцький – то був маленький худенький чоловік з надзвичайно малою головою і ріденькою бородою. Хоча мав уже близько шістдесят літ, то проте виглядав щось мов недозріле, неустатковане. Його голос був пискливий, вираз лица заляканий, очі вогкі, мов ось-ось йому збирається на плач; рухи нерівні, нерішучі, немов він ніколи не знав, що робити.

В суді його знали всі як зовсім невжиточного суддю. Надзвичайно тупий у науках, він переходив у гімназії з класи до класи то просьбами, то протекціями, а самото, чого добре навчився під час університетських студій, се була гра в більярд. Зате коли прийшло до державних екзаменів, він був змушений перший раз у своїм житті напружити свій мозок. З тяжкою бідою він зробив судейський екзамен, але заплатив за нього дорого, бо по екзамені зійшов з ума. Його вилічили, але його духовні здібності від того часу зробилися, коли можна, ще менші, ніж були. Проте він вступив до суду, відбув приписану практику, авансував, замикав і судив людей, не тямлячи ані законів, ані суджених справ і маючи собі тільки одно дуже просте правило: робити відповідно до сказівок прокуратора.

Але раз трафилася йому неприємна пригода: чи то прокуратор хотів зажартувати собі з нього, чи, яко запалений мисливець, справді був розлючений на селянина, що ніччю застрілив у своїй бараболі дика і не віддав його пану, але сам іззів, – досить, коли прийшлося судити селянина за лісову крадіж, прокуратор приватно сказав Страхоцькому: «Я би такого злодія засудив на смерть, нехай би його повісили!» І Страхоцький ні сіло ні впало засуджує хлописьька на смерть і зараз пише до ката в Голомуці, щоб приїжджав вішати. Справа наробила скандалу, і Страхоцького взяли знов до шпиталю.

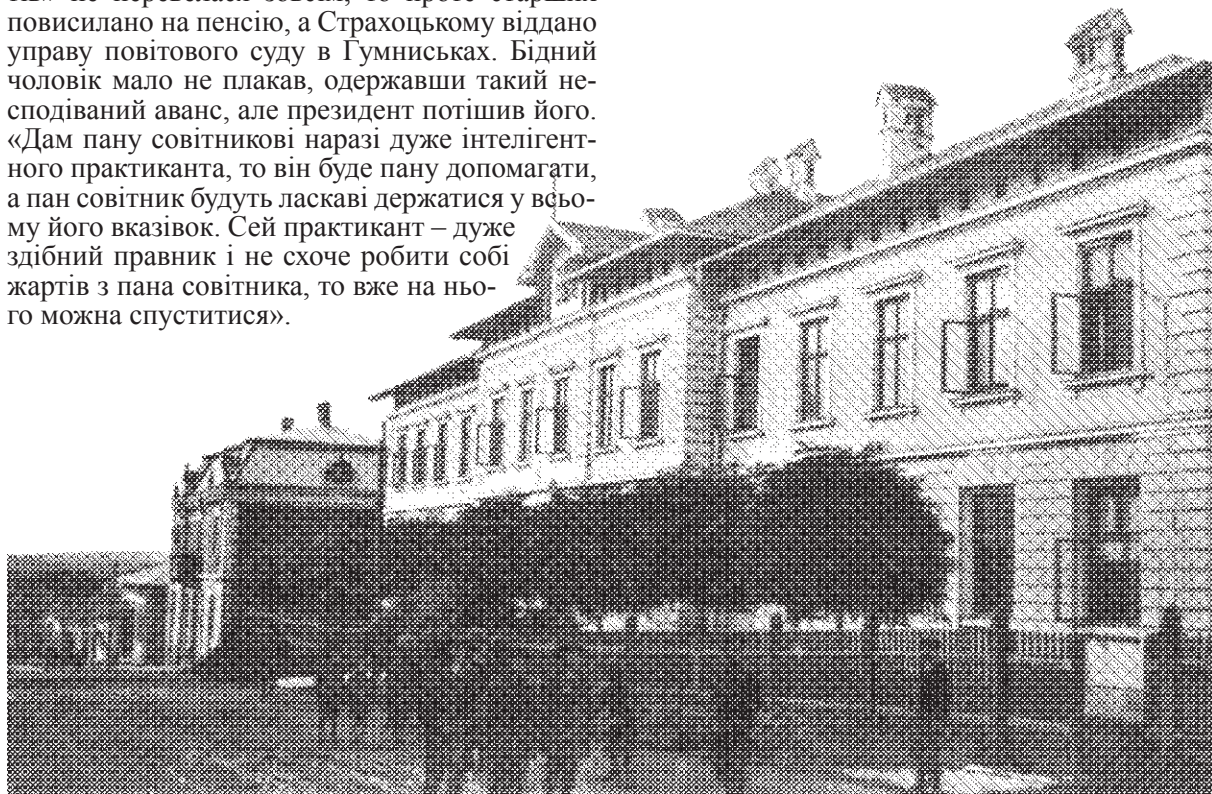
с у д д я
s u d d' a

Але там сконстатували у нього органічну хибу і випустили його по кількох тижнях. У нього були широкі сімейні зв'язки, і йому виеднано те, що його знов узяти до суду, навіть авансували на радника, але не давали йому ніякої справи вести самостійно. Він укупі ще з кількома подібними інвалідами належав до постійних меблів при всяких розправах; се були так звані «неперемінні вотанти». Страхоцький звичайно дрімав під час розправи або, обернувшись плечима до публіки, писав пальцем по склі, писав усе одно-однісіньке слово *dobrze*¹, а коли прийшлося голосувати, то завсіди віддавав голос в дусі внесків прокуратора. Се, по його думці, була найліпша міра для виміру справедливості. Так він прослужив довгі літа, і йому лишалося вже небагато до вислуження повної пенсії. Але в судівництві повіяло трохи іншим духом, від совітників зажадали справжньої роботи, а не самого кивання головою на прокураторські внески, і хоча інституція «неперемінних вотантів» не перевелася зовсім, то проте старших повисилано на пенсію, а Страхоцькому віддано управу повітового суду в Гумніських. Бідний чоловік мало не плакав, одержавши такий несподіваний аванс, але президент потішив його. «Дам пану совітникові наразі дуже інтелігентного практиканта, то він буде пану допомагати, а пан совітник будуть ласкаві держатися у вєьому його вказівок. Сей практикант – дуже здібний правник і не схоче робити собі жартів з пана совітника, то вже на нього можна спуститися».

Оттак підготовлений, пан суддя Страхоцький рушив до Гумніськ і взявся робити справедливість у повіті. Практикант справді показався дуже здібним, так що людність ані в тоні ведення розправ, ані в їх скорості, ані в самих вироків не бачила ніякої зміни. Суддя був «острий», се так, але такий самий був і його попередник, і так, мабуть, і бог приказав, щоб усі судді були острі, щоб лаяли обвинуваченого, веліли приставляти жандармами, грозили тюрмою і шибеницею. Які були їх вироків, наскільки відповідали законові, про се селяни здавен-давна не знали й не думали: вони знали одно, що судового вироку ніколи не можна зміркувати наперед так, як тяжко вгадати нумери, які вийдуть на лотерію.

¹ *Добре (польськ.). – Ред.*

Іван Франко. Перехресні стежки. Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 20. – С. 307-309.

Пан судія вертав з канцелярії зіритований: немила судова справа розстроїла його нерви.

– Пані дома? – запитав він служниці, приїшовши додому.

– Нема нікого дома, прошу пана. Пані з панною пішли до пані кансиларевої, панич десь поїхали, мені пані також сказали, що можу піти до сестри, бо гадали, що пан підуть просто до казина.

– То йди, коли тобі дозволили, лише затопи в печі, бо якось студено.

Служниця розпалила, накидали дров, покрутилася ще по хаті, накинула на себе хустку, і за хвилину лишився він сам-один на цілу хату.

Огонь жваво захоплював полінця, гудів і прискав малими вугликами.

Судія наложив люльку, отворив дверці і вдивився в палаюче полум'я. В хаті робилося щораз тепліше: тепло наповнювало кімнату, огортало його рамена, пашило на лиці і переймало все тіло. І забув він про свої літа, про сиву голову, поволі затирились свіжі вражіння і стали прикриватись якимись іншими, десь на дні душі схованими споминами.

Йому виділося, що він десь ще мала дитина, бігає за мамою, тримається її одежі. Тата нема дома, поїхав до міста; він нетерпеливо виглядає, бо знає, що тато привезе гостинця, і вже наперед тішиться дерев'яним коником або дерев'яною сопілкою.

Синяве полум'я простягалося в зелені поля і сіножаті. В високій траві гудуть польові комашки, а здалека блищать коси косарів. Там він, рум'яний від утоми і вдоволення, уганяється за красним мотиликом, зриває барвисті квіти

с у д і я
s u d i j a

і слідить скоки польового коника. Йому лиш тільки жалю в житті, як літо минає, як бабуся зима усе зціпить і обвіє холодом. Хоть і тоді йому незле. Взимі приходиться святий Миколай, їздить санками, а він там любить санкуватися, слухати, як хрупотить сніг під кінськими копитами і теленькання дзвінків розноситься широко по білих нивах.

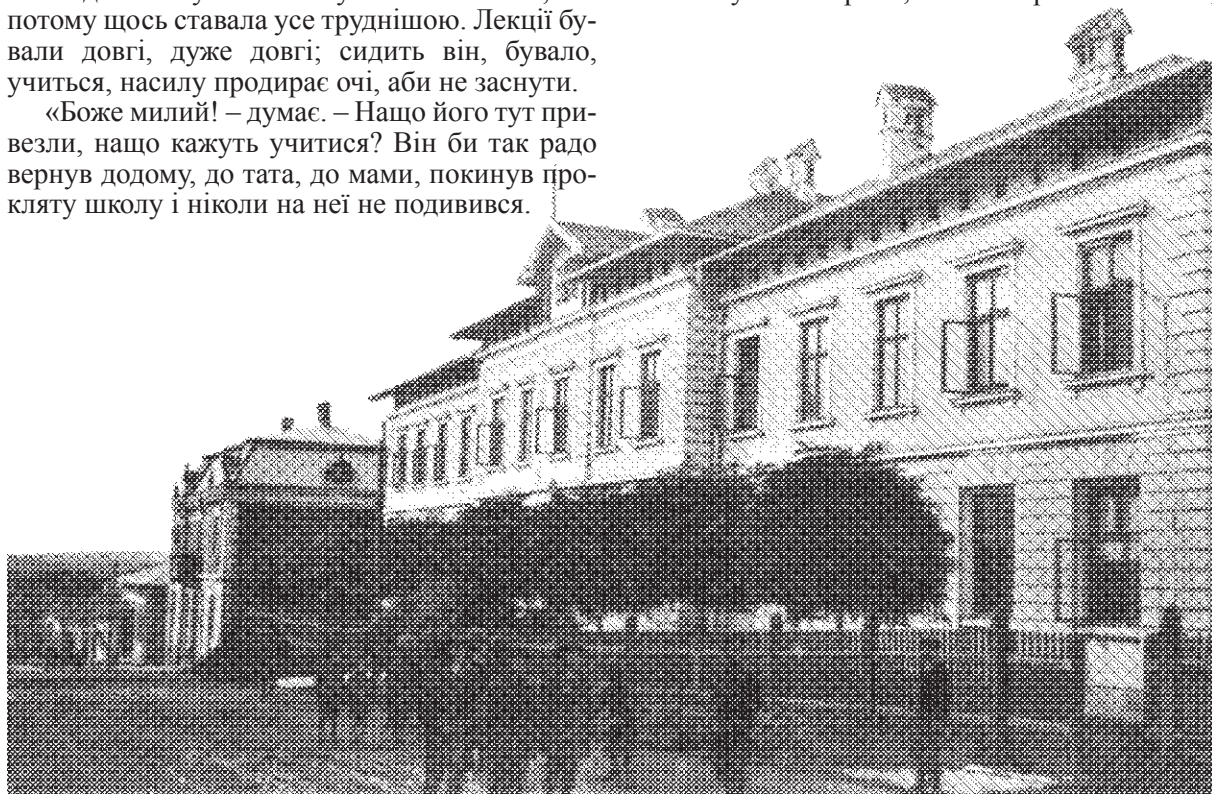
Добре жилося дитині при добрих родителях. То зима, то літо чергувалися напереміну, а з ними чимраз нові утіхи; і хоть деколи і сльозоньки злили личко, то скоро висихали і зникали без сліду, не лишаючи жалю в малім серденьку.

При кінці одного такого гулящого літа відвезли його до міста і віддали до школи. Гірко було лишатися одному в чужій хаті між чужими людьми. Наука спочатку забавляла його, але потому щось ставала усе труднішою. Лекції бували довгі, дуже довгі; сидить він, бувало, учиться, насилу продирає очі, аби не заснути.

«Боже милий! – думає. – Нащо його тут привезли, нащо кажуть учитися? Він би так радо вернув додому, до тата, до мами, покинув прокляту школу і ніколи на неї не подивився.

Коби лиш знав, що не будуть на нього гніватись за те, бо страх боїться, як хто на нього гнівається. Но, чей дочекаюся вакацій! – гадає собі. – А тоді знов зелена сіножать, гуляння, свобода». Рахує, бідненький, дні і години, рахує, хоть воно ще далеко. І так йому здається, як би він був не один; якби їх було два: один скаче і бігає по селі, а другий з книжками під пахою снується попід мури і топче міські тротуари.

Але з часом до всього чоловік привикає. Примус заступила емуляція, а школа змінилася в поле поступів і заслуг. Труд його нагороджувався. Ніхто не мав інколи ліпших від нього свідоцтв і не міг числити на світлішу будучність. Виростаючи з дитини в молодця, дух що раз ширше розвивав свої білі крила. Університеське життя вилущило його з тісної шкаралуці гімназіаста. Повіяло іншим життям. Зроджувались інші почуття і потреби, поняття прояснювались,

міцніли і зазначувалися новими напрямками. Тут товариство ґрунтувалось не лиш на особистій симпатії і приятельській підмозі, а обхапувало ширші круги – спільності по думці і змаганню до одної мети.

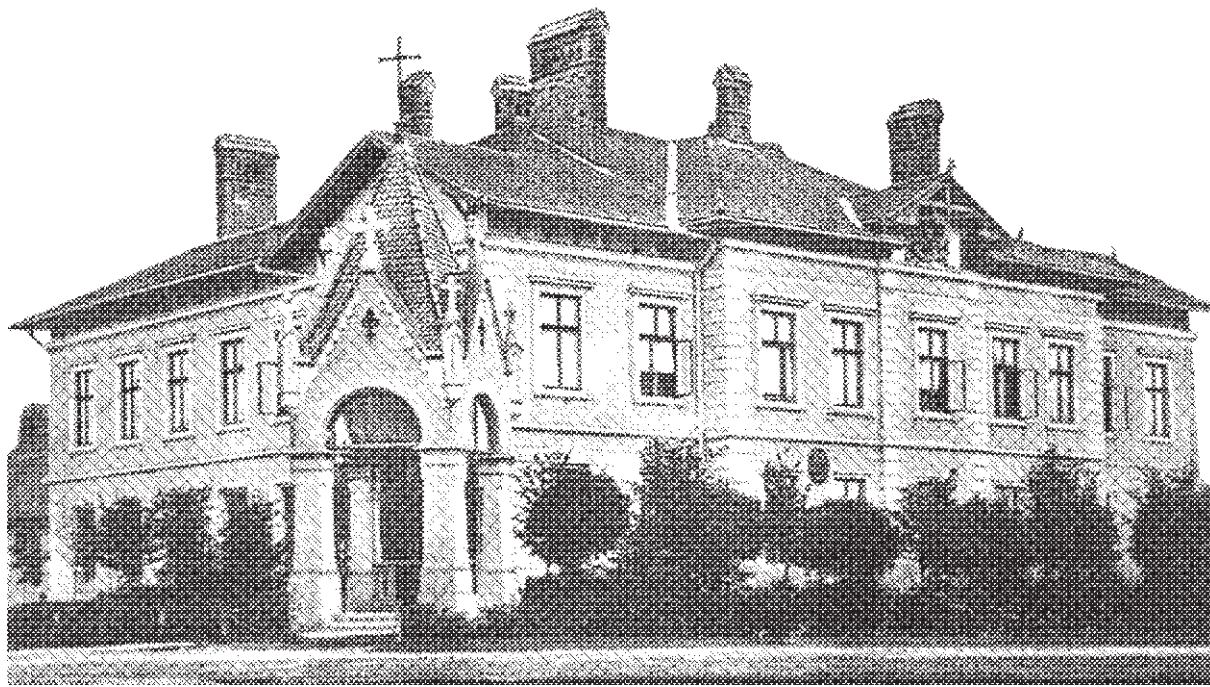
Зітхнув, як лиш зітхають старші на згадку прожитих літ, поправив люльку і докинув свіжих полін до печі.

Тисячі червоних іскор зажеврились і посипались вгору. Перед ним замаячила довга, проста зала, освічена ясним газовим світлом. На самій середині з-поміж золотих рам і великих зеркал виступав без жадних ярих окрас поважний портрет славного народного генія. Вокруг розлягається голосний гомін людських голосів, бреньк склянок і біганина прислуги. При однім століку піднісся молодий мужчина зі смаглим, блідим лицем. Повів палким оком по присутніх, даючи знати, що хоче говорити.

Дідусь потер чоло рукою. Немало вже від того часу води уплило, а перед ним так живо стоїть та хвиля, що ще дотепер пригадає собі відірвані фрази з промови молодого бесідника.

«Панове і товариші, – говорив він, вказуючи на образ. – Кілько нас тут, а всі ми зібралися задля того ось чоловіка, що мертвим оком дивиться з своїх рам, аби освятити його заслуги для спільної нашої матері вітчизни. Всі ми одної думки, всі ми одного й того самого бажаємо, бо ми сини одної землі, галузи одного дерева, всі ми робітники одної великої будови загального добра. Який малоумний, який тіснозорий той чоловік, котрий не знає, що лиш загальне добро може ошасливити одиницю! Який злий мусить бути той, котрий забагає жити безжурно коштом другого! «Жити і дати другому жити» – ось що повинно бути нашою девізою! Але кожда робота, як кожда будова буде лиш тоді тривкою, коли опирається на ґрунті і сильнім фундаменті; а фундаментом і підставою загального добра, спільних людських інтересів є народність! Лиш на тій підставі може здорово

Заболотів, цисарсько-королівський суд, 1900-ті

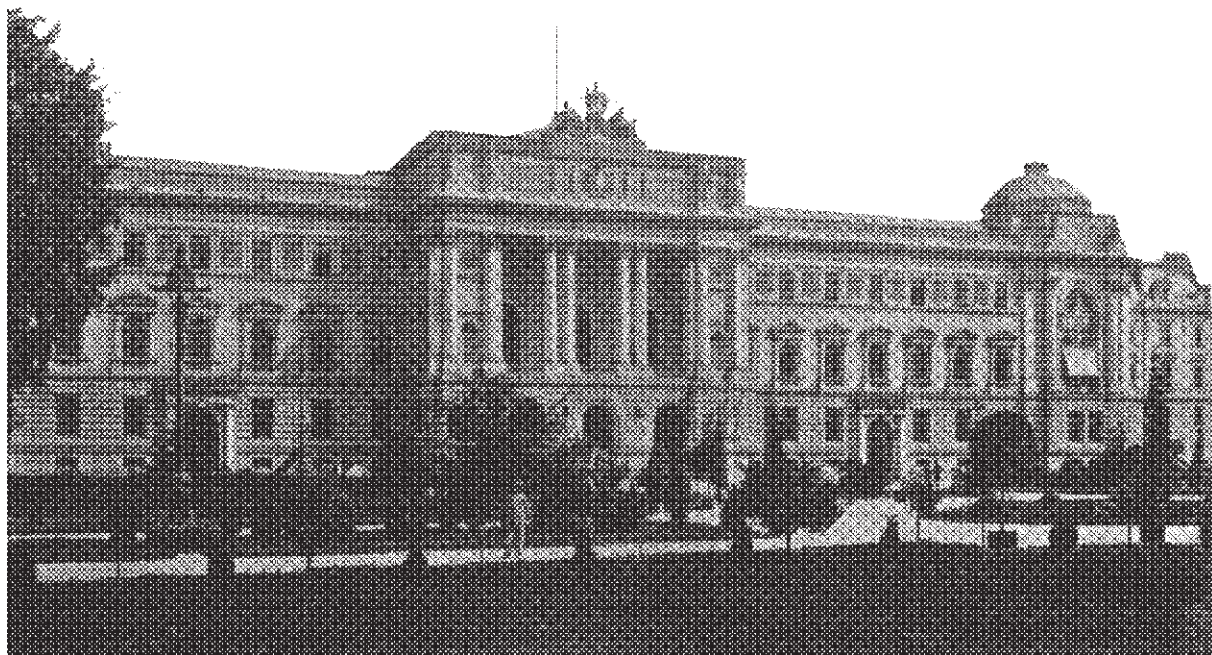

і пожиточно розвинулась культура і цивілізація цілої людськості! Кожний нарід повинен боротися за національність! Тож борімося, браття, за нашу рідну вітчизну хоть би до останньої краплі крові, доки несвідомість і темнота буде заступати нам дорогу!»

Бесідник скінчив. Зворушення заволоділо присутніми, багато стискало йому руки, декотрі цілувалися. Лиш один найближчий його приятель не зблизився й не сказав слова; він боявся рушитися зі свого місця, глянути і промовити: він чув, що слова застрягли би йому з горлі тиснулися до очей...

Все, що той чоловік умів вповідати устами, товпилося в душі і залягло в серці його молодшого товариша. Що у нього не могло вилитись в слова, лиш боліло, розпирало груди в німім жалю, друг його вповідав з натиском і жаром, ясно і певно.

Оба вони були слухачами прав, з малою лиш різницею в літах і студіях. Але різниця ся була причиною, що старший був неначе ментором молодшого. Він втягнув його в круг молодіжі, де сам уже займав поважне місце, виробивши собі становисько своїми поглядами і вимовою, котрі і у нового товариша відразу здобули йому любов і поважання. Оба вони були молоді, палкі, талановиті і майже нерозлучні. Оба багато читали і провадили гарячі дискусії. Творили прехороші картини горожанської рівності, ладу і обов'язку, до котрого їх життя способило і чим мали бути в будучності. В своїх студіях бачили щось більше, як лише спосіб до життя для себе. Вони вірили, що добрі наміри щирих людей, коли мають проявити свій відріджуючий та благодатний вплив на загал, мусять бути і так само гарні в ділі, і в засаді і в їх ідеальних поняттях. Добро мусить бути так само абсолютне в практиці, як і в теорії. Де не було рівноваги між теорією і практикою, там не було для них моральної правди, сильного переконання про те, що зле, а що добре. Чи ж діло, хоть би і найсправедливіше, але не зросло

міцними нитками з душею і цілим життям чоловіка, не стається лише блахманом, не робиться, мов за панщину, отілько лиш, оскільки до того спонукають які-небудь зверхні обставини? Звідси брехня і зла в відносинах публічних і приватних. Недостаток тої гармонії, інші думки а інші діла обурювали молодих ентузіастів.

Судія вдивися в широко жевріюче полум'я і схилив голову на груди.

Ой без серця і без духа. –

Шептав він дрозжачими устами. –

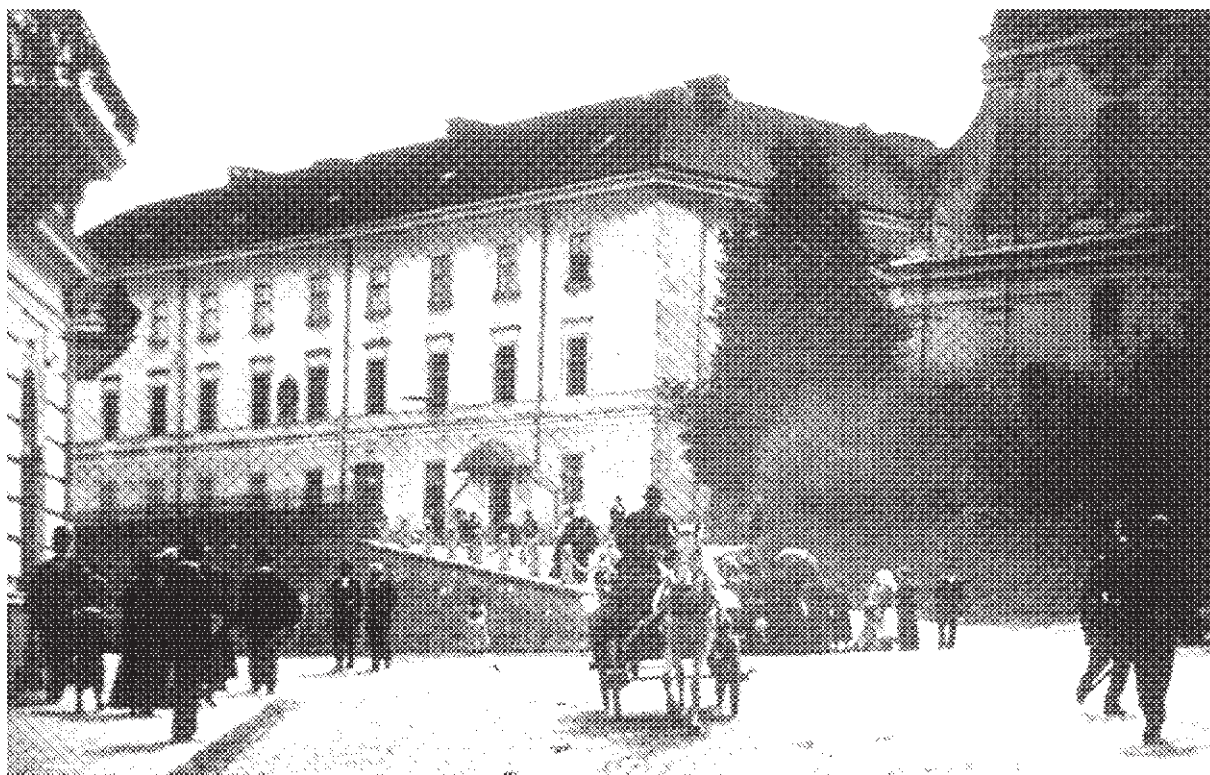
*Увесь люд конає...
Давай крил мені широких,
Поро молодая!
Полечу над мертвим миром
До святого раю,
Де огонь святий у душах
Дивами сіяє...**

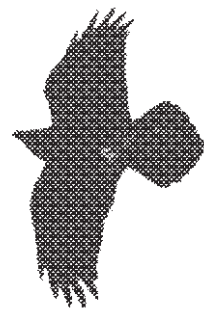
Ах! Де поділась відвага і смілість, оригінальність і спосібність до жертв і навіть – і навіть – чесність!..

Страшна то хвиля, коли дух розвине за одним заходом цілий звій пам'яті і зілле в одну краплю часу гіркі дії цілого життя...

** А. Міцкевич. Ода до молодості. Переклад з польської А. Навроцького. (Прим. авт.).*

Наталія Кобринська. Вибрані твори. – Київ: Дніпро, 1980. – С. 129-133.

*М*инуло кілька місяців. Канцелярія д-ра Рафаловича розвивалася ненастанно. Слава його як одного з найліпших адвокатів швидко облетіла всі повіти. Селяни горнулися до нього зі своїми кривдами і жалями, дуже часто зі справами, вже давно програними чи то через недбальство, чи через злу волю давніших адвокатів, і часто бувало так, що він, вирозумівши річ, мусив відправляти таких людей ні з чим, хоч і як добре розумів і живо відчував їх кривду. Він поклав собі головним правилом говорити кожному ширу правду, не дурити нікого марними надіями, і се зразу не сподобалося многим селянам, що звичайними, особливо жидівськими адвокатами були привчені до того, що спочатку їм у всякім разі обіщовано скоре і легке виграння справи, потім видоєно їх добре, а вкінці доводжено до руїни або в найліпшій разі відправляювано з канцелярії ні з чим. Д-р Рафалович, очевидячки, не рвався до надто швидкої і дешевої популярності, але спокійно і витривало тяг свою лінію, заступав тільки реальні справи, де бачив можливість виграння; міські головачі, що вже від першої хвили зложи-

м е ц е н а с

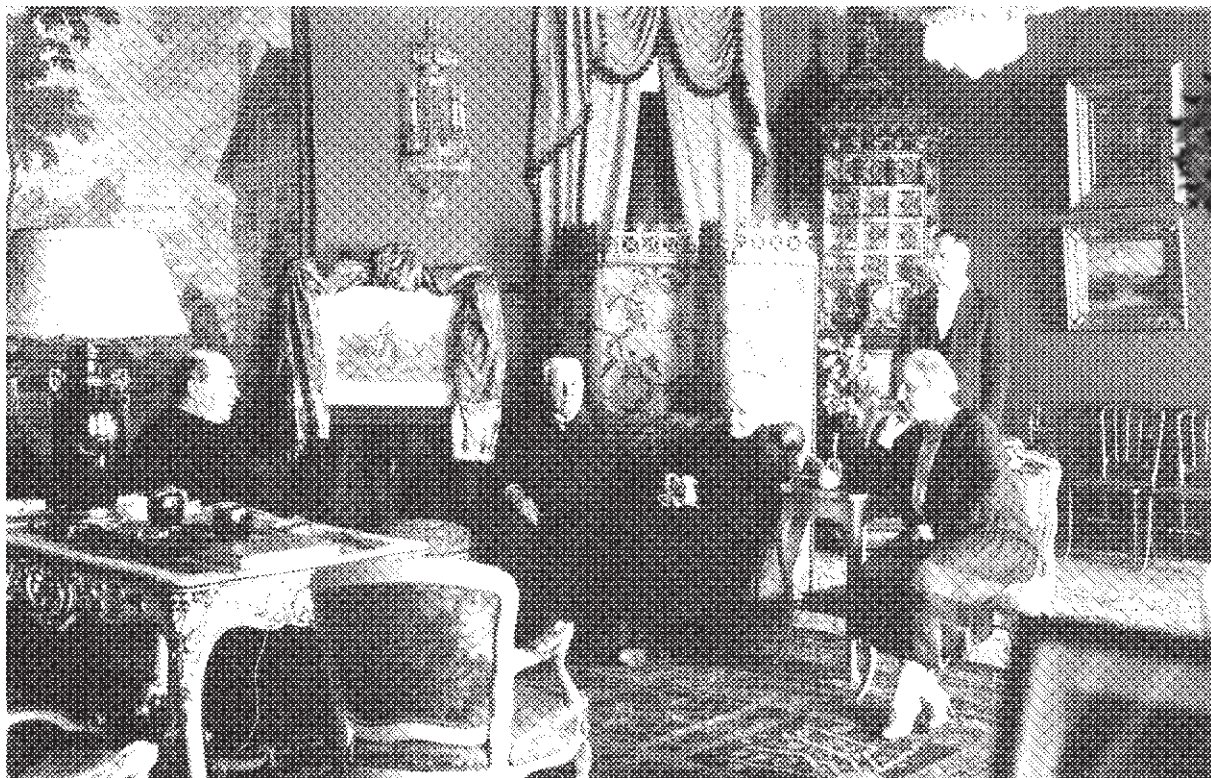

т е с е п а с

ли були про нього формулу: «се буде демагог» – швидко були змушені взяти її назад.

Але в іншій справі д-р Рафалович виступив відразу новатором, консеквентним і впертим: він відразу зробив свою канцелярію руською і поклав собі правило, що ні один «кавалок» із неї не сміє вийти на іншій мові, як тільки на руській. Се була правдива революція. Хоча вповні законне, таке поступування стягло на нього тисячі неприємностей, kwasів, нарікань, приятельських докорів з боку різних урядників, що, мовляв, на старість були примушені вчитися руської мови і руського письма. Кілька разів йому відкидувано подання, але він достоював свого права, не подавався ні на які підмови ані жалі, але, навпаки, своїм звичайним способом зводив їх на жарти, обезсилював сміхом, добродушністю, за котрою, мов оружні полки, стояли непереможні юридичні аргументи. І його впертість по якимсь часі почала одержувати перемогу. Провчені раз і другий, судові, скар-

бові і автономічні урядники почали без перепон і навіть без воркотання приймати руські письма, мусили закинути звичайний бюрократичний метод ховання немилых їм «кавалків» під сукно і квашення їх аж до «жидівського пуцання». Самі селяни, що зразу не раз просили його, щоб писав їм подання по-польськи, бо з руськими мають клопіт в урядах, почали впевнятися в своїм праві і на тій формальності почали домагатися пошанування для своєї народності і для своєї особи, чуючи, що в разі покривдження мають запевнену поміч здібного і невтомимого адвоката. А серед міських головачів, котрих гнилий супокій був збентежений сими новаторствами, зараз знайшлася друга готова формула на означення властивого характеру д-ра Рафаловича: *се москаль!* Іншої можливості не могли зрозуміти їх тупі мізки. Русин, що не клониться під польське ярмо, не лижеться до польської срархії, – се або демагог і соціаліст,

182 або москаль. Tertium non datur¹. Щонайбільше
хіба одно й друге разом.

Свгеній не дбав про се і спокійно тяг свою
лінію. Вже по місяці він побачив, що сам не
здолає всеї роботи, яка напливала до нього,
і прийняв собі конципієнта і двох писарів. Без
реклами, без вербування клієнтів, без факторів,
силою своєї праці і знання він завойовував собі
грунт у місті, в повіті, в цілім окрузі вищого
суду. І рівночасно при веденні судових, адво-
катських справ він знайомився з людьми, їх
відносинами й інтересами. Він пізнавав, котрі
села в повіті заможні, котрі бідніші, де дідичі
порядні, а де лайдаки, пізнавав повітових па-
вуків по їх сітях і повітових сатрапів по тих слі-
дах їх пазурів, які стрічав на своїх клієнтах. Ще
не говоривши ні з ким ані слова про політику,
він помаленьку, в тиші своєї спальні, упорав-
шись з канцелярійною роботою, складав у одну
цілість свої спостереження над людьми і обста-
винами, міряв і важив суспільні сили і суспіль-
ні противенства, збирав дані для оцінки харак-
терів поодиноких селян, священників, міщан,
учителів у повіті й обмірковував, чи і яку роботу

можна би розпочати з ними. Але, видаючися
з людьми, особливо зі священниками при гости-
нах і різних празничних нагодах, він не любив
говорити про політику, до якої вони були аж
надто дуже охочі, звертав звичайно таку розмо-
ву на жарти, а тільки декому з тих, котрих був
певніший, десь-колись закидав: «Побачимо»,
«Се занадто важна справа, щоб про неї говори-
ти при чарці», «Прийде час, то поговоримо».

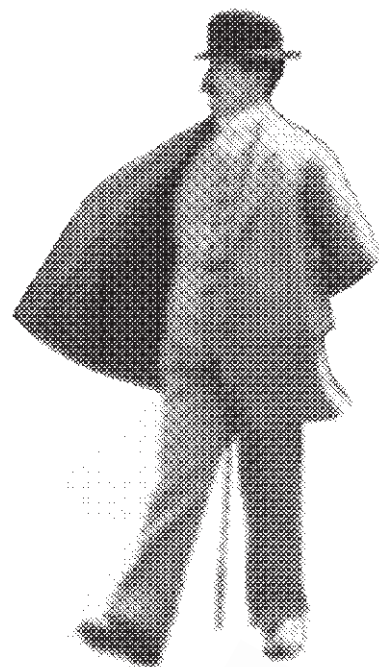
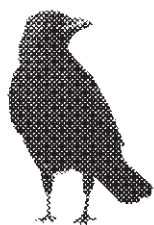
¹ Третього не дано (лат.). – Ред.

Іван Франко. Перехресні стежки. Зібрання творів
у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 20. –
С. 215-217.

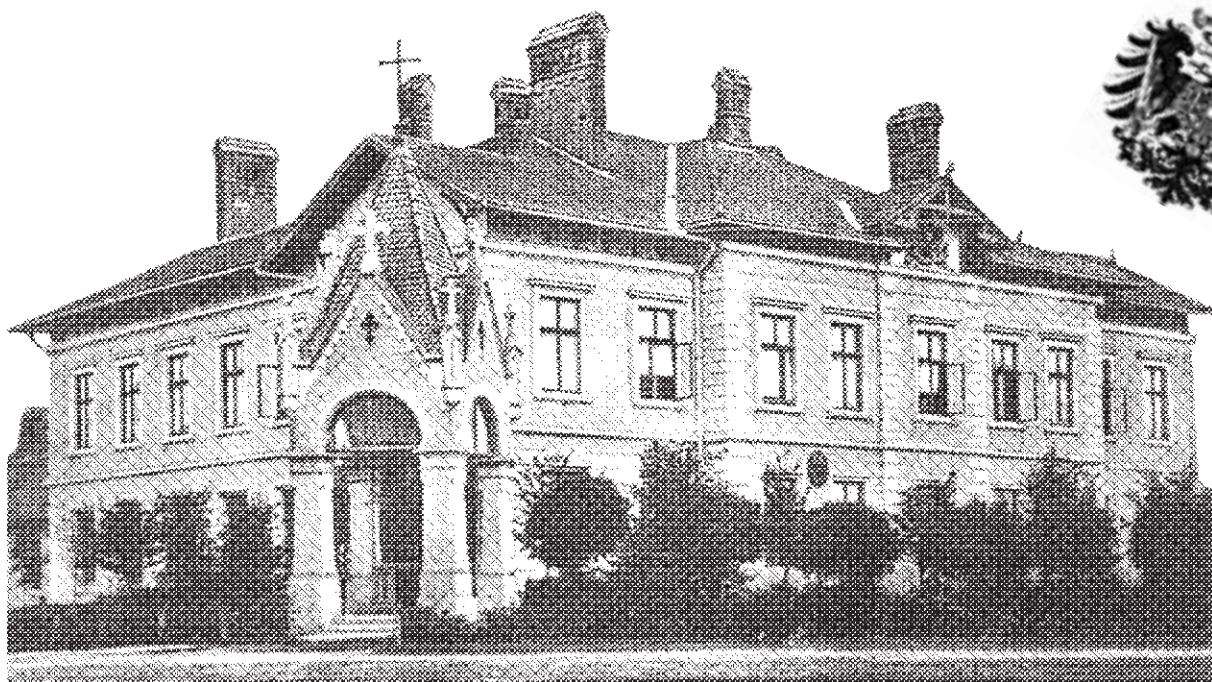

Калуш, уісарсько-королівський суд, 1900-мі

Заболотів, цесарсько-королівський суд, 1900-ті

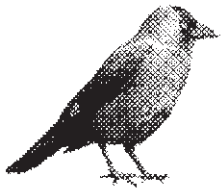

В шинку «Храмовий чорт» сиділи біля одного стола Немирич, Скоропад, Ярвич і розмовляли про відносини в «Народній силі».

Найкращий досвід і великий запас заміток у цій справі мав Наум Ярвич. Він мало ходив на забави, мало говорив, зате бачив багато і тепер в колі друзів ділився думками з цього приводу. Говорив про становище товаришів по праці:

– Один з наших товаришів, той, «ліпшої марки», має звичай набирати наборг всього, що тільки дається: почавши від килимів, скінчивши на цигарках, але не платить, бо не має чим. Старшу дитину не має змоги віддавати до школи, зате цілими днями влітку і зимою гонить її за борошном, півмилі за тютюном, все наборг. Навіть у циркульника голиться і стрижеється наборг. Якось продав одному з наших

б а н к о в е ц ь
в а п к о в е с ь

писарів ровер за 100 крон. Взяв гроші, а ровер мав відіслати. Того самого дня взяв він ровер і продав іншому за 50 крон. Писар мусив мовчати, бо той, що продав йому ровер, – його начальник.

Ще інші способи рятунку в біді для багатьох з нас – це лихварі. Кожний з них вже чекає в дні виплати під брамою. «Негоціант» дає щомісяця для святого спокою лева чи два на цигарки, на вино. Так дає протягом багатьох років, борг стоїть цілий, а 50 проц. стягнуто при виплаті. Про цих лихварів ходять всякі анекдоти. «Як пан Піпілевич потребував грошей, то він знав, де Гандель сидить. Пішов аж на десятку вулицю, потрудився аж на третій поверх, про здоров'я жінку запитав, з найменшою дитиною побалакав, а як лише взяв гроші, то все забув. Ну-у, як той кіт має тепер прийти до цього мішка?»

Є деякі, що пробують іншого способу. Ідуть до інших товариств в комітети, в дирекцію або й на вечірні години. Допомагали собі при грошових справах доти, доки не викрилося. Про одного такого директора появилася в газеті

стаття «Дефравдація 10000 крон!». Бідак облітав до ночі всі кіоски в місті і викупив цілий тираж. Потім пустився він на такий спосіб: дав до часописів оголошення, що здоровий, пристойний мужчина в силі віку бажає познайомитися з панною або бездітною жінкою. На це дістав шістдесят листів. Розуміється, «до вимоги». Ті жіночі листи... Але про них колись іншим разом.

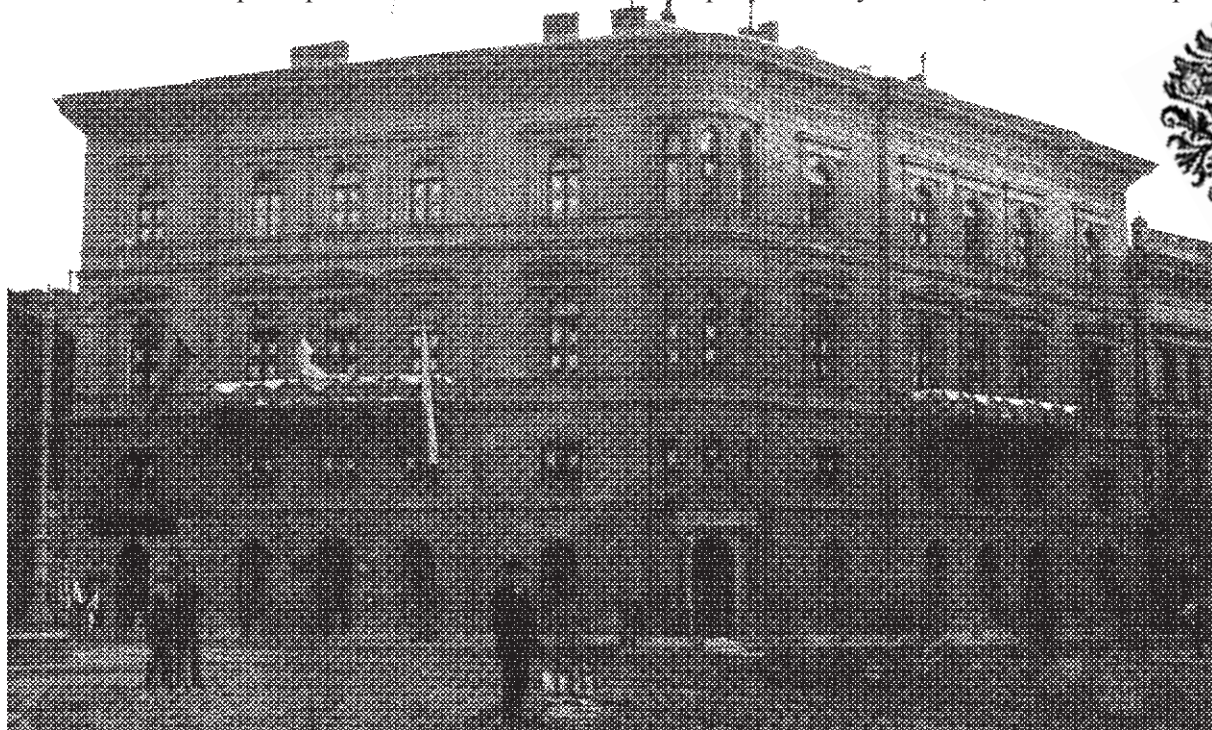
– Що ж зробили б ви в тім разі, – спитав я нашого товариша, – коли така дівчина чи жінка довідалася б, що ви жонаті, і зажадала повернення своїх грошей?

На се відповів він:

– Коротка справа. Я загрозив би, що зроблю скандал і виявлю, що вона мала зносини зі мною.

Ярвич сьорбнув ковток вина і говорив далі:

– Так більш-менш зараджують лихові старші, а тепер перейдімо до молодших. Ця наша братія так само, як і старша, ділиться на дві категорії: на багатих і бідних. Всі працюють в «патріотичних» установах, з тією тільки різ-

ницею, що одні, почавши від писаря, маніпулянта і дійшовши до найстарших урядовців, грабують постійно цілими літами своїх батьків і живуть на ласці своєї чи жінчиної родини, інші, що не мають заможних батьків, ні рідні, промишляють, як уміють.

– Прошу вас, – перебив Немирич, – чи дирекція нічого про це не знає? Як вона дивиться на такі речі?

– Дирекція дбає передовсім про себе, потім звертає тільки увагу на те, щоб ми якнайбільше працювали. Це зовсім природно. Всякі сентиментальні мрії, що котра-небудь дирекція думає над долею службовця, це така правда, як плач Марії-Терези при розподілі Польщі.

Головний директор «Народної сили» якось сказав, щоб дали йому відомість на заробіток працівників банку. Взявся за голову, лють охопила його, коли побачив, що багато службовців після вирахувань дістає на руки ледве по кільканадцять крон, а деякі повинні навіть доплачувати до каси. Закликав їх до себе, вилаяв і... звільнив з роботи. Інші, кого обминуло лихо, взяли собі ту науку до голови, і кожний шукав способу. Одні беруть книги на стокількадесят левів з виплатою по частинах і продають їх зараз же

за 20-30 левів в антикварнях, інші не платять за харчі і втікають від одної господині до другої – вночі крізь вікно. Деякі з господинь приходять зі скаргою до дирекції, тоді зачинаються протоколи, стягання боргів з платні. Інші взяли з цього науку і йдуть на столування до возних. Зразу за готівку, потім наборг. Возні не можуть скаржитись, бо дирекція заборонила їм кредитувати. Інші набирають сніданки на нову монету, а в книжці записують на стару, тобто наполовину менше, продають поштові марки, книжки, а ще інші обманюють старших товаришів на поручительських підписах. Жертви не оглядають божого світу, літерати замлівають далі на борщі і мамалізі, а добродушні товариші сплачують кондикти. Найбільше кондиктів сплачують наші за тих товаришів, що покинули банк і пішли на державну службу або на самостійні становища. «Ми з людей робимо панів, а вони з нас жебраків», – кажуть поручителі. Так бідаки натягають бідаків, а установа розвивається. Зверху український «патріотизм», «народна сила», а всередині свій свого грабує і закидає йому петлю на шию. Деякий зараджує собі ще тим способом: має товариша поза «Народною силою», той ніби хворіє, наш дає йому книжечку «Каси хворих», потім підробляє підпис секретаря на лікарській довідці, й обидва діляться підмогою. Минулого місяця один учень покидав «Народну силу» і мав повернутись на село та приготуватися до ма-

тури. Обчислив платню: не вистачає на покриття довгів, ні на дорогу. Пише заяву до дирекції, просить «звільнити» його від праці й уділити «ласкаво» якусь плату за надурочні години роботи «на купівлю книжок до науки». Кличе його секретар і питає, скільки будуть коштувати ті книжки.

– Тридцять крон, – відповів учень.

– Принесіть ті книжки разом з рахунком, то виплатимо вам.

Повертається учень до секретаря з книгарським посильним і двигає півкопи книжок на шнурі. Секретар підписує ордер до каси, посильний бере 30 крон, виходить, віддає в сінях учневі 26 крон, собі за труд бере 4 крони і повертається з книжками до книгарні.

Недавно пішла чутка, що один товариш заходив на вечерю до ресторану в парку все тоді, коли було багато відвідувачів. Повечерявши як слід, все забував заплатити і виходив, аж якось прищупнули його кельнери, потурбували, віддали в поліцію, і справа опинилася в суді. «Не знаєте, чому пиво в парку?» – питають його тепер товариші. Він червоніє, мовчить або буркне щось у відповідь, а ті допікають його цілими днями, ніби їх хто найняв.

Не кожний може взятися до котрого-небудь з цих способів. Багато є таких, що воліють крайню нужду, ніж пробувати нечесної дороги. Знаєте, що для одного старшого товариша зробили ми недавно складку, крім того, для двох молодших підписали позику. Інші порадилися, між собою і випросили у старших, щоб ті робили дві відомості: одну дійсну, з відчисленнями для каси, другу без них – для дирекції. Згодом головний директор зажадав знов відомість, переглянув її і всміхнувся: «О, наука не пішла в ліс! Прогнали ми кількох, для яких плата була замала і не могли вижити з неї, а тепер аж любо дивитися! Чому ці не нарікають, чому для них вистачає!?»

Один нещасний мав у нас сорок крон платні і, розуміється, не міг вижити з неї. Два роки тому ще вистачало йому, але в міру того як зростала дорожнеча, він влазив у борги. Одного вечора купив за дві шістки квиток на концерт в музичному товаристві. На вікні за занавіскою стояла склянка. Пригадав собі, що дома нема чим напитися води, і вкрав склянку. З того часу настала в ньому зміна. Крадіжка отруїла його, він звик до неї. В хаті найшлися згодом рушник і лампа. Час від часу він приносив вечо-

рами поліна під полою. В кафе стягнув парасольку, відтяв ручку і наклав іншу, щоб змінити вигляд. Іншого разу заміняв свій старий капелюх на новий і вкрав калози. Тими дрібницями не врятував себе. Працював у ліквідації в касі. Висіло там кілька бляшаних коробок на добродійні цілі. Часто приходив сам працювати на вечірні години – начальник і директор ставили його всім іншим за приклад, а він «інкасував» з патріотичних коробок. Від каси відділяли його лише поручні заввишки в пояс, а столик касира з підручною касою стояв напроти його стола. Та каса містилася в дерев'яній скриньці і в години праці була відкрита. Були там всякі монети і банкноти. Спокуса близька, біда ще ближче. Він не спав ночами, качався з боку на бік, в закутинах мозку точилася думка, як черв'як.

Нарешті знайшов спосіб: намастити клеєм кінець лінійки і, як касир вийде, витягнути на ній банкнот. Каса замикається вечором, касир

міг помилково виплатити стороні забагато, всяке підозріння виключене, одна-дві десятки можуть порятувати чоловіка. Після обіду зустрів знайомого чиновника з провінції. Той дав йому сто крон і просив, щоб заплатив за нього векселеву рату в «Народній силі». Наш брат виставив на другий день асигнацію на 100 крон, провів у книгах, викреслив рату, а гроші сховав у кишеню. Контрольна комісія тричі сліпала, шукала і не могла знайти. Класичний вислів касира: «Побрана готівка не вплинула до каси», – перейшов потім в анекдот. Справа виявилася щойно недавно, через дев'ять місяців, але на прохання рідні винного та його жінки дирекція справу закрила і вистаралася для нього посаду в іншій фінансовій інституції.

В гіпотечному відділі був студент-юрист, «світило», як називали його, хороший працівник; начальник і директор ставили його всім іншим за приклад, а він вечорами записував у штемпельну книгу зі сплачених скриптів колишніх боржників, фальшував підпис ревідента і на другий день одержував з каси штемплі¹. Потім продавав ті штемплі, частину грошей брав на свої потреби, а решту складав на ощадну книжку. Так робив з півтора року і робив би й далі, аж один з директорів почав переглядати річний звіт і кинулося

йому в вічі, що в попередні роки сума виплачених позичок була більше-менше схожа з останнім роком. Штемплеві видатки дуже відрізнялись. Поволі викрилася останніми днями планова, постійна крадіжка на суму близько 10 000 крон. «Світила і візця персоналу» покликали до дирекції, і він признався. Передав ощадну книжечку на дві тисячі, на решту підписав зобов'язання і буде сплачувати ратами. Від'їхав недавно на провінцію, дирекція переписується з ним і держить справу в тайні, *«щоб молодому чоловікові не псувати кар'єри і майбутнього»*.

Недавно стався ще третій цікавий факт. В одній фінансовій установі один з протегованих службовців украв кількадесят тисяч. Польські газети написали про цей факт, а наш орган став на захист злодія.

– Прошу вас, – спитав Немирич, – чи то все, що ви нам тут розповіли?

– Ні, це лише невеличкі спостереження над життям наших службовців.

– А чи є який-небудь спосіб поліпшити це життя?

– Ні, на це нема тепер ніякого способу, ніякої ради, ніякої дороги, і всякий крок нині не довів би до успіху.

Немирич запитав:

– Як ви ставитесь до тих всіх проявів життя, які спостерігаєте у своїй мандрівці?

– Все з любов'ю.

– Дивна ви людина, – додав Скоропад.

Ярвич розпрощався і пішов.

Обидва товариші стояли і дивилися на нього.

Ішов похилений, задуманий. Дивне враження справляла ця постать. Скоропад торкнув Немирича за плече.

– Дивись, куди повернув, адже ж він там не мешкає.

Товариші пішли за ним. Наступав вечір. В парку біля притулку сліпих заглянув останній промінь, продирався крізь верхів'яття старого клена, падав на бік альтанки, покритої диким виноградом. Табунці комарів грали ще в тому промінні, їх крильця мінилися золотою порошиною.

Ярвич стояв у парку коло альтанки і дивився на танок комарів у промінні заходу.

¹ Тут у значенні марки.

Михайло Яцків. В лабетах (Танець тіней).
– Дніпро, Київ, 1973. – С. 221-226.

Львів, вул. Городоцька, 1900-ті

*П*оволі розвіялася густа холодна паморока, що досвіта була залягла над Бориславом. Герман Гольдкремер випив каву, засів до бюрка і добув величезну рахункову книжку, щоби позводити рахунки за весь тиждень. Але сонце лило до світлиці таку повільну світла; поранній холод і глухий, віддалений гамір робучого люду – все те лоскотало його змисли, та zarazом обезсилувало, усипляло їх. Організм, розстроений вчорашньою їздою і домашніми клопотами, почув якусь хвилеву відразу до тої в полотно оправленої книжки, і до цифер, що в ній п'ялися величезними стовпами, і до пера з вирізуваною кістяною ручкою,

ф а б р и к а н т
f a b r y k a n t

– йому стало так якось солодко, ні одна думка не ворухилася, тільки віддих правильно підіймав груди. Він спер голову на долоню, і хоч не був зовсім із людей замислених, склепних багато розважати (таких людей загалом між жидами дуже мало), – то прецінь тепер, перший раз після довгих-довгих літ, нестямився і пустив волю всім вражінням свого життя – віджити в пам'яті, перейти живо, наглядно поперед свої духові очі...

Перед його очима промайнули тяжкою хмарию перші літа його молодості. Страшна бідність та недоля, що стрітила його при першій виступі на світ, і досі проймає його холодом, дрежею. Хоч і як не раз йому прикре буває теперішнє життя, однако ж він ніколи не бажав і не буде бажати, щоб вернулися йому молоді літа. Ні! Ті молоді літа висіли якимсь важким прокляттям над його головою: прокляттям

нужди, що заглушувала в першій зароді гарні й добрі здібності його душі. Не раз чув він те прокляття в хвилях своїх найбільших спекуляційних удач, не раз мара давньої нужди затруювала йому найбільшу радість, досипала гірчиці-полину в солодкі напої багатства й розкоші.

І досі він живо нагадує ту напіврозвалену, підгнилу, вогку, нехарну й занедбану хатку на Лану в Дрогобичі, в котрій побачив світ. Стояла вона над самим потоком, напротив старої і ще відразливішої гарбарні, відки щотижня два струпуваті, каправоокі робітники виносили ношіями спотребований і переквашений луб, котрий на всю пересторону ширив кислий, задушливий, убійний сопух. Побіч хати його матері стояло багато інших, подібних. Усі були скопичені так густо, дах у кожної був такий нерівний, перегнилий та пошарпаний, що ціла тота пересторона подобала радше на одну

нужденну руїну, на одну велику купу сміття, плюгавства, гнилого дилиння та шмаття, як на людське житло. І повітря тут раз у раз таке затхле, що сонце сумрачно якомось світило крізь шпари в стінах і дахах до середини хат, а зараза, бачилось, тут плодилася і відси розходилася на десять миль довкола. В кожній із тих хаток жило по кілька родин, т. є. по кілька сварливих, лінивих і до крайності нехлюйних жидівок, а кругом кожної роїлося, пишало та верещало бодай по п'ятеро дробини-жиденят. Мужчини, руді пейсаті жиди, рідко коли зазирали сюди, найбільше раз на тиждень, у п'ятницю вечором, аби перешабасувати. Були то по більшій часті капцани-міхоноси, мінйали, шматярі, кістярі та бог знає які ще зарібники. Деякі пробували в місті раз на раз, інші бували тут лише дуже рідко. Перші воліли не раз переспати де-будь у шинку на лавці, в корчах під голим небом, на холоді, аби не дихати густим нездоровим сопу-

хом та не слухати крику, сварки й оглушливого гамору баб та бахурів.

І Германова мати була не ліпша, коли й не гірша від інших. Хоть іще молода жінка – всього могло їй бути 20, а най 22 роки – то проте вона вже, так сказати, вросла, встрягла в той тип жидівок, так звичайний по наших місточках, на вироблення якого складається і погане нездорове помешкання, і занедбане виховання, і цілковита недостача людської освіти, і передчасне замужжя, і лінивість, і сотки інших причин. Герман не пригадує собі, щоб бачив її коли оживленою, свіжою, веселою, пристроєною, хоть на її лиці видні були сліди якої-такої краси. Лице, колись кругле та рум'яне, пожовкло, згризене брудом і нуждою, обвисло вдоліну, мов порожній мішок: губи, давніше повні, рум'яні і різко викроєні, посиніли, віддулися, очі помутніли, скаправіли. Чотирнадцять літ відроду вона вийшла за муж, по трьох літах

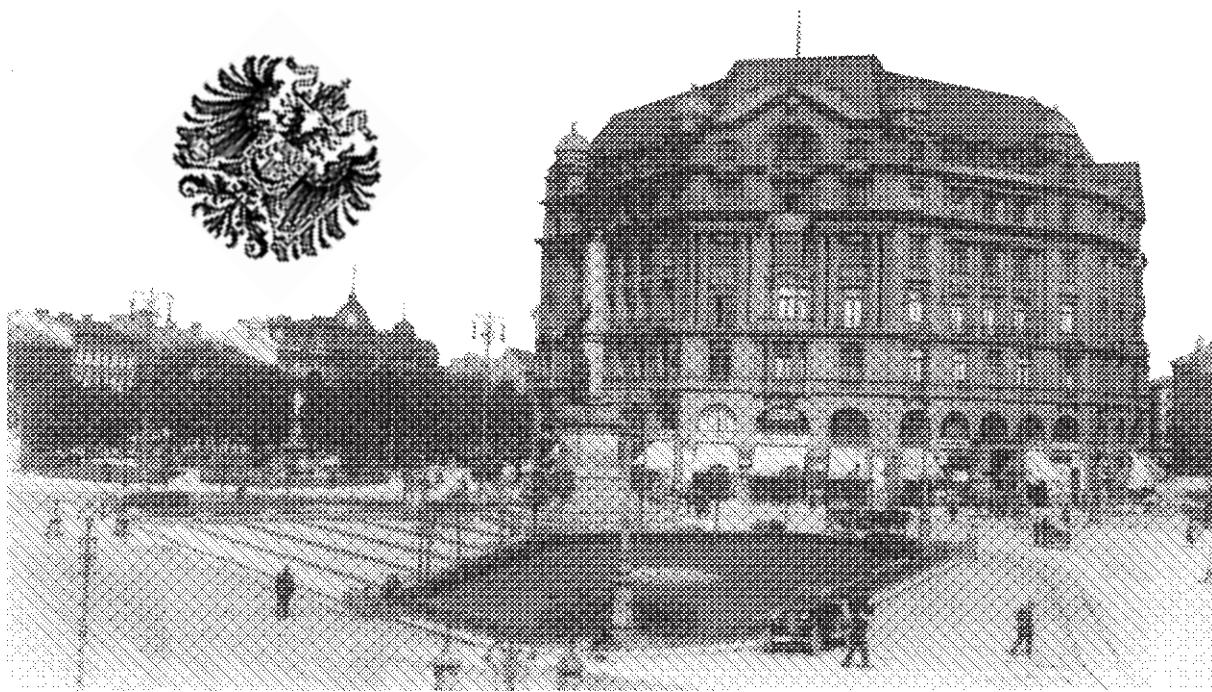
Львів, пл. краківська (пл. князя ярослава осмомисла), 1890-ті

розвелася з чоловіком, котрий не хотів її довше при собі держати й годувати. Старшого сина він узяв із собою бог знає куди, – він був мініяло і їздив однокінкою по селах, промінюючи голки, дзеркальця, шила та всяку господарську подріб за платянки; молодший, Герман, лишився при матері. Йому було тоді півтора року, коли його родичі розійшлися, – він не з’явив ні вітця, ні старшого брата, а пізніше випадком довідався, що оба серед чистого поля померли на холеру, де їх знайшли аж десь за тиждень коло трупа коня. Взагалі, ростучи в такій пагубній і нездоровій атмосфері, він розвивався дуже поволі і тупо, хорував часто, і найдавніше вражіння, яке застрягло йому в пам’яті, то його грубий животик, у який часто штуркали його інші жидики, мов у бубон. Дитинячі забави серед череди голих, завалих, брудних дітей пригадуються йому неясно, мов крізь сон. Діти бігають довкола тісного подвір’я поміж двома хатами, побравши за руки, і верещать щосили, – бігають, доки їм світ не закрутиться, а тоді покотом падають на землю. А ні, то бродять по калюжах, талапають-

ся, мов купа жаб, у гнилій, гарбарським лубом начорно зафарбованій воді потоку, полохаючи величезних довгохвостих щурів, що бігають їм попід ноги до своїх ям. Виразно нагадує Герман, як не раз качався з іншими жиденятами долі берегом у потік і як старші жиди, стоячи на мості, реготалися до розпуку з його грубого буро-синього животика, до котрого, мов два патички, причіплені були худі, довгі ноженята. Ще глибше вбилися йому в пам’ять нічліги в тіснім, поганім закамарку, разом з десятком таких, як він, дитинят, – ті ночі, проведені на вогкій, сирій підлозі, на соломі, що навпів перегнила та кишіла черв’яками і бог зна яким гидом; ті страшні ночі, заглушувані сміхом і плачем дітей, штурканням, бійкою та криком жидівок; ті безконечні ночі, котрі він проводив, скулений у клубок від холоду, після котрих уставав рано, горючий і червоний по всім тілі. Ох, ті страшні ночі дитинячих літ, що іншим світять до пізньої старості ангельськими усміхами та поцілуями матері, тишею та втіхою, першим і посліднім щастям життя, – йому вони були

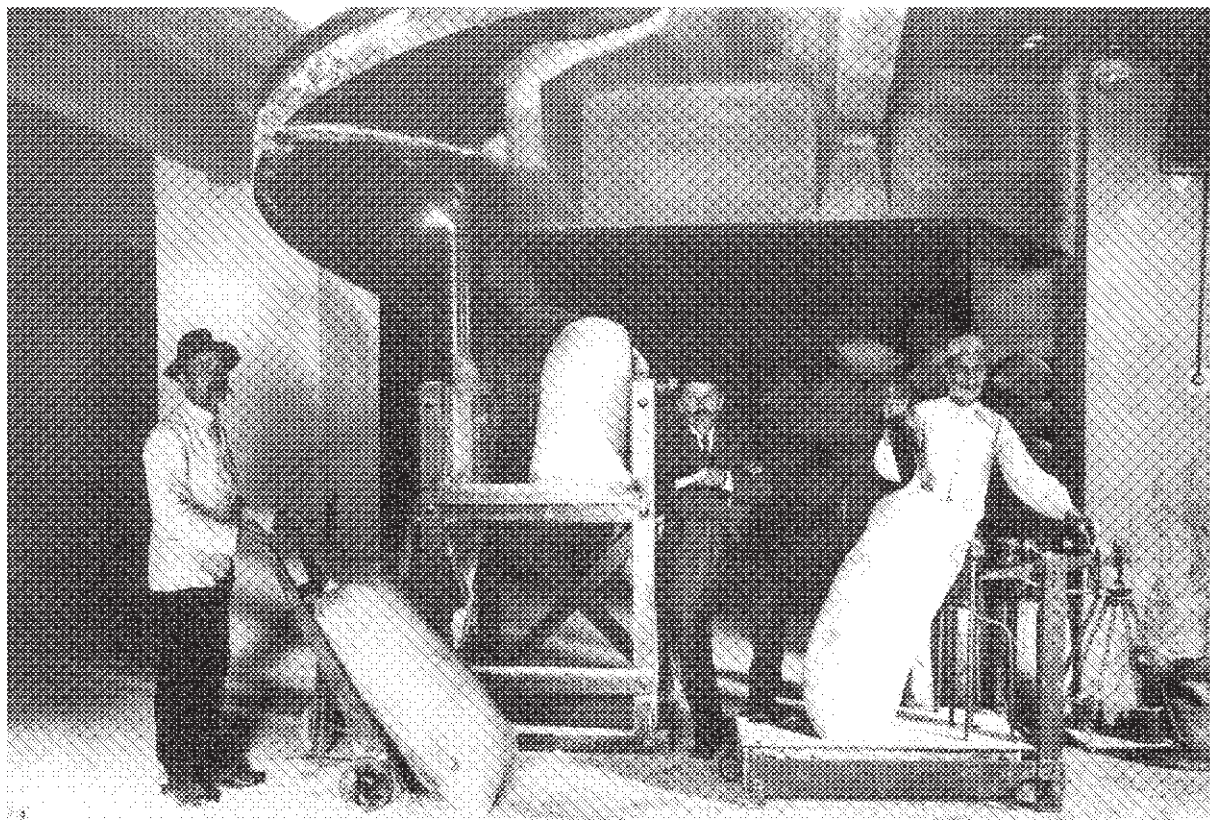
львів, пл. маф’ярка (пл. адама міукєвіца), 1900-ті

першим і найтяжчим пеклом! Його вони до старості пекли й морозили; сама гадка про них запирала йому дух у груді, наповнювала його відразою, глухою, смертельною ненавистю до всього, що бідне, обдерте, нужденне, повалене в багно, придавлене нещастям. Він сам не знав, яка тому причина, не знав, що така молодість у кождім мусить притупити нерви, заглушити голову до тої степені, що нещастя і плач іншого не зможуть його порушити, що вид нужди збудить у нім тільки обридження, але не милосердя. Впрочім, Герман Гольдкремер ніколи й не думав про те, не старався розбирати причини свого поступовання, а коли не раз бідні, покривджені ріпниці з нужденними лицами, в лахах, просяклих кип'ячкою, плакали перед ним, допоминаючися повної плати, він сплював, відвертався і велів слугі викидати їх за двері.

Свою матір він нагадує, як, бувало, цілими днями сидить під хатою з панчохою та клубком у руках та репетує хриплим голосом усяку погань, аби перекричати котру-будь із своїх сусідок, котрій нині прийшла охота з нею зчепитися. Панчоха в її руці дуже поволі поступала наперед, хоть на перший погляд могло здаватися, що вона плете ненастанно. Не раз цілими місяцями вона носила ту саму панчохою і той сам клубок, поки панчоха, ще недокінчена, і клубок, ще недоплетений, не набирали такої барви, як усе довкола – брудно-сірої. Не раз вона довго гналася за деяким жидиком, що допік їй яким острим словом, – чалапкала по баюрі розхристанта, задихана, охрипла, посиніла з лютої, – а допавши бідного бахура, хапала за волосся бухала без милосердя межі плечі, доки дитинище не впало на землю. Не раз і Германові діставалося від неї, і то дуже прикро. Вона була,

Львів, млин, 1900-ті

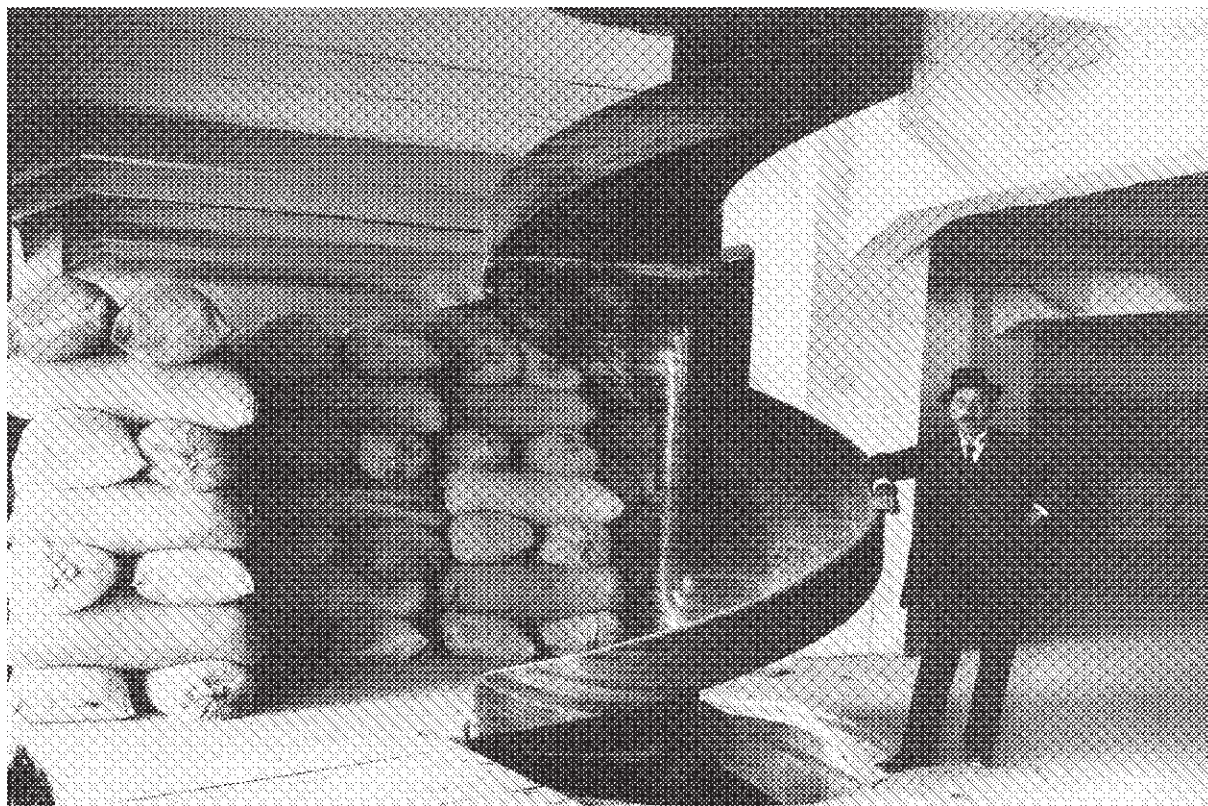

як усі ліниві та бідні, дуже вразлива і люта, а в пересерді не перебирала, кого б'є, чим і куди. Герман добре тямить, як раз мати потягла його патиком так сильно по голові, що повалився на землю, облитий кров'ю. Чим жила його мати, з чого удержувала себе й його, того Герман не знав. Знав тільки, що хата, в якій вони сиділи, не їх, а наймлена, – та й ще пригадує собі високого, грубого сивобородого жида, що не раз приходив, кричав на його матір, що така розхристана, і брав її з собою. Часто вечорами і сама мати виходила кудись і не вертала аж над раном.

Таке було життя майбутнього мільонера Германа Гольдкремера аж до десятого року. Правда, ростом і подобою він подобав на семилітка, та й то лихо розвиненого. Сили і живості дитячої у нього не було. В ту пору він зачав набирати смаку до лінивства і часто сидів-туманів ціли-

ми днями на лавці в хаті, хочь мати гнала його на місто продавати сірники хлопам або займатися яким іншим зарібком, як інші жидики.

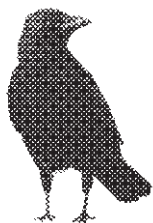
Іван Франко. Воа constrictor. Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 22. – С. 111-115.

*М*инуло декілька місяців. У Бориславі знов починався оживлений рух. По десятилітній «нафтовій гарячці», що якийсь час почала вже була притихати, почалася воскова гарячка. Бориславська нафта стратила деякі ринки на заході, виперта звідси американською; Угорщина включила у себе галицьку рафіновану нафту і, побудувавши свої рафінерії, брала з Галичини лише сирівець. Доходили чутки про величезні нафтові джерела за Кавказом і про те, що спілка заграничних капіталістів робить величезні приготування до експлуатації тих джерел на таку скалу, про яку досі не марив ніхто ані в Європі, ані в Америці. Галицькі нафтярі похнюпилися і не ждали собі добра від такої кон'єктури, обмежували продукцію, боячися краху. Але віск земний не мав конкуренції. Завдяки працям бельгійського хіміка Ван-Гехта, спосіб його чищення і приготування для фабрикації свічок був удосконалений, і віск пішов угору. Германові Гольдкремерові пощастило заcontractувати Ван-Гехта на директора для великої рафінерії воску, яку він

і н ж е н е р

і н з е н е р

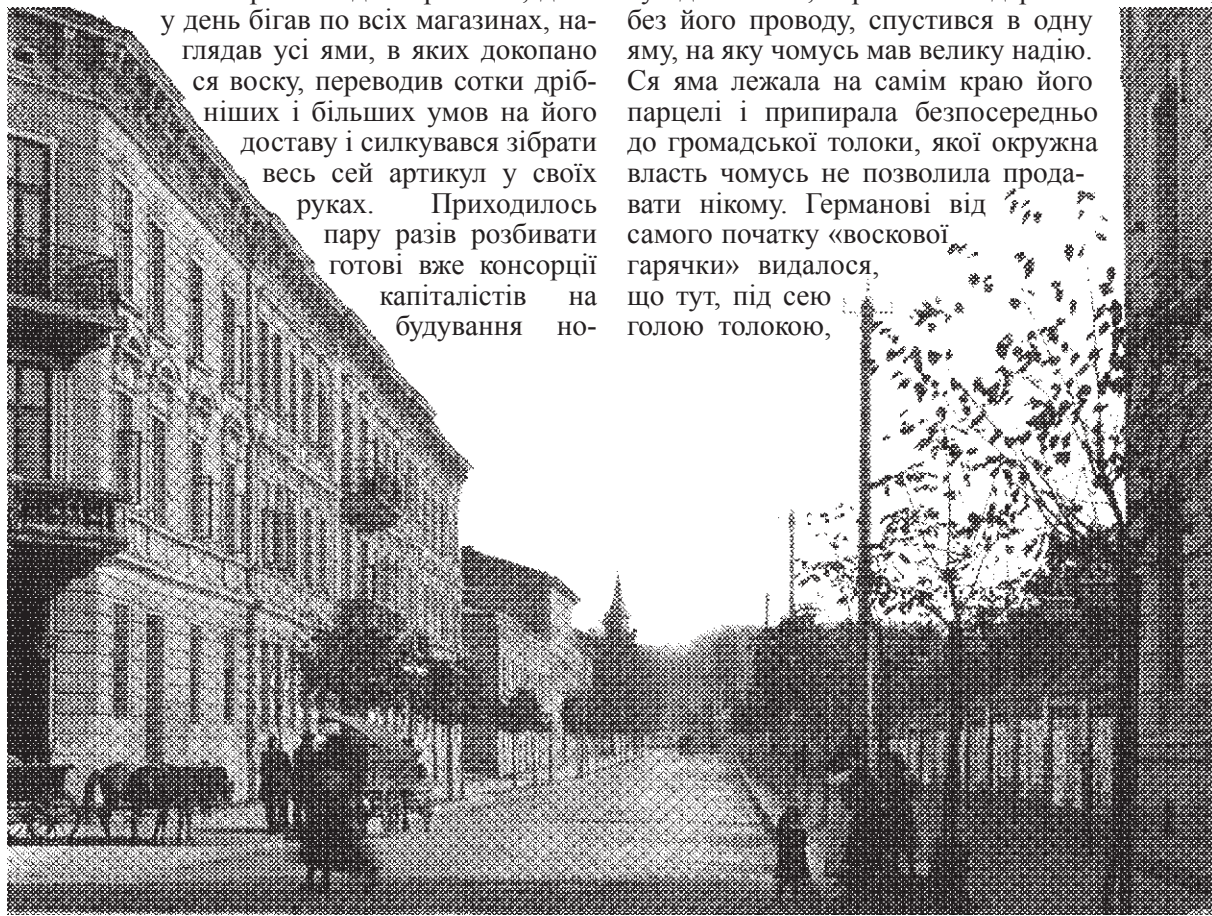
збудував біля Дрогобича, і він розпочав фабрикацію сього нового товару на великі розміри.

Йому вдалося закупити в Бориславі значні засоби сирого воску в тих магазинах, де він лежав без ужитку; закупив їх у недогадливих нафтярів по дуже низькій ціні і пустив свою фабрику в рух. Товар пішов, над сподівання, добре, замовлень приходило чимраз більше, і з Німеччини, де якась велика спілка капіталістів заходилася увільнити німецький торговий ринок з-під американської переваги, і з Росії. Ходило тепер о можливе збільшення власної продукції воску та о можливо дешеве закупавання його у інших фірм, поки ціна сирівцю не підскачить, і тут Герман розвинув діяльність з тою енергією, яка характеризувала його за молодших літ. Він перенісся до Борислава, день

у день бігав по всіх магазинах, наглядая усі ями, в яких докопанося воску, переводив сотки дрібніших і більших умов на його доставу і силкувався зібрати весь сей артикул у своїх руках. Приходилося пару разів розбивати готові вже консорції капіталістів на будування но-

вих рафінерій, приходилось перетягати на свій бік, навіть приймати до спілки з собою деяких властивців, що в своїх ямах натрапили на значніші воскові жили, а при тім треба було дбати про скорий транспорт матеріалу і про тисячні дрібниці, які надавав сам хід роботи. Герман постарчав усьому, був скрізь, де насувалася якась трудність, і ще знаходив час лазити особисто по ямах та досліджувати при допомозі спеціаліста-геолога, спровадженого зі Львова, де би можна надіятися багатших покладів воску. В тій ненастанній біганині, в тім напруженні всіх своїх духових і фізичних сил він почував те задоволення, що одно може заповнити життя живим змістом і дати йому змісл і тему.

Одного дня, коли «пан інженер» уже виїхав був до Львова, Герман не видержав і вже сам, без його проводу, спустився в одну яму, на яку чомусь мав велику надію. Ся яма лежала на самім краю його парцелі і припирала безпосередньо до громадської толоки, якої окружна власть чомусь не дозволила продавати нікому. Германові від самого початку «воскової гарячки» видалося, що тут, під сею голою толокою,

Львів, вул. пекарська, 1900-ті

декуди зовсім лисою, а декуди в видолинках порослою тернами та песьюю травою, – тут, унизу, мусять лежати багаті скарби, які природа заздрісно ховає від людського ока. Він велів копати яму так близько своєї границі, як тільки дозволяв урядовий припис, і стратив на ту саму яму, доведену до 80 сажнів, уже кільканадцять тисяч, але досі зовсім безплідно. Та Герман не тратив надії і отсе другий чи третій раз надів на себе ріпницьку блузу і велів спустити себе помалу вниз, по дорозі скрізь обмацуючи цямрини, чи де не загнулися під напором воску, нюхаючи на всі боки, стукаючи та гукаючи, чи не почує щось такого, що навело б його на щасливий слід. Та ні, яма була глуха й німа, не давала ніякого знаку. Ось Герман уже опинився на дні і, важко дишучи, почав лампкою освічувати, шпортати та обнюхувати стіни. В ушах його шуміло – знак, що воздух у ямі був спертий. Та ні, не те лишень! Звідкись очевидно віяло холодним газом! Мав би се бути який знак? Герман ще раз похилився до стіни, з якої йшов той газ, ще раз наблизив до неї лампу і побачив у ній тоненьку, як нитка, розсілину, що зигзакуватою лінією скісно бігла знизу вгору і губилася в пільмі. Він притулився до

тої розсілини і почув зовсім виразно: дме з неї вонючий дух! То не нафта, бо та давно проламала би стіну і бухнула би в яму. Се тверде тіло – очевидно, віск! Се той скарб, якого він шукав і який дасть йому нову силу. Він аж захлипав зі зворушення і подзвонив, аби тягли його вгору. А коли його витягли наверх, він був увесь задиханий, аж душився, і не міг сказати ані слова. Робітники, що працювали при корбї, підхопили його запідруки, відв'язали від линви і хопилися натирати його водою, думаючи, що він умліває від задухи, але Герман, ще не можучи встати з землі, затріпав руками й ногами.

– Ні, ні, мені нічого! – скрикнув він уриваним голосом. – Біжіть кличте мені обер... оберштайгера! Живо! Живо!

Не минуло півгодини, а вже Герман був по нараді з оберштайгером. Та й що було тут нараджуватися? Герман ані слухати не хотів скептичних уваг оберштайгера, що там, у тій ямі, нема ані сліду воску, що поклад глини, який там надибано, по всім геологічним познам виключає віск (се вже оберштайгер повторяв фрази пана інженера) і що се буде ще одна даремна робота. Герман лиш руками тріпав на таке балакання.

– Що ви плетете! Що плетете! – кричав він.
– Я вам кажу, зараз робіть штольню в тій стіні, що до толоки!

Зараз робіть. Там віск – чути газ, що віє з розсілини! Там віск, багато воску, будете бачити!

– Про мене! – відповів оберштайгер, похитавши головою. – Але се не наш терен.

– Що вас то обходить? – закричав нетерпеливо Герман. – Хто вас про те питає? Ви робіть, що вам кажу, а тереном не турбуйтеся. То вже моє діло.

І за дальшої півгодини вже над ямою цюкали теслі, роблячи цямрини до штольні, а в глибині працювали оберштайгер і два робітники, прорубуючи в глинястій стіні простору позему печеру. Ледве пройшли отак два сажні, в печері показався віск – мало сказано, по відлупанню глиняної брили, одної, другої, третьої, вся дальша стінка зажовтілася, показалася одностайною верствою воску, якої грубості ані глибини не було можна дошукатися.

Герман так і знав. Він досі, не обідавши, ждав біля ями, не скидаючи з себе гірничої блузи, надітої поверх його звичайного убрання. Скоро почувся знак, що докопалися до воску, він велів спустити себе знов на місце праці. Опинившись на дні ями, він зараз скочив у штольню і, схиляючися в ній до половини, коли робітники ще вбивали остатні бруси в шпуги повкопуваних стовпів, побіг на світло,

що горіло при кінці штольні. Тут був оберштайгер ще з одним ямарем і обчищували від глини решту воскової стіни. Герман аж скрикнув з радості.

– А що, не казав я? Не моя правда? – мовив він радісно, оглядаючи воскову брилу, відкриту в маленькій частині, що визирала з глини, мов зеленкувата скеля, мармуркована темно-жовтими жилками. Він доторкався до неї пальцями, що застрягали в м'який віск, обнюхував її, цмокав раз по разу, мовби хотів сказати: нівроку тобі! Потім узяв довгий сталевий прут, що стояв у куті штольні, і рішучим рухом руки застромив його в воскову брилу, але півтораметровий прут потонув у восковій масі увесь, і Герман силкувався ввіпхати за ним ще й свою руку аж до ліктя, але твердої глинки чи опоки годі було домацатися.

– А що, бачите? – знов з тріумфом промовив Герман, обертаючися до оберштайгера. – Бачили коли таку жилку?

– Гратулюємо, гратулюємо! – мовив оберштайгер, стискаючи подану Германом долоню. І інші робітники наблизилися до нього.

– Дай вам боже щасливо, пане Герман! Бог вам то дав за ваше добре серце.

– Богу дякувати! – відповів Герман, здіймаючи капелюх із голови. – Та й вам усім спасибі за роботу!

І Герман видобув із-за пазухи шкіряну теку і дав оберштайгерові 20, а обом робітникам по 10 ринських на руки.

– Се вам тим часом, – сказав він. – Тільки прошу вас, мої любі, не розголошуйте якийсь час нікому, що ми тут знайшли. Знаєте, у нас люди завидющі. А є й такі, що собі тим не може, але рад іншому пошкодити. Прошу вас, заховайте се втайні. Я платитиму вам потрійну платню за щоденну працю в шахті, а потому, дасть бог заробити на ній, то будьте певні, я вам сього не забуду.

Робітники, раді так несподіваній щедрості Германа і його обіцянкам, кланялися і прирікали мовчати, а Герман велів при собі вилупати першу брилу воску, велів подати її в відро і з нею разом велів тягти себе наверх.

Германові надії оправдалися вповні, ще й над сподівання. Воскова жила, чи матка, як

звали її ріпники, сказалася нечувано великою і багатою. Завглибшки мало не на два сажні, вона тяглася вишир і в довжину невідомо як далеко, розгалужувалася, заповняла глибші видолінки в опоці, то знов розбігалася тонкими жилками в різні боки, до інших подібних маток. По вичерпанню головної жили, що дала пару тисяч сотнарів воску, Герман велів гнати штольні за ходом тих менших жил. І тут йому щастило: очевидно, випадок напровадив його на один із центрів воскових покладів.

От тепер пішла його фабрика! В ямі і в її бокових штольнях працювало щодень по 20, далі по 30 і по 50 робітників, в міру того як розширювся простір, зайнятий штольнями під землею. І на Германовім ґрунті знайдено воскові жили, хоч не такі багаті, як на громадській толоці. День у день десятки возів, навантажених здоровими, в форму бочок витисненими брилами воску, тяглися з Борислава до фабрики, а з лісів і з Дрогобича везли терті ялиці та дубові стовпи на цямрини нових штолень.

Львів, сзутішеский парк, 1900-ті

А Германові конкуренти аж вилися з зависті над його фортуною. Вони зразу й не завважили нічого, бо Германові робітники справді держали язика за зубами; але швидко почали бігати глухі чутки, що Герман знайшов незвичайно багату воскову матку і бере з неї тисячі сотнарів воску, Пішли розмови і сплетні, головню, коли нові слухи донесли, що та нечувана матка знайдена не на Германовім ґрунті, а на громадській толоці. Зараз полетіли доноси до староства в Дрогобичі, але тут мало що зискали: Герман давно вже виєднав собі у старостві дозвіл копати штольні під громадською толокою, не нарушуючи її зверхнього посідання. Говорили, що такий дозвіл коштував його пару тисяч, але Герман на се все сміявся і не відповідав нічого

або попросту покликався на Schurfgesetz¹, яким таке поступування дозволене.

Особливо Іцко Цаншмерц мав здавна завзяття на Германа. Се був високий рудий чоловік, з віспуватим лицем, з рідкою бородою і одним вусом, бо другий на поритій віспою верхній лівій губі не ріс і зазначався лише тут і там рідкими волосками. То був мовчущий сердитий чоловік, якийсь невдачник, котрого доля весь вік гонила з кута в кут. Він був зразу орендарем і оженився з дуже гарною дівчиною, дочкою іншого орендаря, яка надіялася у нього значного маєтку і в якій крові горіла ненаситна жадоба життєвої розкоші. Вона, занудившись від перших днів подружжя зі своїм понурим та поганим чоловіком, намовила його відпродати оренду і перебраться до міста та взятися

львів, франд-готель, 1900-ті

до торгівлі. Іцко послухав жінки, в якій здужав при її ближчій пізнанні пристрасно закохатися, і вволив її волю. Та ледве осіли в місті, ще Іцко не встиг винайти собі якийсь відповідний гешефт, коли його жінка, в змові з одним гарним офіцером, обікрала свого мужа зі всіх його грошей і драпнула з ним до Америки. Се була тоді новість у Галичині і збудила загальну гутірку. Даремні були Іцкові телеграми та покликана поліційна поміч; офіцер незабаром вернув, але Іцкова жінка, у якої він вимантив усі гроші і яку без нічого лишив у Гамбурзі, з розпуки скочила в Родан і втопилася.

Іцко, затиснувши зуби, боровся з долею. Замкнув у собі своє горе, заціпив уста і дбав, бачилось, лише про одно, щоб удержатися на своїм становищі, не потонути в вирі життя. Та йому не щастило. Люди дивилися на нього як на заповіреного, обминали його sklep, і він мусив спродати все, щоб рятуватися від повної руїни. Зліквідувавши свою мізерію, він подався до Борислава, притягнений загальною тоді гарячкою нафтовою, і кинув остатні свої гроші в той шалений вир. Щастя почало грати

з ним, раз усміхалося до нього, наповняло його ями кип'ячкою, та рівночасно не з одного, то з другого боку напускало на нього різні клопоти; то найкраща його яма завалиться, то робітники збунтуються, то конкурент підставить йому ногу – все немов на злість йому. Отак він уже п'ять літ бився в Бориславі, держався в ряді і нібито мав успіхи, дехто навіть завидів йому і вважав його багачем, але він сам найліпше знав важкість свого положення, сердився на свою долю, громадив у своїй душі злість і завзяття і з затисненими зубами бігав по Бориславу, нібито за ділом, а найчастіше лише як той павук, що замість меду збирає отруйні соки.

Герман Гольдкремер від першої появи Іцка в Бориславі стояв йому найбільше в дорозі. Все, все у Германа було ненависне Іцкові: і та його йовіальна лапідарність у висловах, що свідчила про певність себе і внутрішню силу, і та нежидівська прямота його планів та діланья, і поперед усього той шалений, а так незамітний, нерекламований успіх кожного Германового підприємства. В почутті своєї нижчості, свого безсилля і ненастанного роздрознення

Львів, бробрани на крайовій промисловій виставі, 1895

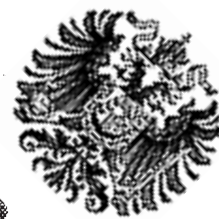
Іцко дивився на Германа як на свого особистого ворога, як на якусь елементарну силу, що ось-ось навалиться на нього і здушить його. Се почуття мимовільного жаху ще заострювалося до якоїсь божевільної ненависті, коли Іцко бачив, що Герман, зайнятий своїми ділами, навіть немов не підозріває його ворожнечі, не завважує його на світі. Се вертіло Іцка, мов хробак у серці. Він навмисно не раз підсувався Германові перед очі, зачіпав його острими словами в касині, розносив про нього погані сплетні поміж нафтарями, та Герман немов і не чув нічого і збував його дотепними жартами, від чого Іцко ще дужче сердився.

Бувають такі ненормальні, кліщові натури, що ні з сього ні з того мусять причепитися до сильнішої, багатшої індивідуальності і ссати, томити та путати її – іноді своєю любов'ю, іноді ненавистю. І Іцко належав до таких натур. Зосередивши раз усю гіркість своєї душі, всю свою ненависть на Германовій особі, він дійшов до того, що метою своєї діяльності замість

шукання зиску зробив майже виключно старання зробити якнайбільше пакості своєму противникові. Він наслав шпівнів у його кошари й фабрики і про кожде найменше надужиття доносив безіменними листами до власті; збирав відомості про його домашнє життя і також уживав їх на кування всяких сплетень. І в самім веденні нафтарського діла він старався, як і де можна, підкопатися під Германа.

От і тепер, коли по Бориславу пішли чутки про величезну воскову матку, віднайдену Германом у парцелі біля толоки, Іцко пригадав собі, що й на його парцелі, сумежній з Германовою, є стара, давно вичерпана від нафтових засобів яма, хоч і не така глибока, як Германова: її було доведено лише до 50 сажнів. Тепер його опанувала думка копати в сій ямі далі вглиб і ступнево гнати в боки штольнями, бо ж, певно, воскова жила не обмежується на саму Германову парцелю. Зі звичайним своїм завзяттям він зібрав робітників, і почалося копання. Справді, вже на 60-тім сажні натрафив на воскову жилу,

львів, пл. галицька, 1900-ті

але недовго тішився нею, вона сказала до сить убогою, дала не більше двох вагонів воску, а штольні на всіх боках ями сказалися безхосенними, бо виказували тільки тверду опоку без знаків воску. Іцкові довелося гнати своєю яму ще десять сажень глибше, але й тут повторилося те саме: знайшли покладець воску, але ще скупіший, як першого разу, і знов довкола ями лиш тверда опока або ще твердша піскова скеля. Даремне знавці радили йому покинути сю пусту яму та копати деінде; він велів гнати її далі вглиб, маючи певну надію, що й тут мусить бути віск, багато воску, бодай стільки, що в Германа. Щось тягло його, мов ланцюгом, до сеї ями; він занедбав інші свої заводи, його доходи робилися чимраз менші, роздрознення чимраз більше, на отсій ямі держалася вся його надія. Він раз у раз кружив довкола своєї ями, не занедбуючи при тім шпіонити, що діється

в Германовій кошарі. Коли від одного ріпника довідався, що Герман часто лазить сам до своєї ями, обходить у ній всі штольні і всі закутки та слідить за знаками нових воскових жил, Іцк повзяв шалений план, який поспробував і виповнити. Він велів у своїй ямі гнати штольні власне під громадською толокою. Доводилося пробиватися крізь грубу піскову скелю, в якій камінь треба було розсаджувати динамітовими набоями. Даремне робітники, приставлені до сеї роботи, остерігали Іцка, що се грозить заваленням штолень, що були оцямровані досить недбало. Іцко ані слухати не хотів про можливість якоїсь небезпеки. Він був певний, що за тою скелею лежить восковий поклад, той сам, із якого черпає Герман. У його сердитій душі клубилися думки про те, що він, добившись з сього боку до воску, зробить Германові велику шкоду, підбираючися під його скарби, і ся

Львів, пл. Галицька, 1900-ті

жадоба більше, як жадоба зиску, гнала його в той бік.

Майже силою змусив Іцко своїх робітників, що повертіли в скелі ямки, на встромлений набоїв. Перший вибух динаміту, одначе, був слабкий і не дав значних добутків: [у] скелі відлупалися лише невеличкі шматочки; приходилося вертіти нові діри і робити дальші вибухи. За кожним вибухом дудніло в штольні, тріщали в'язання склепінь і змагався восковий сопух у штольні. Іцко не відступав робітників, сам помагав вертіти камінь, сам запалював льонти набоїв.

Але скеля була груба і тверда, видовбування прорізу в ній тривало вже цілий тиждень, і ще не було їй кінця. Зате Іцкові капітали кінчилися. Він мусив відправити всіх своїх робітників, крім чотирьох, із яких два стояли при корбі, а два з ним разом лазили до ями. І ті чимраз більше тратили охоту працювати в тій ямі

і кожного разу при вибухах динаміту блідли і тремтіли.

– Ей, пане Іцко, бійтеся бога! – остерігали його робітники. – Хіба не бачите, як тремтить земля від тих вистрілів? Не чуєте, як тріщать дошки?

– Що то значить! – кричав Іцко, сам себе не тямлячи. – То воскові жили близько! Ще один вибух, два вибухи, і будемо коло них. Ану, ану!

– Ні, нам життя миліше! – відмовилися робітники. Коли хочете, ми вам ще раз навертимо дірок, а вибух робіть собі самі.

– Нехай і так буде! Робіть дірки! – мовив Іцко, сідаючи на відламок тільки що відлупаного каменя і важко дишучи зі зворушення. Він трясся як у лихорадці і не міг дождатися тої хвилі, коли дірки в камені будуть повиверчувані і динамітові патрони понастромлювані в них. Доконавши сього діла, робітники пода-

лися геть, до виходової ями, що лежала кілька сажень від того місця, а Іцко лишився сам.

Він усе ще важко дихав, палений гарячкою й сердитістю на всіх людей. Далі оглянувся і побачив недалеко себе велику пачку динамітових набоїв, яких робітники не взяли з собою. Хотів гукнути, щоб вернулися і взяли динаміт, але не міг видобути з затисненого горла настільки голосу і рівночасно подумав собі: «Сам візьму, запаливши льонти». Ще раз зирнув і побачив гірничий дзюбак, опертий о стінку штольні. «І се добре, що він тут лишився», – мелькнула йому в голові думка. Він помалу встав і запалив льонти від патронів...

Германові робітники, що власне працювали в штольні за тою скелею, систематично довбали грубезний восковий поклад, давно вже почули стукання і вибухи за скелею і, проняті забобонним жахом перед підземними демонами, що, мовляв, добиваються на світ, дали знати

Германові. Сей зараз спустився до ями і прибіг на небезпечне місце.

– Що тут сталося? Чого ви злякалися? – запитав він.

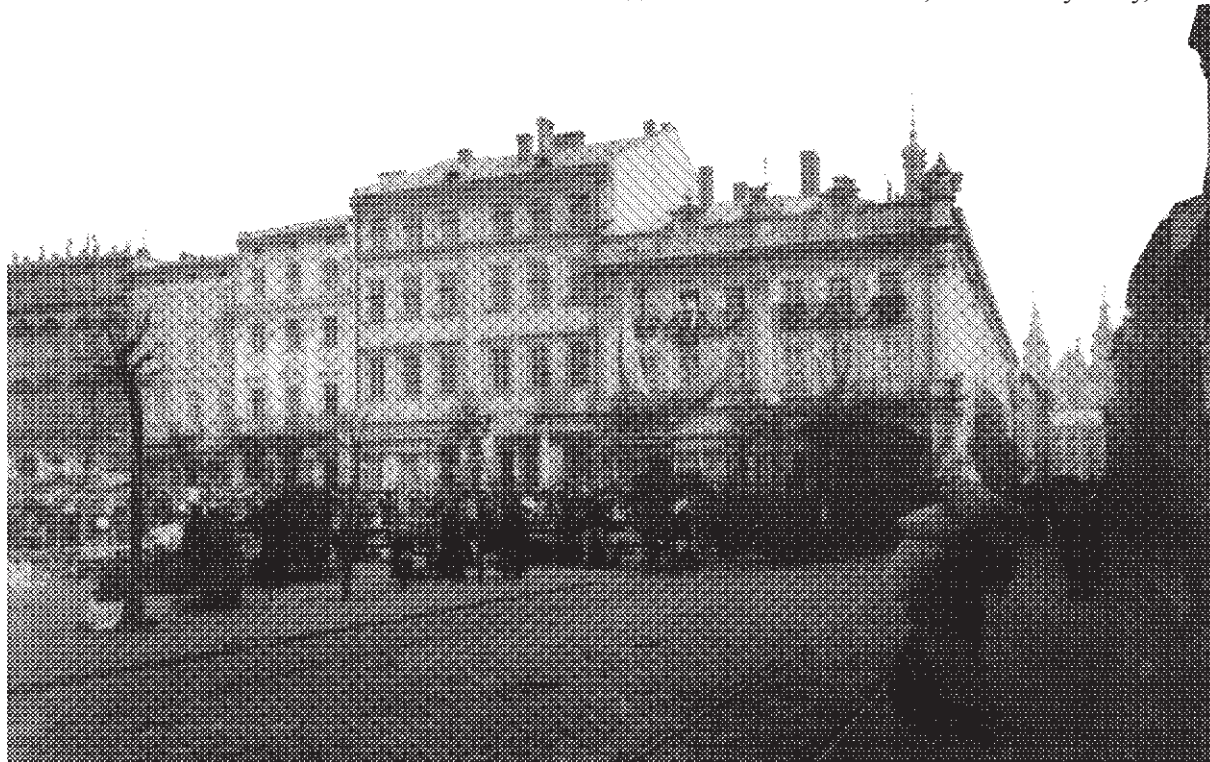
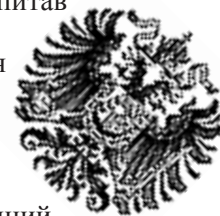
– Тут щось стукає та гуркоче в скелі, – була відповідь.

– Де? В котрім місці? Як стукає? – питає Герман і наблизився до скелі.

– Стукає, як коли би хтось каміння лупав.

– Ну, що вам! – крикнув Герман, б'ючи кулаками о скелю. – Адже я нічого не чую.

Та в тій хвилі почувся страшенний лускіт кам'яної стіни, розірваної динамітом. Один кусень каменя, вирваний із свого відвічного місця, розтросив Германові голову і на місці положив його трупом; інші поранили декількох робітників, а по кількох хвилях у виломі показалася руда борода Іцкова. Його лице було бліде як крейда, але уста протяглися до незвичайного на них, колючого усміху, і він,

квиваючи головою, мов на привітання переляканих робітників, промовив якимось гробовим голосом:

– Ну, wie gehts?²

Потім побачив Германа з розтрощеною головою, що ще лиш трошки дригав ногами, лежачи горілиць і розкидавши руки, і повторив ще раз механічно:

– Ну, wie gehts, пане Герман Гольдкремер?

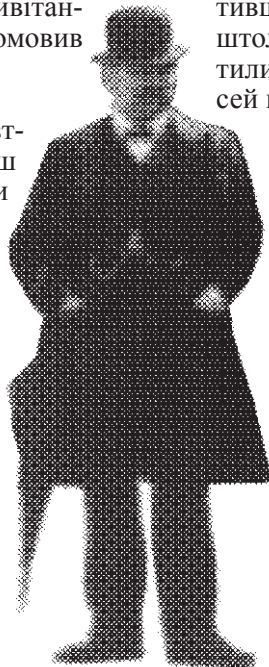
Та в тій хвилі гукнув новий вибух – се був вибух тої пачки динаміту, що лишилася була в Іцковій штольні і якимось припадком загорілася. Іцка розірвало на штуки, і тільки його руда голова немов торгнулася раптово наперед і, закру-

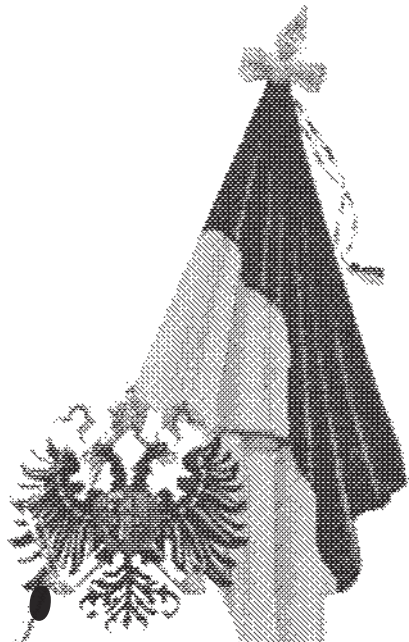
тивши козла в повітрі, вточилася до Германової штольні. Робітники, ледве живі зо страху, хрестилися та шептали беззв'язні фрази молитов на сей вид.

¹ Гірничий закон (нім.). – Ред.

² Як ся маси? (нім.). – Ред.

Іван Франко. *Воя констриктор*. Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 22. – С. 198-207.

*Н*икодимові не довелося більше бачитися з Грицем. Два дні по тій гостині він одержав від батька лист: старий був тяжко хорий і просив його зараз приїхати до нього. Никодим поїхав і вернув аж за місяць. За той час він устиг поховати батька і продати задовжене й без того село. Та у нього тільки одно було перед очима: повстання, що готовилося у Львові. Він їхав до Львова з рожевими надіями; мав кільканадцять тисяч ринських, можна буде розстарати дещо трохи оружжя, поставити в ряди кілька сот хлопців, а се, здавалось йому, вистарчить на по-

тіролець
сходу

tirolec
sxodu

чаток, щоб захопити в руки цісарські каси. А там справа піде вже гладко.

У Львові застав цілковите безголов'я. Гвардія без доброї команди вправлялася більше в пиятиках, ніж у воєнній дисципліні, полковник скинувся команди, генерал Бем, знеохочений, плюнув на все і виїхав до Відня. Та, з другого боку, серед людної зростає, як йому здавалося, запал до повстання, німецькі урядники купами тікали зі Львова, військо не могло спокійно ходити по вулицях, сварки і бійки гвардіяків та міщанської молодіжці з вояками були щоденною справою, так що головний комендант львівської залози генерал Гаммерштайн заборонив воякам виходити на місто. По касарнях стояло день і ніч оружне поготов'я, на цитаделі набиті гармати були націлені на ратуш, де урядова революційний «Міський виділ», і на театр, де галасувала не менше революційна «Рада народа». Обопільне роздрознення змагалось. Всі почували, що мусить прийти до вибуху, та ніхто не хотів починати.

Вибух явного повстання на Угорщині долив оливи до огню і прискорив катастрофу. Угорські вояки, що стояли постоями в Галичині, купами кидали службу і з оружжям утікали за гори, аби

стати в рядах повстання; се ослаблювало сили уряду в Галичині. Та, з другого боку, бігло на Угорщину чимало поляків, ласих на всяку революцію, і се ослаблювало силу сподіваного повстання в Галичині. Міський виділ вислав своїх делегатів до Пешта, аби порозумітися з Кошутом про спільний план ділання; з другого боку, Гаммерштайн розпускав по Львову вісті, що в разі вибуху повстання покличе руське селянство з околиць сіл і затопить місто в крові повстанців. При урядовій заохоті і підмозі організувалися по містах руські гвардії, а по селах збирано тисячі підписів на петиції за поділ Галичини. Поляки чули, що земля горить у них під ногами, і робили шалені скоки, що прискорювали катастрофу.

Никодим, так сказати, з головою кинувся в ті спінені, розбурхані хвилі революційного руху. Він був душею всього, бігав, говорив, платив, підмовляв, приєднував, плакав і грозив, де було треба. Невеличкий запас оружжя був уже наготові; були деякі надії на зраду в гарнізоні, була майже певність, що русини – не такий небезпечний противник, були обіцянки воєнної підмоги з Угорщини, скоро тільки удасться перший удар.

карл ауер, львів, артилерійські казарми, 1840-ві

Було се д[ня] 1 листопада 1848 року. Сей пам'ятний для Львова день хилився вже до вечора. На Високім замку гриміли гармати. Ратуш тільки що розсипався в розвалини від гарматних куль. Академія і театр із сумежними будинками палали величезним огнищем. Ціле середмістя було як пекло. Крик, писк, біготня, тріск меблів, викидуваних на вулицю, гойкання гвардіяків, ремісників і всякого дрібного люду, що зривав тротуари і з навалених меблів, повозів та каміння робив барикади. Лускіт вистрілів, зойки ранених, стогнання конаючих.

Військовий відділ, обсадивши готель Жоржа, збоку зайшов до гирла Галицької вулиці, що була заперта барикадою проти теперішнього skleпу Балабана. Дві польові гармати бухнули в той отвір градом картечі, та барикада остоялася. З-за неї повстанці відповіли не густими, але влучними карабінними вистрілами.

Кілька вояків упало, решта розсочилася на боки. Знов заграли картечівниці; барикада ще стояла, але вистрілів із-за неї не було чути.

– До штурму! – гукнув коменда, і укріті досі за каменіцями вояки збіглися на вильоті Галицької вулиці і пустилися бігти до барикади. Та в тій хвилі грюкнула з-за барикади сальва

вистрілів, залунали крики в рядах вояків, кілька ранених упало, решта мусила знов відступити.

Тільки один лишився. Се був Гриць. Він стояв на місці, мов прикований тим видом, що розстилався перед ним. На барикаді піднялася раптом висока, зачорнена порохом фігура панича Никодима Пшестшельського. Його очі горіли диким огнем. У руках мав він біло-червону хоруговку з вишитим на ній польським білим орлом. Піднявши її високо і махаючи нею в напрямі до вояків, він крикнув щосили:

– Niech żyje Polska niepodległa! Za mną, bracia!

Щось страшне, болюче ворухнулося в Грицевій душі. Перед ним промигнуло батькове лице, сумне та знесилене, як було того пам'ятного вечора після панських побоїв, і його слова: «Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізашчо, пам'ятай, що їх Польща – то хлопське пекло!» І чи не правду мовив батько? Адже ось тут коло нього лежать постріляні хлопські сини, а їм бач чого забагається!

Се міркування не було й міркування, се були якісь наглі блиски в Грицевій голові, якісь конвульсійні рухи в його серці. Рівночасно з ними, майже несвідомо, машинально, його руки вхопили карабін, підняли його, навели... Майже не мірячи, він потягнув за курок. Грюкнув вистріл, і трафлений в саме серце Никодим Пшестшельський на лице повалився з барикади.

жовква, війська муштра, 1890-ті

В тій хвилі сильна рука збоку вхопила Гриця за плече і потягла за риг камениці. Була крайня хвиля, бо в той самий момент із-за барикади гукнула ще одна сальва, а з противного боку ще раз гаркнули картчевниці. З хрускотом упала барикада, з криком розскачилися повстанці. Нова команда – і вояки одною сальвою очистили вулицю аж до самого ринку. Повстання було скінчене.

Гриць ішов у ряді, робив усе на команду, але не тямив нічогісінько. Вистріл, що повалив панича, бачилось, прошиб і його власне серце. Довго ще потім він ходив, мов сам не свій, не тямив ані того, що говорив при рапорті, – здається, за нього говорив Осип, – ані що було з ним, коли йому перед цілим полком голосили відзнаку і припинали медаль за хоробрість. Тільки тоді отямився, коли йому оголошено,

що за його незвичайну заслугу і на просьбу старого батька йому дається необмежений урльоп з військової служби. Сам генерал Гаммерштайн зібрав між офіцерами сто ринських для нього на дорогу.

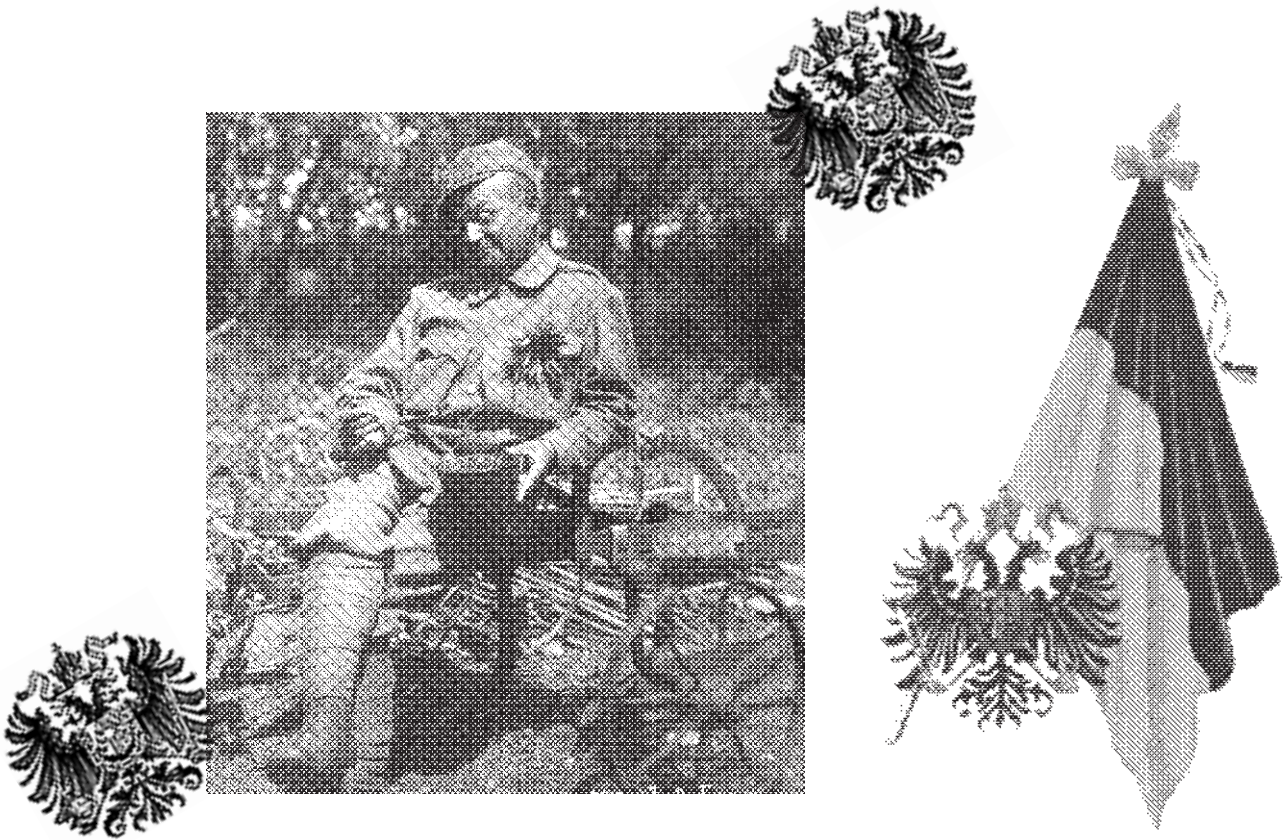
Усе те в Грицевій тямці промайнуло, мов дикий, важкий сон. Він вповні отямився аж тоді коли дихнув рідним гірським повітрям, уцілував руки батька і матері та привітався з рідною хатою.

‘Хай живе незалежна Польща! За мною, брати! (польськ.). – Ред.

Іван Франко. Гриць і панич. Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 21. – С. 284-287.

лівів, цисарсько-королівська комендантура (пл. Соборна, 6), 1900-ті

З у н а к

з у р а к

Зупак – говіркою польських солдатів австрійської армії так називали сержанта, щодо якого існувало обґрунтоване переконання, що він служить за миску зупи, мінімалізуючи свої вимоги до армії, аби тільки в ній залишитися і просуватися по службі. Визначення «зупак» походить від німецького Suppe (зупа, суп). У чеських підрозділах говорили «супак», в угорських – «зупаш», а на флоті зупак називався «піжаком», що походить від популярної страви «ріцці-піцці» (рис із горохом), яку подавали матросам цісарського флоту.

Епітет «зупак» був загальноновживаним у всіх країнах Австро-Угорської імперії. Тепер зустрічається зрідка.

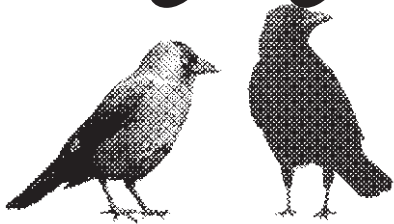
Переклала Люба Козак

*За виданням Mieczyslaw Czuma & Leszek Mazan
«Austriackie gadanie czyli encyklopedia galicyjska»,
Krakow 1998*

ветеран

ветеран

Ветеран, Товариство ветеранів (власне Ц.К. Корпус військових ветеранів) – організація під патронатом армії, що об'єднувала у свої рядах офіцерів та сержантів, які вже відслужили, були відправлені на пенсію та носили спеціальні мундири. «У приміщенні Товариства (Львів, вул. Охронек /нинішня Кониського/ 1, бічна від Кохановського /нинішньої Костя Левицького/) організувалися популярні недільні заходи, дохід від яких поповнював бюджет організації. У забавах брали участь солдати, сержанти, ремісники, робітники, батяри, студенти, службовці, швачки, повії і под.» (Габеля Кужова). За усним переказом, Товариство ветеранів якимось організувало традиційні недільні танцюльки до річниці битви під Ольшинкою Гроховською. Не обійшлося без «шкандалю»,

луна якого досі відгукується в одній з найпопулярніших (і не тільки в Галичині) застільних пісень: *«Dzisiaj bal u weteranów, każdy zna tych panów / bo tam co niedzieli / jest zabawy wieli (...) / O północy się zjawili / Jacyś dwa cywili / Mordy podrapane / Włosy jak badyli / Nic nikomu nie mówili / Tylko w mordę bili / Tak bal zakończyli / Ta już, ta już»*. Пісня «Баль у ветеранів» з'явилася перед I-ю Світовою війною, автори її невідомі. Популяризували її в Галичині солдати-львів'яни, що служили в австрійському війську.

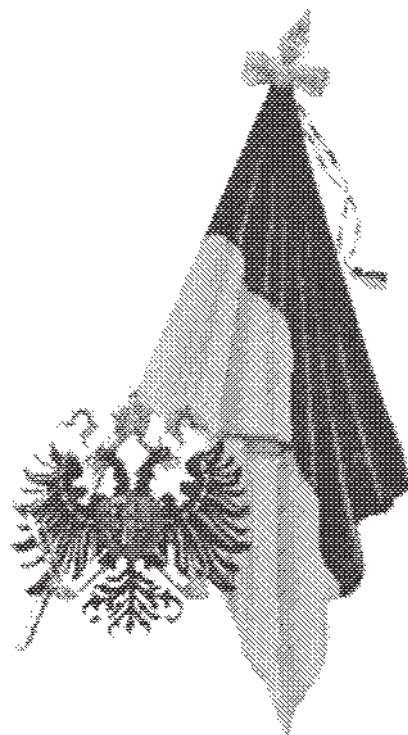

Переклала Люба Козак

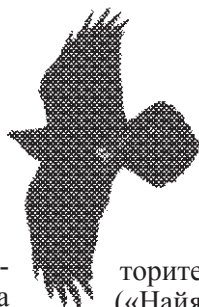
За виданням Mieczysław Czuma & Leszek Mazan «Austriackie gadanie czyli encyklopedia galicyjska», Krakow 1998.

львів, ч.к. ветеран з дружиною, 1900-ті

польова патриотка
pol'ova patrijotka

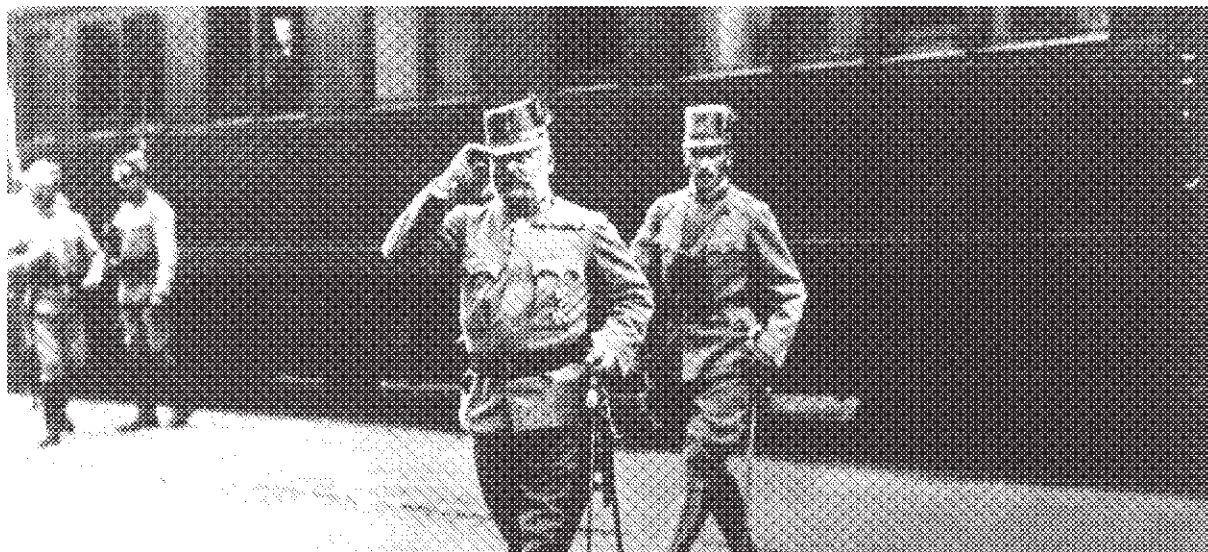

Польові публічні доми були організовані взимку 1916-1917 років у воюючій на російському фронті 2-ій Австро-Угорській армії. Ініціатором був начальник генерального штабу Карл Бардольф зі згоди командуючого армією, маршала Бьом-Ермолі. Уже через кілька канадцять тижнів від впровадження «винаходу» у 2-ій Армії зменшилася кількість захворювань на венеричні хвороби. Проти існування такої форми забезпечення солдатів різко, але безрезультатно, протестувала дружина Карла І цесарєва Зита, яка вислала до штабу 2-ої Армії свого сповідника-єзуїта, а той непотрібно загострив форму протесту, посилаючись на ав-

торитет і волю Її Імператорської Величності («Найясніша Пані дуже незадоволена з приводу неморальних розпоряджень»). Бардольф відмовився ліквідувати публічні доми, посилаючись на незаперечні прекрасні ефекти свого «винаходу».

Переклала Люба Козак

За виданням Mieczysław Czuma & Leszek Mazan «Austriackie gadanie czyli encyklopedia galicyjska», Krakow 1998.

*посол
до
сейму*

В 1848 році засідало в Державній думі в Кромєрижі 18 руських послів з тодішньої нашої інтелігенції, між ними також кілька селян, зовсім неписьменних. З них ледве один знав письмо і читав своїм товаришам переклади з засідань.

Досить цікаво представлявся селянський посол з Тисьмениці, коло Станіслава, Василь Петришин. Був се чоловік яких п'ятдесяти літ, середнього росту, трохи присадистий і похилений, чорне волосся побілене сивиною. Його невідступною товаришкою була шкіряна торба; він приперізував її до себе ременем і ніколи, навіть в державній палаті, не скидав, лише вночі ховав під голову і спав на ній. В тій торбі містилися посольські діти посла Петришина. Бувало, криється він по закутках, аби ніхто не підглянув, розкладає ті гроші, а було їх понад 300 ринських, – завиває кожний банкнот в стенографічні записки і пакує в свою торбу. На ніч впрошувався в кімнати других послів і лише в свята і неділі купував за 5 крейцерів м'яса, а звичайно жив сухим хлібом.

В часі свого посольства зайшов раз до кав'ярні, бо щось його всередині боліло, і казав собі дати кави. Коли вже кава стояла перед ним,

*posol
do sejmu*

вийняв з пазухи півкоржа в хустині і сказав до кельнера:

– Дайте пару зубків чіснику.

Кельнер покрутив головою на знак, що не розуміє його.

– Е, така-то й коршма, що навіть чіснику тут нема.

По каві закурив люльку і, своїм звичаєм, став чвиркати крізь зуби на землю. По часі заважив коло ноги плювачку, отже, обернувся на другий бік. Та кельнер і тут підсунув йому плювачку.

– Заберіть тону мисчину, бо вам в неї плюну, – сказав до кельнера.

Потому вийшов на публічний город до басейну, роззувся, вижмакав онучі, бо вже були чорні, порозвішував їх, аби сохли. Надійшов поліціант і хотів його арештувати, та Петришин в останній хвилі нагадав, що має при собі документи, вийняв їх з пазухи і дав поліцаєві. Була се посольська легітимація. Поліцай відступив, засалютував, дав рукою до зрозуміння, аби він більше не прав на публічній місці, і пішов в свою путь.

Петришин блукав по місту і розглядався по склепових вивісках та виставах, врешті зайшов до ресторану, бо всередині не переставало йому

докучати. В ресторані був німець, також посол. Петришин сів недалеко нього. Кельнер подав німцеві карту страв, а той показав пальцем, що вибирає. Потому взяв кельнер ту карту і подав Петришинові, а сей тикнув і собі більше-менше в те місце, що німець. За час приніс кельнер перед німця кусень печені, а перед Петришиним поставив порцію хрону.

«Мара їх знає, що тут за дивний народ?» – думав наш посол і набирав хрін на хліб та їв поволі.

Німець застукав на кельнера і сказав:

– Да саро.

– Да капо, – повторив Петришин і подав кельнерові свою тарілку.

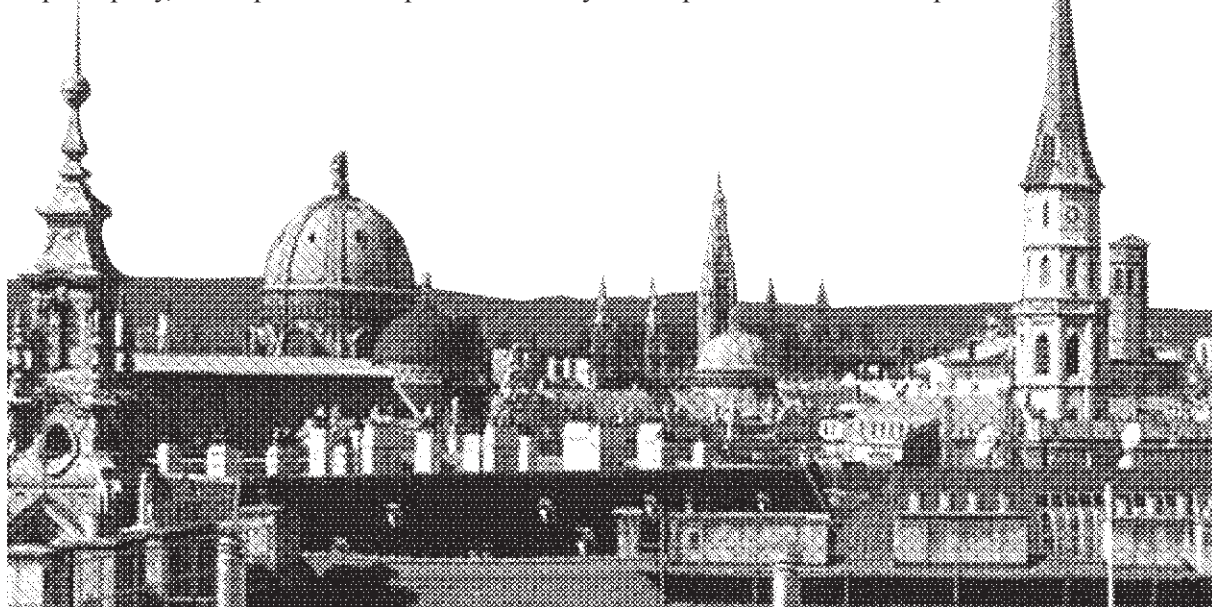
Знов перед тамтим опинилася печеня, а перед нашим хрін.

– Бодай вас витлумило, – вицидид Петришин. Показав кельнерові на німця та його таріль і сказав втретє: – Да капо!

Сим разом прийшла печеня.

«Які вони там і є, – думав Петришин по дорозі, – раз «да капо» називається у них хрін, іншим разом – печеня, все ж таки всередині мені як би рукою відоймив».

Зачав падати дощ. Петришин закинув кожух догори вовною аж поверх голови та йшов на

вечірнє засідання. В парламенті не було ще живої душі; він сів в куті, схилив голову і дрімав. Смерком зачали сходитися послі.

Кілька німців стануло недалеко кута і дивувалися, звідки тут взявся ведмідь.

Одного дня дістав Петришин лист від жінки і пішов з ним до о. Алексія Заклинського, аби прочитав йому. В тім листі стояло:

«Ти собі там байбарзо – байдуже. Жени Пилипа! та чипи над пустим, а тут зайшли злодії та й вкрали воли. Як не мали вкрасти, коли газда потікся на зламаний слих аж десь межи венгрів ци кальвінів шукати другої голови та вчораїшньої днини! Який мені до ради найшовся! Сліпий, як тур, вліз межи швабів, як кіт межи ворони, і ніби він там розуміє, що вони шварготять!»

Петришин затерп на вість про воли, але тут вгатив кулаком в стіл, аж Заклинський кинувся.

– Ет, що там дурна – вибачте за слово, егомось, – що там дурна баба знає! Таж ви, рахувати, самі видите, що я тут раджу!

Заклинський охолов і читав далі:

«Та припиши, чи будеш висіти там до суду-віку, чи маю йти в чужі краї відрізати тебе, чи лишити діти й хату та йти в світ за очі? Десь у людей газди як газди, а мене бог покарав такою нешкреботаною бандурою, що лише сміх та покаяння на весь світ».

По сім щирім слові дода-ла тверда рука писаря отес славословіє:

«Кланяюся до тебе і поздоровляю сердечно по тисяч разів.

Твоя жена Параскевія»

Петришин покрутив головою і цмокнув. За-ломив руки, довкола сірих очей поставали густі морщини, так що ті очі гейби всміхалися. Сто-гонував, як би йому хто зуб вирвав.

– О-ов, шкандаль! Що ж мені тепер діяти, егомось?

– Гм, пішліть жінці триста ринських, най купить другі воли.

Петришин схопився, гей з грані, і витягнув обі руки перед себе.

– А то ж би по якому було!? Таж коли мо-нарх тут мене призвав, аби я радив і царство його боронив, то повинен був коло моєї стайні поставити сторожу, аби злодії не могли волів украсти! А коли сторожі не було, то цісарська каса повинна мені тепер воли заплатити, бо вони коштували мені триста ринських!

Засміявся Заклинський на таку претенсію, але потім радив йому поважно, аби з такою бесідою не виходив і не виставляв себе на сміх, бо цісар не покликав його сюди і без його ради та опіки був би обійшовся.

Слова Заклинського ні на що не прида-лися. Петришин обставав завзято при своїй претенсії до цісаря. Не довіряв уже Заклинському і пішов далі радитися від

одного руського посла до другого. Всі послі-інтелігенти боялися скандалу для руської ре-презентації і радили йому, аби мовчав, показували на віддугу торбу з банкнотами і казали, аби вийняв 300 ринських і післав жінці на купівлю других волів.

Не вдоволися Петришин тою радою послів з інтелігенції і пішов між своїх товаришів селян. По довгій раді з ними вернувся до Заклинського і просив, аби виготовив йому петицію до палати на зворот з державних фондів 300 злр. за воли.

І сим разом не міг Заклинський відрадити його від того наміру. Вкінці виготовив петицію, а Петришин подав її на руки председателя палати. Председатель, зрозумівши зміст петиції, усміхнувся і велів секретареві відчитати її в повній палаті.

Коли секретар прочитав петицію, залилася палата реготом, безнастанними оплесками і криком:

– Браво, Петришин! Hat Recht: Wenn er nicht da wäre, geht der Staat zu Grunde! Retter der Monarchie! Die Ochsen zohlen!² і т. д.

Довго треба було ждати, поки палата успокоїлася. Тоді председатель сказав:

– Та петиція не дасться брати так, як регулямін приписує, бо в регуляміні нема нічого про се, аби держава винагороджувала послам домашні шкоди, для того звертаю ту петицію послові Петришинові.

Руські послі, що сиділи коло Петришина, перевели йому ту відповідь председателя. Як лише Петришин зрозумів зміст відповіді, впав у люті і крикнув:

– Виджу, що і тут нема правди! Коли ж так річ мається, то я вношу, аби палата постановила, щоби бодай відтепер злодії послам волів не крали!

Послі один другому пояснили те внесення Петришина.

Палата знов заgrimіла сміхом і довго не могла успокоїтися від безнастанних викликів: «Браво! Браво! Herr Petryszyn! Браво! Браво!»

Председатель застановив засідання і чекав, аж палата успокоїться.

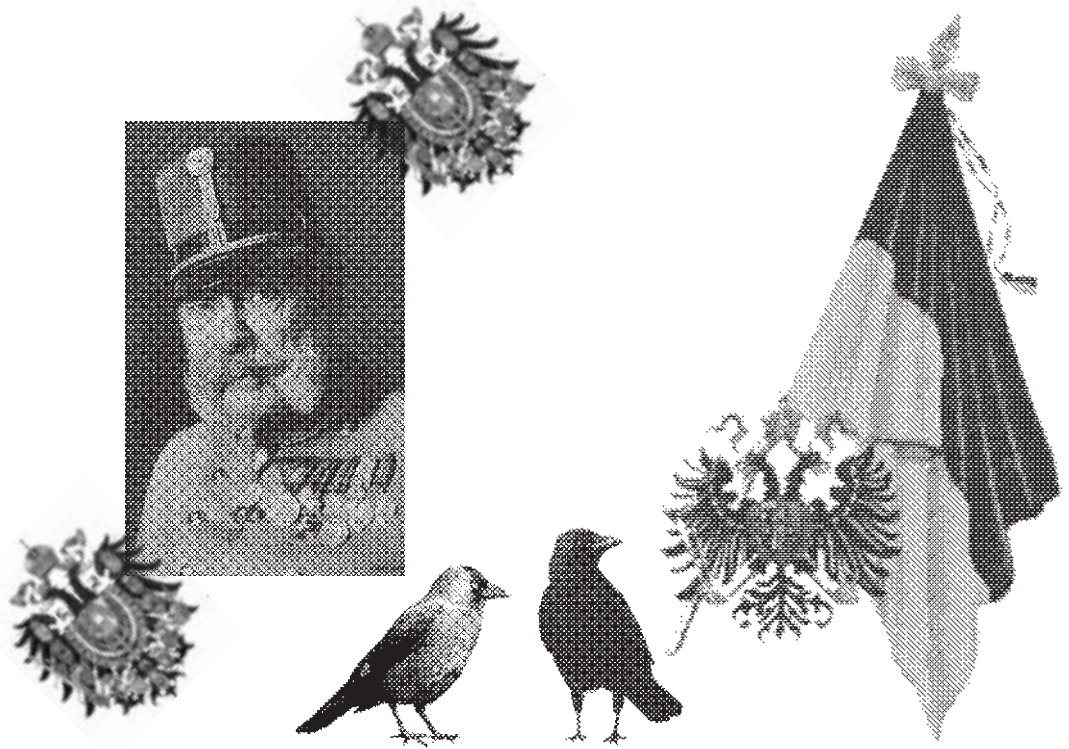
– Е, піду я з тою справою до самого цісаря, – сказав Петришин, – бо виджу, що й тут нема правди!

¹ Женити Пилипа – дармувати. (Прим, автора).

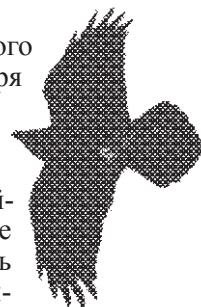
² Має рацію: коли б не він, загинула б держава! Лицар монархії! Заплатить за воли! (Нім.)

Михайло Яцків. Посол Петришин. На підставі «Записок Алексія Заклинського, пароха Старих Богородчан». – Дніпро, Київ, 1973. – С. 117-120.

старий прохасько
staryj prośko

«Старий прохасько» – популярне серед населення Галичини прізвисько Найяснішого пана цісаря Франца Йосифа I. Епітет «Прохасько» прийшов у Галичину на початку ХХ ст. з Чехії, де у часописі «Светозор» у 1901 р. з'явилася фотографія Франца Йосифа I, який прогулювався по щойно відкритому мосту через Влтаву у Празі, що носив горде ім'я його діда. Під світлиною був підпис: «Прогулянка (чес. «прохазка») на мосту». Жарт полягав у тому, що «Прохазка» («Прохасько») – це ще й популярне у Чехії прізвище, таке як у Польщі Ковальські чи Новак. Інша версія оповідає, що прізвище «Прохасько» мав багаторічний двірський гонець, який їхав на коні метрів на 50 перед цісарською каретою і закликав натовп знімати шапки, коли наближався монарх. «Ого, іде старий Прохасько!» – говорили перехожі, побачивши гінця, переносячи з часом це визначення на пасажирів цісарського екіпажу. Ще одна версія стверджує, що це було прізвище

двійника цісаря, чеха за походженням, який заміняв монарха на не дуже важливих і нудних урочистостях.

Достойного стрія Франца Йосифа I та його попередника на австрійському престолі цісаря Фердинанда Добросердного чеши також називали Прохаськом або Шпаціром через його улюблені довгі прогулянки празькою Малою Страною. То, може, цей жарт і перейшов на племінника, бо ще й досі чеське прислів'я говорить, що Габсбурги мають «прохазки» у крові. Можна також припустити, що прикметник «старий» додав галицький люд, аби підкреслити свою повагу до поважного віку Франца Йосифа.

Переклала Люба Козак

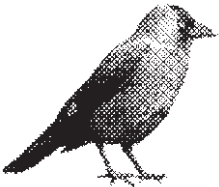
За виданням Mieczyslaw Czuma & Leszek Mazan «Austriackie gadanie czyli encyklopedia galicyjska», Krakow 1998.

В часі моїх гімназійних студій Дрогобич був містом, дуже багатим на негативні прикмети. Почислити, чого там не було, – вийде дуже довгий реєстр. Не було ані одної порядної кав'ярні, ані реставрації, ані одної публічної бібліотеки, ані одного освітнього товариства, ані одного зібрання чи то з політичною, чи з освітньою метою. Не було майже нічого того, що характеризує хоч наполовину європейське місто. Не було навіть води, крім домашньої соленої, якої сторонні люди не могли пити. Більшість вулиць без тротуарів та без освітлення, а широко розкинені передмістя, особливо Задвірне, Завізне та Війтівська Гора, були собі прості села з солом'яними стріхами, огорожені плотами, з захованням зовсім сільського характеру. Залізницю з Дрогобича до Стрия побудовано, коли я був у сьомім гімназійнім; до того часу Дрогобич був собі «вільним королівським містом», вільним, неважаючи на свою нормальну школу та гімназію, від усього, що пахло цивілізацією та інтенсивнішим духовим життям.

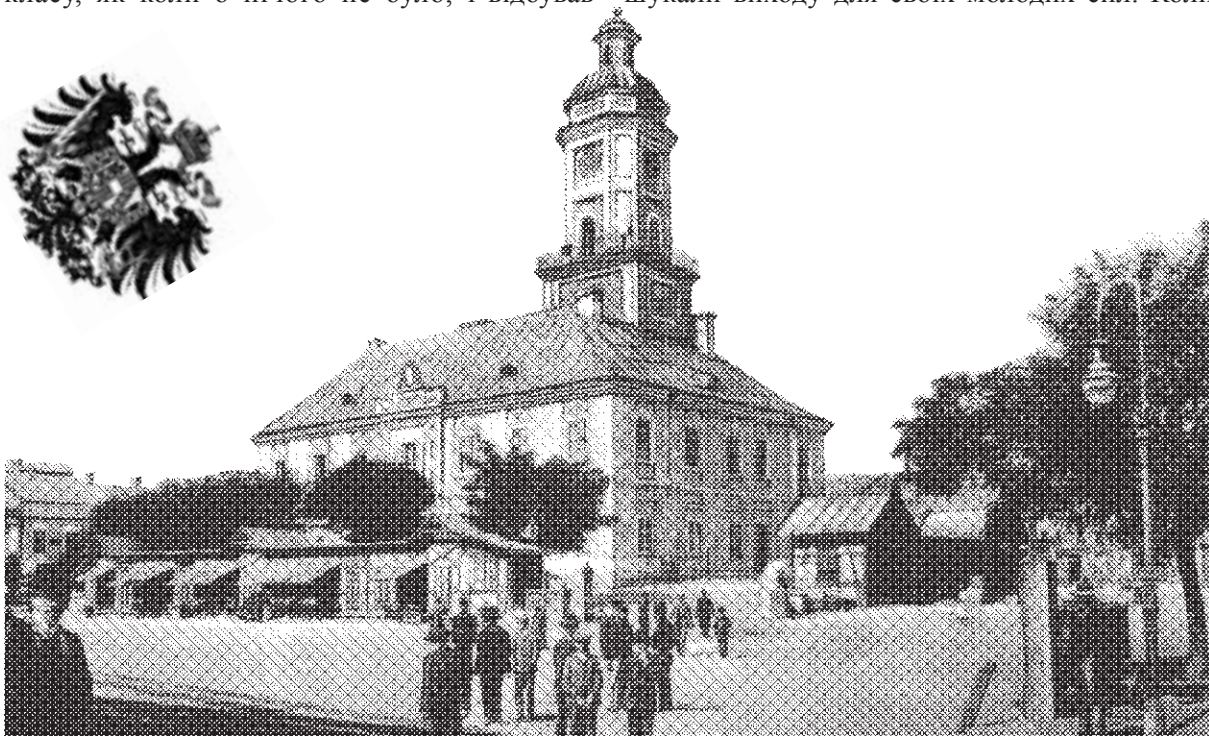
Отся відірваність від духового життя клала своє клеймо й на гімназію. Вчителі, що приходили

гімназист
 гімназист

сюди, особливо молодші супленти, такі, що не мали своєї сім'ї або хоч і жонаті, та слабшого характеру, швидко забували про всякі наукові інтереси і розпивалися, пересиджували дні й ночі в одиноких християнських склепі Баєра з колоніальними товарами та з кімнатою для снідань, приходили часто до класу п'яні, і – розуміється – така-то й була їх наука. Осторонь від сеї компанії держалися лишень небагато, головно два брати Турчинські – Юлій (звісний повістяр, з фаху історик) і Емерик – ботанік, далі д-р Антоневиц, Ів. Верхратський, оба катехити: руський о. Торонський та латинський кс[бондз] Дронжек. Перед вів у п'яцькій компанії Осмульський, заступник учителя, що вчив французької мови та заступав іноді інших учителів у різних предметах, також гуморист *sul generis*, прозваний серед учеників Смоком. Сей був для п'яницької компанії небезпечним взірцем, бо мав голову так само міцну, як був величезний його живіт. Ніхто його не бачив п'яним: по цілонічній п'ятиці він ішов до класу, як коли б нічого не було, і відбував

преспокійно свої чотири години, і навіть бистрі очі учеників не могли по нім пізнати нічогісінко. Для менше твердих голів його компанія була загубою: своїми дотепами і кпинами він підготовав їх пити все більше й більше, щоб додержати йому кроку, і реготався своїм грімким пивним басом, коли його партнери валилися під стіл або, вийшовши на ринок, падали, як снопи, або немилосердно писали «мисліте» по вулицях.

Нема що казати, що, бачачи такий приклад згори, гімназіасти й собі ж шукали відповідних розривок. У нижчій гімназії ще до мого часу держалася стара єзуїтська традиція – періодичних бійок із жидами. Сезон тих бійок припадав особливо на місяці червень і липень, час річної купелі. Над рікою в часі купання, звичайно в п'ятниці та суботи, бували бійки, які не раз кінчилися й тяжкими каліцтвами, особливо від обопільного обкидування каміннями. Давніше брала участь у таких баталіях і вища гімназіа, – се було в пору, коли в вищій гімназії були переважно дорослі парубки, що в тих бійках шукали виходу для своїх молодих сил. Коли

фотобіль, фотує, 1900-ті

я дійшов до вищої гімназії, там було вже «дрібніше» покоління і бійки з жидами вийшли з моди.

Для великої часті гімназістів вищих класів ті роки бували часом полового дозрівання; не диво, що, не знаходячи ані батьківського проводу, ані досить сильних духових та наукових інтересів, що абсорбували б їх увагу, хлопці кидалися в сей бік, заплутувалися в «романси» з різними служницями, ученицями дівочої школи; деякі знаходили собі навіть прихильниць у сфері професорських жінок, що, нудячись в неприсутності мужів, зайнятих культом скляного бога у Баєра, шукали розривки, де могли. В класах і поза класами йшли між старшими таємні, уривані шепти, сміхи та жарти, повні натяків, очевидно масних і незрозумілих для нас, «дрібноти». З загального гамору в часі пауз або перед годинами проривалися звідси й відти жіночі імена в різних відмінках, а одного разу о. катехит Торонський, ввійшовши до шостого класу, на свою превелику

соблазнь, побачив на таблиці виписану великими буквами скрутну теологічну квестію: «Що значить по-християнськи-кафтоличеськи любити дівку?» Покійник силкувався роздуть з сеї квестії кримінальну справу, доніс директорові, домагався скликання конференції та зарядження слідства за тим, хто написав сі слова на таблиці, грозив навіть карами, але в своїм запалі забув про *corpus delicti*¹: поки він був у канцелярії з донесенням, інкриміновані слова з таблиці щезли, а директор Куровський, прийшовши до класу, не застав нічого і якось потім зумів уговкати отця-мораліста, який однак не залишив потиху на власну руку нищпорити за винуватим – звісно, надарма.

Розуміється, не бракувало й пиятик, хоча на честь учеників треба признати, що їх пиятики, хоч голосніші та шумніші, були загалом рідші й приличніші від професорських. Ученики розмовляли, співали пісень і розходилися найдалі о одинадцятій, випивши хто дві, хто три або чотири склянки; випадків, щоб уче-

фотобілі, вул. Якова Фейштейна, 1900-ті

ник упився до нестями, щоб сидів у шинку цілі ночі або п'яний плентався по вулицях, я не тямлю. Та й то в пиятиках брали участь переважно сини заможніших родичів; бідніші ходили до шинків рідко та й пили мало, бо не мали за що.

Товариського, духового життя, якихось спільних духових інтересів майже не було. Читали ученики дуже мало. Гімназійна бібліотека була дуже вбога; з учителів, здається, один лише Юлій Турчинський мав свою приватну бібліотеку і деколи зичив із неї книжки таким ученикам, до яких мав більше довір'я, – майже виключно полякам. Читання газет було, здається, навіть заборонене шкільними правилами, і я пройшов цілу гімназію, не читавши зовсім газет, з виїмком «Друга», що зачав був виходити 1874 р. і друкував мої вірші. Але від п'ятого гімназійного, прочитавши випадком драми Шекспіра та Шіллера, я набрав замилювання до книжок і почав збирати свою власну бібліотеку, яка до кінця моїх гімназійних

часів виросла до числа 500 томів. Ся бібліотека, в якій, крім різних класичних авторів, було зібрано немало й таких книжок, яких не було в гімназійній бібліотеці або яких годі було дістати з неї, зробилась центром невеличкої громадки учеників, яка, не маючи ані характеру, ані форми ніякого товариства й ніякої організації, від часу до часу сходилася на читання та на розмову. Ми читали наголос поезії та драми, дебатували про порушені там думки – звичайно десь на вільнім місці за містом – і кінчили вечір співом, що лунав широко понад сонним Дрогобичем. Другим подібним центром був співацький хор, зорганізований моїм добрим товаришем Каролем Бандрівським. Оба кружки, з невеликими виїмками, склалися з тих самих осіб.

¹ *Речовий доказ (лат.). – Ред.*

Іван Франко. Гірчичне зерно. Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 21. – С. 316-319.

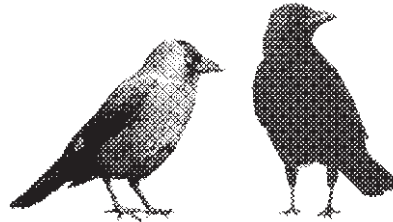
Дрогобич, ратуша, 1900-ті

*Ж*інки на студіях з'являлися в Галичині виключно «на засаді винятку», за рішенням Ради філософського факультету Ягелонського університету від 19.10.1894 р. (Людмила Курмерсберг, прийнята на навчання на підставі розпорядження Міністерства Освіти з 1878 р., була тільки вільним слухачем і слухала лекції на самоті). Це були російські піддані, слухачки фармацевтики – Станіслава Довгяло (1865-1933), Яніна Космовська (1864-1951) та Ядвіга Сікорська (1871-1963). Усі вони отримали звання магістра і працювали в аптеках. Померли у Кракові.

Попри застереження, що «де жінка, там чорт махає хвостом» і попри затяті протести частини професури (серед інших хірурга Л. Ридигера, польського літературознавця С. Тарновського та фізика А. Вітковського) у наступні роки з'явилися інші студентки, з 1900 р. вже й на

жінка на студіях
žinka na studijax

медицині. У промовах на початку навчального року їх застерігали: «Як за піонерками, які торують нову для нашого суспільства дорогу, за вами з підозрою будуть спостерігати недоброчинці. Вони будуть тішитися, якщо їм вдасться знайти хоч найменший привід для того, щоби виставити вас у негативному світлі». Самі ж студентки апелювали до влади і до колег, щоби ті ставилися до них «глибше і на ширшій основі». Не мали права навчатися а ЯУ жінки-чужоземки, що викликало безрезультатні протести Польського товариства слухачок ЯУ «Єдність». Гуртожиток «Єдности» (посвячений в 1929 р.) на вул. Реймонта отримав у 1961 р. ім'я першої нелегальної слухачки Краківської Академії – легендарної Наводки, яка прибула з Гнезна у 1414 р. У Краківській Речі Посполитій два роки навчалися у Краківському університеті сестри (рідні і монахині) Філіпіна та Констанція Студзінські – сестри милосердя, працівниці

клінічної лікарні, що отримали звання магістрів фармації 28.08.1824 р. Оскільки «пристойність не дозволяла бути присутніми на загальних університетських заняттях», сестри слухали лекції тільки в аптеці проф. Флоріана Савічевського, ніколи не залишаючись з ним наодинці.

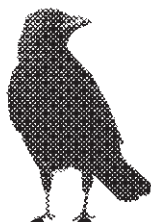
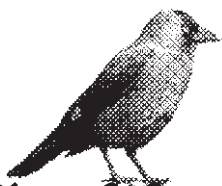
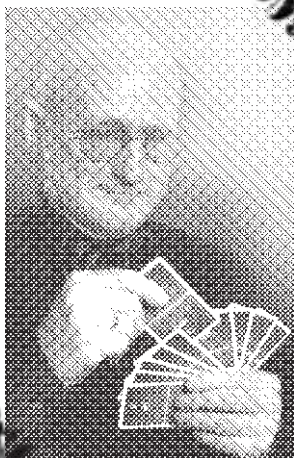
Перша жіноча гімназія, атестат якої давав право вступу до вищих навчальних закладів, була заснована у Кракові в 1896 р.

Переклала Люба Козак

За виданням Mieczysław Czuma & Leszek Mazan «Austriackie gadanie czyli encyklopedia galicyjska», Krakow 1998.

*К*арти – надзвичайно популярна перед і після переділу Польщі пристрасть середніх і вищих (а пізніше всіх) суспільних верств Галичини. Син Марії Терезії, австрійських цісар Йосиф II, занепокоєний таємними повідомленнями з Галичини (Браніцькі програв у Львові 10 тис. дукатів, Любомирський там же загріб 40 тис. і под., і под.) кілька разів безрезультатно забороняв азартні ігри в карти. Цісар Франц Йосиф I (хоч по Галичині ширилися різні плітки) грав тільки у дитинстві і тільки «чорного Петруся». Попри наростаючу у країнах монархії небезпеку наслідків азарту (картярські борги треба було сплатити упродовж 24 год., альтернативою, особливо для офіцерів, було самогубство), монархія не видавала з цього приводу жодних указів. Наприкінці вісімдесятих років XIX ст. цісарська немилість впала на Романа Потоцького, який у «Жокей-Клубі» регулярно вигравав великі суми (переважно вони походили з цісарської скарбниці) у молодих представників австрійської аристократії. Викликавши до себе президента «Жокей-Клубу», великого камергера графа Фердинанда Тройтмансфорфа, цісар висловив йому усну догану, попросивши

к а р т я р
к а р т а р

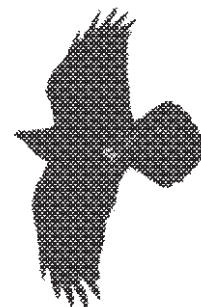
передати її також Р. Потоцькому, і той був змушений шукати нових джерел доходів.

Карти («картинки») для гри привозилися до Галичини переважно з віденської фабрики «П'ятник». У 1910 р. у Львові засновано фабрику з виготовлення карт «Ніл». Найчастіше грали ігри: мар'яш, лабет, сто очок, кербель (популярні насамперед серед сержантів, судових чиновників та молодих службовців), зехцик, тисяча (передмістя, залізничники), преферанс, віст і (безпосередньо перед I Світовою війною) бридж (вище товариство), свинка, чорний Петрусь, дурень (діти). Ширилися чутки, які часто підтверджувалися фактами, що цісар Франц Йосиф I з особистої скарбниці не раз платив картярські борги дітей своїх багаторічних службовців чи офіцерів (Йосиф Рот «Марш Радецького»). Картярів-шулерів популярно називали «фальшшпілерами». Для більшої міцності карти змочували у нафті. Неповні колоди

віддавали дітям для будовання картяних будиночків.

Переклала Люба Козак

*За виданням Mieczyslaw Czuma & Leszek Mazan
«Austriackie gadanie czyli encyklopedia galicyjska», Krakow
1998*

підірвані, замок, 1830-ті

Одного погідного пополудня, року божого 1805, по Спасі, перед бережанський ратуш заїхало декілька возів та одна велика жидівська брика зі скіряною будою. По втомлених конях та по запорошених людях знати було, що приїхали здалека.

З брики, з-під буди, виліз один мужчина в духовнім і чотирьох у світськїм одягу. Духовний мав на собі довгу рясу, яку звали реверендою, і чорний капелюх з великими крисами; очі за окулярами. Зі світських один був підстаркуватий,

ф у н д а т о р

г і м н а з і і

f u n d a t o r

h i m n a z i j i

огрядний, якому візник мусив допомогти зіскочити з брики, три інші були молоді й жвавіші.

За брикою торохтіли вози. З них вискакували молоді хлопці, літ 10 до 18, одягнені всіляко, бідніше і достатніше, як котрого батьки могли вирядити в дорогу.

За тими возами, дорогою від замку до ринку надтягали драбинасті підводи, навантажені столами, лавками, скринями, шафами й клунками всіляких розмірів і різної форми. За ними й поруч них бігла товпа цікавих бережанців. Часи були тривожні, воєнні – Наполеон не давав Європі спокою, його ім'я залітало навіть у найглухіші кутки.

Вечоріло, як бережанський ринок, від ратуша до церкви й до гирла Адамівки, заповнився возами й людьми. Не бракувало й бургомистра, радних города Бережан і видніших достойників міста.

Вітали вони приїжджих гостей та складали їм свої побажання. Гомоніла німецька мова, перемішувана деякими латинськими словами й зворотами. По короткому привітанні бурго-

містр казав відчинити головну ратушеву браму, і впровадив гостей у сіни. Тут віддав найстаршому приїжджому добродієві ключі від дверей, що вели з сіней на поверх, і всі подалися туди по деревляних скрипливих сходах.

Незабаром стали за ними виносити нагору привезений вантаж, покарбовані студентськими ножиками лавки та поляпані чорнилом столи й шафи. Виносила їх приїждна молодь, перекидаючись жартами й школярськими дотепами.

Скінчили, й собі полупотіли по сходах нагору, а порожні вози покотилися на підсіння двох заїздних домів.

Цікаві бережанці постояли ще трохи перед засміченим соломою та паперами в'їздом до ратуша і розійшлися по своїх мешканнях, вдоволені з пережитих вражінь.

Тільки вода на могутніх бережанських лотках шуміла, а на недалеких полях підпелітькалі перепелиці.

Так перенеслася достопамятного 1805 року, року битви під Аустерліцом і Шенбрунського

Бережани, ринкова площа, 1900-ті

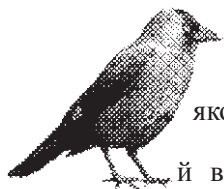
мира, caesareo regia gymnazia¹ Збаража до Бережан і розтаборилася в ратуші, де граф Потоцький відпустив для неї даром цілий перший поверх разом з безплатним топливом для кільканадцятьох саль. Там вона й перетривала поверх сто літ на славу й чималу користь не лиш Бережанщини, але й цілого краю.

Кажуть, що кожний початок важкий, і початки Бережанської гімназії не були легкі. Відбігала вона дуже далеко від того типу середньої школи, до якого ми привикли.

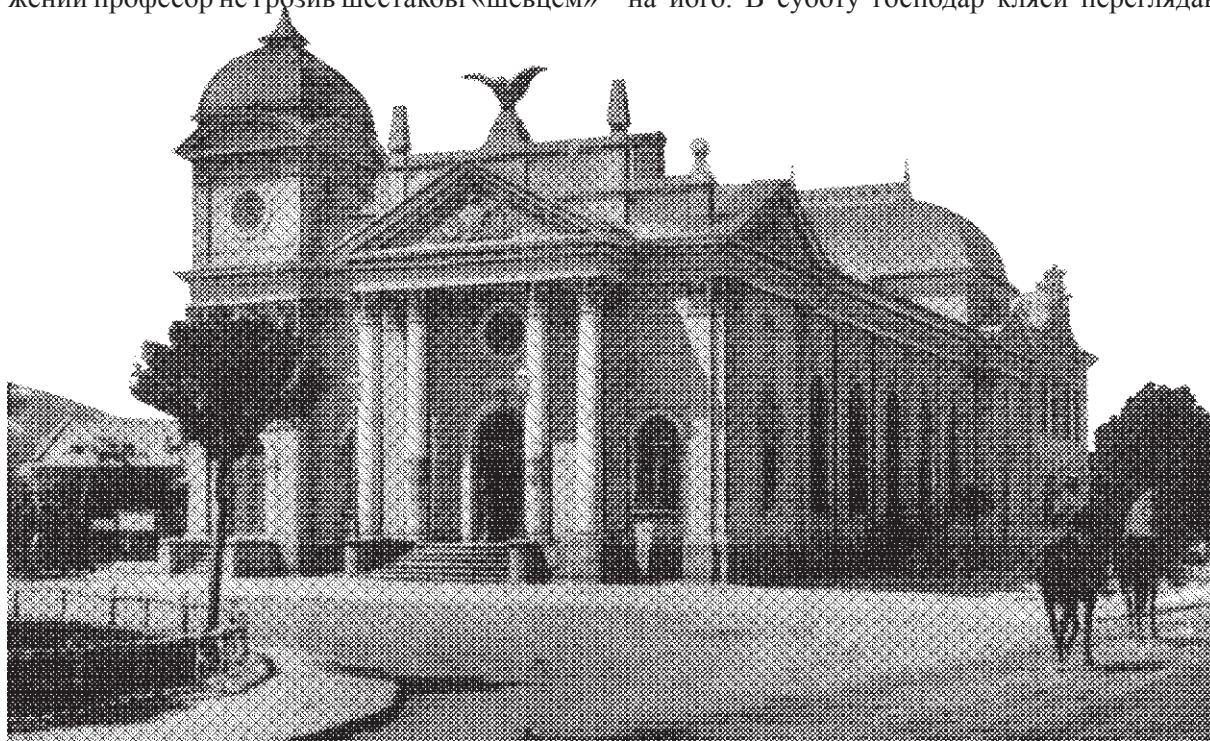
Мала тільки шість кляс, бо сьома й восьма кляси називалися філософією й абсолювенти гімназії в Бережанах мусіли йти на філософію до Львова. За те п'ятаки й шестаки тішилися куди більшою повагою, ніж за наших часів. Шестакові професори здебільша казали dominus (по-німецьки – «Sie»), а як хотіли покарати, то не робили того прилюдно, в клясі, лиш кликали до кабінету «на чорну каву», від якої чорно ставало в очах. Розсерджений професор не грозив шестакові «шевцем»

і не називав його «свинопасом», лише казав: «Ich werde Sie in die Gamaschen stecken lassen», себто: «Віддам вас до війська», що було не погрозою, хоча би тому, що у війську тоді служилося літ двадцять.

Гімназія стояла під проводом префекта, директором був місцевий староста, його заступником латинський парох, а на візитацію приїздив зі Львова один із латинських каноників, що був самотнім інспектором усіх шкіл в краю. Наукова програма не була надто велика: вчили мови – латинської, грецької, німецької й дещо польської, історії, географії та математики. Найбільше вимагали латини й німецького. Рідною мовою у школі не вільно було говорити. Хто забувся і промовив слово, діставав на шию «signum»², або «Sprachzeichen»³, себто книжечку, оправлену в дощечки, в яку вписувано ім'я, прізвище й характер винуватця. Мусів він ходити з тою відзнакою так довго, поки не приловив котрогось зі своїх товаришів на тому ж гріху. Тоді перекидав «signum» зі своєї шиї на його. В суботу господар кляси переглядав

Бережани, сокіл, 1900-ті

«сігнум» і карав усіх, що були там вписані, а останнього найбільше. Не був це якийсь окремих бережанський винахід, такого жорстокого способу науки латинської мови вживали також у Західній Європі. Але зате по-латинськи балакали бережанські ученики краще, ніж рідною мовою.

Української мови ані греко-католицької релігії довгі часи не вчили. Наші предки ходили на науку латинської релігії. Навіть свят наших не святкували. Що лиш 1827 року вийшов декрет з цісарської канцелярії, щоби у школах, де є четвертина учеників греко-католиків, десять днів святочних греко-католицьких було вільних від науки. Затє латинські свята, особливо ж «Боже Тіло» обходили дуже величаво.

Та найсвятніше відбувався кінець шкільного року. Тоді великою занавісою закривали іконостас у церкві⁴, а на місце тетраподу ставили довгий стіл, прикритий зеленим сукном. За тим столом сідав на першому місці староста,

як директор гімназії, а коло нього праворуч і ліворуч інші достойники. Префект давав рукою знак, із хорів гриміла могуча «інтрада», грана військовими сурмачами. По інтраді – ретор, себто один із учнів шостої кляси, виголошував панегіричну промову, і старенький префект відчитував прізвища найкращих учнів кожної кляси. «Praemodinati sunt»⁵ імярек, на хорах туш. Знову прізвище преміянта і туш, аж поки не пролунали прізвища всіх найкращих учнів гімназії.

Довго ціле місто дивилося на них, як на героїв дня, а деякі із них, як ось приміром, пізніший наш митрополит Литвинович, що все був першим у клясі, перейшли до історії.

За моїх і за мого батька часів не було вже тих дивних звичаїв. Розказував про них мій дідо, Михайло Глібовицький, коли я йшов здавати вступний іспит до гімназії. Слухалося цих оповідань, як якоїсь легенди із прадавнини, коли ще не було ні залізниць, ні телеграфів,

Бережани, ринкова площа, 1900-ті

коли люди замість на годинник дивилися на сонце на небі, коли ученик першої кляси перед п'ятаком знімав з голови шапку і... коли батькові не «тикалося», лиш казалось «ви». І не одно, що колись було й минуло в Бережанах, мерехтить нині в нашій пам'яті, як семибарвна веселка, як незабутня легенда, і не один з нас питається, зітхаючи: «Як там тепер?»

¹ Цісарсько-королівська гімназія (латин.). – Ред.

² Знак (латин.). – Ред.

³ Мовний знак, символ (нім.). – Ред.

⁴ Тому відбувалося це в церкві, бо вона була напроти гімназії, кільканадцять кроків від неї, двері в двері. У церкві також дзвонили три чверті на восьму, щоби хлопці йшли на науку до гімназії.

⁵ Нагороджений премією (латин.). – Ред.

Гімназія у 80-х роках минулого століття

Бережанський ратуш доволі великий, одноповерховий прямокутник. Надолині найвсілякіші крамниці, а на поверсі – гімназія.

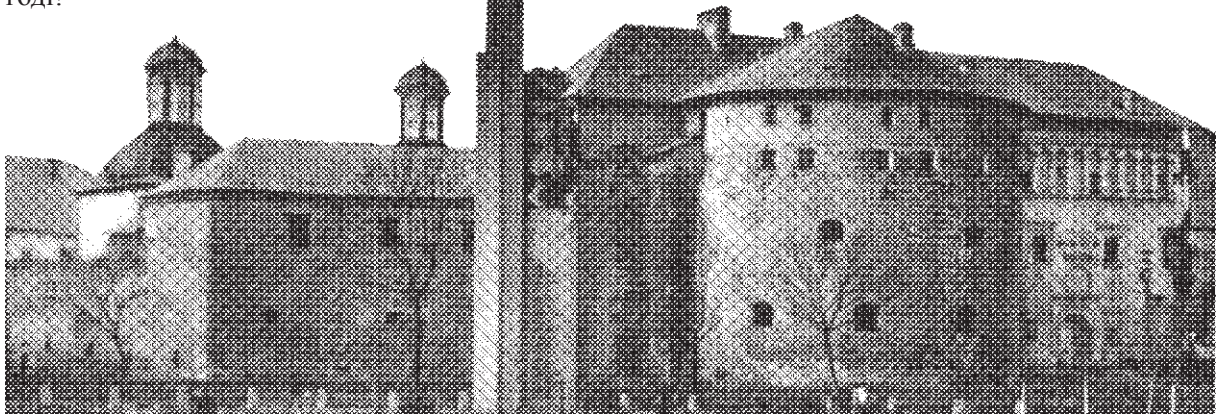
Та ще має ратуш вежу, на яких три поверхи високу, з годинником, що досить точно відзвонює години, і з хоруговкою на шоломі. Вежа струнка й непогана собою, тільки і стоїть, бо вона прямо з бляшаного даху без окремої підстави, і тому немилу вражає око, що по-викло до деякої логіки в архітектурі.

Усередині ратуша подвір'я. Невелике, але зате брудне. Ах, що там за бруд, того й писати годі!

А все ж таки і в тім подвір'ї крамниці та крамнички. Купці не нашої віри, меткі, проворні, крикливі. Як якого селянина дістануть у свої руки, то будь він сам начальник громади із Шибалина або Лапшина, а не вийде на світ божий, не добивши торгу.

Не раз там такий рейвах зчинявся, такий луск та ляск долонь, що, гадав би ти, побилися й порізалися люди, а між тим це тільки Мошко «спустив шустку», а Гринько Коваль «докинув п'ятнадцять нових» – і погодилися. Гринько обтирав піт і ховав товар до кобелі, а Мошко перечислював гроші і приглядався, чи нема фальшивих.

Перелистовував я раз німецьку книжку на тему купецької психології. Дуже цікава була книжка, але, гадаю, що куди цікавішу можна було написати про психологію купців із бережанського ратушевого подвір'я. А матеріалу не бракло б, бо тих крамниць у чотирьох боках ратуша та в подвір'ї було, може, півсотки, разом зі знаменитою, але то дійсно знаменитою м'ясарнею Москви. Пан Москва, заживний громадянин города Бережан, міг ставати до конкурсу в Празі, Відні, і де захоче, а скрізь його виробу дістали б перворядну нагороду. Об'ємистий, рум'яний, все всміхнений, у крамниці в білім фартуху, на місті в соліднім, короткім англесі, належав до тих бережанців, без яких, здавалося б, Бережани не були б Бережанами. І ми, бережанські гімназисти вісімдесятих років, були тієї самої гадки, бо скільки-то добрих булочок зі шинкою від Москви з'їлося на великій павзі,

зокрема по першім. А зате, як болючо відчувалося ароматний подих, що злітав крізь відчинене вікно з його крамниці до кляси тоді, як у кишені не було «ані грейцара».

Два довші роки бережанського ратушу мали по одинадцять вікон, а два коротші – по сім, разом, коли не милося, бо з мене марний математик, разом 36. Досить тоді світла вливалось в нашу гімназію, але й досить треба було свічок, якщо випало якесь надзвичайне парадне свято і прийшлося робити ілюмінацію. Кожна кляса освічувала свої вікна й ні одна не хотіла бути гіршою від других.

Але в самій гімназії ніякого освітлення не було, бо Бережани не мали ще тоді ні газу, ні електрики. Світилося декілька нафтових ламп на деревляних, кривобедрих стовпах в Ринку та по кращих вулицях, але й вони часто-густо гасли, бо вітер їх здував. Та це нікого не дивувало й не сердило. Справжній бережанець знав кожний камінь, і кожну яму на вулиці, і кожну баюру, а чужинці в Бережанах по ночах не волочилися. Самі ж Бережани найкраще вигляда-

ють при місячному світлі. Мені донині чомусь-то здається, що місяць ніде так не світить, як у Бережанах, і що ні один водопад так не шумить, як могутня каскада води на бережанських лотоках, і що ніде так фіялки не пахнуть і солов'ї так не співають, як...

Е-ет!.. Лишім це, ходім до гімназії, бо спізнимося, а до гімназії, відома річ, спізнитись не вільно.

Гімназія, як я до неї прийшов і перед та по мені мала салі не по нинішніх приписах шкільної гігієни, а от так собі, щоби вмістилося сорок або й п'ятдесят хлопців. Тільки одна була більша. Нам тоді здавалося, що дуже велика, хоча трохи й занизька. Там відбувалися щонеділі в свята та перед Великоднем екзорти. Поверх двіста хлопців слухало їх, і в салі ставало так душно, що наймолодші не витримували й деякі мліли.

У тій салі влаштовувано також концерти, та про них згодом, як прийде на них черга.

У саях було так, як звичайно по школах. Покраєні ножиками лавки, катедри, одна-дві шафи й вішала на плащі. По стінах географічні карти й образи. Бідно, але чисто. Знати було

Бережани, готель, 1900-ті

дбайливе око доброго господаря її, директора. Здовж саль коридор, з вікнами на отсе пахуче подвір'я. Їх, мабуть, ніколи не відчиняли.

Коридор був не вузький і не широкий, такий, що чотирьох людей могло поруч себе пройти вигідно.

За часів Маркіяна Шашкевича сіни були вимощені цеглами, як по монастирях буває, пізніше вставлено дошки, мабуть, дубові.

Гімнастичної салі гімназія не мала, і вправи відбувалися вечорами (гімнастика була предметом над обов'язковим), по отсих коридорах. На кожному закруті копітла нафтова кухонна лампа, щоб знати було, куди повертатися, та щоби собі хто голови не розбив. Можна собі уявити, який луск по цілім ранку лунав, коли сорок хлопців або більше машерувало по цім коридорі, навмисне вибиваючи такт чобітьми або черевиками зі здоровенними зольями. А копоти такі знімалися, як літом на гостинці.

Гімнастики вчив германіст Васильковський. Але він приходив звичайно тільки на початок лекції, вправи провадили його асистенти, шес-

таки, хлопці старші, сильні в руках і ногах, а менше в головах. Але слухалося їх, як і самого професора, не тому, що вони могли поскаржити професорові, але більше тому, що в гімназії була традиційна пошана й послух для старших.

Як скрізь, так і в нас, терціяна вважали дуже важною особою, і тому хай мені буде вільно дещо більше про нього сказати. Називався він Дам, а його жінку жартівливо називали учні – Дамою.

Чи Дам був німець, чи маляр – годі було збагнути, та мабуть що маляр, бо більшість іменників була в нього роду жіночого. По-польськи ані по-українськи ніколи добре балакати не навчився. Може, тому й балакав з нами дуже мало, більше на миги, ніж словами. Старий, сивий, старанно виголений чоловічок. Мав, може, не менше старий годинник, що його дістав був ще колись, як служив у війську й узяв першу нагороду за цільне стріляння.

П'ять хвилин перед кінцем години стояв Дам при дзвінку. В одній руці годинник, в другій ключик від шафки, що в ній скривався шнурок від дзвінка. Часом годинник на вежі не

вибив години, а Дам уже дзвонить, часом вибив, а Дам ще чекає, бо він ніякому годинникові не вірив, тільки своєму.

Дам крім Дами мав ще дві Дамівни, гарненькі доні. Чемні, але горді. Хоч у гімназії тоді попадалися учні не першої молодості, не раз мужчини, що вже й у війську вислужили та з не одної печі хліб їли, то навіть їм до Дамівних ближче підійти не вдавалося.

Як прийшло літо, то Дама пекла пляцки зі сливками, і Дамівни продавали їх на павзах. Це була, мабуть, одинока нагода для старших учнів перекинутися з ними декількома словами. Молодші вдоволялися самими пляцками. Не знаю, чи це локальний, бережанський патріотизм говорить з мене, чи Дама мала якись свої куховарські тайни, досить, що таких добрих пляцків я вже ніколи не їв.

Може, воно й смішно згадувати про такі дрібниці та ще в таких великих часах, як те-

перішні. Але спомини з гімназійних часів мають у нашій пам'яті своє окреме місце і свою власну міру. Не одну, куди важнішу подію, з пізніших часів, забуваємо, а не раз дрібонький спомин із хлоп'ячих літ вирине з моря минулого і стане такий ясний і свіжий перед нашими очима, немовби це вчора було. От так ті спомини з бережанських гімназійних часів із вісімдесятих років минулого століття виринають тепер переді мною. І як же їх багато! Професори, товариші, знайомі (а в такому малім місті, як Бережани, знають мало що не всі мешканці), наукові предмети, тисячі годин, пережитих у гімназії від першої до восьмої кляси, оповідання про те, що тут діялося колись, перед нами, – все воно гуде в голові, як бджоли в пасіці, і проситься під перо.

Богдан Лепкий. Гімназія. – Дніпро, Київ, 1991. – Твори в двох томах. Т. 2. – С. 481-487.

Бережани, вірменська церква, 1900-ті

Заступником директора Куровського був наш катехит, отець Михайло Соневицький, широко й далеко відомий педагог та опікун молоді. Високий, огрядний, повновидий, все гладко виголений і гарно та чисто одягнений, належав до тих нечисленних людей, що без них, здавалося, не лише Бережани, але й цілий світ не міг би існувати. Такої гадки були по крайній мірі ми, його учні. Без нього сумно було б і в гімназії, й у місті, без нього всі ми почувалися б сиротами, бо не було б до кого звернутися за допомогою, бо отець совітник Бог знає звідки знав про кожний прикрий випадок, про кожную халепу, в яку попав його ученик, і рятував його, не чекаючи, аж він прийде й попросить. А як прийшов, то отець совітник зустрічав його словами: «Знаю, знаю, не потребуєш мені казати, брате». І якщо патент із власної вини попав у біду, то починалася коротка, але дуже переконлива наука, а якщо провина була не малої віри, то наука переходила в догану, висловлену голосом грізним і сердитим, таким, що «душа винновників в п'яти втікала».

Але нараз голос цей змінювався, з грізного ставав лагідним і спочутливим.

к а т е х и т

к а т е х и т

«Уважай же, щоб мені того більше не було, моцюмпане».

Це «моцюмпане» попадалося рідко, але все ж таки попадалося, як залишок з якихось-то давніх, дуже давніх часів. Кільки літ мав отець Соневицький, того ніхто з нас не вмів би сказати й про те, мабуть, ніхто й не думав. Як сокира відскакує від твердого дуба, так, здавалося, час відскакував від нього. Літа не імалися його. Лице гладке, очі ясні, хід жвавий, рухи живі, невже ж так виглядає старий чоловік? А все ж таки отець Соневицький був катехитом мого батька – молодим, значить, за моїх часів не міг бути. Але старістю своєю не хвалився, і я не пригадую собі, щоб він коли покликувався на неї. Навпаки, здавалося, що він хоче бути і є вічно молодим, і що саме тому молодь розуміє його, а він її. Бувало, як розсердиться у клясі, як крикне, стукне ногою і кулаком вдарить об катедру, то кляса завмирала й деревіла. Так ми собі уявляли розсердженого Зевеса.

Але сердитість тая ніколи не тривала довго. Хвилинка – і кров відпливала з його обличчя, очі лагідніли, на уста являлася добряча, вибачлива усмішка. Ще трохи – й отець совітник розказував щось із своєї багатой життєвої практики, часто-густо так дотепно, що кляса сміялася сердечно, забуваючи про ту тривогу, що її перед хвилиною переживала.

Отець катехит мав звичайно останні дві години. Коли ж він в годині восьмій ішов з церкви не на снідання до хати, а до гімназії, то це був знак, що директор виїхав кудись або занедужав, і він буде його заступати. Пословиця «Як kota нема, то миші гуляють» не мала тоді ніякого примінення. Життя в гімназії йшло, як швейцарський точний годинник; заступника слухали так само, як і самого директора, хоч і вчителі, й ученики добре знали, що він, хоч би навіть хтось провинився, директорові того не скаже. Катехит Соневицький по своїй природі був не прокуратор, лиш оборонець. Не тільки він і директор, але й їхні родини жили з собою у щирій приязні. З деякими професорами наш катехит дружив, з іншими жив у добрій злагоді. Не пригадую собі, щоби з ким ворогував. Тому-то, як просив

карл ауер, буршти, ратуша, 1830-ті

за котрогось із своїх учеників, то мало хто йому відмовляв.

Був тільки один, а саме проф[есор] Шпіцер, котрого навіть Соневицький, мабуть, ніколи не просив, а директор також ні. Знали, що він того не любить і що ніяка просьба не допоможе, лиш скорше зашкодить. Був це «кам'яний професор». Учив знаменито, вимагав багато, не всміхнувся ніколи, хіба іронічно, жартів не знав.

Тяжко було знайти так неподібних до себе людей і з вигляду, і з вдачі, як він і Соневицький. Два світи, дві інші породи. Шпіцер, як той кіт, ходив одинцем, Соневицького все бачили в товаристві, – як не старших, то учеників. Не раз кілька провадило його. Розмовляв з ними свobodно, жартував і, жартуючи, вчив, – вчив найвищої науки, науки життя. Не було в тій науці ані якоїсь окремої системи, ні програми, не було охоти виховувати ідеалістів, ані пози-

тивістів. Виховник хотів бачити тільки здорове морально й фізично покоління, яке вмiло б собі в світі дати раду в тих, як звичайно кажеться, тяжких часах.

Великою нашою хибою вважав він брак товариської оглади і недостачу так званих форм. Це, на його гадку, відбирало нашому молодому чоловікові певність себе і, в порівнянні з сусідською молоддю провадило до небажаного й шкідливого почуття меншевартості. Від цього почуття до національної байдужості або й до апостазії було вже недалеко. Тому-то при кожній нагоді звертав він увагу на товариські форми.

Пригадую собі, якось одного разу розказував нам, як то він одного молодого чоловіка возив свататись. Панночка була гарна, добра, освічена і з доброго роду. Та що ж! Попросили до обіду, а кандидат на мужа став сьорбати борщ, їсти ножем рибу та ніж до вуст пхати, то нічого з того сватання не вийшло.

«Мною аж підкидало на кріслі, – скінчив отець совітник. – Печеніг, і годі! Коли б я знав, що він такий, був би з ним не їхав. Шукай собі такого свата, як ти сам. Пощо мені сорому набиратися».

Оповідання було живе, як новела, ілюстроване рухами й показом, як то жених не вмів собі дати ради с волоським макаронем, як дув на чорну каву й скільки хліба накришив на своїх тарелях. Ми слухали й сміялися сердечно.

Кременець, ліцей

І, мабуть, жоден із нас тих гріхів, що герой оповідання, не поповнив уже в своїм житті.

Наш катехит був великим ворогом нікотини. Тютюн уважав за один із найбільших гріхів молоді й причиною не одного лиха. Знав, що курити вчать звичайно молоді хлопці, частогусто вже навіть у першій гімназійній клясі. Тому-то й розказував нам, як то такий молодий курець з папіроскою в руці заснув. Папіроска висунулася на постіль, постіль затлілася, а що в тім віці мають звичайно твердий сон, так і наш безталанник збудився, що лиш тоді, як усе ліжко стояло в огні. Якось цю пожежу вгасили, але передчасний курець мусив кинути школу й їхати додому, бо батьки його були бідні й не могли йому купити ні нового вбрання, ні книжок, а вчителі також не дуже-то добрим оком дивилися на нього.

І це оповідання було настільки живе й пластичне, що не одного відстрашило від куріння.

Перед їздою на Великодні свята розказував нам отець Соневицький, як то раз їхали «такі, вважаєш, шкубенти» на возі й позакурювали собі дзигара, буцім якісь пани. Котрийсь кинув «з вервою» недокурок, але попав не поза драбину, а на віз. Запалилася солома, а що в полі не було чим огня гасити, то віз згорів, мов ватра. Добре, що коні повипрягали.

«Можна собі подумати, як тих хлопців батько й мати вітали. Я в їх шкурі не хотів би бути і нікому того не бажаю».

Таких оповідань було в нашого катехита, наче снопів у жнива в stodолі. Для першої та другої кляси були вони простенькі, як про пожежі від папіросок і т. д. У вищих клясах гімназії чули ми складніші історії, підкріплені дамами подій та іменами дійових осіб.

Найчастіше повторювався мотив про чоловіка, що зійшов на пана. Селянський син, батьки витратилися, щоб його вивести в люди, а він уже в п'ятій клясі стидався своєї мами в кожусі, втікав від неї в місті, але за возом, осторонь від людей, витягав від тої мамуні останній гріш на різні буцімто шкільні потреби, яких у ніякій школі ніколи не було. У сьомій клясі знайшов собі панночку, що сміялася з нашої мови, а його називала дурним Грицем. Але все ж таки, як скінчив університет, віддалася за цього дурного Гриця й перетягнула його на свій бік. Відрікся своїх батьків, віри, народу й до рідного села навіть не показався ніколи.

Кінчаючи сумне оповідання, наш катехит підносив голос, кричав і тупотів ногами так сердито, немовби цей грішник сидів між нами в клясі.

«Виродок, а не чоловік! На такого навіть плюнути не варто!»

І, помовчавши хвилину та заспокоївшись дещо, говорив спокійніше:

«А думайте лиш, як витрачується наше село, посилаючи своїх синів до середніх і високих шкіл. А що воно має за це? І чи багато є таких селянських синів, що турбуються пізніш тим гніздом, з якого вийшли? У деяких німецьких землях є звичай, що на кірмеш якогось села, буцім у нас на празник, приїжджають усі інтелігенти, що з нього вийшли, разом із своїми жінками й дітьми. Святкують його спільно. А бувають між ними люди з високими титулами, імена славні й відомі в світі. Вони того не показують по собі. Донька ексцеленції танцює з сільським парубком, бо це її свояк, бо це однопосельчанин. А в нас? Ви знаєте, як у нас? Не потребує вам казати...»

Отець катехит витягнув хусточку з кишені й обтирає краплистий піт з лица.

Але, може, спитається хтось:

«Коли ж учив отець Соневицький, якщо він витрачував час на такі оповідання?»

Відповім, що наука на тім не тратила, бо його оповідання не псували плану науки, були тільки інтермеццями, вpletеними вряди-годи в сторінки поважного наукового підручника.

Наш катехит особливу увагу присвячував катехизмові й літургії. Богослужби воскресний канон, тропарі, кондаки, церковні книги – усе те треба було знати добре, бо здавали учні ці предмети так званими «партіями». Партія, звичайно з чотирьох учнів, виходила в лавок перед катедру, щоб ніхто не підповідав і не підсував книжки, і по черзі відповідав кожний на задане питання. Отець Соневицький хотів, щоб його, вихованці розуміли те, що співається в церкві, щоб на селі кожний з них міг співати на крилосі, щоб пізнав і відчув красу нашого обряду та щоб прив'язання до церкви в'язало його з народом.

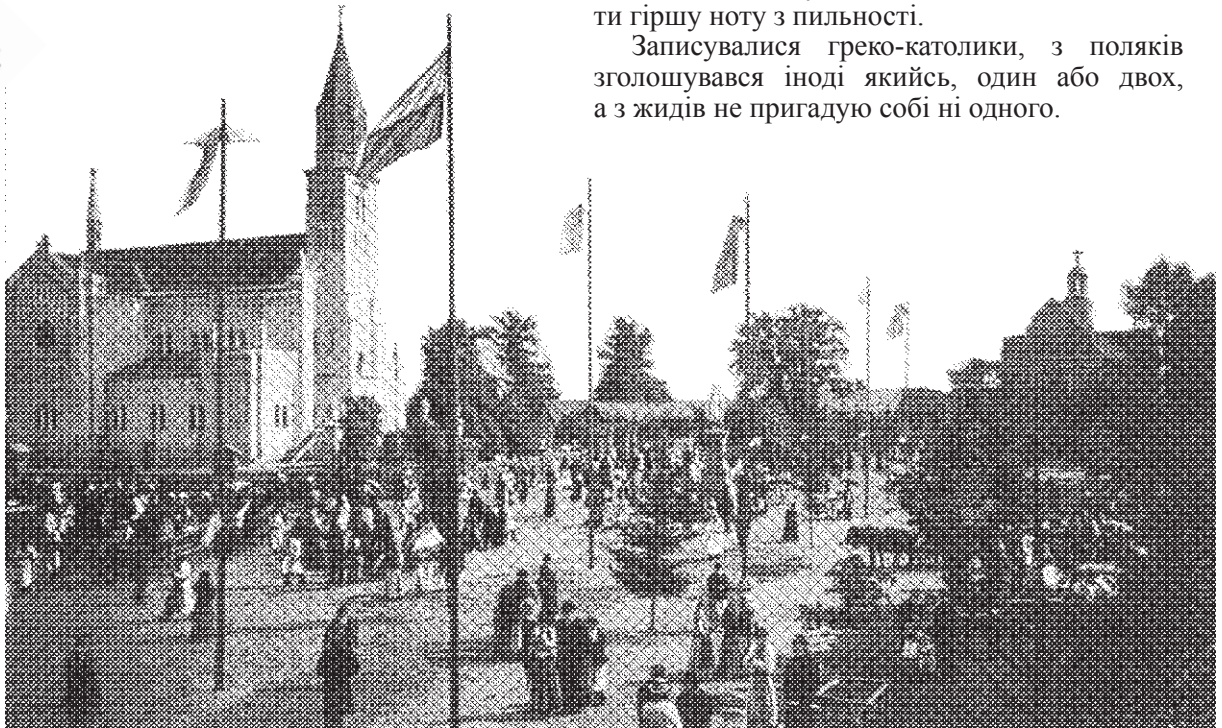
Крім релігії, в гімназії вчив ще о. катехит у двох нижчих класах української мови.

Був це предмет услівно обов'язковий, себто, хто записався на нього, повинен був пильно на години ходити й учитися, бо як ні, то міг дістати гіршу ноту з пильності.

Записувалися греко-католики, з поляків зголошувався іноді якийсь, один або двох, а з жидів не пригадую собі ні одного.

Кохавна (міждуліт), 1900-ті

На науку призначували останню годину рано або пополудні, тоді, як учні були вже перетомлені наукою. Поляки й жиди йшли на обід, а ми ще мусили одну годину сидіти в клясі. Вони нам «моркву стругали», ось, мовляв, ми вже собі йдемо, а ви ще мусите годину сидіти, за кару, що ви русини. Тодішні підручники до науки рідної мови були не найкращі. Всякі уступи з історії, природи, описи чужих країв та виїмки з творів рідної літератури віршем і прозою. Читали ми їх, дещо пояснював нам учитель, а кращі поезії виучували напам'ять і декламували.

Катехит о. Соневицький україністом не був, учив по власній уподобі, але мав такі твори, що ними щиро переймався, як Шашкевича «Цвітка дрібная», «Бандурист», «Псалми Русланові» або Шевченкові «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами!». Умів їх напам'ять і силкувався декламувати з чуттям та експресією, що йому не все вдавалося, бо легко попадав у тон воскресного канону або страстних екзорт.

Зате знав він особисто деяких письменників, як ось Миколу Устияновича, Антона Могильницького, Дениса з-над Серету та розказував нам деякі події з їхнього життя, що нас немало цікавило й заохочувало до уваги й науки, тим

більше, що нам катехит і тут умів блиснути своїм дотепом і гумором. Таким чином помагав нам перенестися в часи Маркіяна Шашкевича і в події сорок восьмого року. Від нього чули ми про перемиського крилошанина Івана Могильницького і про тамошнього владику Івана Снігурського, про Йосифа Левицького, котрого «Дзвін» у Шклі розбився, про Йосифа Лозинського, що 1846 р. видав «Граматику руської мови», і про голову Руської ради Григорія Яхимовича. Від отця Соневицького довідалися ми про з'їзд руських учених 1848 р., про батальйон «Руських стрільців», про бомбардування Львова і про полк наших добровольців 1849 р.

Увесь цей історичний матеріал подавав нам катехит не у формі викладів, а принагідно, як спомин із давніх часів. Деякі з тих споминів, як прим[іром], про бомбардування Львова залишилися мені в пам'яті донині, тим більше, що моя бабуня розказувала дуже живо про цю саму подію. Вона приїхала до Львова й примірювала сукню у кравця, як нараз луснув стріл і куля попала в бочку з водою, що стояла в сінях. Так само донині пам'ятаю оповідання о. Соневицького, як то пізніший крилошанин і парох Липиці, а тодішній молодий ученик гімназії, о. Мако-

гонський, стояв на варті на розі бережанського ратуша зі здоровезною пальною замість кріса.

Завдяки таким картинкам, що їх отець катехит вмів живо малювати, години нашої мови минали нам не раз навіть скоренько, й ми не жаліли, що разом із товаришами поляками й жидами не пішли на обід, тільки залишилися у клясі ще на одну годину «за кару, що родилися русинами».

Від нашого катехита, пізнішого шамбеляна, довідалися ми, яку то долю й недолю переходила наука нашої мови в середніх школах у Галичині. Він розказав нам, як наші предки в петиції з 19.IV.1848 р. до цісаря Фердинанда просили, щоб у вищих (середніх) школах нашої мові «призволено таке розширення, яке єсть одвітним рускій людності».

У відповіді на це прохання було сказано, що наша мова в своєму теперішньому розвою ще не годиться до викладів і тому спершу мусить бути креована кафедра при університеті, щоб молодь могла навчитися своєї мови.

А поки що міністерство просвіти у вересні того самого року (1848) завело мову польську в усіх гімназіях Галичини й у Львівській академії. А найдивніше, що сталося це на внесок намісника Вацлава Залеського (Вацлава з Олеська), того самого, що так пильно збирав наші етнографічні матеріали та який на привітальне слово нашого посла Івана Жуківського відповів, що він родився на цій землі, що ця мова була першою, якою він у дитинстві довгий час

балакав, та що він «русинам не дасть зробити кривди».

Русини, зневірені в намісника, вислали депутацію до цісаря до Ольмінцу, яка домогалася поділу Галичини на руську й польську і заведення руської мови в усіх школах руської частини краю.

На це прохання прийшов дозвіл учити тією мовою лише релігії, а всі інші предмети німецькою. Відтак запроваджено руську мову як обов'язковий предмет навчання для всіх учнів русинів і поляків Східної Галичини. Тривало це до 1857 р. Тоді-то з обов'язкової стала наша мова «взглядно обов'язковою», себто кожний ученик міг вибрати собі мову, якої хоче вчитися: руську або польську. Десять літ пізніше (1868) всі мусили вчитися польської мови, а руської тільки той, хто хотів.

І з обрядом нашим у гімназіях східної частини краю також різно бувало. Якийсь час учні греко-католики мусили перше вислухати відправи в костелі, а що лиш тоді могли йти на службу Божу в церкві.

Для нас були ці події давноминулих літ, а для шамбеляна в отсих подіях скривалися спомини свіжі й болючі, мов незагоєні рани. Він не роздряпував їх, говорив стримано, але ми чули, як під тим спокійним плесом хвилювало й бурлило почуття кривди й облуди. А відчували ми це тим живіше, що шамбелян, про що вже була згадка, мав незвичайно бистру пам'ять, він ні-

коли не помилився ані в датах, ані в прізвищах чи іменах дійових осіб. Після конференції він без нотеса кожному своєму учневі міг сказати, з якого предмета він «виказаний» і з якого йому грозить зла нота.

Коли я і дехто з моїх товаришів нарікав, що не має пам'яті, то шамбелян сердився: «Не маєш, бо не хочеш мати. Пам'ять треба вправляти, як вправляється у грі на скрипці або на фортепіяні. А може, ти дитиною пив алкоголь або курив папіроски? Стрібуй, давай псюкові горівку, а побачиш, який з нього виросте псячий ідіот! Навіть не признавайся, небоже, що ти безпам'ятний, бо це нам як народові не приносить честі. Та воно, бачите, так: щоби щось тямити, треба в першу чергу хотіти з'явити, коли ж ти дивишся у книжку або на професора, як він викладає, а думками лихий зна куди блукаєш, то певно, що ані з книжки, ані з викладу не скористаєш. А потім виправдуєш себе, що ти пам'яті не маєш. От воно як, моцюмпане!»

Поганіше було з граматикую, хоч підручник д-ра Михайла Осаці (з 1876 р.) у перерібці О. Лепкого та Й. Онишкевича був куди кращий від усіх т. зв. випісів. Але при науці грамати-

ки не було нагоди до споминів та оповідань о. катехита, треба було правил мови вивчитися напам'ять, і на тому край. Нелегко приходилося нам засвоювати собі правила етимологічного правопису, де писати «йор», «йори», «ять», де «і» з коромислом, а де «о» під дашком, «щоб не затекло». Але що правила добре оформлені, то вже у третій класі писали ми доволі правильно, а деякі з нас майже без похибок. Найважливіше – зналося як треба було писати.

А все ж таки фонетику вважали ми своїм і то більшим поступовим правописом і радо читали «Правду» й ті нечисленні тоді книжки, що були друковані фонетично. І ось у четвертій класі каже раз до мене Яричевський: «Пощо нам тих «йорів», та «ятів», напишім завдання фонетикую». І ми написали.

Минуло яких два тижні, приносить отець катехит справлені зшитки до класи й каже: «Такі добрі ученики, все мають з руської мови відзначаючи ноту, і ось їм до голови стрілила фонетика».

Ми, себто я і Яричевський, схилили голови якомога низько, бо боялися, що отець катехит стане гніватися на нас. Але він говорив даліше

карл аугер, броди, 1830-ті

спокійно: «Усі культурні народи: німці, французи й англійці – пишуть етимологічно і навіть їм на гадку не прийде фонетизувати свій правопис, тільки лінивий русин не хоче вивчитися тих декілька знаків, без яких ніяк не можна граматично писати... Візьміть же, – звернувся до нас, – і переписіть свої завдання так, як Бог приказав, і на другий раз не робіть мені таких дурниць».

Ясно, що ми не противились, бо й не думали починати боротьбу за фонетику, тільки з хлоп'ячої цікавості затіяли таку штуку. Кажуть, що в декілька літ пізніше, коли запровадили в школах фонетичний правопис, то двох «твердих» написали завдання етимологією. Отець катехит викричався на них, бо казав, що то не такі дурні, як вони, лише мудрі люди у Львові та Відні зреформували правопис, і тим новим, фонетичним правописом, а не перестарілою етимологією слід писати...

.....

«По попові дзвонять, попадю з села гонять». – Ці слова як не можна краще очеркували безталанну долю вдів і сиріт по наших священиках.

Доволі рідко складалося так, що вдовиця мала трохи призбираного гроша, попродавала зайвий живий та мертвий інвентар, купила собі таки в тім самім селі, де був парохом її муж, кілька моргів поля, побудувалася й жила там аж до смерті. Поле давало хліб, корови молоко, пасіка мід, город – ярину, сад – овочі; біди й недостатку не знала. У неділі й свята ходила до церкви, два-три рази в рік влаштовувала поминки по покійнім, нарід поважав її й називав «старою їмостею», щоб відрізнити від нової, «молодої».

Але, як кажу, бувало це мало коли – виїмково; звичайно вдовиця, якщо мала вже діти на своїх становищах, то їхала до котрогось сина або до доньки, а як залишилася з дрібними сиротами, то треба було розпрощатися з селом та перенестися до найближчого міста, де була гімназія, щоби цей дріб виховати й вивести в люди. Продавалося тоді бричку й залубні наслідникові, а вози, плуги й борони, як не йому, то селянам, випродувалося худобу й коні, і з одною коровою та якою там свинкою переїздилося до міста на новосілля. Добре, якщо

Карл аґер, мостиська, палац, 1830-ті

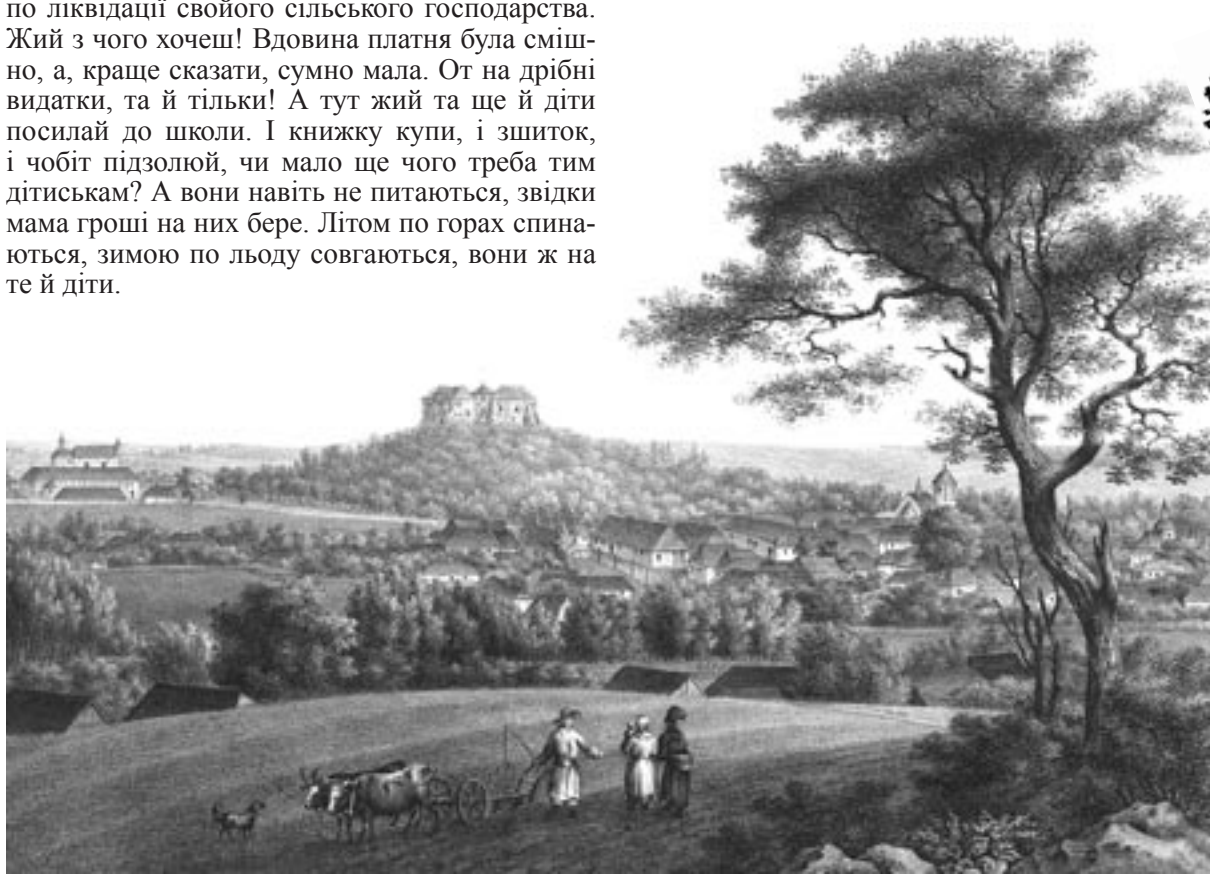
можна було купити на передмісті якусь дряхлу хатину з ошкленним ганочком і з кількома деревцями коло плота, все-таки зналося, що є свій, власний дах над головою, а як ні, то наймалося щонайдешевше мешкання десь на відшибі від міського гамору й руху, та починалося новий етап життя.

Вдові по священику, коли приходилося покидати село та йти до міста, не було так легко. На селі було все своє, а в місті не лише на харчі витрачувалося багацько, але й на одяги. На селі, при хаті, можна було будь-що накинути на себе, а в місті все-таки треба було якось одягнутись, щоби люди на язика не брали. Місто селу не рівня! Тільки так здалеку здається, що в місті краще жити.

І їмость навіть незчулася, коли кінчилася та невеличка готівка, яку вона привезла із собою по ліквідації свого сільського господарства. Жий з чого хочеш! Вдовина платня була смішно, а, краще сказати, сумно мала. От на дрібні видатки, та й тільки! А тут жий та ще й діти посилай до школи. І книжку купи, і зшиток, і чобіт підзолной, чи мало ще чого треба тим дітиськам? А вони навіть не питаються, звідки мама гроші на них бере. Літом по горах спинаються, зимою по льоду совгаються, вони ж на те й діти.

І зажурена їмость кивалася, як верба над потоком. Що там ще можна було із золота продати, продавала, але й того ненадовго ставало, залишався останній рятунок – гімназистів на станцію брати. Жили з того другі, проживе й вона. З олівцем у руці можна якось на своє вийти. Щоб тільки добрих хлопців дістати, не дуже бідних, і не дуже збиточних, та ще таких, щоб вчилися не найгірше, бо як їм будуть двійки грозити, то батьки на інші станції перенесуть.

І тут-то вже ціла надія на отця шамбеляна. Ніхто так не знав вдовиної біди і ніхто так не вмів порятувати вдовицю в її горі, як він. І учеників добрих післав, і на конференціях обстоював за ними, і самої станції перед господарями кляс боронив, словом, бідній удові не дав кривди зробити. «Це моя своячка, вважайте», – казав, якщо інших аргументів було замало.

карл ауер, одесько, замок, 1830-ті

І не тільки те. Як сирота дівчина піросла, шамбелян часто-густо висватав її за питомця або за якогось іншого молодого надійного чоловіка. А робив це так, що ніхто й не догадався, аж його задум здійснився. «Бо то, вважаєш, тільки сир відкладаний добрий. Маєш женитися, то женися мені зараз, не чекай, аж люди розіб'ють, бо вони на те такі ласі, як каня на дощ. А якщо тобі важко розпрошатися з кавалерським станом, то йди, небоже, в штовбур, як салата в жидівським городі. Терцієм нон да-тур¹, моцюмпае!»

Скільки доброго шамбелян нашим вдовам і сиротам зробив, того, мабуть, і на воловій шкурі не списав би, але, щоби він кому пошкодив, такого ніхто з нас не чував. Ніколи!

Зокрема піклувався о. шамбелян бережанською бурсою. Вона завдячувала свій початок одному з тамошніх гімназійних учителів, Іванові Волчукові.

Був це шкільний товариш мого батька. Се-лянський чи дяківський син, скінчив гімназію в Бережанах, а потім філософію у Львові й дістав суплентуру там, де сам до гімназії ходив. Пригадав собі, як то він тут колись бідував і, щоби його учні такої біди не терпіли, хотів зібрати гроші й побудувати бурсу, хоч не таку велику й пишну, як мали поляки (бурса ім. Якубовського), а все ж таки свій власний кут, до якого могли б ховатися перед крайньою бідною.

І ходив Іван Волчук по всіх бережанських інтелігентських та міщанських хатах, об'їхав усі приходства, й при кожній нагоді, на празниках, іменинах і весіллях підходив до кожного свого чоловіка із своїм настирливим: «Дай! Дай на нашу бурсу в Бережанах».

І люди давали. Та доля не дала Іванові Волчукові скінчити свого доброго діла. Внаслідок студентських і суплентських гараздів помер ненадійно на сухоти. По смерті Івана Волчука продовжив його добрий почин проф[есор] Юліан Насальський, чоловічок маленький і марненький, але щирий і ревний, як тоді казалося, чоловіколюб і патріот, відомий також, як видавець і редактор «Бібліотеки для молоді», т. зв. «Бібліотеки Насальського». Він не тільки принагідно збирав, де лиш міг, датки на бурсу, але, як прийшли святочні ферії та великі вакації, то обходив і об'їздив бережанський і сусідні повіти й настирливо витягав від людей гроші на «бурсу для нашої бідної шкільної молоді». Люди давали що могли, дещо добув отець шамбелян і другі впливові патріоти від ради міста й від повіту, так що незабаром Бережани могли повеличатися своєю бурсою. Купили для

Карл Ауер, підвірзує, замок, 1830-ті

неї гарний дімок на Олімпі, напроти гр[еко]-кат[олицького] приходства (шість кімнат, дві кухні, сіни напростріл і невеличкий город), бережанські столяри поробили столи, крісла, ліжка й декілька шаф, і бурса почала жити й розвиватися, недивлячись на всілякі колоди-перешкоди, які їй чужі і свої добродії частогусто підкочували під її низькі пороги.

(Проф. Юліана Насальського в нагороду за його безкористовний труд перенесли до Коломиї).

Отець шамбелян, як катехит і опікун гімназійної молоді, відвідував бурсу щоднини, – літом по п'ятій, а осінніми й зимовими місяцями по четвертій годині сполудня. Виходив разом із олімпійцями, тобто з учнями, що мешкали на Олімпі, з гімназії в Ринку й, розмовляючи з ними по дорозі, доходив до бурси. Тут обійшов усі кімнати, кинув оком на всі столи й ліжка, на вікна, двері й підлоги, а тоді й починав розмову на теми науки й школи. Якщо котрий із бурсаків не провинився того дня чимсь незвичайним, то розмови проходили мирно, залишаючи по собі

спомин про доброго опікуна молоді, а як ні, то ставали грізними, бо відбувалися не прилюдно в школі, а в замкненім бурсовім крузі. Шамбелян наганяв на виновникові такого страху, що він, мабуть, тим самим гріхом не провинився вже більш ніколи. Шамбелян, як кричав, то голос його, як Зевесові громи, гугонів над цілим Олімпом. «Викину з бурси, прожену з гімназії, щоби тут навіть духом такого грішника не пахло!.. Моціумпане!»

Бурса зі страху мліла, але за якої там чверть годинки небо над нею випогоджувалося, отець шамбелян обтирав спочене лице білою хустинкою з нагрудної кишені й розказував щось цікаве, а то й смішне.

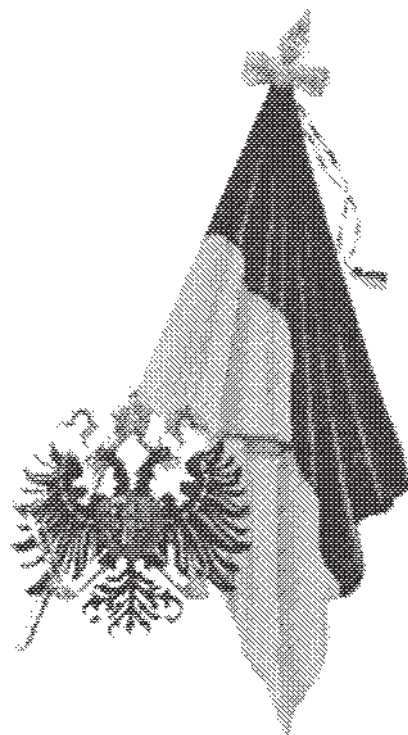
Звичайно один із професорів-українців мешкав у бурсі й провадив її, але отець шамбелян, незважаючи на те, відвідував її щоднини, літом і зимою, в дощ і в погоду. Мала наша бережанська бурса свої злі й добрі прикмети, свою, як бережанці казали, «ліхт і шаттензайту»², але якщо вона не одному нашому хлопцеві помогла скінчити гімназію й вийти в люди, так у цьому немала пайка заслуги отця шамбеляна, як довголітнього й повсякденного її опікуна й добродія.

¹ Третього не дано (латин.). – Ред.

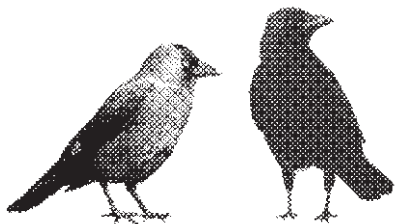
² Світла й затінена сторона (нім.). – Ред.

Богдан Лепкий. Наш катехит. – Дніпро, Київ, 1991. – Твори в двох томах. Т. 2. – С. 512-523.

В і д ь м а

у і д' т а

У рік першого переділу Польщі (1772) у небі над Польщею літало 15-20 тисяч відьом; приблизно $\frac{1}{4}$ мандрівниць (головним чином на Лису гору) припадало на Галичину і Володимирію. У 1776 р. Сейм обкраяної Речі Посполитої, забороняючи тортури і судові процеси проти відьом, офіційно дозволив їхні повітряні подорожі. У Галичині, яка тоді належала до Австрії, юридичні постанови стосовно магії та чарів відмінено тільки у 1787 р. (цесар Йосиф II). Найбільше відьом бачили в Галичині на захід від Сяну, вони мали гасло «Пліт не пліт, села не ліси, ти, мене, бісе, неси». Найчастіше

засобом пересування галицьких відьом була – через свою фалічну форму – мітла (на Підляшші і в Литві – лопата). Подорожами на Лису гору та іншими відьомськими обрядами, як правило, не займалися галицькі молодіці, народжені в середу, суботу і неділю, а також ті, що носили імена Мар'яна і Михайлина. Найчастіше сідали на мітлу Іванни та Люції.

Переклала Люба Козак

За виданням Mięczyślaw Czuma & Leszek Mazan «Austriackie gadanie czyli encyklopedia galicyjska», Krakow 1998.

сидорів, замок

Скільки-то людей не стрічає кожний із нас на своїй дорозі! З одними довше знаємося, з другими коротше. З одним зживаємося ближче, з другими ні. Минають літа, і час затирає не одно обличчя, – воно лине. Як фотографія на сонці. Тільки учителів своїх з гімназії не забуваємо ніколи. Вони живуть в нашій уяві такими, як були колись, зі своїми добрими й злими прикметами, хоч щоправда, ті лихі прикмети глибше вриваються в нашу пам'ять, бо чоловік легше й скоріше запримичує злі сторони свого ближнього, ніж добрі... От так воно й зі мною.

Усіх своїх гімназійних учителів бачу так живо, немов то би мене від них ділило не півсотні літ з гаком, а декілька місяців або й днів тільки. Ніяк не можу погодитися з гадкою, що їх давно вже між живими не стало і що коли б я нині приїхав до Бережан і зайшов до гімназії, не в ратуші, а в новім, величавім будинку, то не застав би там ані одного з них. Новий будинок і нові люди, старе відійшло в минуле. Тільки згадки живуть...

п р о ф е с о р
p r o f e s o r

Згадую бережанських професорів і тих, що вчили мене, і тих, що я їх тільки у місті стрічав або в гімназії.

Між ними було чимало з нашими й німецькими прізвищами. Ліхтенштейнф й Брандта я вже не застав. Але Ліхтенштайн мусів бути добрий для своїх учеників, бо пам'ятаю, що коли я ще до народньої школи ходив, то семаки й осьмаки на задушні дні вбирали його гріб білими хризантемами та світили свічки. Про Брандта казали, що палив, як вогонь.

За моїх часів були: Нойбург, Гохгекер, Флях, Штайнер і Шпіцер. Два перші – римо-католицькі катехити, Штайнер учив польської мови, Флях – німецької, а Шпіцер історії та географії.

На ні одного з них нарікати не можу, а Шпіцера згадую вдячним серцем, бо я від нього дуже багато навчився. Географію треба було знати, як якусь поему про землю і про її становище у вселенній. Шпіцер не признавав шкільного підручника, викладав, товариші записували виклади і літографували, а потім виучували

на бляшку, як у Бережанах казалось. Глоб, теллюрій, сліпі мапи – відповідай! Часом одно пропущене слово, й «недостаточно». Я мав дуже добру пам'ять і географії виучувався скоро, але деякі з моїх товаришів були дуже бідні. По ночах «кували» Шпіцерові скрипти.

Шпіцер, хоч не був полоністом, чомусь-то у вищій гімназії учив нас польського. Історію літератури диктував, ці скоро диктанти також записували й літографували, їх вчили напам'ять. Я раз не вивчив і говорив своїми словами. Професор зразу помітно здивувався, був обурений на мене, але я відповідав добре і дістав навіть дуже добру ноту. З тої пори викладів напам'ять уже не кував. При шкільній лектурі мав я щастя, що вдоволяв вибагливого професора. Пам'ятаю, що в сьомій клясі казав мені професор Шпіцер читати велику імпровізацію в «Дзядях» Міцкевича. Якраз на це увійшов інспектор, Іван Левицький.

– Прошу дальше читати, – звернувся до мене.

Я читав і пояснював, а професор Шпіцер дивився крізь вікно, немовбито його й не було. Інспектор ставив різні питання, я відповідав.

– Чи це вже було перероблюване в клясі? – спитався.

– Ні. Це читаємо перший раз.

– А звідки ви знаєте так добре?

– З тексту, пане раднику.

Я читав до кінця години, інспектор нікого більше не питав, старші товариші дякували мені, а професор Шпіцер дістав похвалу на конференції.

Шпіцер, як я вже згадував, був гострий і невблаганний, але злої ноти задурно не дав. Доброї також. З ніким не жив. У його хаті, скільки його пригадую, бував тільки один судовий радник. Не подібний до нього був германіст Флях.

Колись, мабуть, красунь, за моїх часів – бочка на двох тоненьких ногах, з головою з габігу, з невеличкими бокобородами і з золотим цвікером. Як входив у класу, то насамперед видно було великий живіт, а тоді що лиш цвікер і – рещту. Два ученики підбігали до нього. Скидали пальто, вшали на кілку, третій брав капелюх і палицю, четвертий відчиняв катедру, розкладав денник, мочав перо в чорнило і чекав, аж професор з глибоким викликом «уф!» сяде на крісло. Крісло деколи не лише тріщало, але й ломилося. Дам приносив друге. Флях кляв по-німецьки. Він взагалі балакав з нами лиш по-німецьки, і ми хоч-не-хоч мусіли навчитися тієї мови.

Вибрані твори німецької літератури від «Мінни фон Барнгельм» до «Валленштайна» пояснював нам по-німецьки. Мені німецька мова не робила таких труднощів, як латинська або грецька, і я вже в четвертій клясі прочитав цілого Шекспіра в німецьких перекладах.

Професор Флях восени та зимою добре вчив, але літом видно було, як йому важко приходилося сидіти в клясі. В кожній кишені мав хусточку, щоб обтирати піт. Та, не дивлячись на те, все був одягнений вибагливо. Літом біла камізелька, лякери, рижевий капелюх, сподні з пепіти. «Wiener Mode»!

Любив дивитися на гарних панночок. Хлопці це знали, як звичайно знають ученики «дефект» своїх професорів. Найкращу бережанську панночку, струнку й тоненьку блондинку, прозивали вони «конопелькою». Бувало, один з товаришів, що сидів біля вікна, дивився, чи не появиться вона в Ринку. А як надійшла, вставав і натягав шию в тім напрямі.

– Що ти там бачиш? – гукав професор.

– Конопелька під церквою стоїть.

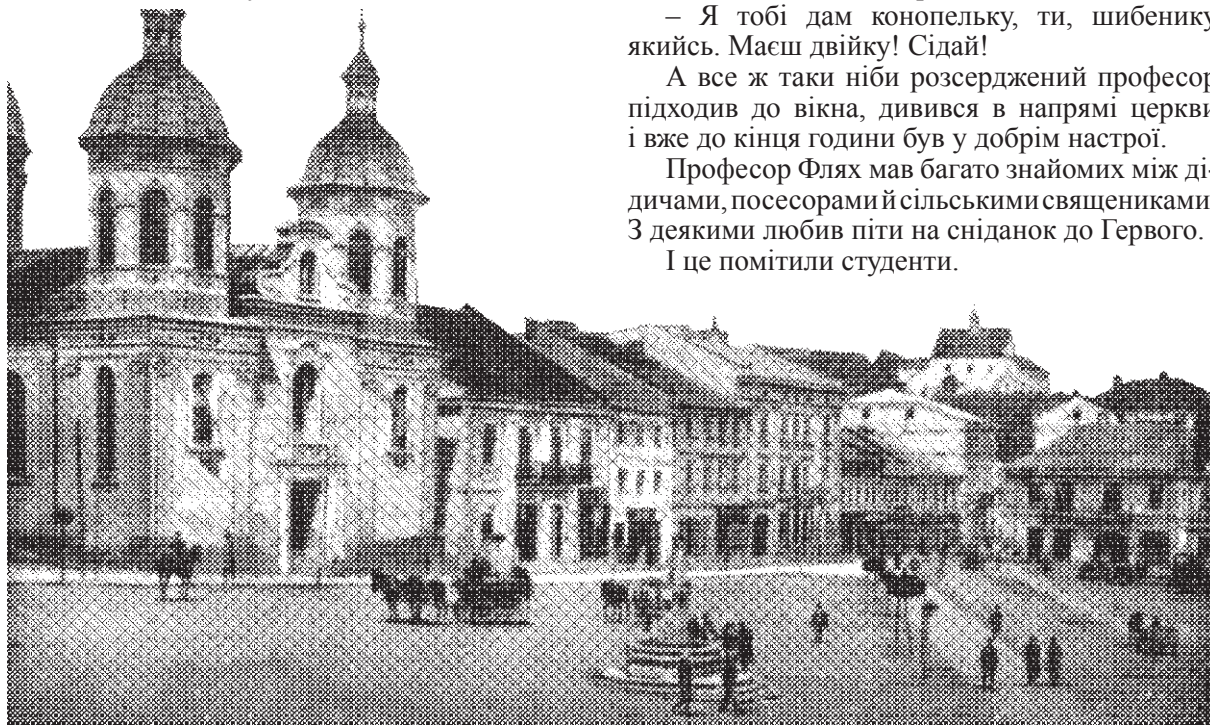
– Я тобі дам конопельку, ти, шибенику якийсь. Маєш двійку! Сідай!

А все ж таки ніби розсерджений професор підходив до вікна, дивився в напрямі церкви і вже до кінця години був у добрім настрої.

Професор Флях мав багато знайомих між дідичами, посесорами й сільськими священиками. З деякими любив піти на сніданок до Гервого.

І це помітили студенти.

Бережани, ринкова площа, 1900-ті

І знову подібна сценка, як з конопелькою.

– Що ти там бачиш за тим вікном?

– Старий Макогон приїхав.

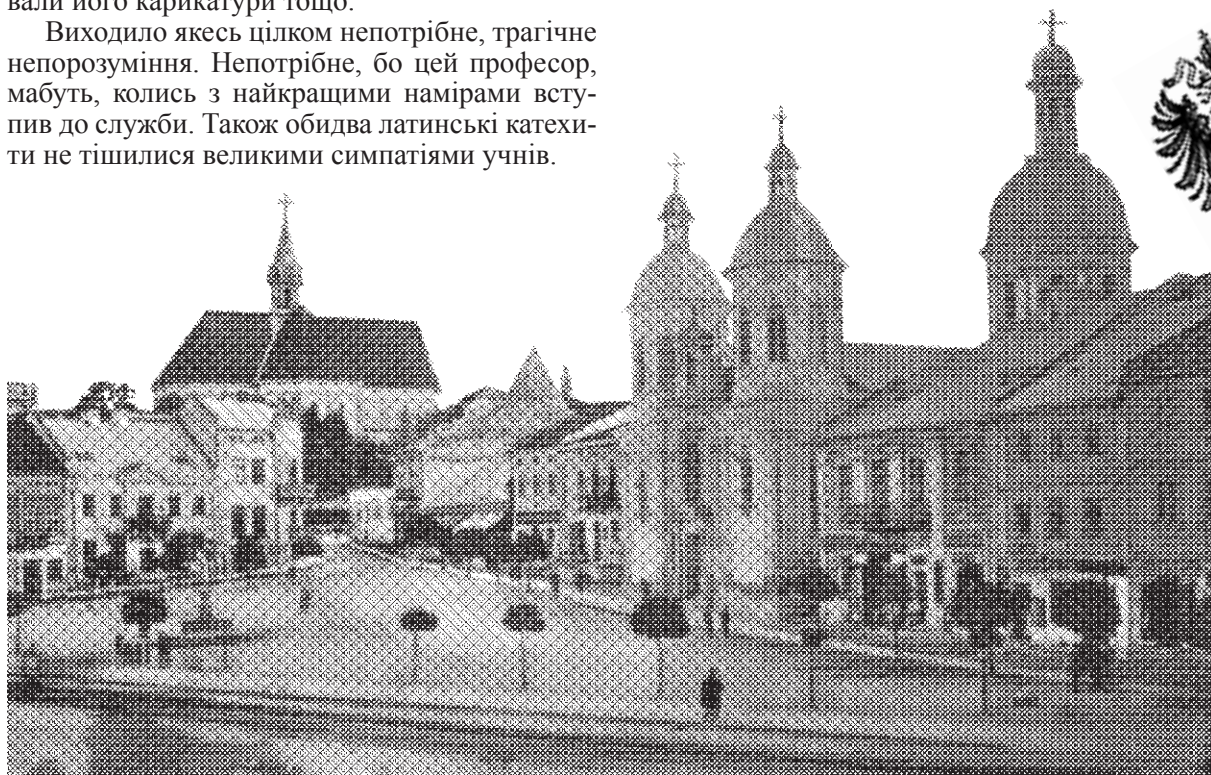
– Сідай, мовчи, ти, «яткенгунд»² якийсь! – кричав Флях, але до кінця години вже не питав, лише казав далі читати. А на павзі йшов до Гервого. Та, незважаючи на грішки, Флях належав до тих професорів, що їх ученики боялися й поважали.

Інакше ставилися до Штайнера. Цей знав свій предмет, але не вмів викладати і, хоч вимагав багато, ученики підповідали собі в клясі, писали пояснення на книжці, той, що відповідав, чіпав карточку на спину товариша, що сидів перед ним, словом – обдурювали й шахрували професора як могли. Він сердився, ловив хлопців на цих шахрайствах, сипав злі ноти і з кожним днем ставав гіркіший і гірший. Не любив своїх учнів і боявся їх, бо вони де тільки могли докучали йому, стинали рожі в городці, складали сміховиті куплети в його честь, рисували його карикатури тощо.

Виходило якесь цілком непотрібне, трагічне непорозуміння. Непотрібне, бо цей професор, мабуть, колись з найкращими намірами вступив до служби. Також обидва латинські катехити не тішилися великими симпатіями учнів.

І не тішився великою симпатією проф[есор] від латини й греки Тома Г. Він був оженений з донькою бережанського бурмістра Мерля, власника великого склепу, готелю, пекарні і т. д. Взяв за неї гарний посаг, жив по-панськи й одягався, як великий пан. Їздив повозом тес-тя. На лекції приготувався дуже старанно, але й від учеників вимагав такого самого підготування. Треба було препарацию ділити на кілька частин. Пояснення тексту, граматики, т. з. релігії і т. д. Зокрема, при Плятві та при Софоклеві давало це дуже багато праці, більше, ніж було часу й сили. Тому два-три робили таку препарацию, а інші відписували. Не було іншої ради.

Та ще знали ученики, що професор був сином дуже бідних батьків, а дійшов до великого панства і з того приводу пускали в рух усякі анекдоти. Male місто, що скажеш на однім кінці, то на другім почують, дійде воно й до відомо адресата і – готове непорозуміння. Але цей адресат мав мурований ґрунт під ногами і не брав

Бережани, ринкова площа, 1900-ті

собі тих притиків надто до серця. «Пада, гада, же то ніц», – казав, бувало.

З професорів українців, чи там русинів, як тоді казали, тямлю: Дуткевича, Насальського, Єловицького, Нечую-Вербицького, Саната і Бачинського; Волчука й Віновського я вже не застав. Волчук помер, а Віновський пішов із Бережан, залишаючи по собі славу незвичайно спосібної людини, але надто близької до Бакха. Він пізніше, мабуть, у Відні, скінчив медицину і був лікарем.

Про Юліана Насальського я вже згадував. Маленький, дряхленький чоловічок з великою охотою працювати для молоді і для справи. Збирав запопадливо, а часом аж настирливо, гроші на нашу бурсу і видавав першу бібліотеку для молоді. Не його вина, що письменники не все давали йому відповідний матеріал, та як воно не було б, молодь діставала від нього книжку для читання у рідній мові тоді, як читати майже не було що.

Нечуя-Вербицький був лиш короткий час у Бережанах. Учив рідної мови в нижчій гімназії, латини та греки. Ми не знали, звідки він, із Наддніпрянщини чи Лемківщини, досить, що вживав деяких слів, яких ми не вживали,

а деякі наголошував інакше, ніж ми. Тому на-сміхалися з нього хлопчиська, не вчилися, галасували, докучали безталанній жертві хлоп'ячої глупоти, поки не пішов від нас. А був це чоловік добрий та інтелігентний.

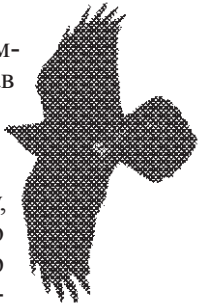
В деяких клясах учив рідної мови Єловицький.

І він балакав не «по-нашому», але це був не суплент, а «дійсний учитель» і йому нелегко було «доїхати до кінця».

Санат учив математики у вищій гімназії і провадив бурсу. Математику знав знаменито, бурсу провадив твердою рукою. Любив лови і спів.

Іноді прийшов з казино пізно вночі та будив диригента бурсацького хору, Гапія, словами: «Гапій, запій!» Не було ради, Гапій зривався на рівні ноги, хор також і – співали. Але про бурсаків Санат дуже дбав і не дав їм кривди зробити. Носив довгу бороду і тому часом приходив до кляси без краватки.

Найзамітнішим з професорів українців був Петро Дуткевич, природник, що в деяких клясах учив іноді також математики.

Бережани, 1900-ті

Кінчив філософію у Відні і, крім широкого знання, мав також великий життєвий досвід.

Як чогось у Бережанах ніхто не знав, то йшли до Дуткевича. Не знаю, чи бувало таке, щоби він на питання не відповів. Ходячий лексикон. Зоологію й ботаніку викладав так, що ми сиділи, мов заворожені. Звірята й рослини жили в його словах. При ботаніці не кінчилося на Лінею і на описі рослини, він подавав її замітні прикмети і коли це була краєва рослина, то казав, де її можна знайти. Наш край знав, як своє власне подвір'я, кожний горбок, кожну річку, кожний лісок. Мешкав у хаті директора Чачковського, мав величезний сад, город і городець на цвіті. Плекав овочі, городовину й квіти такі, яких ніде не було. Боже борони, щоби йому ученик приніс фіялки, конвалії або рожі. Всі це знали й ніхто не важився приносити. Але не знав того новик, що недавно прийшов до Бережан з Бучача. Поставив на катедрі перед го-

диною Дуткевича розкішну китицю рож. Дуткевич глянув і став вибирати з китиці одну по одній. «Ця з городу Мерля, – казав, – ця від бурмистра, оця від каноніка, а ця... – хвилина мовчанки, – а ця від мене. На, маєш, візьми собі назад!»

Язик мав гострий і дотеп небуденний. Як кого прищпилив, то вже пиши пропало.

Та ще одного зі своїх професорів забув я згадати, а саме мазура Глінського, історика. Він прийшов до нас із заходу, саме тоді, як ми в п'ятій клясі брали реформи Гракхів.

На першій лекції виложив і спитався: хто це повторить? Я встав і повторив дуже докладно. Глінський видивився на мене: «Бій же ся Бога, а ти що маєш у тій великій, голові?!»

Я спаленів.

З тої пори повторював кожний виклад, діставав відзначаючі ноти і при maturі не здавав історії, що було величезною пільгою.

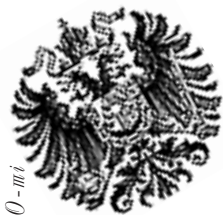

Бережани, вірменська церква, 1900-ті

Майже рівночасно з Глінським прийшов Микола Бачинський. Учив латини, греки й української мови. Середнього росту, кріпкої будови тіла, носив коротко стрижену бороду і мав примівку: «Так єсть, отже». «Так єсть, отже, пане добродію, ти на нині лекції не навчився». Прийшов до Бережан старорусином, та незабаром став не тільки свідомим, але й діяльним українцем. І не тільки він, але й ціла його родина: жінка, сини й доньки. Добродійка Бачинська піклувалася бурсою для бідних селянських хлопців, себто другою нашою бурсою в Бережанах, де батьки привозили харчі із села, і не потребували платити за своїх синів готівкою. Харч був невибагливий, селянський, мешкання також. Пані Бачинська брала живу участь в усіх наших товариствах і в усіх імпрезах. Доньки співали всі в Бояні, виступали в аматорським театрі і т. д. Сини: Володимир – пізніший відомий політичний діяч, Теодозій – суддя, Євзевій – теперішній парох Бережан, і Омелян – музик, гімназійний директор, – уже молодими хлопцями заправлялися до народної праці. Володимир ходив по читальнях, виголошував відчити, організовував «Січі», всюди було його повно.

Незвичайно спосібний, знаходив на це час, а вроджена проворність давала йому змогу робити так, що влада не придиралася до нього. Селяни крили його, навіть москвофіли, яких не бракувало в повіті. Його товаришем у тій роботі був Зенон Кузеля й ще декілька інших, таких, як вони. Та це вже дещо пізніші часи. За мого побуту в гімназії Микола Бачинський був відомий як добрий, але суворий професор. В дійсності, що лиш від нього почалась у нашій клясі систематична і солідна наука рідної мови, а саме від хрестоматії Омеляна Огоновського, тоді одинокого, справді доброго шкільного підручника. Була там старослов'янська граматика, пристосована до читання й розуміння пам'ятників нашої стародавньої літератури. Мусіли ми її вивчитися напам'ять, що нам не дуже-то подобалося. І всі пояснення до текстів. Зокрема, до «Слова о полку» треба було знати, бо як ні, то діставав двійку, себто недостаточну ноту. Взагалі проф[есор] Бачинський звертав на граматику пильну увагу, хоч і знання історії літератури також вимагав. Домашні завдання треба було писати не від руки, а солідно, бо як ні, то професор не тільки дав недостаточну ноту, але ще й скартав ученика, а часом і зшитком жбурнув. «Гадасш, що коли це рідна мова, так можна нею що-будь і як-будь писати? Я тебе переконаю, що ні, – так єсть, отже, пане добродію! Перше подумай, а тоді що лиш пиши, розумієш?»

*

Бережани, Замок, 1900-ті

Отаких учителів мав я в Бережанській гімназії. Одні мене вчили довше, другі коротше, від одних більше навчився, від других менше. Часом з їхньої вини, а часом з моєї. В п'ятій класі ріс я немов на дріжджах і ніяк не міг виспатися. Часом на годині засипляв, такий був утомлений і безсилий. Зокрема, на годині математики, якої не любив, бо мене куди більше тягнула до себе філологія. Фізики вчив нас дуже добрий фізик, Єзьорський. Він любив експериментувати. Приносив з фізичного, доволі багатого кабінету якийсь прилад і починав досвід. Але мало коли він удався. Прилад частогусто мав дефект, що його в Бережанах годі було направити, й експеримент не вдався, а час пішов намарне. Так було не з одним. До історії захопив мене вже в нижчій гімназії проф[есор] Равер, пізніший автор шкільних підручників. Викладав він такою гарною мовою і так живо, що я, слухаючи, приміром, викладів про греків, переносився цілою душею ген далеко в Геладу, яка протягом двох соток літ створила таку незрівнянно високу культуру.

Одною з причин, що я вчився нерівно, раз діставав на свідоцтвах відзначаючі ноти, то знов тільки добрі були, були, смішно сказати, домашні завдання: українські, польські й німецькі. Писав я їх легко й діставав знамениті ноти. Помітили це товариші, а навіть ученики з вищих клас і просили, щоби їм написати завдання. Я був хлопцем м'якої вдачі, не міг відмовити і писав тих завдань не раз п'ять-шість одного дня. Не навчився лекції, а завдання понаписував. Раз було так. Мешкали зо мною два семаки, чи навіть восьмаки (я був у п'ятій класі). Один поляк, а другий українець. Обидва паничі, сини багатих батьків. Гарно вбиралися й ходили на танці до школи Скварчинського на Сівку, над ставом. Раз вечором збираються вони на так званий «комітет», аж один з них каже: «Ах! Ми забули, що завтра маємо віддати Штайнерові завдання «Гадки й почування на вид зоряної ночі». Як не віддамо – двійка, а писати нема коли, бо пізно вернемося додому. Знає ти, що? – звертається до мене. – Напиши нам, але коротко, щоб ми на павзах у школі могли переписати».

Я випрошувався, що воно неможливо, щоб п'ятак писав для семака чи для абітурієнта завдання – не помогло. Пиши й пиши!

І я написав. Минув якийсь там тиждень, приходимо на обід зі школи, і оба мої клієнти гладять мене по голові і кажуть: «Справуйся так далі. Штайнер дав «дуже добре» і казав, що дав би був відзначаючо, коли б не дві похибки ортографічні.

Відтоді мусів я їм писати всі завдання, хоч як не раз часу не мав.

Навіть при maturі прийшлося писати, якщо не цілі завдання, так хоч диспозиції перше для других, а тоді що лиш поспішно для себе. Але як же не було писати сусідові, що мав 28 літ і вже навіть у війську служив. Він не мав коли падати при maturі. І подумайте: цей сусід був пізніше начальником залізничної станції і під час великої війни заладував мене з родиною до возу «сорок мужа, шість коней», коли прийшлося перед ворогом утікати. «Ти мене рятував при maturі, – казав, – так я тобі віддячуся тепер».

Коли я нині, з такої далекої перспективи дивлюся на висліди педагогічної праці Бережанської гімназії, то мушу признати, що були вони незвичайні.

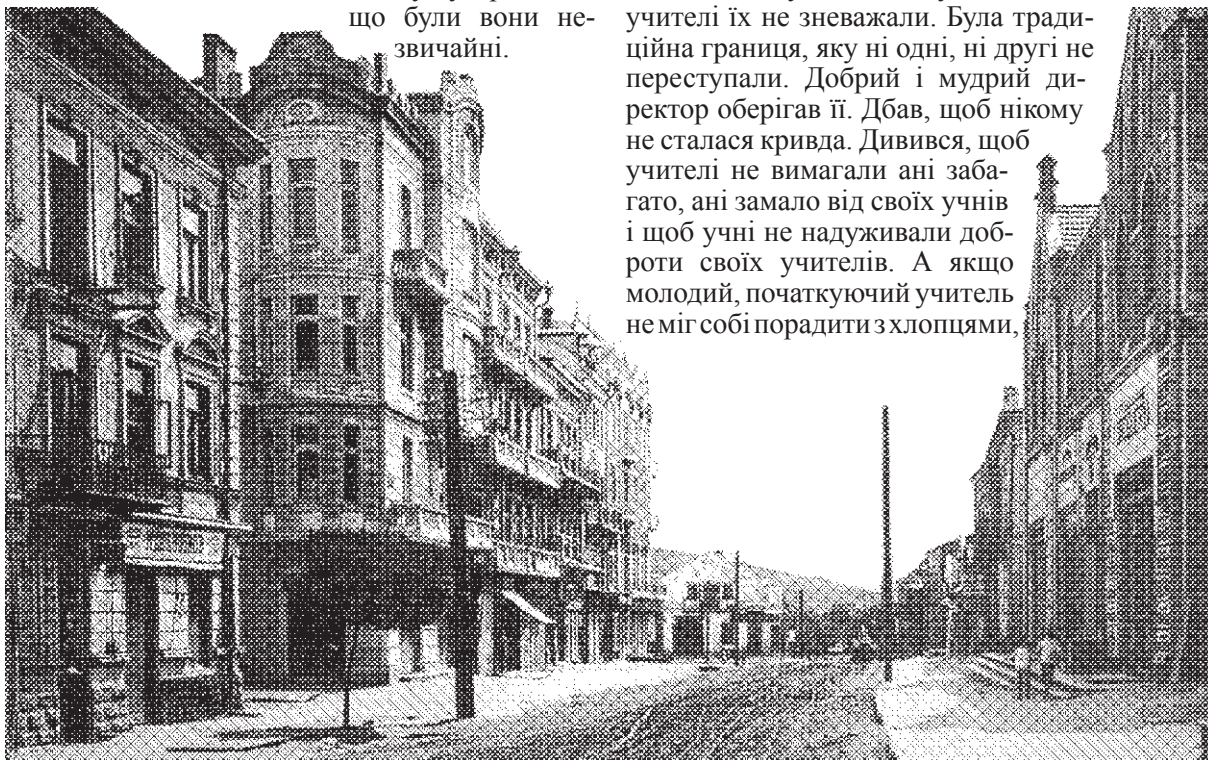
Бо не забуваймо, що Бережани – це в повнім значінні слова провінціональне містечко. До залізниці (до Золочева або до Бурштина) було тоді шось шість чи сім миль, ні музею, ні публічної бібліотеки не було. Молодь обмежувалася до того, що їй давала школа. Брак залізниці в місті не давав біднішим спростоги поїхати до Львова, піти до великого театру, оглянути музеї, тамошні гарні церкви тощо. Не один із нас перший раз бачив залізницю що лиш по maturі, як їхав записуватися на університет. Тоді побачив також кінний трамвай і газові лампи, ще без сіток.

А все ж таки з Бережан протягом одного століття вийшло так багато визначних людей, як, може, із ні одної середньої школи в краю.

Що ж було причиною тих осягів?

Гадаю, що в першу чергу дух, який витав над Бережанською гімназією, ота щаслива сполука свободи з почуттям обов'язку. Ученики могли не боятися, але й мусіли вчитися.

Вони шанували своїх учителів, але й учителі їх не зневажали. Була традиційна границя, яку ні одні, ні другі не переступали. Добрий і мудрий директор оберігав її. Дбав, щоб нікому не сталася кривда. Дивився, щоб учителі не вимагали ані забагато, ані замало від своїх учнів і щоб учні не надуживали доброти своїх учителів. А якщо молодий, початкуючий учитель не міг собі порадити з хлопцями,

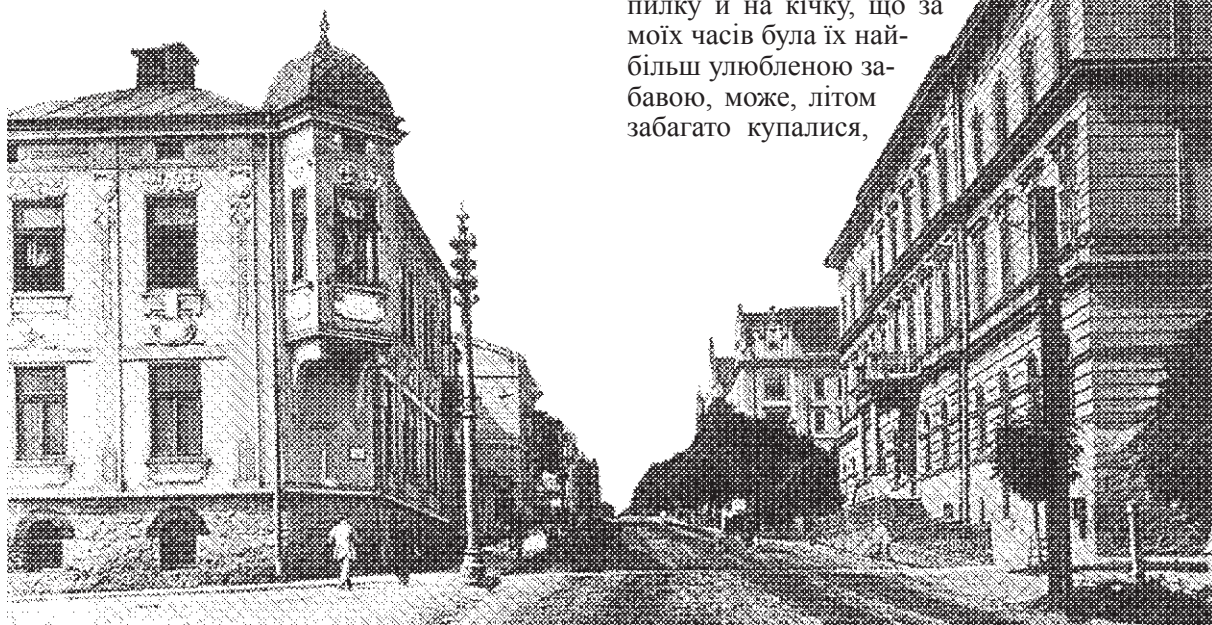
то видно було, що не мав він педагогічного хисту. Директор був господарем і провідником школи. Інспектор візитував її раз на кілька літ і дивився на висліди праці учительського збору, а не на те, чи вчителі точно дотримуються згори накинених інструкцій. З годинником у руці ніхто не вчив. Ніхто не визначував, скільки хвилин має тривати стара лекція, а скільки нова, ніхто не казав учителеві, як він має стилізувати питання, ніхто його шкільної праці не путав усякими «вільно й не вільно». Мудрий директор знав, що найкращі висліди здобуває учитель, який вчить так, як йому досвід диктує, який у науку свою душу вкладає і не боїться, що шкільна влада кожної хвилини знехтує його спосіб навчання. Директор не нівечив індивідуальності вчителя, авчитель не нехтував індивідуальності ученика. А між учителями були дійсно індивідуальності, не будь-які. Досить пригадати Соневицького, Дуткевича, Шпіцера. Були це люди великого знання й немалого досвіду. Не ходили, як воли в ярмах, не дрижали перед владою, не гнулися перед інспектором, кожний із них був свідомий своїх прав і був готовий боронити їх кожної хвилини.

Мало котрий тримався підручника, як сліпий плота, мало котрий зазначував нову лекцію словами «відси – доти», знали силу живого слова й розуміли, що добрий виклад і навіть повільний диктант робить більше вражіння, ніж друковані листки.

Те, що кожний учитель мав свій спосіб навчання, ніяк не шкодило науці. Навпаки, кожна лекція мала свій характер і викликували свій окремих настрої.

Не було нудно в клясі. Одно тільки лихо, що деякі вчителі все ж таки вимагали забагато, як ось, приміром, класичний філолог Гарліцький. На його годину навіть спосібніші ученики мусіли приготуватися три або й чотири години. А ще як на той самий день припали години Шпіцера, то треба було недоспати ночі, щоб не піти неприготованим до школи. Знав це директор і казав відповідно робити розклад годин, а при т. зв. промоції та при класифікації промовляв за учеником. Так тоді й менше спосібні ученики, хоч іноді й повторювали деякі кляси, а все ж таки гімназію кінчали.

З поведенням учеників також всіляко було. Молодші, може, й забагато часу витрачували на пилку й на кічку, що за моїх часів була їх найбільш улюбленою забавою, може, літом забагато купалися,

а зимою совгалися на ставі. Старші знов, зокрема ті, що вже мали двадцять кілька літ, любили собі навіть у карти кинути, у Швадрона в круглі заграги або в крамничці «На сходках» випити пляшку тонкого вина, але й на такі тяжкі гріхи бережанські педагоги дивилися не по-професорськи, лиш по-батьківськи. Господар кляси закликав до свого кабінету, картав і грозив, катехит кричав, часом директор сказав своє тверде слово, іноді конференція ухвалила кілька годин карцеру, й на тім кінчалося. Прогнання з гімназії належали до дуже виїмкових випадків. Що лиш коло 1890-го, як вже директора Куровського не було, стали проганяти за політичні провини. Але й то, не багатьох стрінула така жорстока кара.

*

У такій гімназії і під проводом таких учителів ходив я вісім літ до Бережанської гімназії. Ні одної кляси не повторював. Свідощтва мав,

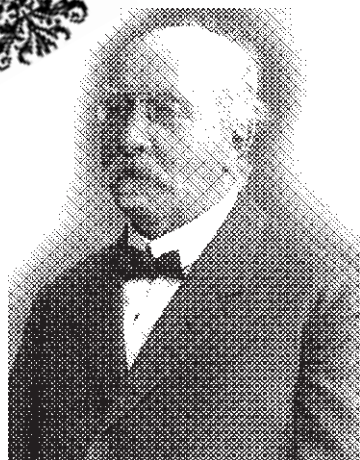
як кажу, раз кращі, а раз менше блискучі, це вже моя вина, бо я забагато часу присвячував рисункам, читанню книжок та писанню чужих завдань, а деяких предметів, як ось математики та фізики, не любив і мало їх учився. А все ж таки з пустою головою з Бережан не вийшов, так само не вийшов я ані фізичним калікою. Як чого мені не дали Бережани, то сміливості й відваги пробиватися крізь життя. Але це вже не вина ані школи, ні вчителів, так складалися мої життєві умовини. Мною безнастанно піклувалися батьки, дідо й тітки. Я був найстарший син, внук і сестрінок.

¹ *Віденська мода (нім.)*. – Ред.

² *Собака при м'ясному магазині (ятці)*. – Жаргон. – Ред.

Богдан Лепкий. Мої вчителі. – Дніпро, Київ, 1991. – Твори в двох томах. Т. 2. – С. 559-569.

рођоденка, 1900-ми

*К*ому з нас не снилася у пізнішому віці матура і хто з нас не будився після такого сну схвильований і облитий потом? Ось завтра маеш іти до цього страшного іспиту, а ти ще «не переробив» фізики або не повторив «Життя старовинних римлян і греків» з підручника Терліковського. Про хімію та про статистику, себто устрій Австро-Угорщини, навіть не згадую, бо ті предмети звичайно відкладалося на-самкінець, і тому зналося їх от так собі п'яте через десяте.

Матура – була така погана й злюща баба, що її змалював Панькевич зі шматком хліба в одній руці і з нагайкою в другій. Мовляв, хочеш їсти свій хліб, то вчися, небоже, щоб тобі очі вилазили з лоба, так учися.

За моїх часів здавалося матуру з усіх предметів, насамперед письменну, а тоді й усну, якщо вислід із письменної був добрий.

Не здавалося тільки релігії, і можна було дістати звільнення від здавки історії та фізики, але як мав ти на всіх свідоцтвах з вищої гімназії самі відзначаючі й дуже добрі ноти, і то відзначаючих більше, ніж дуже добрих. Я був звільнений з історії. Товариші мені завидували

м а т у р и с т
м а т у р у с т

й казали, що маю половину матури в кишені. Так багато часу йшло тоді на історію. Треба було три томи Гінделія викути майже напам'ять з множеством дат, імен, генеалогій пануючих родів і т. д.

Я матури не потребував боятися, хіба математики, що була моїм «каменем преткновения», але ж таки боявся, бо не хвали дня, заки звечоріє. Іспит це випадок. Матура тим більше. Може тебе боліти голова, може котрийсь із професорів прийти в лихим гуморі, може інспекторові муха на ніс сісти – все може бути. Так тоді вчися!

І братія вчилася, аж трішало. На тихих стежках поза містом не важко було стрінати молодого чоловіка з книжкою або зі скриптами в руці, що ходив по тій стежці туди й назад, туди й назад, як кінь у кераті, і твердив: «Наполеон Бонапарте родився 1769 р. в Аячію, на Корсиці... Наполеон на Корсиці, без року в Аячію... в Аячію, Наполеон на Корсиці...» То знову, як падав дощ, абітурієнти збиралися по станціях і під проводом соціалістів розв'язували математичні завдання або повторювали фізику, від дефініції починаючи.

Я звичайно лежав на ліжку і слухав. Дещо затамив собі, дещо ні. Математики не вмів і не

вмів, щоби міг її навчитися. У клясі було трьох таких математиків, що навіть з професорами перечилися, ще кількох можна було знайти, що не дуже трудні завдання сяк-так розв'язували, а решта це були нематематичні голови. До них належав також я, хоч проф[есор] Санат казав, що я не вважаю на його годинах, рисую карикатури професорів і тому не вмю, але за те відпокутую при матурі.

Погроза професора не притягала мене, лише ще більше відтрчувала від нелюбого предмета. Я виправдував себе тим, що професори від математики змінювалися кожного року, а всі викладали так, що тільки спеціалісти розуміли їх, решта ж дивилася на таблицю, як телята на мальовані ворота. А на погрозу, що відпокують при матурі, я казав собі: «Якось-то пан Біг дасть». Взагалі на Бога числилося щораз то більше, бо як каже наша приповідка: «Коли тривога, то до Бога». Священичі сини, поповичі, приносили ми з хати прив'язання до церкви й віри, і хоч деякий під впливом лектури переходив «весняні бурі» і не все вмів погодити те, що казав професор природничих наук, із тим, що проповідував катехит, то глибоко в душі залишалися ми все-таки

віруючими, що тепер, більше, ніж коли, виявилось також і назверх. До церкви ходили ми пильніше, перед хрестами скидали капелюхи і не доторкалися «вільнодумних» питань. Пощо, коли перед нами стояло одно велике й життєве питання – матура!

Але від хлопців вісімнадцятилітніх годі вимагати послідовності. Деякі з нас забували іноді про це велике й важливе питання, їм хотілося якоїсь передишки, відпочинку від науки, а навіть ризика.

На круглі до Швадрона не вільно було ученикам ходити. А невже ж ми ученики? Ми абітурієнти, що за деякий час стануть студентами університету – ходім!

І ходили.

Я за весь час побуту в гімназії ніколи не був караний, ніколи навіть нагани не дістав. Вихований під оком діда й тіток, на грішні студентські шляхи не ступав.

Та перед самою матурою товариші все-таки затягнули мене до Швадрона на круглі. «Встидайся! – казали. – Не будь дитиною! Що тут злого заграти собі в круглі й випити шклянку пива? Ходи!»

І я пішов. Земля горіла піді мною. Я не тільки боявся, але й почував себе винуватим. Немов важкий гріх брав на своє сумління.

Ані одного кругля я не збив. Кулі не долітали.

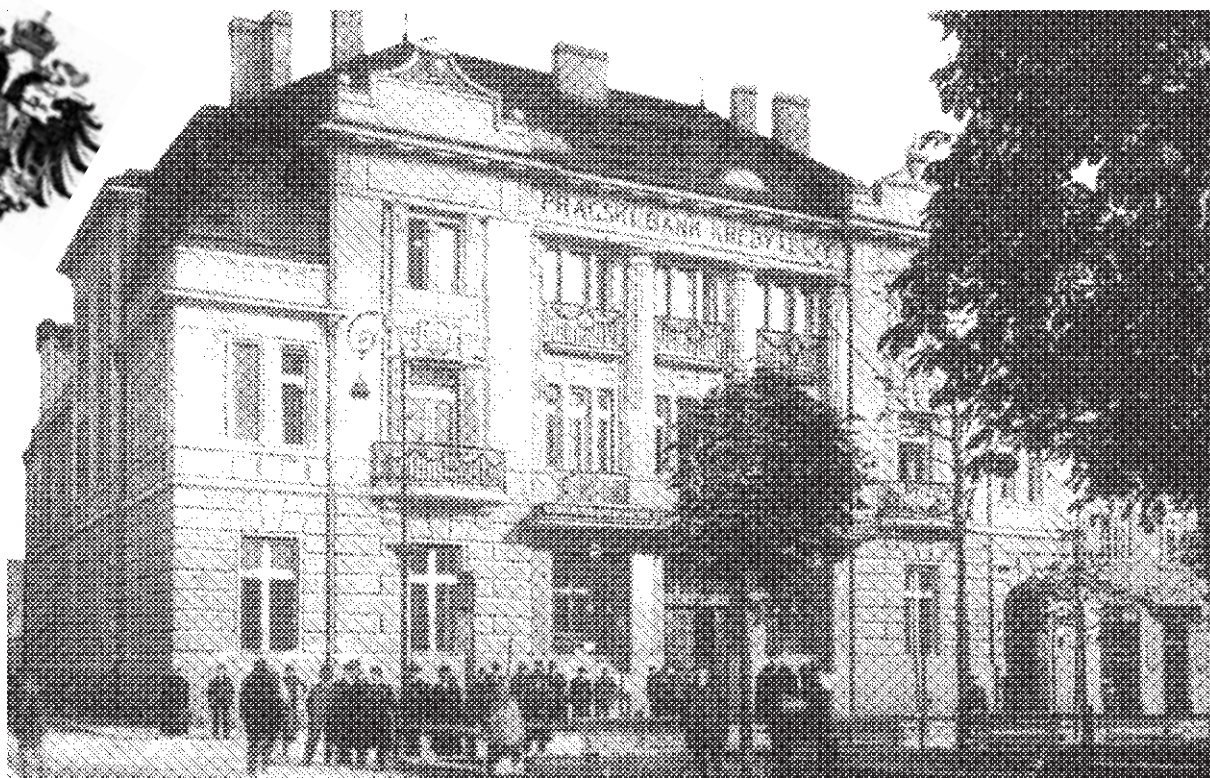
А коли передо мною поставив Швадрон дві кварглі та гальбу пива, то мені кров ударила до голови. Така тая ганьба була велика та глибока, якась заморожена керниця. Мені здавалося, що не я її, а вона мене проглітне.

І хоч як товариші то жартами, то погрозами намовляли мене, я все-таки усього пива не випив, бо не міг.

«Який же з тебе буде академік, дитино, котику!» – насміхалися з мене.

Броди, празький банк, 1890-ті

Перед письменною матурою відбулася нарада, як винести з салі і як до салі принести з міста готові завдання. Від своїх попередників знали ми, яких вони способів уживали, і прийшли висновку, що всі ті, навіть найхитріші способи, вже вичерпані і що нам остається одно, а саме – здатися на власні сили й обійтися без чужої помочі. Були між нами такі спеціалісти і від математики, і від мов, що кращих не треба. Вони зроблять навіть найтрудніші завдання, треба тільки як слід обміркувати, як би то те, що вони напишуть, скоро й легко передати з рук до рук, бо не всі професори, що прийдуть на інвігіляцію, будуть на нас дивитися прижмуреним оком. Попадаються між ними й такі, що вже забули, як самі здавали матуру і як скіра на них терпла, – цербери! Вибрано скорописів, придумано шнуркову систему, і справа була скінчена.

Математичні теми були, може, й не найтяжчі, але на всякий спосіб такі, що не знаю, чи й одна четвертина із нас була б їх розв'язала. Але наші математики дали собі з ними дуже скоро раду, скорописи попереписували їх еляборати на листках заздалегідь приготованого паперу і коли інвігілятор обтирав ніс хустиною або чистив свій цвікер ірховою скіркою, пускали ті листки по клясі. Дуже тяжкий був латинський переклад із Сенкевичевого «Кво вадіс» – опис пожежі Рима, від слів «В Жимвцьонж плонол». Тут не можна було користуватися ні жадним бриком, ані виписками, треба

було писати з голови. Але наші філологи і з тим дали собі раду.

Німецька тема була з історії, мабуть з 30-літньої війни, з Валенштайна чи щось таке, вже собі добре не пригадую. Один з товаришів мав зі собою німецький короткий підручник історії і – відписував. «Wie wir es im ersten Kapiter erwähnt haben...» – було в книжці, і він так у зденервуванні відписав. Розуміється, через те й провалився, до усної матури його не допустили, хоч це був і не найгірший ученик.

З українським завданням вийшло в мене цілком несподіване непорозуміння. Тема була взята також з історії, а саме з боротьби патриціїв із плебеями. Я помагав двом чи трьом товаришам, а собі писав наостатку, не дуже-то застновляючись над тим, що пишу. В поспіху так гаряче став на боці плебеїв, що мій професор перестрашився. Знав, що на матуру приїде інспектор Левицький, великий легаліст і консерватист, – що він скаже на це? Не склясифікував мого завдання, лиш оцінку полишив інспекторові, як провідникові іспитової комісії. Та, на диво, інспектор прочитав і казав дати дуже добру ноту, лише з обичаїв (себто з поведення) дістав я ноту на один ступінь нижчу, ніж мав на всіх свідоцтвах з цілої гімназії.

Приїхав інспектор Іван Левицький, що був перед тим урядовцем міністерства освіти у Відні. Огрядний, елегантно вдягнений, у чорному англезі, ходяча повага. Звертав пильну увагу

на зверхній вигляд і професорів, і учеників, на їхні форми й поведінку. Любив т. зв. «гонори». Як приїхав, то директор з учительським збором ішов вітати його в готелю Мерля, так само було й при прощанні. Знав усі предмети, навіть математики й фізики підучився; був філологом. Вимагав багато, але спосібного ученика не скривдив. Так само, як і професора. Испити зрілості проводив дуже серйозно й гостро. Сидів при них від восьмої рано до десятої, а часом і до одинадцятої вночі.

Перед полуднем здавала одна партія, пополудні друга.

На мене припала черга пополудні.

Рано вислухав я служби Божої і висповідався, обіду майже не їв, по обіді то клався на ліжку, то вставав, так нервувався, аж пів до третьої вдягнувся у новий нароком ушитий чорний одяг і пішов до гімназії. На коридорі стояли такі товариші, що були вже по матурі, й такі, що мали її здавати. Перші підбадьорювали мене, казали, щоби я тримався і не тратив надії, бо не такий вовк страшний, як його малюють; інші просили, щоби я їм завтра докладно розповів. Вони ті

питання списували собі й виучувалися відповідей напам'ять, бо, може, й слушно гадали собі, що й питання повторюються, як не одно в світі. Не буде ж професор для кожного абітурієнта видумувати щораз то нові питання.

Аж ось директор відчинив двері від іспитової салі, що притикала до його канцелярії, й попросив інспектора, а за інспектором увійшла й ціла комісія. За яких десять хвилин господар кляси покликав туди і нас.

Довга вузька саля, посередині стіл, накритий зеленим сукном. За столом між вікнами полички з латинськими й грецькими авторами. Збоку лавки.

Під тою поличкою, посередині стола, на фотелю, інспектор як предсідник комісії. Коло нього з одного боку директор, з другого о. катехит Соневицький. Латинського нема, бо здавати мають самі наші.

Кругом стола члени комісії. Один з них секретарює. Перед інспектором каталог кляси й матуральні завдання.

Напроти інспектора крісло для кандидата. Інспектор поправляє цвікер і вишукує мою

Броди, вул. Золота, 1900-ті

сторінку на кріслі, а товаришеві, що має здавати по мені, каже сідати на лавці. Професор від латини вибирає для нього книжку з полиці, вишукує місце і каже, щоби він підготувався. Я маю перекладати відразу. Кланяюся й сідаю; дістаю Цицеронового «Лелія», трактат про приятельство. Прочитав, перекладаю. Перше вражіння проминуло. В голові перестало шуміти. Сяла з професорами, інспектором і столом уже не танцює перед моїми очима, я вже не думаю про те, що коли впаду, то прийдеться ще один рік ходити до восьмої кляси, як нещасливий «репетент». Вся увага скупчена на Цицероні й на його трактаті.

Переклав і нехотячи зітхнув.

Інспектор усміхнувся. (Перша усмішка на його поважному обличчі).

– Гаряче вам?

– Так, пане раднику. Нині гарячий день.

І дійсно, день був незвичайно гарячий, липень. До того ще сонце заглядає у вікна. Хотілося б скинути твердий комнірець і порозпи-

нати сурдут. Але годі. Інспектор два рази грубший від мене, а його англєз на всі гудзики запнятий.

– Так, так, – каже, – бувають іноді гарячі дні в життє. Цицерон мав їх також. Скажіть, коли?

І почалася розмова про життя і твори великого римського адвоката й філософа.

Господи! Як гарно вміє інспектор Іван Левицький вести таку розмову. І як багато він уміє! Забувається, що це та зненавиджена матура, хотілося б розмовляти з ним якнайдовше.

Але годі. Глянув на годинник:

– Дякую.

З бічної лавки вийшов мій товариш, я сів на його місце. Він відповідав, мені дали хор із котроїсь грецької трагедії і казали підготувитися.

По греці прийшло польське і пройшло, можна сказати, блискуче. Так само й українська література. Темпо відповідей з німецької, ясна річ, не могло бути таке жваве. Нелегко було опанувати величезний предмет від Ульфільяса

до Грільпарцера. Грубий підручник, писаний тяжкуватою мовою, не об'легчував справи. Але і з того предмету відповіді були вдовольняючі.

– А тепер, – звернувся до мене предсідник, – розкажіть мені по-німецьки про життя Григорія Квітки-Основ'яненка.

Комісія помітно здивувалася. На мене повіяло леготом з рідної давнини. Я став розказувати про автора «Марусі» короткими, зв'язними реченнями.

Переповідав по-німецьки те, що в голові написано було по-українськи. Тільки одно слово зле переповів, з «монастиря» зробив «Mynster».

– «Kloster», – поправив предсідник і усмінувся. Смеркалося, коли мені професор Санат подиктував математичне завдання. Предсідник глянув на таблицю і казав його стерти. Із німецького грубого задачника вибрав і подиктував інше питання.

Я написав, і крейда вилетіла мені з рук.

Інспектор гадав собі, що я математику знаю так само добре, як попередні предмети, і вибрав одно з найтрудніших питань.

Професор стояв за столом.

Я мимохіть глянув на нього. Він тільки раменами здвигнув.

«Оце і є мій камінь преткновенія, – погадав я собі. – Та невже ж через нього маю я провалитися і, замість на університет, ще один рік ходити до 8 класи? Ні, ні!» – заперечив рішуче. Зібрав усі думки до купи, всю енергію ума і став чорну таблицю засівати білими знаками. Писав, писав, писав...

– Абітурієнт, – перебив мені предсідник, – в такий спосіб не дійде до влучної розв'язки.

Я озирнувся. Мій професор сіяв. Значуще притакнув головою – себто казав, що дійду.

– Пан радник дозволять, – відповів я предсідникові, – гадаю, що дійду.

І я дійшов, записавши дрібно цілу таблицю. Предсідник глянув: мій вислід ні на волос не різнився від того, що був поданий у задачнику. Брови інспектора підлізли вгору. Кивнув на професора, цей підбіг до нього, і оба довго щось балакали, показуючи пальцями на таблицю.

– Дякую, – сказав до мене інспектор, – можете вийти на коридор і відпочити.

хрестів, фотуша, 1900-ті

Я вийшов. В голові мені шуміло, з чола капав піт. Нараз хтось мене кріпко вдарив по рамені рукою.

– Швиндриго! – почув я голос проф. Санага. – Ти міг бути математиком, коли би був не рисував карикатур на моїх годинах. Знаєш, я до половини завдання не міг збагнути твого плану. Пан інспектор також. Як тобі такий спосіб прийшов на гадку?

– Або я знаю як? Скажіть мені тепер ще раз це саме запитання розв'язати, то я навіть не рушу.

На самім кінці, вже по дев'ятій годині, здавав я фізику. Дарма, що втомлений, якимсь відповідав. Аж нараз інспектор каже:

– Ще одно питання, аналіза спектральна.

– Аналіза спектральна, – повторив я і мовчу. Інспектор дивиться на мене, – я ні пари з уст.

– Так ви, мабуть, шкартнули собі аналізу спектральну?

– Ні, пане раднику. Про неї є в підручнику на сторінці (тій а тій) петитом, але я перетомлений, і думка послуху відмовляє.

Інспектор зазирнув до підручника:

– Ну так, дійсно. Дякую.

Коло години одинадцятої почув я слово «Зрілий», таке звичайне собі, а таке важке й багатомовне слово... На коридорі обступили мене

товариші. Стискали, випитували про подробиці іспиту.

– Дай мені щось на щастя, – просили. Я мав трохи дрібних – роздав.

Був би нову, чорну маринарку скинув зі себе і дав котромусь, – так страшенно радів, що збувся тієї біди. На долині перед гімназією чекав на мене дядько Лонгин і забрав до себе на вечерю. Я був голодний, як вовк, але їсти не міг. Насилу заспокоїв голод.

Коні дому чекали на мене. Сів на візок і поїхав. Коні буцім знали, що мені спішно, й летіли, як птахи. В хаті ніхто не спав. Дожидали мене. Мама вийшла до брами.

– Як же там?

– Здав.

– Славити Бога, – більше нічого не могли сказати.

– Здав, здав! – пішло по цілій хаті.

Господи, хто годен гідно описати цю радість і цю першу спокійну ніч по maturi!

Богдан Лепкий. Матура. – Дніпро, Київ, 1991. – Твори в двох томах. Т. 2. – С. 585-592.

*М*андрівний польський театр. Мабуть, Возняковського.

Товариші ходили на вистави, пішов і я.

Як же не піти? Грала Словацького, «Мазепу».

Я читав цю драму й захоплювався нею, цікавий був, як вона вийде на сцені. Особливо цікавив мене сам Мазепа, козацький син і королівський паж, любимець короля і – жінок. Заверниголова і лицар. Ще й який!

Хто грав Мазепу – вже не пам'ятаю. Давно вивітрились з моєї голови вражіння, що з ними вийшов я того вечора з театру. Та одно певне: актор, що грав Мазепу, не вдоволив мене. Був він дуже й дуже далекий від того Мазепа, що малювався в моїй уяві, коли я читав драму Со-невицького¹. Мандрівний артист рішуче не доріс до свого завдання. Вітер від степу і подих пахощів з будуару жінки воеводи, салонні форми і козацька щирість, а до того ще й вірш, що грає всіма привабами мистецького слова, – ні, ні, це було понад сили молодого мандрівного актора. Зате дуже подобалася мені жінка воеводи, Амелія. Також молоденька акторка, але дуже талановита, що вчулася і зрозуміла свою роль. До того, мала дуже малий орган мови.

театрал
 teatral

Слухалося її слів, як співу. У першій акті вона говорить небагато, грає рухами й мімікою лица. Але ті рухи, особливо в полонезі, що його провадить сам король Ян Казимир, були не тільки незвичайно граціозні, але й достойні. Була це велика, хоч, мабуть, не дуже-то щаслива пані. Забувалося про недостачі в одязі, в декораціях і в оркестрі, бачилося гарну й достойну магнатку.

Снилася мені.

На другий день позимніло, пустився дощ зі снігом, така погода, яка часто-густо буває в нас в половині листопада.

Я чекав на товариша в сінях одної кам'яниці...

Вечір, нудно...

Хтось надходить... Дрібні, жіночі кроки... Розмова: «От і вже зима, – каже один голос. – А мій плащ вітром підшитий і короткий, лиш по коліна. Зимно!»

А другий голос на те: «Мені не тільки зимно, але і в ноги мокро. Підшви – одна велика

діра, а підзелювати нема за що. Просила директора, навіть ринського не має...»

Це ті самі, що вчора виступали в «Мазепі».

Одна грала каштелянову, друга – Амелію.

Каштелянова нарікала на свій вітром підшитий плащ, Амелія – на діряві черевики.

Нарікала тим самим, таким милим для уха голосом, ніби співала...

Скільки разів приходила мені на гадку та молода артистка мандрівного театру.

Вчора грала велику паню, а нині нарікає на воду в черевиках... Не лиш вона, а багато, багато з нас...

Як злобно насміхається над нами життя!

Може, актори тому й так люблять сцену, що на ній забувають про дійсність?

Перейшли. Я подивився за ними.

Це мені не раз приходило на гадку, коли я був у нашій мандрівній театрі.

*

– Театр приїхав! Театр приїхав! – кричу, вбігаючи до хати, і нараз мовкну на порозі ідальні.

Бачу на столі китайський сервіз до кави, червоний, як з коралю, з золотими оздобами, знак, що прийшли якісь рідкі гості. За столом

світлиця, фотомі, 1900-ті

дві незнайомі пані і так само незнайомий молодий пан.

Старша пані в чорній шовковій сукні, повновида, мило всміхнена, гарна; молодша в бронзовій суконці, з косою на голові в вінок. Вона ще краща від тамтої, лиш худошава, майже марна.

В обох на шиях оксамитки, обі мають коронкові коміри й манжети, в обох золоті ланцюжки та великі штудерно повикручвані брошки. Молодий пан, білявий, синьоокий, старанно виголений. Він якийсь інший від усіх тих молодих типів, що я їх знаю. Високе чоло, рівний ніс, долішня щока трохи вперед.

Мені сім літ минуло. До гостей привик, а все ж таки хвилину стою на порозі й не знаю, що робити. Аж старша пані (хоч ще далеко не стара) повертається до мене.

– А хто це тобі сказав, що театр приїхав?

– Хлопці.

– Які хлопці?

– А студенти. Верталися зі школи додому й казали, що вже й директорка фякром прису-нула.

Гості в сміх. А я стою ні в цих ні в тих. Аж тітки:

– Привітайся. Оце і є та пані директорка. Я привітався. А директорка:

– Це, мабуть, вашої сестри синок?

– Так, пані Теофіле. З Поділля приїхав до нас, із Крегульця, бо там тяжко нездужав.

Молодша гостя притягнула мене до себе:

– А ти знаєш, що таке театр?

– Знаю.

– Ого! Може, й був, як грали?

– Був у Лашківцях, але ще дитиною.

– Що ти кажеш, дитиною! – повторила, вимовляючи слово «ди-ти-ною» якимось так, що я не знав, чи сміятися, чи гніватися на неї. Подивився: ні, на неї, мабуть, ще ніхто не гнівався.

– І подобалося тобі в театрі?

– Ні. Там був такий чортвий млин, як великий млинок до кави, і по дошках бігала «косту-

ся з косою». Я перестрашився, розплакався, і мене винесли з того театру, що стайнею пах.

І знову сміх, і знов я стою ні в цих ні в тих. Не знаю, може, щось сказав не до речі?.. Але ж бо я казав правду. Театр в Лашківцях дійсно стайнею пах, бо там не раз ярмаркові коні стояли.

– А до нашого театру прийдеш?

– До якого вашого?

– А до того, що ми з ним приїхали. От бачиш, моя сестра є в нім директоркою, а я там граю.

– На чім?

І знову сміх, і знову я не розумію, чого. Аж гарна пані пояснує мені, що вона представляє в театрі то сільських дівчат, то панночок з міста, як роля їй приписує.

– Прийди, – запрошує ввічливо, – то побачиш. А боятися не маєш чого, бо в нашій театрі нема ні чортового млина, ні страшної костусі.

– Прийду, як мене дідो або тітки візьмуть зі собою. Я дуже хочу подивитись на театр, бо того, що я бачив в Лашківцях, нема що рахувати. Я був тоді дитиною.

– Авжеж. Ти був тоді дитиною, не те, що тепер, – повторює гарна пані таким голосом, що я знову не знаю, чи сміятися, чи гніватися на неї.

Але тепер вже знаю, що це сестри, ті дві незнайомі пані. Старша Теофіля, а молодшу мої тітки називають панною Марійкою. Старша є директоркою театру, а молодша грає у ньому. А того пана, що прийшов з ними, називають паном Плошевським. Він, мабуть, також грає у театрі, – так я собі гадаю. Виголений, як священник, а вбраний, як світський. Актор.

Всі вони балакають по-нашому, але так якось живо, гарно, що аж слухати мило. Часом буцім співають, деякі слова вимовляють інакше, ніж ми. Мабуть, так привикли балакати в театрі.

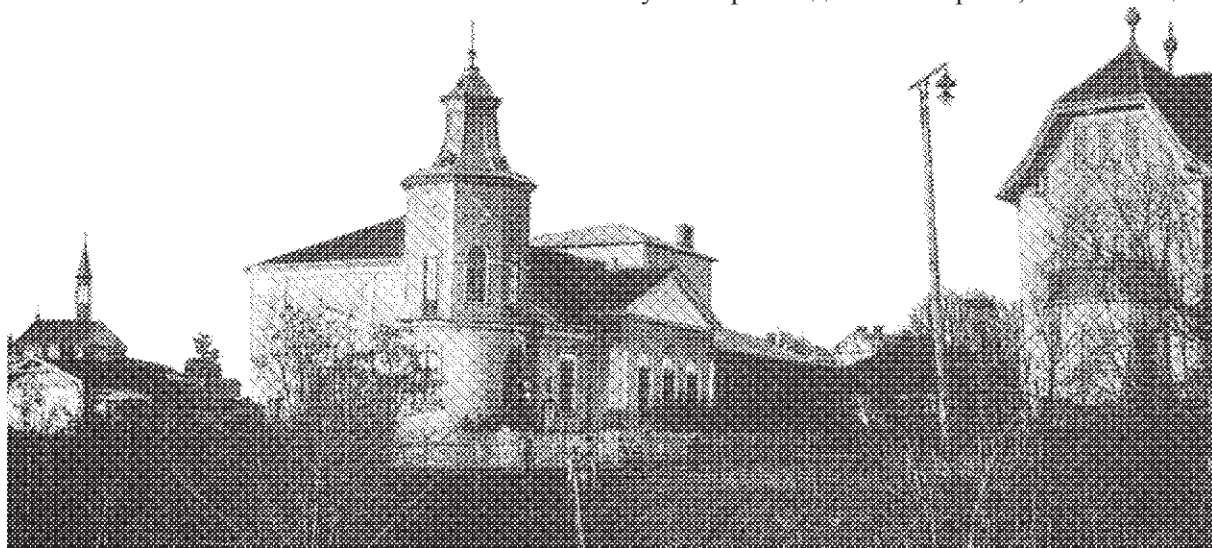
*

На другий день прислали нам великий жовтий афіш, а на третій день дідо з тітками йшли на першу виставу і мене взяли з собою.

Театр давав вистави на замку.

Старий замок Синявських не був ще тоді такою руїною, як нині. Не тільки каплиця, з прегарним, багато різьбленим кам'яним фронтоном, стояла ціла й неушкоджена, але і в колишніх пишних саях гордого польського вельможі вікна були цілі, дах не затікав, двері мали клямки. Там стояло австрійське військо, піхота. Скрізь було видно сліди колишнього багатства й розкоші, треба було тільки вміти дивитися.

Просторе подвір'я серед замкової палати було направо від головної брами, поза каплицею.

А наліво грубезний мур з келіями, що в них, як кажуть, колись монахи сиділи, а за тим муром деревляні сходи. Вели вони на довгий поміст, що спочивав на кам'яних, кріпких стовпах.

Тим помостом ішлося до салі, де йшли вистави театру «Руської бесіди», під дирекцією Теофілі Романович.

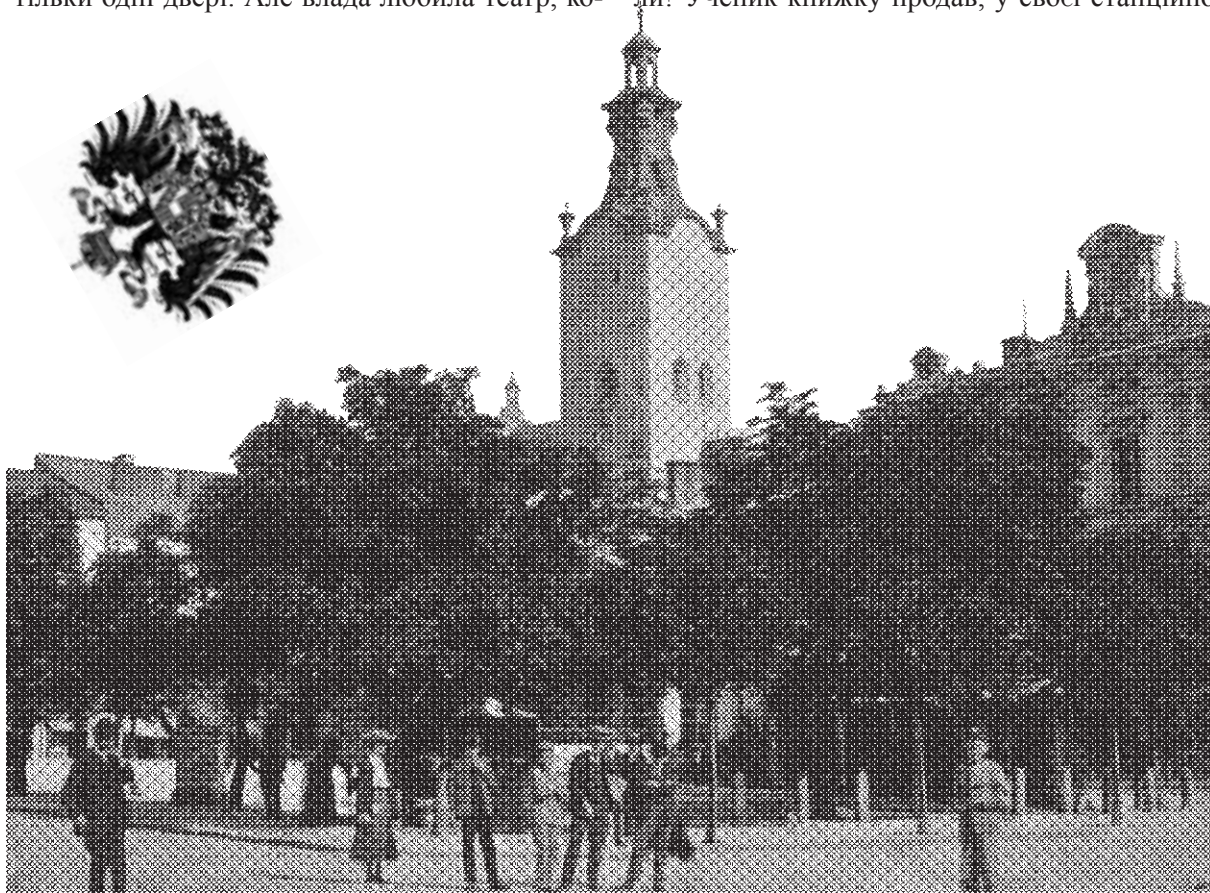
Сама саля – це був якийсь великий магазин бережанського бровару. Що в тім магазині складали та переховували, не знаю. Для театру випрятували його, провітрювали, привозили крісла й лавки та будували сцену. Була це величезна гаргара, немальована, Бог знає коли білена, неакустична, але вигідна і для акторів, і для театральних гостей, бо місця для всіх було досить. Про безпеку на випадок вогню або якоїсь іншої тривоги не було що й казати, бо саля мала тільки одні двері. Але влада любила театр, ко-

місари, а часом навіть сам пан староста ходили до нього і тому давали дозвіл на вистави.

Народу бувало багато. Не тільки бережанців, але й священників, учителів, а навіть селян з доколичних сіл.

Священики зі своїми родинами не раз дві-три милі їхали до театру, а по виставі пізно вночі верталися додому. Не жалували ні часу, ні труда, бо театр – це була для них духовна насолода. І не можна сказати, щоби дешево за неї платили. Першорядне крісло коштувало гульдена, а гульден чи там ринський – це вже були гроші, коли зважити, що п'ять гульденів коштували черевики з найкращої шкури. Тільки ученики й військо, нижче фельдфебеля, користувалося дешевим вступом за 20 срібних крейцарів. Але ж бо й ходили до театру, ходили! Ученик книжку продав, у своєї станційної

Львів, пл. святого духа (пл. івана підкови), 1900-ті

пані задовжився, а до театру пішов. Бо як же не піти й не побачити Марійки Романович, Плошевського, Попілевої, Біберовичевої або знаменитого коміка Стефурака. Їх гра давала їм кращі переживання, моменти найсильніших духових зворушень.

Вже сама атмосфера, що панувала в театрі, була якась така інша, така приваблива й притягаюча, що важко було встоятися проти неї. І не один молодий хлопець, з п'ятої або з шостої класи, хоч навіть несогріше вчився, кидав гімназію і проти волі своїх батьків їхав з театром. Деколи, дякуючи гарному голосові або вродженому акторському дарові, вибився і ставав любимцем «муз і грацій», але часто-густо не звернув на себе уваги ані критики, ні любителів театру, діставав короткі й нічим незамітні ролі, сидів літами на тій самій гажі, бідував, а все ж таки з театром розлучитися не міг. Як риба без води, так він не міг обійтися без нього.

Все сподівався, що управа пізнається на його високих даруваннях і дасть йому роллю, яку він виконає блискуче; але управа не слухала ні його просьб, ні нарікань і безталанний артист кінчав, як реквізитор або як «сила від усього».

II

Наш театр мав свою окрему атмосферу. Був це мандрівний театр, бо не мав ні свого театрального будинку, ні постійного місця осідку, але все їх сподівався і вірив, що незабаром ці сподівання здійсняться. Артисти й артистки, з деякими, розуміється, виїмками, дорожили своєю доброю славою, тримали себе гідно, а такі директори й директорки, як Теофіля Романович або Іван Біберович давали своїй театральній дружині якнайкращий примір. Було на кого подивитися! І незвичайно гарні собою, й одягнутись уміли, і поводитися бездоганно. Повітове, мале місто наслідувало їх.

Майже ціла труппа, чи там театральна дружина, співала й танцювала. Співаки й співачки попадались чудові, як ось Радкевичівни, Лясівський, Курманович або незрівнянні Клішевська, Лопатинська і, можна сміло сказати, геніальна Рубчакова. Людина без вищих студій, без консерваторії та драматичної школи, кожну роллю, яку їй дали, вистудіювала, зрозуміла і так вчулася в неї, що давала незабутню креацію, логічну, послідовну, бездоганно оформлену, незабутню, все одно, чи була це роля сільської, безталанної дівчини, чи великої, химерної дами, трагічна чи комічна, з нашого життя чи з чужого. Інтуїція, якою вивінувала природа нашу артистку, була просто неправдоподібна,

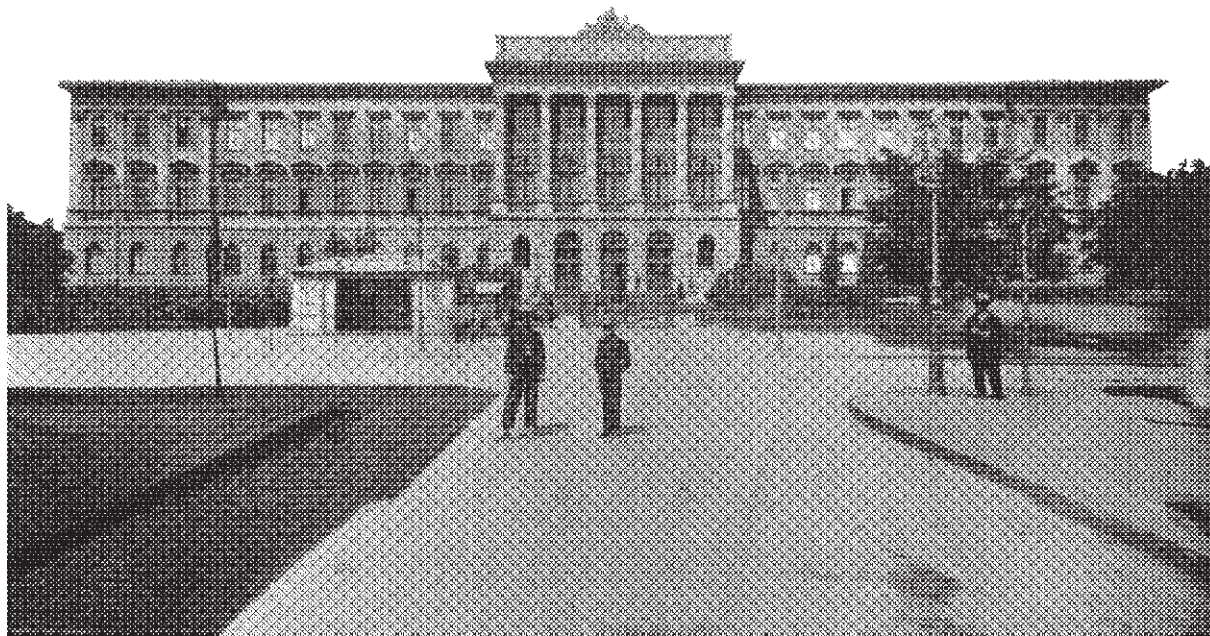

і хіба тою казковою індуїцією можна собі пояснювати її осяги на сцені. Вона від перших слів, від першого руху, від першого блиску очей полонювала публіку й до кінця вистави тримала її у своїй непереможній владі. Минали роки, і ви не могли забути Рубчакової у ролі Гальки або Марусі в «Не ходи, Грицю...». Але так само незабутні креації давала вона в чужих, світової слави операх. Ніколи на забу-

ду, як у Кракові, на «поранку» в честь Гріга, співала пісні «Пер Гінта». Не сила голосу й не техніка співацька, але щось вище від найвищої школи й могутніше від найсильнішого голосу промовляло до вас зі сцени, – справжній дар божий. А поза сценою людина гарна, мила, привітна і така безпретенціональна, мов сільська, незіпсута дівчина. Ніколи не чули ви з її щепетливих уст нарікань на циганське життя, на те, що доводиться грати просто на підсіннях заїздних домів, ні на те, що кажуть їй виступати нині в народній комедії, завтра в драмі, а позавтра в опері – все те приймала вона, як щось таке природне в наших умовах, що на цю тему нема що навіть говорити.

З того боку, подібний був до неї Юрчак, тільки репертуар його не був такий широкий, як у Рубчакової. Він не співав, був невеличкий, худощавий, голос мав тихий, отже, з природи речі мусив обмежуватися до деяких тільки роль. Але як грав безталанного Янка в «Хаті за селом» («Циганка Аза»), то доходив до шпилів драматичного мистецтва. Забувалося, що це театр і до того ще мандрівний театр, виходилося з нього, мов із якоїсь цілющої купелі, оновленим

Львів, політехніка, 1900-ті

і облагородженим. Чудеса високого, справжнього мистецтва!

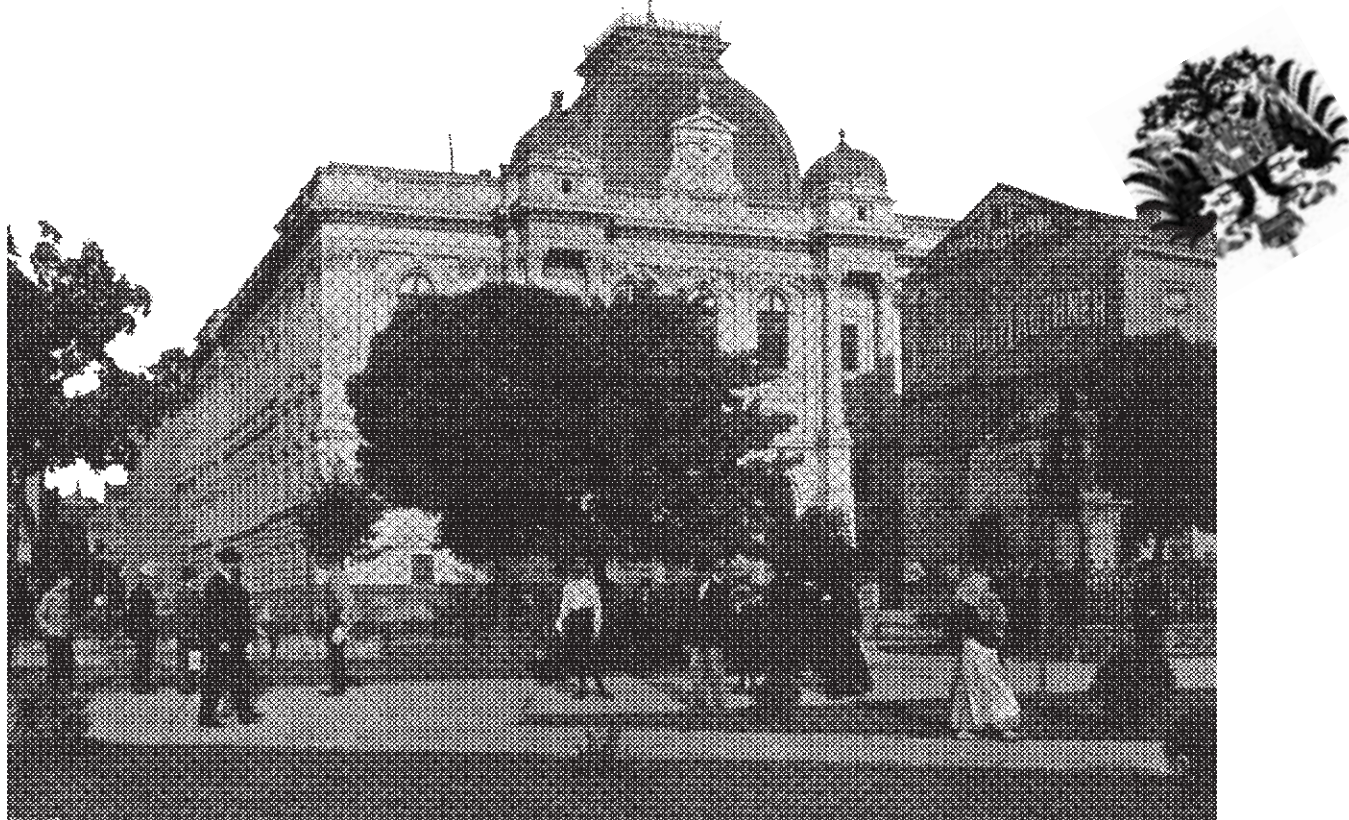
На ролях трагічних героїв знаменитою виявилася Іванна Ляновська-Біберовичева. Зовнішній вигляд, міміка дуже гарного лица, гнучкі опановані рухи і голос несильний, але доволі широкої скалі, давали їй спроможність відтворювати найтрудніші, високодраматичні креації рівно з нашого, як і з чужого репертуару. Але в Біберовичевої не інтуїція, а студія була підставою успіхів. Ролі з сильними демонічними акцентами виїмкове добре виконувала передчасно для нашого мистецтва померла Попілева.

Трагічним артистом, і то великої міри був Володислав Плошевський. Поляк, що міг у своїм театрі дійти до куди більшого розголосу й слави, так щиро прив'язався до української сцени, що посвятив їй свої нерви, здоровля, життя. Ролями своїми, як приміром Франца

Мора в Шіллерових «Розбійниках» або Гаспара в «Корневільських дзвонах», так переймався, що пані на салі мліли, а його треба було в гардеробі чутити.

В інший світ переносили нас Стечинський, Стефурак, Підвисоцька й Танська-Осиповичева. Жанр, комедія, побутовщина знаходили в них знаменитих представників. Хто хотів щиро посміятися, ішов на виставу, де Підвисоцька й Осиповичева, дві сільські жінки-цокотухи, сварилися з собою. Був це справжній концертний дует сварки. Найповніший реалізм. Часом один зворот голови, одно скривлення уст, один порух брови або кивок рукою, і постать зарисовувалася виразно, містко, пластично.

Стечинський як лиш появився на сцені, то вже ціла саля попадала в веселий настрій. Як циганський барон, був він кращий і більше характеристичний від віденських артистів.

Мистцем до так званих чорних характерів був Іван Гринецький, мабуть, найкращий з наших режисерів. Він не обмежував і не стіснював творчої спроможності поодиноких акторів, але й цілість драматичних творів мав заєдно на оці.

Опереткових співачок ніколи в нас не бракувало. До найкращих належали Клішевська, молодша Радкевичівна, Лопатиська, Фіцнерівна й другі.

Клішевська пізніше була першою «дівою» львівського польського театру, але її літа, проведені на нашій сцені, мали ту свіжість і той приваб молодості, якого навіть найбільша рутинна не може заступити.

За нею тоді божеволіли. Це не видумка, а суцця правда. В Бережанах з вистави «Корневільські дзвони» мусіли вивести зі салі одного вищого урядовця, що здурів із захоплення Клішевською,

Прикрій і жалюгідний інцидент. Але що ж! Амор – це невідступний товариш театру та ще в тих часах, коли не було кіно, коли театр у провінціальному городі був самотнім місцем, з котрого мистецтво розсівало свої чари.

Як називалася штука, на якій я перший раз був у нашій театрі в Бережанах, не пам'ятаю. Але дуже добре пригадую собі, які настрої я пережив цього вечора.

Вистави починалися в годині пів до восьмої. Молодь вже в сьомій бігла до замку, щоб зайняти якнайближчі стоячі місця. Старші не приходили скорше, аж на ратушевій вежі вибило чверть на восьму. Вони здебільшого мали наперед куплені білети й не боялися, щоб їм бракло місць, У перших рядах бачилося суддів, професорів, лікарів, адвокатів, священників, офіцерів, цілу бережанську еліту. Дідо не любив сидіти близько сцени, бо казав, що чути суфлера і видно грим. Мав дуже добрий слух і не носив окулярів.

Львів, порохова вежа, 1900-ті

Перше, на що я звернув увагу, це була, розуміється, куртина, бурячкова з темнішими, аж до чорної краски включно, згортками й золотими прикрасами. Нова, а вже мала одну дірку, буцім її миша вигризла. А в тій дірці то появлялося, то зникало якесь цікаве, людське око. Мене це бавило, але я не питався нікого, що воно значить, бо знав, що в театрі треба сидіти тихо. Від тієї куртини заносило якимись особливими театральними пахощами. Перед куртиною сиділа музика. Декількох я пізнав, це були бережанські музиканти: Клек, Кліма, Стейкаль і Цізар, інших я не знав, – вони приїхали з театром. Музика почала грати. Мені найбільше подобався цей, що грав на басі. Він був малий, а бас такий великий. Мене дивувало, як він міг невеликими пальцями натискати на такі грубі струни.

Музика замовкла, дзвінок, і куртина підноситься вгору, як ролета при вікнах у дідовій хаті.

Маленька зупинка – видно парубоцькі чоботи й жіночі чобітки, але це триває хвилину, чути голос: «Тягни!» – і занавіса підсувається високо, відслонюючи гурт святочно вдягнених селян на тлі якоїсь «вільної околиці».

Поміж ними пізнаю Марійку і її старшу сестру, Теофілю Романовичку. Марійка грає молоду сільську дівчину, Теофіля – старшу жінку. Марійку від першого слова пізнав я по її щебетливим голосі, вона так балакає, якби співала, а грає, немовби родилася сільською дівчиною. Теофіля нагадує мені тих поважних селянок, що я їх знав з Крегульця, тільки обі вони вранці дещо інакше, ніж у Крегульці селянки, вбиралися. Увесь час стежу за ними й змісту штуки не ловлю, він порозриваними шматками дістається до моєї свідомості.

На павзі високий жид, у сірім англезі з плеканою бородою розносить у кошику невеличкі сіро-зелені грушки. Тітка купує кілька, їмо, знамениті, ще кращі від наших дуль і панен.

Львів, пл. Галицька, жагабна процесія, 1900-ті

Того старозаконного, в англесі і без пейсів, я знаю. Він нині рано приходив з довгим списком театральних реквізитів і позичав у тіток, що в театрі треба було на нинішню виставу. Казав, що приходитиме часто, бо паня директорка посилає його до «вельможних панночок» і каже, що може йти туди, як у дим.

III

У дев'ятій годині військові трубачі трублять під замком, на хвилину приглушують слова, що падають зі сцени, але мені пригадується, як то я перший раз їхав з Крегульця до Бережан і до міста доїздив якраз тоді, коли так само грали. Вибила й десята. Мені хочеться спати, але я того нікому не кажу, бо хіба тільки діти можуть спати в театрі. Аж скінчилася остання дія; оплески, куртина то спускається, то підноситься вгору. Актори виходять на сцену й кланяються. А потім перед спущеною занавісою стає котрийсь із них, дякує гостям, що так численно прибули, й заповідає, що театр буде грати завтра. Знову оплески, й оркестра грає прощального марша. Гості ще хвилину розмовляють зі собою, чекаючи, щоби другі вийшли, бо в дверях дуже тісно, хоч двері ті такі широкі, як брама, – а потім і собі йдуть. Скрипить деревляний поміст, тріщать старі сходи, коло каплиці стоїть грізний вояк на варті. Деякі гості вступають

іше на морожене до цукорні Єгра, студенти розбігаються по станціях. За ними біжать спомини з нинішньої вистави. Чути голосні зітханя: «Ах, як вона грала, як вона грала!»

Місяць підсміхався із них.

Годинник на ратушевій вежі видзвонює північ, Єгер замикає цукорню, з готелю Сімона від'їздить остання бричка, Ринком від Адамівки в напрямі містечка переходить поліціант у рогатівці і з кривою шаблоюкою. Бережанці можуть спати спокійно.

*

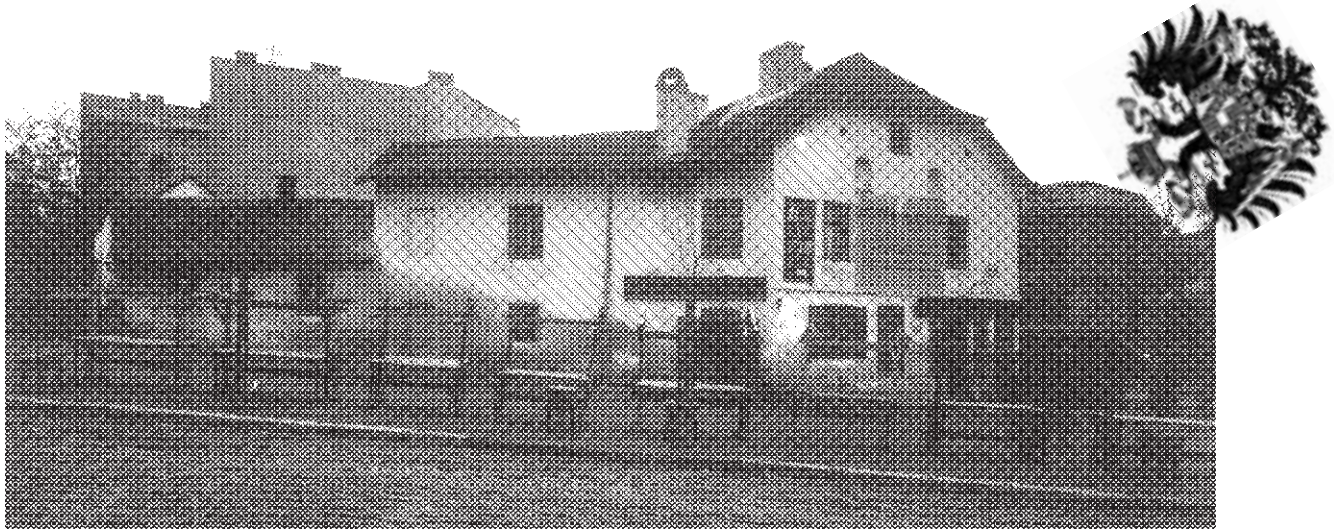
З тої пори я часто бував у театрі.

Як полиняли, картини пересуваються переді мною: «Маруся», «Галька», «Верховинці», «Розбійники», «Дами й гусари», «Ніч у Апеннінах», «Зі ступеня на ступінь» й інші драми й комедії, свої й перекладні або перероблені з чужих літератур. За мого побуту в Бережанах наш театр приїздив кілька разів. Зразу під управою Теофілі Романович, а від року 1882-го під дирекцією Гриневецького й Біберовича.

Якийсь час грав на замку, а пізніше в деревляній буді на невеличкій площі перед замком.

Як я був у V класі, то заходом Андрія Чайковського, великого любителя театру, збудовано на Адамівці, недалеко фари, літній, тимчасовий театр. Мав він просто небувалий успіх. Ходили

любів, вул. млілаківська, ресторація "під Золотою рибкою", 1900-ті

всі, без різниці віри й національності. Театр мав артисток та артистів непересічної міри. Репертуар збагатився і нашими оригінальними творами, й перекладами з чужих мов. В оркестрі сиділо досить добрих музикантів, декорації малював декоратор львівського Скарбківського театру (мабуть, Балько), актори й акторки не грали «Чорноморів» у гуцульських одягах, ані «Довбуша» в наддніпрянських. Це вже був справжній театр, а не якась бідна мандрівна акторська трупа. Люди не йшли до нього ані з милосердя, ані з почуття народного обов'язку, лише тому, що хотіли побачити дійсно добру виставу.

На «Чорноморцях» та на «Корневільських дзвонах» бувало стільки народу, що театр аж тріщав. Ученики нашої гімназії ходили як замотиличені. Сипалися двійки; професори грозили, що дирекція заборонить ходити до театру, – не помагало. Для них був тільки театр, актори і, розуміється, акторки. Побачити їх, як грають, співають і танцюють, – це була їхня одинока мрія. Кинути на сцену китицю рож та якнайго-

лосніше гукнути «Славно!» – це був їх святий обов'язок. Старша братія тільки й журби мала, де і яким способом добути 50 чи 60 крейцарів на другорядне крісло, молодші вдоволялися й стоячим місцем за 20 чи за 25 нових. Деякі з малих хитро-мудро діставалися до театру: то помагали добувати театральні реkvізити, то перепускали їх знайомі молоді актори, що мешкали на студентських станціях, то непомітно після павз всувалися до салі.

Було двох таких з другої чи з третьої класи, що в суботу могли ще піти на представлення, а на неділю не мали вже за що. Ні старих червиків на продаш, ні лишньої книжки, нічого, ну нічого!

А якраз у неділю грали «Барона циганського» з Клішевською, Радкевичівною, Лясковським, Осиповичевою і, що найважливіше, зі Стечинським у ролі багатого свинаря. Таж то люди гинуть зі сміху, дивлячися на нього і слухаючи, як він співає. І як тут не піти?

«Мусимо піти! – сказали собі хлопчиська і поставили на своїм.

Львів, річ вулиця Руска/Бляхарська (вул. Івана Федорова), 1900-ті

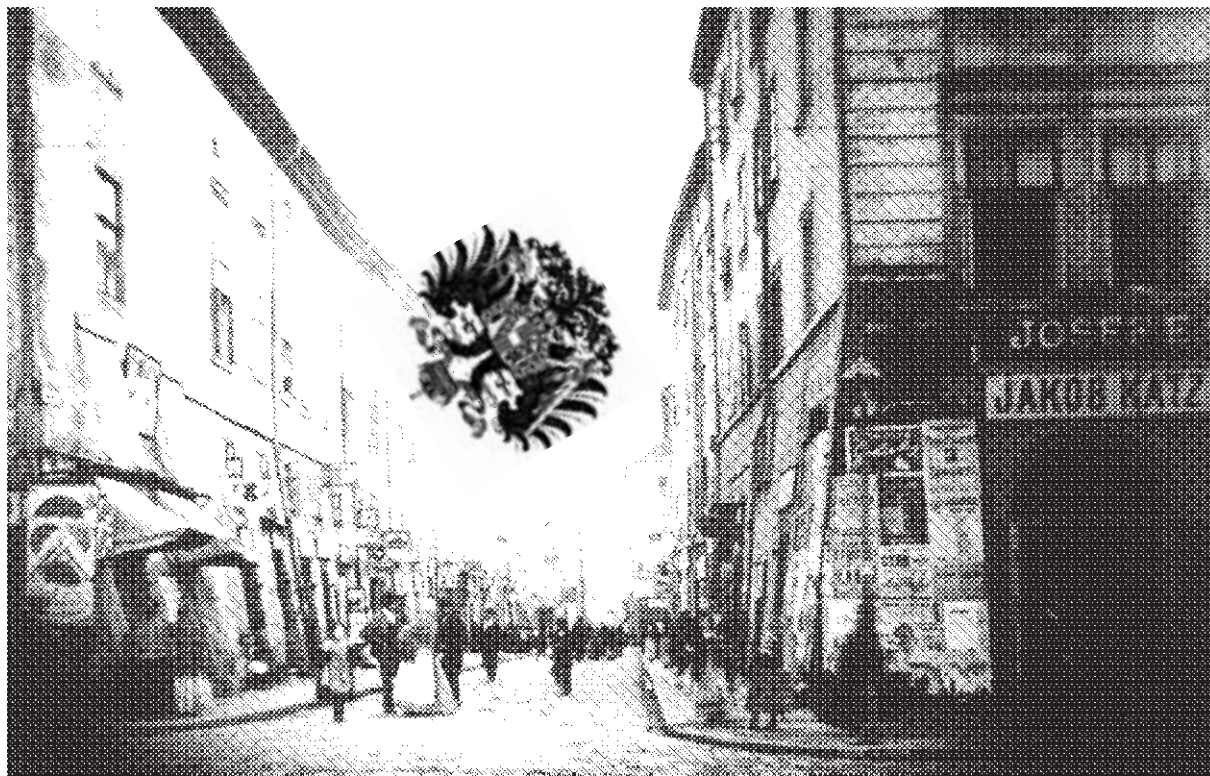
Паню обдурили, що йдуть на неділю додому, взяли від неї на дорогу хліба з ковбасою, сховали по плящині зимної води до кишені і пішли. До вечора грали в кічку в Руриськах і на Сторожиськах, а вечером – до театру. Купили білети, били браво, кричали «Славно!», одним словом, поводитися, як не можна краще. А по виставі не спішилися додому, лиш непомітно скрилися за декорації, що були наготовлені для завтрашньої вистави, і, як замкнули буду, перенеслися звідтіля під сцену. Там переспали ніч і пересиділи день, а під вечір, як стали сходитись музиканти й почалася звичайна сварка між ними за крісла, а між молодшими акторами за чоботи й шаровари, вони непомітно шульнули на салю, стали собі чемно в густих лавах студентських і захоплювалися «Бароном циганським» із Клішевською й зі Стечинським, якого пізніше так успішно заступав Рубчак.

Ні, ні, не було такої жертви, щоб її не приніс би бережанський гімназист для нашого театру.

А коли цей театр відїхав, то гімназія ходила як задурманена. В місті було так пусто і нудно, мов у хаті, що в ній бракло когось дуже близького й дорогого. Не було куди піти ввечері, а вечори ставали довші й довші, бо це до зими йшло, а не до весни. Нижчі гімназійники скоріш приходили до себе: потішали себе гадкою, що за якісь там два місяці прийде Різдво і поїдуть додому, але деякі їх товариші із вищих кляс просто миналися з туги. Витрачувалися на рожевий пахучий папір і замість домашніх завдань, писали сентиментальні листи до найдорожчих своєму серцю німф та жрекинь рідного мистецтва, Німфи відписали раз і другий, а потім... мовкли... На милування не було силування...

Коли яку комедію чи драму і коли якого артиста й артистку я тоді перший раз побачив на нашій сцені, того не беруся казати.

Львів, вул. сербська, 1900-ті

Між нинішнім днем а тодішніми часами повисла велика занавіса, на якій написано: «П'ятдесят кілька літ».

Нема кому піднести її вгору...

Довгою низкою пересуваються перед моїми очима наші актори й акторки, і то не лиш ті великі й незабутні, як Марійка Романович, Плошевський, Попілева, Клішевська, Лопатинська, Рубчакова, Юрчак та інші, але й такі, як Шеремета й Нижанківський, що сварився за ролі жидів, як Гембіцький на старості літ, як Підвисоцький, що грав комісара моральності в «Бароні циганським», і як його дружина, незрівнянна сварлива молодиця (на сцені).

Усіх їх бачу, мов живих, чую їх голос і згадую їх гру. Але роки, місяці і дні забулися. Я дивився на сцену й схоплював образи, але про дати не думав. Був молодий, а молодість вражіннями живе й багатіє.

А все ж таки деякі вистави сильніше від других вбилися в мою пам'ять. Як примкну очі і на мить забуду про нинішню хвилину, то бачу як зараз «Настасю Чагрівну». Грає цю безталанну любку одного з наших найбільших князів Біберовичева. Хоч драма слаба, та як сильно

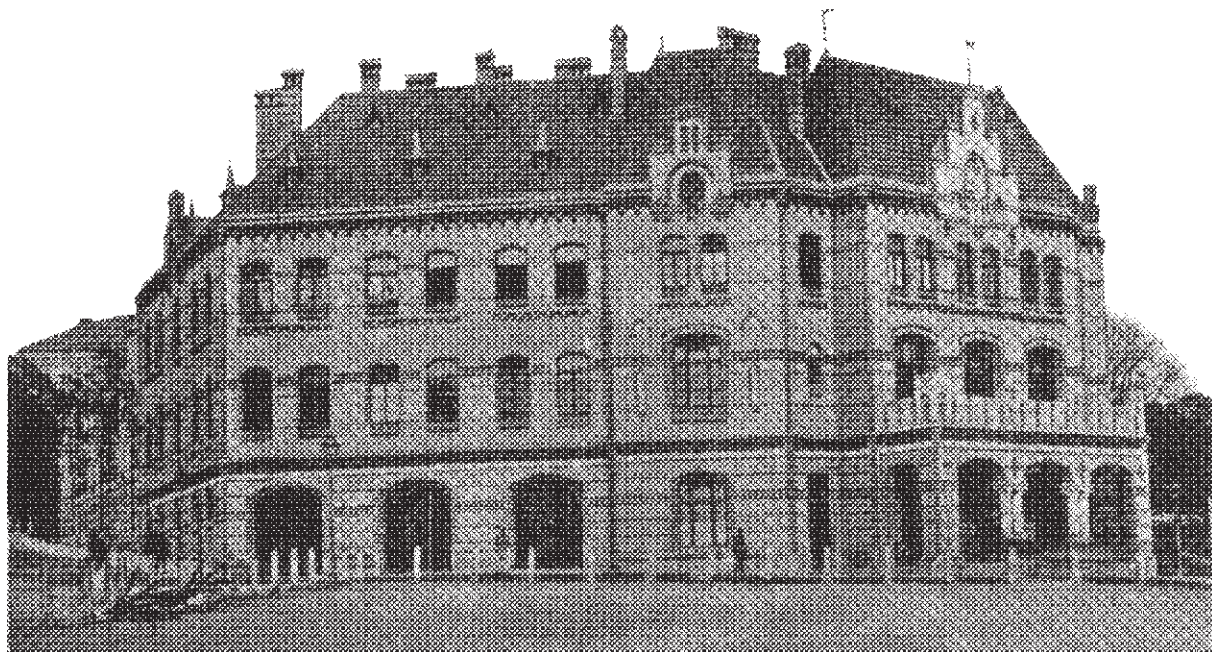
вона її грає! В останній дії ведуть Настасю паляти. Іде в білій, довгій сорочці, нижче кісток, з розпущеним волоссям. Щось говорить, – не маю сили вислухати, що. Мені ще й десять літ не було, не диво, що по ночах будився і – плавав. Не вмів інакше відгукнутися на ті незабутні вражіння.

То знов у серпні (так, це було в другій половині серпня) їду з Поручина з моїми батьком-мамою на виставу «Чорноморців». Які вбрання, які співи, яка гра! В Бережанах нараз побачилося козацьку Україну. Хоч ученики були на вакаціях, саля, а краще сказати, буда, аж тріщала. Довго, довго цілі Бережани співали: «Засвістали козаченьки в похід опівночі, виплакала Марусенька свої карі очі». Пісня за людьми літала.

То знов Осипа Барвінського «Гетьман Полуботок».

Дуже добре тямлю, як у дванадцятій вполудне вийшли ми з гімназії і на мурах побачили афіші, що заповідали цю історичну драму. А на окремих, довгих паперових стрічках було видруковано, що костюми й декорацію на цю драму коштували 5 000 гульденів. Це на бережанський рахунок неправдоподібна сума. Але ніхто

Львів, пожежна сторожа, 1900-ті

з нас не сумнівався, бо кому ж і вірити, як не директорові театру?

Хоч які голодні, не спішилися ми до своїх станцій, – по два-три рази прочитували заголовок, дійові особи, прізвища артистів та артисток, увесь афіш згори додолу.

І на другий день лавою пішли до театру – українці, бо поляки ходили переважно на штуки народні зі співами й танцями, жида також.

Хто пішов, не пожалував. Полуботка грав Біберович, царя Петра – Плошевський. Зелений, червоним сукном підшитий каптан, лосеві панталони, високі чоботи, тригранний капелюх. А яка маска! Які страшні очі! І як вони грали. Це був концерт. Усі костюми нові, декорації свіжі, незапорошені. Не знаю, чи коли-небудь наш мандрівний галицький театр вивінував так блискучо яку другу штуку.

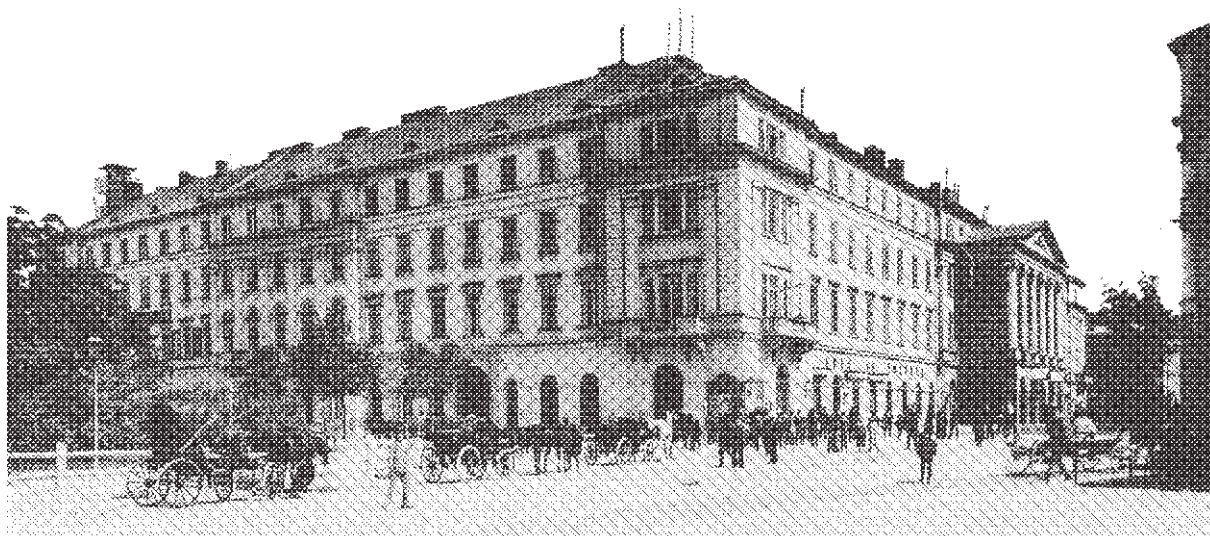
І не забуду «Корневільських дзвонів» з Клішевською, молодшою Радкевичівною, з Яковичем (батьком славного Курбаса) і з Плошевським. Самі молоді артисти, голоси свіжі, чисті. Скільки краси в їх співі, кільки душі в їх грі! Чи міг хто забути Плошевського, як божевільного Гаспара, на деревлянім конику і з безумною піснею на устах? Або Яновича, як він ховається в залізний лицарський лаштунок і співає, або це чудове: «дігі, дігі, дігі, дігі, дігі, ді», що не одного доводило до божевілля? Може, й були

такі, я до них не належу. Слова позатиралися у пам'яті, але мелодії бринять у вухах, перед очима являються не раз, мов чарівні привиди, обличчя й постаті наших незабутніх артистів. Бачу їх усіх, що грали в «Циганським бароні», – і Клішевську, й Радкевичівну, і Стечинського, й Осиповичеву, Лясковського й Підвисоцького, але то всіх, усіх! Деякі ролі двояться і трояться в очах, бо я кілька разів бував на виставі тої знаменитої опери і деякі ролі бачив у декількох обсадах. Нині важко мені сказати, чи краще молододу циганку грала Лопатинська, чи Рубчакова. Обі грали й співали чудово. Пізніше був я на виставі «Циганського барона» у Відні (мабуть в Theater an der Wien)². Декорації, оркестра, хори, костюми – все те було незвичайне, блискуче, але з ансамблю я не згамав нікого, натомість ансамбль нашого театру тямлю увесь.

На сцені нашого театру у Львові, але геть пізніше, бачив я наших великих артистів – Садовського й Заньковецьку. Заньковецькою я був захоплений. Нагадалася Сара Бернар, Шарлотта Вольтер, Елеонора Дузе й Гелена Моджеєвська. Заньковецька не блідла при них, не була менша, а для мене, може, ще й більша, бо своя.

Так тоді ще, за моїх хлоп'ячих і молодечих літ, пізнав я майже весь український театраль-

Львів, театр скарбка, 1900-ті

ний репертуар і всіх визначніших артисток і артистів нашого театру.

Скільки гарних хвилин завдячую їм! Скільки разів ішов я до тих, буцімто театральних саль, де вони виступали, засмучений, зажурений, прибитий, а виходив з обновленою душею.

Скільки разів плакав і сміявся з ними, скільки разів спочував з бідними й приниженими, яких вони виводили на сцені, й гнівом запалювався до тих, що зло й кривду творили.

Спасибі Вам, дячі й дячки нашої недооцінюваної сцени! Який жаль, що ви своє високе мистецтво забрали на другий світ з собою! Лишилися по вас тільки деякі полинялі фотографії, деякі останки одягів і такі бідні спомини, як оці, що я тут написав.

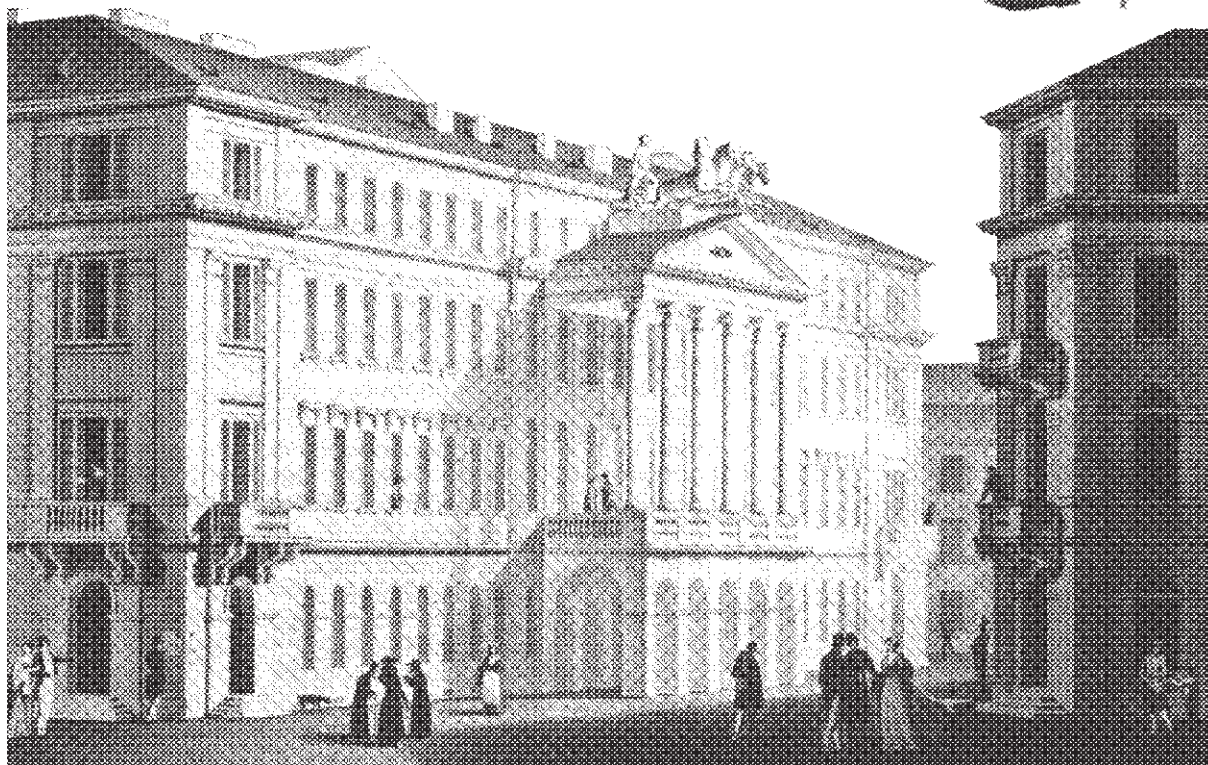
¹ Очевидно – Словацького. – Ред.

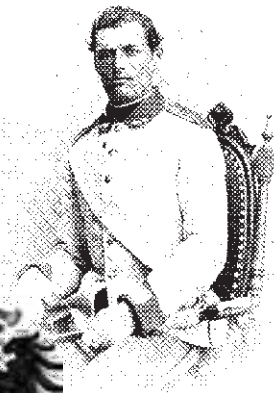
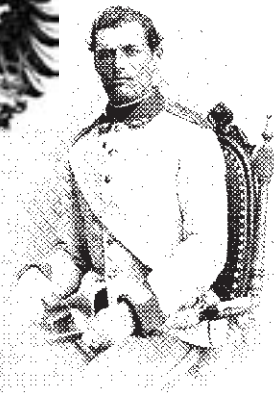
² Віденський театр (нім.). – Ред.

Богдан Лепкий. *Життя і сцена*. – Дніпро, Київ, 1991.
– Твори в двох томах. Т. 2. – С. 572-585.

Львів, театр скарбка, 1800-ті

Слава Сусу Христу!

Учора ще дійшов мене твій лист, та був бих ти за ласкавий прием мого «Новобранця» таки ще учора подякував, та, бачиш, бігме, не було коли, – аж мусив-єм сьогоднішньої неділеньки святої ждати. Отже ж, дякувать ти, брате мильї, що-сь не погордив мнойов, сиротойов. Знаю я, що би тобі інак здалося подякувати, бо ти немало причинився за мнойов, але що ж, – рада би душа до раю, та гріхи не пускають. Ти не знаєш, брате, як мені тяжко приходить дещо гарного написати, – от до знаку так, як музиці в яким млинї грати. Але що маю своїй голові робити – відь так уже доля судила! Ох, брате! Коби тото я ся хоть на два роки в своїй землі вздрів, заспівав би я вам інак, – міркую, що ні Кобилянський, ні ти би вже більше не сказали, що-сте ся на мені ошукали (так, бачиш, писано ми раз зі Львова).

Але я ся таки ні на кого іншого, як на тебе, гріхую (чому не мав бих правду казати?). Не просив я тебе раз, аби-с поговорив з Томачкевичем або з ким там знаєш, ци би він не міг мені через пана Лавровського (або як там небудь) таку карту виходити, щоби мені можна

л ь о ї т н а н т
 л' о ї т н а н т

було ходити, співаючи, цілим руським краєм? Не писав я так? А ти що мені на се відписав? Нічо. Але дякувать ти, брате, і за се, бо ви вже ся там, у тім Львові, таке пофудулили, щодалі годі буде без бука до вас і приступити. Але не сердьтеся, браття львівці, за се слово, бо не брешу. От пишеш сам, що обіцялися Шашкевич та Томачкевич до мене написати, – а написали ж? Бог-дай так пси траву їли! А они, коби здорові, не знають, як би мене їх одно най словечко порадувало; але бо і ти мені також парубок, аби не казати, – а обіцялися разом з тобов писати, – а не ставилися у слові, то я, бувши тобов, був би їх до себе загуляв, а відтак на ниточки до столика поприв'язував та й не пустив, доки би гарненько що були написали, – але гарненько, кажу, не отак, як на збитки, ніби того, аби не без того було. Бо, знаєш, брате, як я коли дістану яке письмо зі Львова або від нас таки від-

ки-небудь, то читаю го щось цілий тиждень або і більше не раз, аби ся доволі натішити, бо ви не знаєте, браття, як тото тяженько на чужині без своїх і без свого, – от якби вам ся (не дай, боже!) так трафило, то би-сте самі побачили, як тото є. Але що маю я ся багато з вами сварити (бо і так уже гріха наробив, що в неділю божу, ще й досвіта до того, а вже сварню зчиняю). Скоро мені не будете писати заєдно, як має бути, – кождий з вас по черзі хоть раз на тиждень, то буду вам щотижня неплачені листи слати, аби-сте, німці, хоть платили, бо кажуть, що хто ся лінує руками, то мусить ставитися мошенков, – се вже так я вам зроб'ю та буду бачити, ци я з вас лінку не вижену. Або і Томачкевич – коли захотіло му ся там якісь гріхи покутувати (відки би ся там і тільки гріхи взяли), то міг би був легко оден здоровий гріх позбути, якби був мені що написав, бо «сторонському писати» – то є оден милосердний учинок; не знаю, чому го панотці не написали до тих других, – може, й они жалували паперу, так як ти, непричком. А я вам отес кажу, браття: як зробить хто з вас велий гріх, а хоче го ся борзенько скараскати, то най зараз лиш до мене пише. Скоро лиш буде лист на пошті – то і гріх

карл ауер, львів, артилерійські казарми, 1830-ті

уже на пошті, а я беру го собі на свою душу, бо мені однаково, ци піду з десятима гріхами до пекла, ци з одинадцятма, а все-таки піду, бо вже нікуди інде. Та же кажуть, що усі тоті, що собі самі смерть заподівають, то ідуть ця там летя прямісінько у безодню, – от так і зо мною має статися, бо, бігме боже, годі вже витерпіти. Гадаю ще на Україну написати, ци би там де не мож бідну свою голову притулити. Ох!..

А як же ж там, як, братчику, з нашими «Вечерницями»? Післав-єм туди оиогда свою «Пугу», та видиться, що пана Заревича геть розсердила, бо до того часу перепало мені хоть десь колись по листочку, а від того разу – ані пік. Не знаю, чим се я так званого пана прогнівав, – вже, бігме, не знаю, як догодити: шли – гніваються, не шли – знов гніваються; а я би рад, коби на мене ніхто ся не сердив, – та ци ж і не рад би я кождому догодити? Господи! Коби так лиш було коли, як го нема! От зачав-єм був колись одну по-вісточку задля «Вечерниць» писати – та зачав-єм та й мусив перестати, бо ніколи. Отже, аби-с вірив, то розкажу ти про цікавість, як я тут ся морочу.

Встаю о $\frac{1}{2}$ 6 години рано, та доки ся зберу, доки що, то вже і 6-та. Тут треба ся богу також, відай, помолити (нехай прийме) – от уже $\frac{1}{4}$ 7. О $\frac{1}{2}$ 7 приходить до мене оден капрал (мій таки

краян) по-руськи учитися, – учимося до $\frac{1}{2}$ 8. О пів 8-ї лечу до касарні. Заки перегляну і, заки що, – уже й 8. О 8 приходить капітан, тримає рапорт, – ба що, от уже й $\frac{1}{2}$ 9-ї. О $\frac{1}{2}$ 9 зачинався школа і тримаєся до 10 години. О 10 біжу до нашого майора та учуся з его хлопцем (богдай ся нічо з него не звело, бо такий урвитель, що аби го лиш бог побив) аж до 12 години. Відси біжу на обід, а о 1 годині мушу вже бути знов у компанії, у школі писарській, – там ти обучую 24-ох їх писати і читати по-німецьки (руснаків та волохів – по-німецьки!). От учу їх до $\frac{1}{2}$ 3 – голова ми стане, як цебер, та ци рад, ци не рад – мушу іти на півгодини на прохід, бо о 3 мушу знов бути у школі та знов ся аж до 4 морочити. Від 4 до $\frac{1}{2}$ 5 тримаєся розказ, а о $\frac{1}{2}$ 5 знов біжу до майора та капарую аж до 6. О 6 іду домів та молюся дорогов богу святому, що поміг день трутити. Приходжу додому та й застаю знов двох унтер-офіцерів, що ся ходя до мене по-руськи учити і писати (та мусив-єм їм волю вчинити, бо як стали прохати, так годі було ся забути). От учуся з ними аж до 8. О 8 вечеряю та, коли-м не так гей дуже згризений, то ще пишу собі дещо з годину, а як ні, то мушу іти спати, бо бих нездужав.

От тільки що хіба часом у неділю маю коли до церкви рано піти, а по службі божій – на

цвинтар до свого Урсуци. Але часом так припадає, що і в неділеньку святу треба ся клопотати то одним, то другим – аж до 3 години по полудню. О 3 годині іду на прохід та бав'ю аж до 4, о четвертій приходжу домів – аж тут уже за мнов і наші капрала та і інші жовніри роєм: «Пан летман, батечку наш, ану прочитайте нам дещо з «Кобзаря» або про Марусю!» Я читаю, а они плачуть – тільки нашої і розривки. Є межі ними оден, що ся називає Капра, – аж десь із Якубен ци відки; той приходить із скрипков та як заграє! Господи! – не інак, але серця добуває. А ми знов зачинаємо за ним співати наших буковинських. От так зійдуть нам тих 4 години, як би і не були. Розходимося, а у понедівнок зачинаємо знов так, як-ем ти уже вперед розказував. Ци ж не гаразди, брате? Але коли чоловік не голий та не голоден, то дякувати богу милосердному і за те.

От мушу кінчати, бо дзвоня отак до церкви святої. А се-годне по полудню, браття мої львівці, чей ся вам легенько ікне, бо ми вас тут що-

неділі при нашій вечорниці згадуємо та за ваше здоров'я п'ємо. Ей, коби ж ви уздріли нашого цугсфіра Хрестика Ілаша, що се за парубок, то не соромили би-сте ся ним, хоть собі з простого стану. От сей як то вам руське слово скаже, то аж у серця відволодіє, а Німеччина топиться, як сніг! От і за него, і за всіх таки клонюся вам, легіні мої славні.

Бувайте здорові та не забувайте і за нас, хоть часом.

Юрій Федькович. Лист до Костя Горбала Листопад – грудень 1862 р., Кезди-Вашаргели. – Наукова думка, Київ, 1985. – С. 461-464.

*Т*о було тої зими, коли у Відні скидали Баденього з президента міністрів.

Весь Відень кипів і кидав громи на галицьких володарів, на Баденього, поляків і на чехів. Вольф і Шенерер у своїх всенімецьких, Адлер, Пернерсторфер і Шугмайер у робітничих, а навіть Люегер у своїх християнсько-соціальних кругах устроювали віче за вічем, і всі погубляли шляхетську, галицьку господарку та, вказуючи на страшні наслідки панування шляхти над нашим народом в Галичині, домагались прогнання деспотичного і брутального шляхтича К. Баденього із становища президента міністрів. Тоді-то поступові віденці, як професори унів[ерситету] і редактори Зінгер і Менгер, провідник соціальних демократів В. Адлер, звернулися через визначного чернівецького студента Гната Ляйхнера до укр[аїнських] товариств «Січ» і «Родина», щоб устроїли великий мітинг, в якому найбільше визначні і авторитетні бесідники-українці взяли б участь, промови-

ф р а н к о

f r a n k o

ли б і зуміли б відслонити перед світом наслідки шляхетської господарки у східній Галичині.

До комітету увійшли були мої приятелі Роман Сембратович, Іван Саноцький, В. Загайкевич, М. Пасічник і я, і постановлено запросити як бесідників Івана Франка та Андроніка Могильницького з Галичини, а з Відня Пернерсторфера і Шугмайера; крім того, Гната Ляйхнера, що вже тоді як студент проявляв великі здібності ораторські, а до українців велику симпатію. Особисто з нас знав Франка тільки Роман Сембратович, і тому виделегували ми його з привітом для Франка у готель на Флоріанській улиці. Сембратович вернув від Франка промінний, неначе із святині, і заявив нам, що перед мітингом не доведеться нам бачити Франка, бо приготовляється і до бесіди на мітингу, і до відчиту в товаристві фабіанців про положення українського мужика у східній Галичині.

Я, що був на першому році права, малий, гей мушка, і не мав нагоди особисто зустрічатися з великими людьми, ждав у гарячці зустрічі з Франком.

На мітингу говорив Шугмайер, дальше Пернерсторфер, потім плавно по-німецьки баритоновим голосом Могильницький, а відтак Франко. Кожне його речення викликувало або бурю потакувань, або бурю гніву проти подвижників

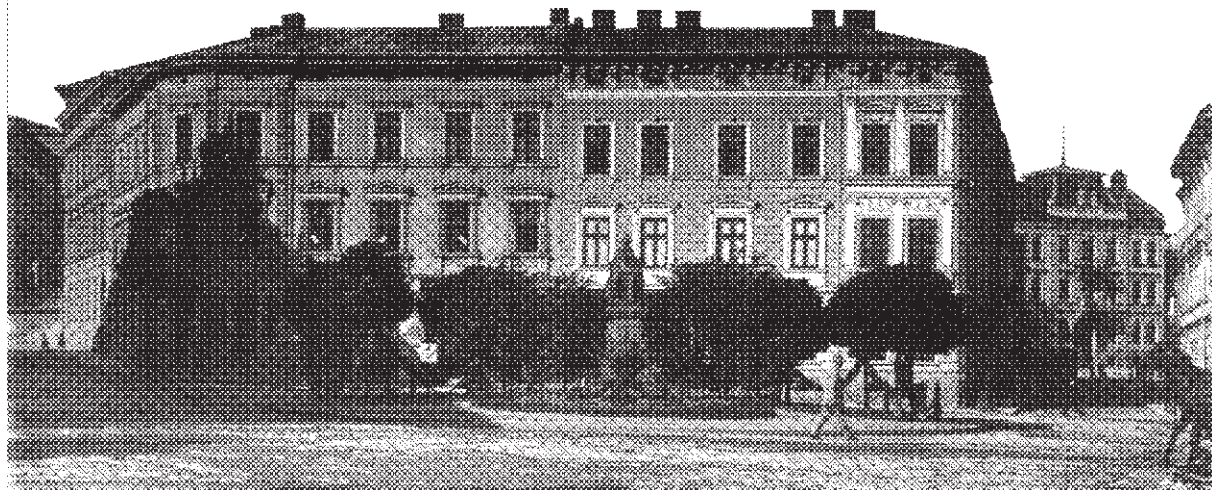
східногалицького пекла, яке Франко майстерно розкривав і тоном ученого демонстрував.

До того часу видавався мені наймудрішим бесідником професор Чиглярж, що викладав римське право, однак коли я почув Франка, поставив я його далеко вище Чигляржа і вище всіх бесідників з мітингу. Хотілося перед ним упастися і цілувати його в руки і ноги. Хотілося його нести, щоб не запорошив своїх ніг порохом улиці. Хотілося обсипати його цвітом. Та через тисячну товпу не вдалося мені пробитися до його, і я вийшов мов оп'янілий маєстатом його величі.

На другий день вечором мав Франко говорити у фабіанців, і я туди ледве дотиснувся. Тут аудиторія була з-посеред поступової інтелігенції, і Франко викладав науковою методою, а його виклад незвичайно захоплював слухачів, серед яких були і парламентарні послы, і редактори поважних газет і журналів, і професори університету, і письменники, як Петер Альтенберг, Шніцлер і ін.

Після викладу посипались із аудиторії численні запити, а Франко на всі ті запити відповідав через дві години, змальовуючи всесторонньо положення українського народу у східній Галичині. Враження було велике.

На другий день довідався я, що Франко буде вечором у Центральній кофейні на Панській

улиці, і я пішов туди з покійним Романом Сембратовичем, який мене представив йому і Могильницькому. Могильницький весь час розповідав інтєресно про різні виборчі приключки, був веселий, метав жартами, як китицями цвітів, а наприкінці оповідав, як-то він того ж дня з Франком бавився у Вурстель-Пратер і як Франко їздив на каруселях, і в ресторані Свободи танцював з якоюсь ладною віденкою, і в танці вивихнув ногу. Франко не перечив Могильницькому і тільки посміхався. Розповідав також, що був з Адлером на обіді у професора Зінгера та дуже вихвалював мудрість і вченість В. Адлера й тішився, що створив собі дорогу до віденських газет і журналів. Я дивився зблизька на Франка, як на сонце, від якого меркнуть очі. Дуже я врадувався, коли Франко запитав мене, що я студіюю, а довідавшись, що я на другий день їду додому, сам мені запропонував: «Ну, то їдте разом з нами!»

На другий день не мав я ще всіх грошей на дорогу, але щоб не змарнувати такої небувалої нагоди, я позаставляв де що міг і ста-

нув до умовленого поїзда на північній двірці. Франко покмітив, видко, мою несміливість і взяв мене попід руки та й завів у своє купе і почаствував яблуками, яких мав повну вовняну торбу. Я почував у собі стид і ніяковість із-за того, що я студент прав, а не філософії і не зможу та й не доріс говорити з Франком про теми, які він в дорозі буде порушувати. Але в дорозі, коли Могильницький заснув був, Франко сам у розмові зі мною доторкався таких тем, які мене повинні були інтєресувати. І так викладав мені, неначе Чиглярж, про чотири періоди розвою римського права, а іменно: 1) від початку оснoвання Римської держави до часу устав двенадцяти таблиць; 2) від дванадцяти таблиць до Ціцерона; 3) від Ціцерона до Константина Великого; 4) від Константина до Юстиніана. Виложив мені як на долоні, як повстали *leges*¹, *senatus consulta*², *edicta magistratuum*³, *constitutiones principum*⁴, *responsa et sententiae prudentium*⁵, переповів зміст джерел: *Gaji institutionum libri IV*⁶, *tituli ex corpore Ulpiani*⁷, *libri V Julii Pauli*⁸, *collatio*

legum Mosaicarum et Romanorum⁹, Fragmenta Vaticana¹⁰, уставу Валентиніана III з 426 р., кодекс Григоріанський, Гермогеніанський, Теодозіанський і компіляцію Юстиніана (527–565), питав мене, чи знаю різницю між agnatio і cognatio¹¹ та що таке є fictio legis Cornelia¹².

З викладів професора Чигляржа я мав деяке поняття про ті всі теми, однак я ніколи не гадав, що такий велетень красного письменства, як Франко, мав такі основні і детальні відомості також у тім напрямі. Викладаючи мені різницю між agnatio і cognatio, зауважив, що у нас, у східній Галичині не тільки між шляхтою і прочим населенням, але навіть межі мужиками та різниця зазначається ще й тепер. Коли я, маючи тільки незначні відомості права, забігав у вуличку літератури, Франко взяв мене іспитувати з Байрона і Шекспіра і зауважив, що від

сих двох велетнів починається взагалі література так, як право від римського права, а наука про національну економію від Адама Сміта.

Слухаючи викладу Франка, я почував свою умову бідноту і в думці желав собі, щоб пробудився Могильницький та щоб звів бесіду на жарти або на шахрайства галицьких панів. Франко став здивлятися в мене і раптом заприпитив: «От бачите, у вас баденівська голова!»

Я спалився на вуголь, а Франко мене випитував: «Ви читали Цезаря Ламброза?»

«Ні», – кажу.

«Ну, то прочитайте його «Der Verbrecher»¹³, там знайдете пояснення, що значить аномально велика голова».

А Могильницький, впадаючи, додав: «Не слухайте його і не читайте вар'ятів, але дивіться восени на капусту!»

Я топився із стиду за свою голову.

Пригадую собі ще, що Франко, говорячи про Отелло як про проблему сумніву, ужив порівняння: «Так як Міцкевич був поетом зради, так Шекспір був безсмертним поетом сумніву, якого не зумів досягнути навіть Гете у своїм Фаусті». Я і тут упрівав, аж нарешті пробудився Могильницький і відразу казав мені співати гуцулки. Спершу я не похочував, але коли й Франко мене підбадьорював, я розпочав в'язанку коломийок «Параскою»:

Львів, пл. маф'яки (пл. адама міцкевіча), 1900-ті

*Ой пішов я до Параски лиш голі два разки –
А вона мені показує аж три перелазки:
«Оцим будеш заходити, а цим виходити,
А цим будеш утікати, та як муть ловити».*

Та «Параска» подобалась була і Могильницькому, і Франкові, і Франко опісля не раз повторював собі у хвилях загальної мовчанки.

Стільки ж я і бачився з Франком особисто.

Спитаєте, може, яке враження зробив на мене Франко?

Великого астрального тіла, що гріє всю Україну, а світить далеко ще далше.

Опісля завелась була між нами переписка, яка у війні затратилася. Франко радив мені закинути писати поезію в прозі та вернути до «Параски», себто до мужиків.

¹ Закони (лат.). – Ред.

² Ухвали сенату (лат.). – Ред.

³ Укази магістратів (лат.). – Ред.

⁴ Розпорядження керівників (лат.). – Ред.

⁵ Відповіді та міркування розсудних (лат.). – Ред.

⁶ Чотири книги законів Гая (лат.). – Ред.

⁷ Заголовки кодексу Ульпіана (лат.). – Ред.

⁸ П'яти книг Юлія Пауля (лат.). – Ред.

⁹ Збір Мойсейових і римських законів (лат.). – Ред.

¹⁰ Ватиканські уривки (лат.). – Ред.

¹¹ Споріднення по батьківській та материнській лінії (лат.). – Ред.

¹² Зафіксування Корнелійового закону (лат.). – Ред.

¹³ «Карний злочинець» (нім.). – Ред.

Марко Черемшина. Фрагменти моїх споминів про Івана Франка. – Наукова думка, Київ, 1987. – С. 340-343.

Львів, пам'ятник французьку смолочи, 1900-ті

«Усі ми – колекціонери, як писав Іван Франко» – сказав би я як колекціонер казусів і перефразусів. Без коментарів мене б зрозумів, здається, тільки Іван Лучук. А для читацького загалу доведеться пояснити:

якось при застіллі з нагоди (коли не помиляюсь) Іванового двадцяти-з-чимось-ліття Володимир Іванович Лучук, підтримуючи балачку на ніби й дивну як для забави тему, зронив фразу, не раз потім перефразовану: «Усі ми – москвофіли, як писав Іван Франко». За хвилину після вибуху колективного реготу спантеличений «Старлуччі» перепросився: ой ні, Франко писав насправді «всі ми – русофіли»...

Усі ми – колекціонери, міг би сказати та й написати будь-хто з розумних і додати залежний від власних хисту й гумору перелік того, що люди колекціонують. Врешті, можна було б зібрати антологію таких списків – колекцію колекцій колекцій.

...У моїй інтимній колекції причетностей до Колекціонерства назбиралося наразі аж два колекціонери. Зате які! Один з них – за алфавітом перший у списку – з великої літери Б (тобто В, якщо мовою оригіналу).

колекціонер
колексіонер

Мені двадцять третій минало, я збирав матеріали про українсько-італійські літературні зв'язки. У моєму «архіві» збереглися між іншими і виписки з такої бібліографічної позиції – *Angelo de Gubernatis. Dizionario biografico degli scrittori contemporanei. Firenze, 1879*. У цій товстелезній колекції сучасних де Губернатісові письменників серед виловлених мною нечисленних українців є й декілька львів'ян, подаю від найстаршого до наймолодшого: с. 974 – Szaraniewicz (Isidoro), storico ruteno; с. 798 – Pawlik (Michele), scrittore socialista ruteno; с. 466 – Franko (Giovanni), scrittore ruteno, nacque nel 1856 nel villaggio di Nahujowice in Gallizia, figlio d'un contadino ruteno...

У тій словниковій статті в переліку біобібліографічних здобутків тоді 23-річного Камєняра є й термін його ув'язнення із мотивацією цієї казії. Досить докладна довідка про Франкові публікації (зокрема й публіцистичні) закінчується словом «тощо»...

23-річним я ще не мав ані публікацій (хоча першу збірку тоді й було вже з чого укласти), ані натяку на виразно декларовану громадянську позицію (хоча суспільно-політична орієнтація була таки однозначно вільнодумною, але й це заслуга не моя, а домашнього неблагонадійного виховання)... Тоді я не мав не те що й 0,23% Франкового титанізму, не було навіть послідовно притомного дослідницького живчика. Я майже абсолютно не здавав собі красзнавчої справи з місця, де зберігається це вибірково перечитуване-переписуване мною «джерело» (словник де Губернатіса). Правда, Арсенал Сенявських (тепер відділ мистецтв бібліотеки ім. Стефаника) став притулком Бібліотеки Фондації Віктора гр. Баворовського аж по смерті фундатора, але дотичність до моєї з Баворовським справи уже зафіксована. Тож до справи: чим актуально цікавий мені інтимно цей *wybitny tłumacz obcej poezji, a zarazem rozmiłowany zbieracz historycznych i literackich rękopisów, druków oraz różnych zabytków i dzieł sztuki?*

Не в першу чергу тим, чи дотикався він рукою власною до згаданого італійського словника, і зовсім попередостанне каталогом збірки. Важливішою є його дотичність до двох «колекцій». *Lwowskie «Baworianum» oparte na dochodach 8000 morgyw urodzajnej ziemi*. Серед колекційних земель, що були опорою *tak nagromadzonych skarbyw kulturalnych*, підтербовельське село Лошнів, звідки мій тато.

Мій прапрадід Максим Іванович Ганчар (того самого, що й Віктор Баворовський покоління) ґрунтів міг мати в 1000 разів менше. Але, на відміну від графа, мусив їх обробляти, відробляти панщину йому ще також, очевидно, доводилося. Моя прапрабабця Анна (filia Josephi r.l. et Catharina) попри колекцію успадкованих з дому версій метрикального запису (Альберт, Ольберт, Ольбрехт і под., плюс попростому Кацалаба) була, мабуть, теж не занадто конкурентоспроможною щодо колекціонерства. Невідомо достеменно, чи мали дід з бабою можливість мати бібліотеку, чи бодай молитовник. Відомо, що мій прадід, а їх син Михайло був у них не першим сином Михайлом: перший Михайло Ганчар прожив 7 місяців, другий – майже 2 роки... Внук Михайла третього, мій тато Михайло Гончар, український філолог, свою бібліотеку збирав і читав, у цій бібліотеці я виростав, зокрема й як письменник.

Як письменник маю я не лише збірку-книгозбірню творів публікованих, але й свою колекцію творчих задумів. Серед них – вже надпочатий і частково публікований: проба художньої деконструкції родинної хроніки «ТЕРМІНАТОРБОЖИЙ (nicht fiktion)». Дід «Термінатора»

Євмена Новака (діда) мав би бути бібліотекарем Баворовського. Одна з сюжетних ліній була б напівфіктивною версією докладного, але вибіркового життє- і смертєпису видатного Колекціонера.

Інша сюжетна лінія, тим разом пов'язана з моєю материнською генеалогічною лінією, була би присвячена іншому графові. Колекціонеру з великої букви Д (тобто D, якщо мовою оригіналу).

Є джерела, з яких про Володимира Дідушицького можна довідатися більш чи менш кваліфіковано. Доступні й реєстри таких джерел. Моя ж «інформація» цінна тим, що якоюсь мірою інтимна й ексклюзивна. *Se non è vero, è bentrovato*. Певні джерела стверджують, що граф, між іншим, був українофілом. Моя «інформація» дозволяє припустити, що українкофілом.

Мій прадід Дядик мав ім'я Назар без побатькові. Але без батька чень не народився. За родинними (досі документально не підтвердженими, та й ніколи занадто не культивованими) переказами, моїм прапрадідом мав би бути Володимир граф Дідушицький, якого вистачило, щоб дати своїй покоївці сякий-такий статок як додаток до дитини, але щоб дати «побічній» дитині патронім, то вже мови не було. Не відаю, чи мав граф ще подібні екземпляри в своїй колекції, а в нашій родині

Львів, 1900-ті

тільки посміювалися зі свого «блакитнокрів'я», жартуючи, що герб миші погрили.

Але й про це я довідався вже у зрілому (щоб не сказати підстаркуватому) віці, вже батьком сина, котрий, як і я, жодного зі своїх дідів не застав. Саме тому я нарешті зачухався-зарухався в пошуково-розпитувальній сверблячці. До того я знав про прадіда Назара, чие шлюбне фото висіло в бабці над ліжком, достатньо, щоб задовольнити свою дитячу цікавість, більше мені бракувало реальної присутності живого діда. Тривалий час саме ця прогалина давалася взнаки, стримуючи генеалогорозвідувальні інтенції.

Мені однаково, чи буду мати певність стосовного ймовірного аристократичного походження, не думаю, що це могло б якось особливо вплинути на мою ідентифікацію, тільки знаю тепер, як це буває: кумедно часом почувати себе персонажем латиноамериканських чи індійських кін. За іронією долі моєї бабці довелося попрацювати в *бібліотеці* на колишній Курковій, за пару кроків від одного з колишніх палаців-музеїв Дідушицького. Саме цей палац фігурує в колекції моїх мрій, саме він змушує мене час від часу грати в національну лотерею в надії виграти кругленьку суму, якої б вистачило, щоб викупити бодай хатинку, в якій би можна було «колекціонувати» і друзів-поетів та інших артистів. Заснувати фундацію, подібну до

Віллі Деціуса, запрошувати мисців (навіть і тих же ж поляків) до себе в гості на стипендію до Львова.

Що це говорить в мені? Акумуляовані народно-поетичні, чи розгублені аристократично-колекціонерські гени?

Але, у всякому разі, не графам присвячено цей есей, і не графоманам, а графікові Дему, чесному бухарю, чи не єдиному в моїй не такій вже й малій (хоч оказіональній) колекції, чиї твори я, з дозволу сказати, купував, з дозволу сказати, бо за «сітку» (як нормільно назвав би 100 г сам Дем).

Усі ми розтринькувачі. Усі ми акумулятори, що потребують доладовування.

Доладовування можливе і в «університеті, музеях й бібліотеках»... В університеті, наприклад, зібрався в гроно ЛУГОСАД. У музеях, правда, відчуваю нераз просто фізіологічну слабкість через безмір експонатів і фондосховищ, тоді питаю себе риторично: пощо, пощо і я примножую фонди бібліотек й архівів?! що то взагалі в Божого образі і подобі за манера збирати собі (а також молі й хробацтву та злодіям) скарби на землі, навіть якщо вони небесного походження?!

*Назар Гончар,
Колекціонер, 2006*

Найбільш активний період наукової діяльності галицького краєзнавця, філателіста й метафізика Мирослава-Любарта Левицького (в деяких біографів, що писали пізньої советської та ранньої олігархічної доби – Любарта Вінцентовича Левинського, +1924 р.) припав, як відомо, на першу декаду ХХ століття. Сучасник Франка, старший товариш Василя Стефаника, Амвросія Гапусяка і ребе Земекіса, він присвятив своє життя пошукам доказів межово прадавнього походження українських племен, що населяють край між Карпатами і Збручем.

Ідея «найпрадавнішого походження галичан» (далі – НІП) виникла у Любарта Вінцентовича, як подекують історики Галичини, зимовим надвечір'ям 1897 року під час відвідин популярної у ті часи колиби близь Зabolотова, де майбутній класик галицького краєзнавства, маючи гумор, уживав різні напої. Після чергового вживання він раптом усвідомив несамовиту – немов би навмисно, пророчо й доленосно підкреслену вищими несплячими силами – потворність навколишнього веселого люду. Саме у цей мент Любарт Вінцентович зрозумів, що ці некрасиві, питущі люди, ці власники відстовбурчених вух, прилиплих до перенісся маленьких очисьок, квадратних щелеп, могутніх

краєзнавець,
краєзнавець

надбрівних валів і пірамідальних потилиць є прямими нащадками найдавніших мешканців Євразії.

Один з біографів Левицького наполягає на тому, що незадовго до того НПГ-прозріння краєзнавець у товаристві вільнодумного ребе Земекіса читав німецький науковий часопис, й навіть не стільки читав, бо знав німецьку вельми недосконало, а роздивлявся малюнки, на яких зображені були кроманьйонці, неандертальці та інші викопні примати, і слухав коментарі ребе до цих зображень, витримані у радикальному дарвінівському дусі, притаманному тій модерній добі.

Явна схожість голів завсідників колиби з малюнками, ще й підкреслена посталкогольною гіперчутливістю правдивого галицького інтелігента, за словами біографа, настільки вразила Любарта Вінцентовича, що вже до кінця того пам'ятного вечора він втратив останні сумніви щодо того, звідки почалася всесвітня історія.

Саме Галичина, стверджував він відтоді й до кінця своїх днів, була колыскою людства.

Аби підтвердити теорію НПГ, Любарт Вінцентович почав досліджувати печери та різні особливі місця галицького краю. Зокрема, разом із прилюдним вірменським ерудитом Амаяком Возняк він перекопав зо три сотки землі навколо капища у Бубнищі і знайшов там шматок черепа невідомого науці людиноподібного примата, якого дослідники за тодішньою науковою традицією назвали «русинантропом».

Знахідка фатальним чином позначилася на життєвій карті краєзнавця. Сталося так, що в непросвітлені голови місцевим мешканцям хтось уклав переконання, що викопна кістка є частиною черепу Олекси Довбуша. Ці прості люди вирішили заволодіти реліквією. Тим паче, що вже зо два села Болахівського куща мали черепи Довбуша і страшенно цим пишалися. В одному селі з превеликою пошаною зберігався череп Довбуша дванадцятирічного віку, а в цер-

кві другого парох ховав півчерепа дорослого Довбуша з вогнепальним отвором у скроні.

Отже, мешканці того села біля капища Бубнище (яке – між иншим – називалося й називається тепер Скелями Довбуша) вирішили, що, нарешті, знайдено третього, найпрестижнішого черепа народного героя. Не шмаркатоного віку й не зіпсованого дурною кулею. А вирішивши, сповнилися рішучості втерти носи иншим селам.

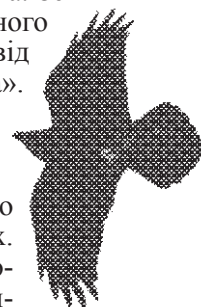
Усі спроби Любарта Вінцентовича та Амаяка Возняк пояснити пейзажам, що череп є свідком давніших епох, не привели до бажаної цілі. Роззлочені тубільці, чий комунікативні здібності були значно звужені йододєфіцитом у місцевих харчах, не тільки відібрали у краєзнавця залишки русинантропа, але й під час реквізиції вийняли Левицькому око, а нещасному Амаякові скалічили ногу й геть чисто відгризли вухо. Таким чином, вагомий речовий доказ, необхідний для рішучого виведення теорії НПП на світову наукову орбіту, було втрачено. І сталося це тим остаточніше, що ім'я місцевого жандарма співпадало з ім'ям народного героя. З тої важкої причини він співчував злочинцям.

Скалічений і пограбований краєзнавець, між тим, не припинив своїх пошуків, що вказує на справжнє наукове завзяття цього славного сина Галичини. Нарешті доля усміхнулася Любарту Вінцентовичу. У 1913 році біля села Підгір'я, у глибокій крейдяній печері, він знайшов дивовижних зелених дітей. Хлопчика і дівчинку з ніжною зеленою шкірою і дуже відстовбурченими великими вухами. Такими великими, що побачивши ті вуха, Амаяк Возняк заплакав. Зеленошкірі діти говорили незрозумілою мовою, лише віддалено подібною до русинської і польської та категорично відмовлялися їсти м'ясо.

Дітей було відведено до місцевого ксьондза, похрещено і залишено на церковному пансіоні. Спроби зацікавити дітьми місцеву владу не були вдалими.

Ребе Земекіс, який знав безліч стародавніх анекдотів, пригадав, що літописець Ральф з Когешелла, що мешкав у монастирі в англійському графстві Ессекс у часи короля Стефана

(XII ст.), записав історію про зеленошкірих дітей з печери, що знайдені були в селищі Вулпіт у сусідньому графстві Суффолк. Ребе виписав поштою книгу з літописом Ральфа (це коштувало йому аж 120 крон) і переклав Левицькому зміст середньовічної оповідки.

Зелені діти з Вулпіту, як і зелені діти з Підгір'я, не їли м'яса і харчувалися виключно зеленою квасолею. Згідно з повідомленням Ральфа, коли діти виростили і навчилися англійської, дівчинка розповіла, що її нарід живе в країні, де ніколи не світить сонце і усі люди зелені. У той день, коли діти загубилися, вони пасли вівці і зайшли до печери, звідки чули церковний дзвін. Вони рушили на звук і вийшли під яскраве сонячне світло. Богослов Вільям з Ньюбургу, коментуючи розповідь літописця Ральфа, стверджував, що зелені діти прийшли з побожної країни святого Мартіна.

Незважаючи на ці давньоанглійські свідчення і кабалістичні натяки ребе на множинність світів, Любарт Вінцентович сказав всім своїм друзям, що зелені діти є реліктовими неандер-

тальцями, нащадками давніх мешканців карпатського передгір'я «русинантропів гігантських». Він вирішив повезти зелених дітей до Парижа і зробити там наукову сенсацію, але поки збирав гроші, почалася світова війна. Зелені діти не витримали згіршень мілітарного періоду і померли чи то від тифу, чи то від пташиного грипу, відомого як «іспанка». Спроби Левицького викопати їхні кістки з могили наштовхнулися на спротив ксьондза і католицької громади.

Левицький запив і почав надовго затримуватися в карпатських печерах. Після війни жандарми зловили його, хворого та побутово занедбаного, і відправили до санаторію. Амвросій Гапусяк і ребе Земекіс відвідували його, привозили книжки і слухали нові версії НПП. Смерть краєзнавця була легкою. Він помер уві сні.

Володимир Єшкілев. Краєзнавець (з циклу «Галицькі краєзнавчі апокрифи»), 2006

З кінцем жовтня 1898 р. поїхав я з моїм батьком і з Андрієм Чайковським з Бережан до Львова на соті роковини відродження української літератури і на ювілей 25-літньої літературної та наукової праці Івана Франка.

Оба ті свята зливалися в уяві молодого вчителя глухого повітового міста, яким були Бережани, в одну неподільну цілість, у показ нашого культурного розвитку за останнє (XIX) століття.

Свято Котляревського відбувалося в театрі Скарбка, у тій великій, кругловатій, колись розкішній і тоді вже таки добре знищеній салі.

Але та саля була битком набита, казав би ти, вона тріщить ціла, ще трохи і – завалиться.

Я перший раз бачив так багато нашого громадянства: священиків, адвокатів, лікарів, учителів, що з усіх сторін краю з'їхалися на це велике свято. Це вже був не той тісний кружок, що серед нього починали колись роботу Котляревський, Квітка і Шашкевич, – це

ф р а н к о

franko

була сила! Дух ріс, коли чоловік глянув кругом себе.

Сказав я це Франкові, вітаючися з ним.

– Жаль тільки, що селян так мало, – відповів мені коротко, бо короткою була наша розмова.

Франко тоді, по відомих непорозуміннях, так сказати, примирився був зі своєю суспільністю, і тепер усе хтось підходив до нього і здоровився з ним як не щиро, то ввічливо і з пошаною.

Свято почалося сценічним прологом «Великі Роковини», які нарочно на цей день написав Франко, а віддекламував Лев Лопатинський. Вірш звучав дзвінко, легко впадав крізь ухо до душі, будив бадьорий настрій. Почувалося, як «дух у салі ріс на силі», і як степенувався загальний під'єм. Я знав Франка мало, бачив його звичайно поважним і задуманим, тим-то мені й дивно було, що з-під його пера вийшли такі, можна сказати, крилаті слова.

Тоді, на тім з'їзді, почув я також перший і, мабуть, єдиний раз, як Франко промовляв прилюдно. Було це в салі «Froh-sinn-u»¹, в давнім готелю Жоржа, в подвір'ю, там, де не раз театр «Бесіди» давав свої вистави. Там вітали Франка святочним комерсом. Відповідаючи на

привіти, казав він, що ніколи не вважав себе ані великим талантом, ані героєм, ні зразковим характером, тільки був тим мулярем, що замурує діри в нашій народнійmurі і тим пекарем, що для наших людей пече хліб насущний, бо, вихований у твердій школі життя, засвоїв собі два принципи, а саме: сповнювати свій обов'язок і безнастанно працювати.

До того завзивав також і наш загал, бо ніякої ласки від нікого нам не дождати, а числити лише на власні сили. Балакав спокійно, рівно, без piano і forte, без crescendo і decrescendo, буцім не балакав, а читав письмо, написане на білім обрусі стола, від якого майже не відривав своїх сивих, ніби мрякою осотаних очей. Було щось у тій промові, що нагадувало читання наших Євангелій страсних. І як у тих Євангеліях, так і в промові Франка, була одна, може, над усе дорожча цінність, а саме: переконлива щирість. Ні сліду охоти «робити вражіння і викликувати ефект», ні крихітки зайвого патосу. Навіть тоді, як Франко казав: «Нехай пропаде моє ім'я, але нехай росте і розвивається український народ!» – ви патосу не чули. Не була це фраза, лиш свідоме,

310 з глибин душі добуте бажання, гадка, з якою він, може, й довго бився, але як раз прийняв її за свою, то вже вірний їй залишився.

Слова його падали спокійно, рівно, тихо і робили тим сильніше вражіння, що добувалися із серця, наболілого кривдою, зазнаного від чужих і – своїх, хоч про ту кривду й помину в його промові не було.

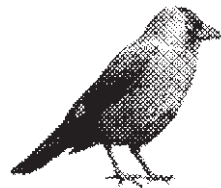
Я слухав її, і той невеликий ростом чоловік, що стояв переді мною за столом у чорнім шлюс-сроку і в вишиваній сорочці, ріс у моїх очах до розмірів якогось нашого, українського Мойсея.

І якщо в моїй душі був ще якийсь залишок горечі з хлоп'ячих літ (лист без відповіді!), то й він щезав без решти.

Це ж була не ювілейна промова, а слова перемир'я визначної одиниці з оточенням, фінал такої частої драми з життя культурних народів.

¹ *Веселий настрій (нім.). – Ред.*

Богдан Лепкий. Зустріч із Франком у Львові. – Дніпро, Київ, 1991. – Твори в двох томах. Т. 2. – С. 633-634.

Львів, 1900-ті

ави́г, 1900-ми

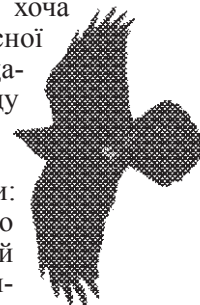
В камениці, де отак не то чудом, не то припадком опинився Калинович, жила на першій поверсі графиня М. Дідичка славного історичного імені, славна колись красою та мастком, вона вийшла заміж за польського магната, гуляла з ним разом за границею і здобула собі не менше голосну славу своїми любовними авантюрами. Повстання 1831 року покликало її мужа назад до краю, до просторих дібр на російському Поділлі. Загальний запал захопив і його: він узброїв свою двірню й слуг і зробив із них полк, який приніс йому більше слави серед шляхти, ніж пожитку польській справі: він був швидко розбитий і розсипаний, сам граф дістався до неволі і був висланий на Сибір, а його добра skonфісковано. Графиня ледве здужала врятувати те, що внесла мужеві в посагу, та й се через її гуляще життя за границею було дуже надшарпане. Вона спрдала останки, перенеслася до Галичини, купила тут невелике сільце та, пустивши його в оренду, сама жила у Львові дуже скромно. Все одягнена в жалобу, поважна з виду, з білим, як молоко, волоссям, хоч числила ледве 50 літ, вона була тепер гарячою польською патріоткою. Ті, що не

г р а ф и н я
 н р а ф у ї а

знали її шумного минулого, вважали її взірцем чесноти та посвячення, зразком старопольської матрони, що на своїх жіночих раменах держала й леліяла силу й славу Польщі та біля домашнього огнища берегла святі дідівські традиції. А ті, що знали графиню ліпше, мовчали і вдавали, що також вторують похвальним гімнам на її честь. Що їм се шкодило? Навпаки, слава, що окружала ім'я графині, переливала частину свого блиску також на весь шляхетський стан.

Нема що мовити, графиня, живучи отсе вже дванадцять літ у Львові, дбала дуже пильно про те, щоб піддержувати свою славу. Вона швидко, якимось непомітно виробила собі ім'я великої філантропки, заступниці та помічниці всіх бідних, а найпаче бідних ветеранів польського війська, бувших повстанців та свіжих конспіраторів. Маючи широкі зв'язки та знайомості не лише в польських, але також у німецьких шляхетських та магнатських сферах, вона справді могла зробити не одну прислугу, особливо в тих часах бюрократичної всевладності

та самоволі. Вона не щадила заходів та просьб, вироблюючи одним посади, іншим амністії, ще іншим увільнення з-під поліційного дозору, паспорти на виїзд за границю або дозвіл на пробування в Галичині. Та й звичайних бідних, сиріт, що зголошувалися до неї за підмогою, вона ніколи не відправляла ні з чим, хоча все вміла так устроїти діло, що з власної кишені на всю ту філантропію не видала ані крейцара. Прошаставши замолоду немалий маєток, графиня на старість зробилася скупюю. Та, проте, вона вміла допомагати бідних чужими руками: тут напише білетик, особливо до якого міщанина, купця або жида-багача, який на radoшах, що «сама графиня» написала до нього власноручно, трусне моншонкою і дасть удесятеро більше, ніж би дав з власного милосердя; а там, коли діло важніше, а усмотрений виконавець її філантропійних інтенцій тугіший на кишеню або вже був натягнений, вона їде сама, в жалобі, з урочистою

міною на лиці і з голосом, повним релігійного намащення. І вже не легко знайти такого твердяка, щоб оперся її просьбі, тим більше, що за кожною просьбою графині, мов люта собака за вуглом, сиділа погроза: через свої зв'язки й знайомості вона могла кожному пошкодити ще легше, ніж допомогти, і не один мав нагоду пожалувати, відмовивши коли-будь її просьбі. У графині була добра пам'ять, і хто раз чим-будь не догодив їй, міг бути певний, що колись у прикрій хвилі почує на собі її мстиву руку.

Входячи в літа, графиня пристрашчалася чимраз більше до двох речей: вона робилася набожною, сповідалася щотижня у єзуїтів, молилася цілими днями і взагалі весь час, рільний від виїздів за філантропійними інтересами, присвячувала релігійним практикам; а друга річ – се була охота сватати молодих дівчат і панничів. Роль свахи або посадженої матері була найлюбіша їй з усіх ролей, які могла відгравати ще в житті, певно, любіша від ролі Магдадени-покутниці. Вона сватала всіх своїх молодих своячок і свояків, віддавала заміж молоді вдови та розвідки, а з часом дійшла до того, що брала до себе на виховання по десять або й більше молодих дівчат, сиріт по офіціалістах, ходячкових шляхтичах або урядниках, головню для того, щоб по двох-трьох роках могли віддати їх заміж по своїй волі і вподобі; саму від-

даницю звичайно не запитувано при тім; вона мала приймати свою долю з рук ясновельможної пані графині, розплакатися, впасти їй до ніг і бути до смерті вдячною.

І не треба думати, щоб графиня бодай при тім поносила якусь матеріальну жертву. Вона брала «на виховання» дівчат не менше п'ятнадцяти літ, – молодших віддавала в теплі руки іншим милосердним людям. Ті вихованиці жили у неї в селі і, нібито вчачися домашнього господарства, робили безплатно всю чорну роботу сільських куховарок, найминок та робітниць. Зате, віддаючи їх заміж, графиня давала їм «гардеробу», себто пару сорочок та іншого дешевенького жіночого убрання та пару дукатів «на нове господарство»; все було обчислене докладно так, щоб ніяка вихованиця не коштувала більше, ніж приніс її заробіток. Головне віно, яке давала графиня, се була її протекція: вона виробляла посади й аванси для мужів своїх вихованиць, приміщувала їх в данім разі у знайомих панів до «обов'язку» і не забувала за них і потому.

Того дня, коли скоїлося бомбардування, графиня провела весь ранок, як звичайно, на молитві. Коли ж почали стріляти і насупроти її вікон почали будувати барикаду, вона веліла своєму льокаєві Якові замкнути браму, а сама, ставши біля вікна, так, щоб була заслонена

муром, а проте могла бачити все, що діється на площі, стояла весь час, шепчучи молитви і визиращи крізь вікно. Декілька куль із площі св. Духа влетіло крізь відчинене вікно до її покою, та се не злякало її; вона була з лицарського роду і не боялася оружжя; за її дівочих часів не перевелася ще мода, що паничі для забави вистрілювали паннам корки з-під черевиків в часі полонезу. Таким робом вона була свідком оборони й упадку барикади, бачила, як упав остатній оборонець, поміщений у вікні єзуїтського костюлу, і дівчина, що сиділа в заглибленні, бачила нарешті вчинок Калиновича. Видячи, як він з дівчиною на руках біжить півперек площі, вона скрикнула нараз до свого льокая:

– Яне! Живо! Живо! Біжи, відімкни браму і хапай тих двоє до сіней! Живо, бо їх розстріляють на місці!

Ян скочив з ключем до брами і в саму пору втягнув Калиновича й дівчину досередини. Ледве заскрипів ключ, замикаючи браму, на площі почулися голоси команди і гупання кроків цілої компанії вояків. Офіцер, мабуть, додав ще Калиновича, що втікав із площі, але не бачив докладно, куди і як він щез. Порівнявши з брамою тої камениці, де жила графиня, він закомандував:

– *Compagnie, halt!*¹

Компанія стала. Офіцер, покликавши до себе двох капралів, задзвонив до брами. Всередині не було чути нічого, ніхто не відчиняв. Офіцер задзвонив ще раз і почав рукояттю шаблі стукати до брами та клясти по-німецьки. Нарешті брама відчинилася. В сінях стояв Ян у багатій ліберії.

– Чим можу служити пану лейтнантові?
– запитав він чемно.

– Хто тут живе? – запитав строго офіцер.

– Пані графиня М...

– Сама?

– Сама.

– Я бачив, що сюди тікали бунтівники, ті, що з барикади стріляли на цісарське військо.

– Пан лейтнант помилилися, – чемно, але рішуче мовив Ян. – Пані графиня не має нічого спільного з бунтівниками. Справді перед хвилиною я відчинював браму, але лиш на те, аби врятувати життя одного цісарського урядника, якого ще в остатній хвилі бунтівники хотіли розстріляти. Ось він!

І, Ян, відступивши набік, показав офіцерові й воякам Калиновича, що, все ще безтямкий і зомлілий, лежав на кам'яній долівці сіней.

316 Розуміється, що дівчини, яку він виніс із барикади, не було ані сліду.

– Прошу поглянути, – мовив далі Ян, нахилиючися над зомлілим. – Під плащем цісарський мундир, на руках нема ані сліду пороху, тільки сліди чорнила на пальцях.

– Tod t?² – запитав коротко офіцер.

– Ні, зімлів. Мабуть, дістав кольбою по голові. Бачите, циліндр заламаний.

– Gut. Ich werde es melden. Як прийде до себе, задержіть його. Compagnie, marsch!³

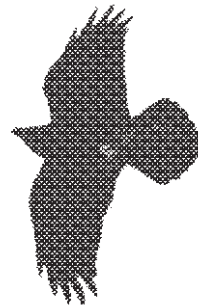
І вояки пішли далі, а Ян замкнув за ними браму. Він увесь час потерпав, щоб Калинович не прочунався передчасно та не попсував своїми признаннями заімпровізовану ним історію. А тепер аж легше зітхнув та подякував богу, що брехня побідила.

¹ Рота, стій! (нім.). – Ред.

² Мертвий? (нім.). – Ред.

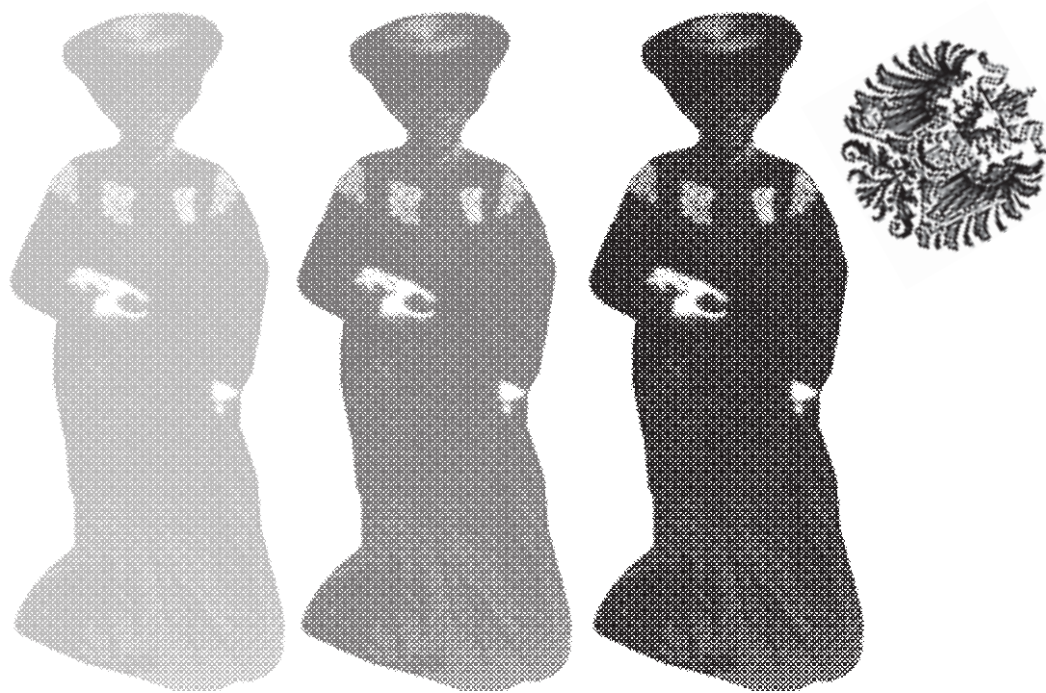
³ Добре! Я про це доповім... Рота, руш! (нім.). – Ред.

Іван Франко. Герой поневолі. Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 21. – С. 359-363.

Львів, 1900-ті

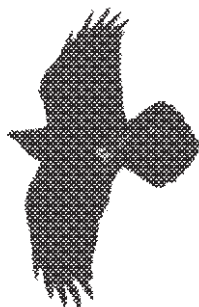

1866, 1900-ми

респектована панна
respektovana panna

«**Р**еспектована панна» (дослівно означає «столовниця», «нахлібниця») – незаміжня дівчина, яка постійно проживає у когось і має безкоштовне утримання з огляду на власні чи родинні заслуги. Таких панн можна було зустріти при галицьких дворах, частіше міщанських.

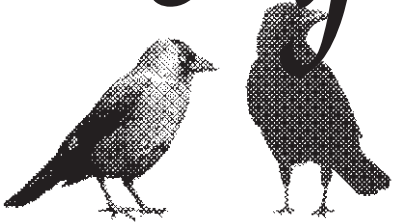
Переклала Люба Козак

*За виданням Mieczyslaw Czuma & Leszek Mazan
«Austriackie gadanie czyli encyklopedia galicyjska», Krakow
1998*

д у л ь с ь к а

d u l s k a

Дульська Анеля, з дому Хоміцка (на переломі XIX-XX ст) – власниця і пострах кам'яниці на вул. Клепарівській у Львові, дружина Феліціана Дульського, мама Збишка, Мелі і Гесі, героїня творів Г. Запольскої. Узимку 1906 р. Запольська довідалася, що одна із поважних і загальношанованих матрон Станіславова тримає в домі служницю, знаючи, що вона є коханкою її сина. Матрона таким способом оберігає «дитину» від спокус картярських клубів, публічних домів і под. Ця історія стала основою нової п'єси Г. Запольскої «Мораль пані Дульскої». Прізвище своєї героїні письменниці, можливо, взяла з дитячого коміксу «Пані Дульська, її киця і песик» (I вид. 1860 р. у Варшаві, літографія Юліана Мюллера, вул. Сенаторська, 467). За задумом анонімного автора коміксова Дульська у XIX ст. була синонімом доброти. Але Запольську могла заінтригувати виняткова потворність

рисункового портрета матрони. За іншою версією, авторка запозичила прізвище від Чеслави Дульскої, авторки листа, вміщеного 1.04.1905 р. у часописі «Новий вік», який закликав провадити домашнє господарство на основі егоїзму, скупости та визискування прислуги. Прототипом образу стала (за намовою редакційного колеги Леопольда Шендеровіча) пекельна власниця і пострах кам'яниці на вул. Клепарівській у Львові Вікторія Голомбова (1852-1915). «Жахливий вереск домовласниці цілими днями розносився по всіх поверхах і ганках дохідної кам'яниці». Голомбові мали четверо синів і одну доньку.

Переклала Люба Козак

За виданням Mięczyślaw Czuma & Leszek Mazan «Austriackie gadanie czyli encyklopedia galicyjska», Krakow 1998

*П*ан Субота ходить по своїм замкненим покою, як медвідь по клітці. Він почуває тісноту, а боїться вільного простору. Його голова тріскає, а думки мутяться. Нарешті сідає біля свого бюрка, на якому лежить розпростертий, дрібнесенькою, перловою каліграфією писаний і декуди з виразними слідами сліз лист його дочки-графині.

Діставши той лист перед кількома днями, він успів прочитати його вже з десять разів, а ще й досі він дивився на нього, як на тяжкого ворога, як на їдовиту гадюку, покриту перловою лускою. Він чув за кожним позирком на лист, як та гадюка запускає свої зуби в його серце; його руки хололи при його дотику, а перлові букви скакали перед очима. А проте якась фатальна сила ще раз і ще раз тягла його наново читати той лист, трукати себе і доводити до одуру його змістом. А проте лист був написаний просто, щиро, без сліду фальшивої риторики, без тіні прудерії, як і слід замужній, високоморальній і освіченій дочці писати до батька.

«Дорогий мій батечку!

Досі, за цілих п'ять літ мого замужнього життя моя переписка з тобою обмежалася на

п о ш л ю б н и ц я
р о ш і в н у с а

звичайних чемних фразах і обміні звісток про буденні домашні події. Те, що було властиво змістом мого п'ятилітнього, можу сміло сказати, мого *пекельного* (се слово підкреслюю) життя, лишилося для тебе зовсім чужим і невідомим, або, оскільки можу догадуватися з листів мами, в найзагальніших, неозначених контурах, без деталей, яких ніхто не знає, крім мене – і мого мужа.

Я в тебе вдалася. Я горда і не легко зігнуся. Я тайла свою муку в серці і хіба пару разів за весь той страшний [час] вона вибризувала кривавими слізьми перед моєю мамочкою. Але всієї моєї недолі, всього того, що я пережила й перетерпіла, вона також не знає, і дай боже, щоб і не дізналася ніколи, бо її чиста, ангельська душа, певно, розірвала би пута її слабого тіла.

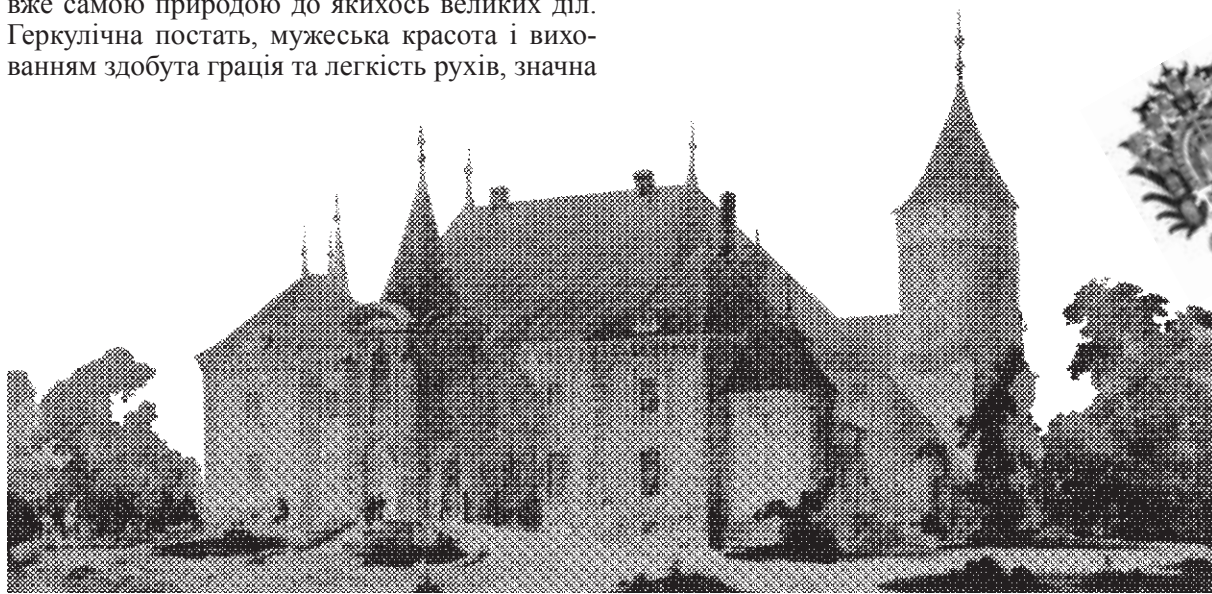
Тобі першому признаюся, перед тобою сповідаюся, як перед конфесіоналом власного сумління.

Ти добре знаєш усю історію мого першого пізнання і моїх передшлюбних зносин з графом. Ти сам уважав графа по першій, припадковим познайомленні з ним (потім я дізналася, що він, зваблений розголосом моєї нещасної краси, сам шукав нагоди познайомитися з тобою) за ідеал мужчини, за чоловіка, покликаного вже самою природою до якихось великих діл. Геркулічна постать, мужеська краса і вихованням здобута грація та легкість рухів, значна

освіта і скінчена досконалість товариських форм у високім стилі – все те подобалося тобі і чарувало мою дівочу уяву, ще доки я й на очі не бачила його.

Він написав лист до тебе, де зложив поклін мені, хоч і незнайомій йому. Він приїхав, і я почувала зразу якийсь холодний жах перед його силою, його красою і його могутньою волею. Він говорив, як самовладний князь, снував широкі плани, був високогуманний у розумінні людських відносин і влітав душею далеко поза тісні межі наших галицьких пересудів. З тремтінням усеї моєї істоти я слухала його розмову, а хоча щодо товариських звичок і я не чула себе нижчою від нього, але все-таки говорити з ним сам на сам, поводитися з ним, як з рівним собі, я була б ні за що не насмілилась. Заїмпонував мені незвичайно, як ніхто ще з людей, знайомих мені від молодих літ.

І раптом, несподівано скоїлося наше весілля. Немов снігова лавина впала на мою голову в шаленім розгоні. Я весь той час жила в ненастаннім одурі, ошоломлена, не здібна ні думати, ні відчувати ясно. Я крутилася, немов золота мушка, в шаленім вихровім вирі, не бачила і не розуміла нічогосінько з того, що діялося довкола

мене, і отямилася уперве аж на шлюбнім коверці під дотиком графської руки.

Друге пробудження, страшне і жорстоке понад усяку силу людського вислову, в якому я побачила себе відразу скиненою в безповоротну безодню, – се було моє пробудження на шлюбній постелі.

Се прийшло так нагло, в такій нечувано дикій, варварській формі...

Моя рука й досі дрожить і не хоче писати далі, але чаша моїх терпінь занадто повна, моє сумління занадто глибоко розворушене, щоб я могла мовчати...

[Хто не переживав з ним таких інтимних моментів, які довелося переживати мені від сеї першої шлюбної ночі, той не потрапить зрозуміти трагізму мого положення.

Коли тої першої ночі ми уперве лишилися самі, ми ще якийсь час розмовляли зовсім прилично, перебирали свої шлюбні вражіння, обмінювалися характеристиками шлюбних гостей, сценами з обіду, з балу і вечері. Він був більш оповідачем, я більше слухачкою, яка задовольалася тим, що потверджувала його влучні вислови, приймала їх солодким усміхом або короткими словами признання.

Потім він присунувся до мене ближче, обняв мене за стан, перший раз – їй-богу, таточку, перший раз! – поцілував мене в уста і почав говорити якісь пестоші, почав шептати щось мені до вуха, просити, щоб я роздягалася, що пора спати. Я не отягалася, не прочуваючи нічого злого, і перемінила свій шлюбний стрій на легкий спальний костюм.

Побачивши мене в тім костюмі, сам уже в самій сорочці і штанах раптом кинувся на мене, як дикий звір, і вхопив мене в свої обійми. В одній хвили на мені не стало мого костюма, а на нім сорочки і штанів – і що явилось передо

псафи, палау родини графів рейв, 1900-ті

мною? Ні, ні, мушу! Ти мій батько, ти маєш право, маєш обов'язок послухати все до слова.

У нього, як висловлювалися старі поляки, *rudendum equinum* нечуваних розмірів. Про щось подібне я й сном не снила і слухом не чувала. Хвилинку, він стояв передо мною, немов готуючися до нового скоку. Його ніздрі роздувалися, як у расового коня, груди дихали важко і уривано, очі горіли диким огнем пристрасті, руки тремтіли і корчилися під дотиком мого теплового тіла. В тій хвили він ухопив мене, як перце, на руки і, смокчучи завзято мої уста, ніс, очі і лиця, поклав мене горілиць на подушках. І тут почалося щось нечуване, страшне, болюче, чого більшої половини я не чула, попавши майже від першої хвили в стан повного зомління. Я зомліла в тій хвили, коли в своїй матиці почула страшений тиск, немовби шкіра тріскала і кості розсувалися, і рівночасно його очі впивалися в мене з виразом звірячої кровожадності, і його зуби скреготали і вишкірялися, мов у вовка, і його руки стискали мої ребра, мов здоровенні гадюки.

Я не тямлю, що було далі. Він мучився зо мною ще довго, може, годину або, може, й дві, та я лежала зомліла, як труп, і не відчувала нічого, безпам'ятна, розбита. Він не то цілував, не то гриз мене, торгав за коси, душив мої груди, щипав моє тіло, що рано було повне синців, навіть дряпав нігтями, мов ошалілий, – не знаю,

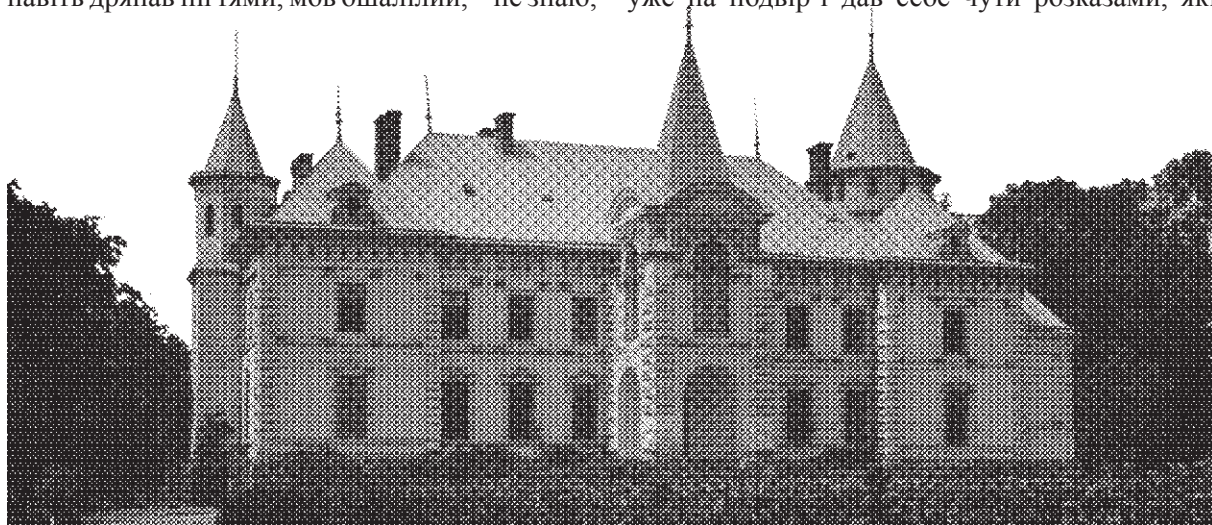
чи щоб розбудити мене, чи догоджаючи своїй дикій жадобі.

Другого дня я прокинулася в своїм нічному костюмі, який не знати хто й коли надяг на мене. Я лежала в тяжкій гарячці, вся опухла і щільно обвита мокрими рушниками та простиралами. В спальні не було нікого, крім старого лікаря. Мій муж виїхав з кількома товаришами на лови в сусідство; казали, що верне не швидше як за тиждень, з надією, що застане мене здоровою і веселенькою.

– Що се сталося ясновельможній пані графині? – запитав лікар, – жид із поблизького повітового місточка, – запитав таким противним, пискливим і злобно-опікунським тоном, що я за весь час порання над моїми ранами й болями не випустила до нього ані одного тону, ані одного слова. При допомозі служниць він обертав мене на різні боки, зав'язував і розв'язував бандажі, пензлю...]

.....

А мій муж гуляв поза домом. Час від часу присилав післанців, щоб довідатися, чи я вже здорова, присилав мені коротенькі листки з поклонами і поздоровленнями, але про поворот ані слова. Нарешті, коли по трьох тижнях лежання і гарячкування я встала, бліда і змарніла, як після найтяжчої недуги, прийхав і він. Веселий, рожевий, мов Аполлон уранці, він уже на подвір'ї дав себе чути розказами, які

видавав службі, гавканнями псів, що позбігалися до нього і підскакували та, скомлячи з радості, лизали йому руки. Він швидко вбіг до могого покою і ахнув, побачивши мене.

– Ах, вибачай, моє серце! Я й не знав, що ти тут! Але як же ти виглядаєш!

Я вжила всіх сил своєї душі, щоб усміхнутися до нього, і подала йому руку. Він узяв її в свою гарячу долоню і зараз випустив: моя рука була холодна і майже безкровна.

Кілька тижнів ми мали спокій; граф зрештою проводив той час переважно за домом, у гостях, на полюваннях або їхав до міста і гуляв там по-своєму. А моя душа мучилася невимовним смутком, і я силкувалася тільки ненастанною працею в кухні та при господарстві вбивати невеселі думки, що, мов докучливі мухи, роями обсідали мою голову. Що зо мною буде? Як мені жити з таким чоловіком? Чи відразу забиратися і вертати до родичів, чи йти в світ за очі і шукати собі власного хліба? Я не мала до кого сказати ані одного щирого слова, бо бачила й відчувала се від першої хвили, що весь двір, від малого до великого, жис, мов під обухом, під непереможним впливом панової

волі, що кожде моє слово, кождий жест вони передадуть йому. Я тремтіла сама перед собою, бо чула, що й мої думки, мов підстрілені птахи, падають додолу під його переможним впливом.

Почалося для мене важке і нерадісне життя в родинному ярмі. Крім принагідних нападів мігрені та інших жіночих хороб, не могла я нічого видумати. Та видно, що й сам він зрозумів мої зусилля, а може, збридив собі мене, бо минулої осені, користаючи з незвичайного врожаю пшениці в наших сторонах і з добрих цін на неї, виїхав до Парижа. Там він гуляв кілька місяців і відтам привіз собі чесну компанію, трьох кокоток, для яких вибудував пишну віллу в нашій повітовій місті. Ся вілла, положена в гарнім саду, хоч раз у раз щільно замкнена, здобула собі вже голосну славу в цілім повіті як місце, де майже щоночі під проводом могого графа відбуваються оргії з його вибраних приятелів і тих французьких дам, оргії, яких мерзоти не беруся описувати, хоч мій граф кожного дня забавляє мене їх гумористичними описами. Се остатня фаза нашої супружчої любові, бо поза сим куди вже далі?

А поза тим одна моя просьба до вас, дорогий таточку! Приїдьте до мене! Ви ж, певно, вже обробилися в полі, а коли й ні, то ваш від'їзд на кілька тижнів, може, лиш на кілька днів, буде для мене великою потіхою і піддержить мене в моїм бездоннім горі. Я ж за сі літа

Рава руська, вокзал, 1900-ті

так рідко бачила вас, а тепер мені здається, що на ваш приїзд моя єдина, остатня надія, що ваша присутність верне мені давню силу волі, давню енергію і охоту до життя. Приїдьте, таточку, якнайшвидше! В моїй хорій душі клубляться шалені помисли, плани і бажання, я ходжу мов у тумані і не можу ні на що рішитися. Ваш приїзд буде для мене правдивим сходом сонця. *Ваша дочка Женя*».

Пан Субота справді виїхав не гаючись. В тих часах у Галичині ще не було залізниць, хіба з Кракова до Відня. Доводилось їхати чвіркою, значну часть дороги подільськими шляхами, які найменший осінній дощик перемінював на бездонні і невилазні баюри, де бричка цілими годинами сунулася по колодки в густім болоті, а коні, бродячи в ньому по коліна, що десять хвиль ставали та відсапували. Цілих десять день довелося пану Суботі їхати отак із Грушатич до графського села, ночувати в огидних жидівських коршмах, мокнути й мерзнути по дорозі. Він проклинав свою їзду, але серце, вражене до глибини листом його дочки, з болючою

нетерплячкою рвалося до неї і не давало йому думати про невігоди сеї подорожі.

Розуміється, що він насамперед заїхав до повітового міста, в яким мали відбуватися оргії його зятя й його компанії. В готелі, в яким він зупинився, знайшовся зараз услужний жидок кельнер, що згодився за невеликий трінкгельд оповісти йому всі секрети «французької вілли». Він постановив собі особисто зложити візиту своєму зятеві в такій інтимній обстанові, і для того він просив увесь готелевий персонал і його завідателя таїти кілька день його приїзду, а сам замовив собі слюсаря, щоб зробив йому ключ до брами, яка вела до французької вілли. В часі найближчої оргії він опівночі тихенько під'їхав до вілли, створив браму і подався пішки на подвір'я. Тут його обскочили графські гайдуки, узброєні в револьвери, та він зараз зацитькав їх не лише своїм револьвером, але своєю повагою, як батько графині, і здобув собі вхід до вілли.

В яким стані застав там чесне товариство, сього він ніколи не оповідав нікому. Зрештою, пробув там дуже коротко: явився в створених дверях, як дух Банка, зложив короткими словами свою велику пошану ясновельможному пану графу і всій його так чесній компанії і, замкнувши за собою двері, лишив їх усіх їх дальшій забаві, а сам як стій опівночі рушив до села, де жила його дочка.

Та оскільки візита в французькій віллі дала повну сатисфакцію його зацікавленню і переконала його, що дочка в своїм листі говорила

рава руська, ратуша, 1900-ті

повну правду, остільки його прибуття до графського палацу і сама поява дочки значно розчарували його. Палац був значно занедбаний і обшарпаний, – видно, що дуже слабо дбали про його удержання. Натомість дочка замість трагічного настрою вибігла назустріч батькові весела, щебетлива, як пташка, в повнім розцвіті своєї краси, немовби на її душі не було ніякої трагедії.

Женя привітала батька весело, впровадила до своїх покоїв, розпорядилась у кухні та в пивниці, заглянула й до стайні, де вже стояла батькова четверня, а потім мов на крилах влетіла до покою, де сидів батько і переглядав малюнки.

– Спасибі вам, таточку, що приїхали! – заговорила вона своїм чистим голосом, мов у срібний дзвінок задзвонила. – Та я не чекала вашого приїзду і тим часом погодилася з мужем.

– Ти з ним? – протяжно і недовірливо запитав пан Субота.

– Так. З ким же іншим мені й годитися?

– Але ж він так страшно знущався над тобою!

– Що було, те минуло, – щебетала пані Женя, мов непам'ятлива пташка. – Він тепер поправився.

– Ха, ха, ха! – у весь голос зареготався пан Субота. – Поправився! Бачив я вчора на власні очі, як він поправився! Нівроку йому!

– Що, – скрикнула пані Женя ще веселіше, – ви були, може, в французькій віллі?

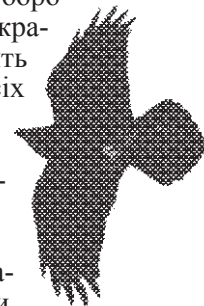
– Авжеж був. І підробленим ключем браму відчинив, і від гайдуків револьвером боронився, та проте застав їх усіх серед найкращої забави. Тьфу на їх голови! Досить було одної хвилини, щоб оглянути їх усіх у найінтимніших позах, і відвернутися, і плюнути з обридження. Та я не плюнув, а привітав пана графа, я віддалився, не ждучи навіть їх відповіді.

Женя розреготалася своєю чергою.

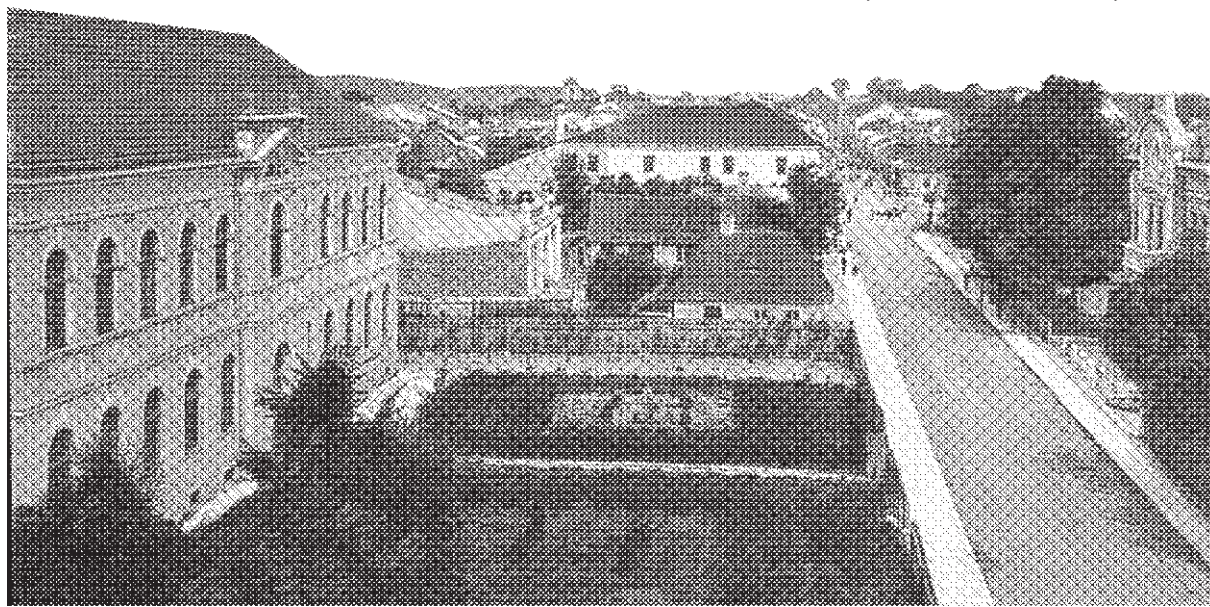
– Що ж, се нічого не вадить, що бачили на власні очі. Я не бачила ніколи, але наслухалася від нього доволі. Та все се швидко зміниться. Зрештою я вдячна тим дамам і посылаю їм навіть живність із свого дому. Мені се нічого не коштує, а вони, таточку, увільнили мене від найтяжчої панщини, яку я переносила в своїм житті.

Батько слухав сих слів, щораз більше чудуючися. Він похитав головою і озвався:

– Не розумію тебе, Женю! Раз ти гірко нарікаєш на свою долю, на своє пониження, на його

рава руська, 1900-ті

знуцання над твоєю честю і твоїм тілом, раптом годишся на все, що він робить, і мало не похваляєш тих огидливих його оргій у французькій віллі.

– Нічого того, таточку, я не похваляю, нічого, пригасного мені ним, я не забула. Але в моїм важкім становищі мусить настати якась зміна, і для того я на якийсь час заключаю перемир'я зі своїми ворогами.

– І для того відкидаєш набік усі чесні традиції, які ти винесла з батьківського дому, і стаєш по стороні сього смердючого болота? – з гірким докором мовив батько.

– Перетерпівши стілько, як я перетерпіла, страшиш і охоту до самого життя, не то до всяких традицій. Тепер мені пристрасно, до фізичного болю, [хочеться] вирватися з того болота, в яке мене, між іншим, ввіпхнула і ваша воля, таточку мій любий! Я вам не докоряю за се і ніколи не докоряла; ви ж бажали мені добра, не лиха. Але частина, маленька частина одвічальності за те, що сталося, спадає й на вас. Ви занедбали мене в ті хвили, коли я найбільше потребувала потіхи й піддержки в моїм гіркім стані, то хоч тепер не мішайте мені моїх планів. Я вас попросила до себе і прошу й тепер, побудьте у нас кілька неділь, поки ми обробимося і виберемося в дорогу, нашу першу, справді шлюбну подорож.

– Го, го, го, аж так тонко співаєш! – скрикнув до решти зафресований пан Субота. – Шлюбна подорож! Куди ж ви їдете і хто з вас їде?

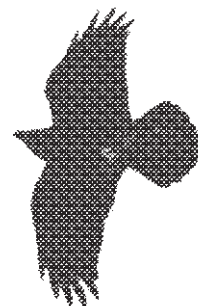
– Всі їдемо, я і він. І, певне, забере з собою своїх demuазельок. Чому би мав не брати? А мені до них байдуже. Я буду з ними ввічлива по дорозі про людське око, хоч ненавиджу їх і бриджуся ними всіми силами душі. Але сим разом ходить мені о комедію, що має відігратися на трагічній тлі. Не догадуйтеся нічого, таточку, і не розпитуйте мене ні про що. Все те ще в початках, не в'яжеться одно з одним, ще не більше ніж дикі концепти, що блискають у моїй бідній голові, як блискавки в чорній хмарі, але я надіюся, що таки по тій бурі засяє денне світло і я таки вийду на кращу дорогу. А там уже побачимо! Побачимо! Побачимо!

І вона, як сорока, на одній нозі поскакала до кухні, приспівуючи своє останнє «побачимо», а батько сидів на софі, битий важкими думами, і буркотів сердито:

– Говори ж ти з жінками! Зрозумій їх логіку, не говорю вже психіку! Чи вона божевільна, чи справді лише легкодух, чи, може, задумує щось дуже мудре, но жіноцьке мудре, таке, як Гордіїв вузол, що йому ні початку, ні кінця не знайдеш? І я скажу після тої її промови: «Побачимо, побачимо, побачимо!» Бо більше ніщо й сказати.

Іван Франко. Великий шум. Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 22. – С. 297-299.

М О Р Т Е Н Т А Б Е
т о р г г е н г а в е

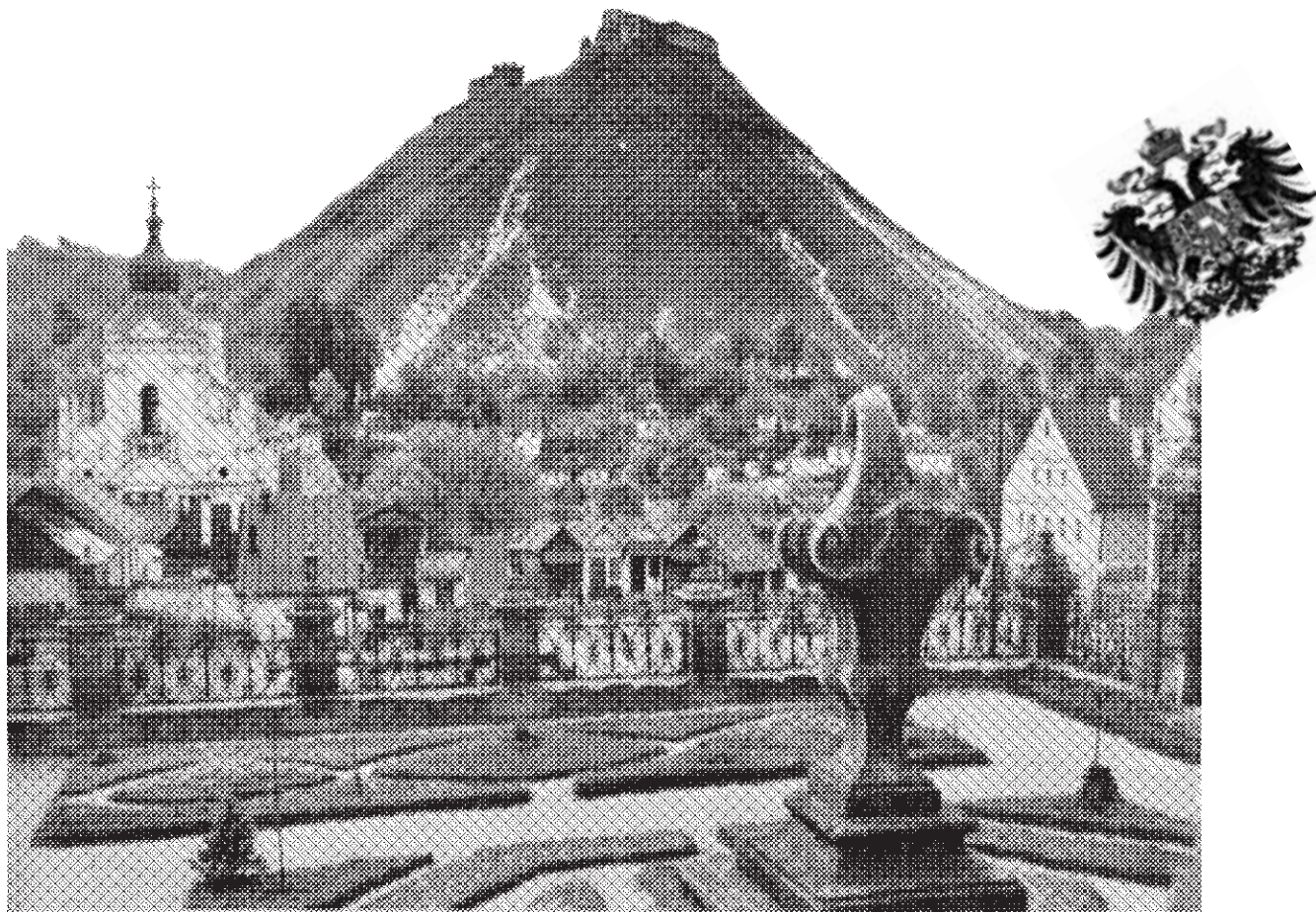
«Нощлюбне» («Morgengabe», з нім. Дослівно «Ранковий дар») – традиційна оплата за втрачену цноту, яку вручали задоволені чоловіки дружинам готівкою відразу після шлюбної ночі (у випадку втрати дівочтва під час іншої ночі «моргенгабе» не вручали). Прекрасний приклад задоволення вимог честі стосовно дами дав своїм підданим сам цісар Франц Йосиф I, вручаючи вранці 25 квітня 1854 р. шістнадцятирічній Єлизаветі Баварській – Сісі – витягнутий з-під подружнього ложа мішок з 12 000 свіжо чеканих золотих дукатів (його достойна матінка ерцгерцогиня Софія, яка хотіла мати певність щодо вкладення грошей,

вимагали від Єлизавети докладного виконання усіх деталей подружнього обов'язку). Однак, не дивлячись на приклад самого цісарського дому, звичай «моргенгабе» важко торував собі шлях серед широких верств населення, особливо серед простого люду, де його називали «пущанням вінка» і не виражали іншої вдячності, крім словесної.

Переклала Люба Козак

За виданням Mieczyslaw Czuma & Leszek Mazan «Austriackie gadanie czyli encyklopedia galicyjska», Krakow 1998

Кремленець, вид на лору бона, 1900-ті

таємна
пасія
таємна
пасія

і чим властиво він був такий щасливий у ту пору? Він і досі чує подих того щастя, але як воно прийшло, в чім проявляло себе, він не міг би сказати. Він не говорив їй любовних признань, не чув від неї ані найменшого наляку на любов, не цілував її уст, не доторкався її пахучого волосся, ледве що при кождім баченні і розставанні стискав легенько її руку. Але він чув, що стіна відчуження не існувала між ними, силою своєї любові чув, здавалось йому, кождий рух її душі, чув тиху гармонію тої душі, любувався кождим поривом її волі. Коли приходив на лекцію, заставав її в салоні; він знав, що завсіди перед його приходом вона встане від фортеп'яна і вийде йому назустріч до салону – часом з котрою з панночок, а часом сама. Вона тихо, лагідно всміхалася, подавала йому руку, часом промовляла кілька слів, повних тихої щирості, але далеких від усякого сентименталізму або іронії привітно, спокійно, натурально, як коли б говорила до любого брата. І ся гармонійність розливалася довкола неї, мов проміння довкола лампи, і під її впливом він робився також спокійним, чистим і щирим. Дикі пристрасті зезали з душі, а натомість розливалася в ній така певність і ясність, немов отсей щасливий стан був вічний, незмінний, самотньо нормальний для людського духу. Він сідав до фортеп'яна і починав грати зразу обов'язкові вправи, потім свої улюблені народні пісні в композиції Лисенка. Він знав, що перші згуки тих чудових акордів відразу змінять фізіономію школи і приваблять до його покою всіх його товаришок. Регіна приходила остання. Вона сідала оподалік, але так, що могла бачити Євгенієве лице. Євгеній, граючи напам'ять, не зводив із неї очей. Стрічаючися з нею поглядом, він уже не бентежився, не мішався; так само й вона спокійно видержувала його погляд. Він почував, що вона знає про його любов, і не

стидався свого чуття, а в її погляді читав, що й вона почуває до нього щось більше простої цікавості. А попрощавшись з нею на вулиці, він виносив із того короткого товаришування з любою дівчиною стільки енергії, душевної твердості і чистого підйому чуття, що цілоденна праця була йому легкою. З подвоєною силою він учився до екзаменів, не дбаючи ні про що більше. Він не укладав собі планів майбутнього, бо пощо? Адже вона, його найкраща майбутня, тут, близько нього. Адже завтра він буде міг знов заглянути в її очі, стиснути її руку, дихати тим самим повітрям, що й вона. Тільки одна постанова й була у нього: зробивши докторат, він поговорить з нею про їх спільну майбутнє. До того часу вже недалеко, – значить, нічого забігати наперед. Так минули йому дні за днями, тижні за тижнями. Надійшли різдвяні свята. В фортеп'яновій школі зроблено ферії – аж до посту. По останній лекції Євгеній ішов із Регіною вулицею в напрямі її помешкання.

– В лютім сідаю до ригорозів, – мовив Євгеній.

– Думаю, що вже тепер можна gratулювати вам, – мовила Регіна.

– Ну, се ще не таке певне. Кожний екзамен – то свого роду лотерія: або виграю, або програву.

– Ну, але я певна, що ви виграєте, – мовила вона, всміхаючись.

– Ваша певність – се комплімент для мене. Я рад би заслужити на нього.

– Завідоміть мене про результат вашого екзамену. Мені цікаво буде знати се.

І вона з кишені свого пальта виняла маленьку візитову карточку, де під друкованою назвою була рукою дописана її адреса, і подала йому.

– Ну, а під час карнавалу побачимося? – питав Євгеній.

– Можливо. Я надіюсь бути на балу академіків.

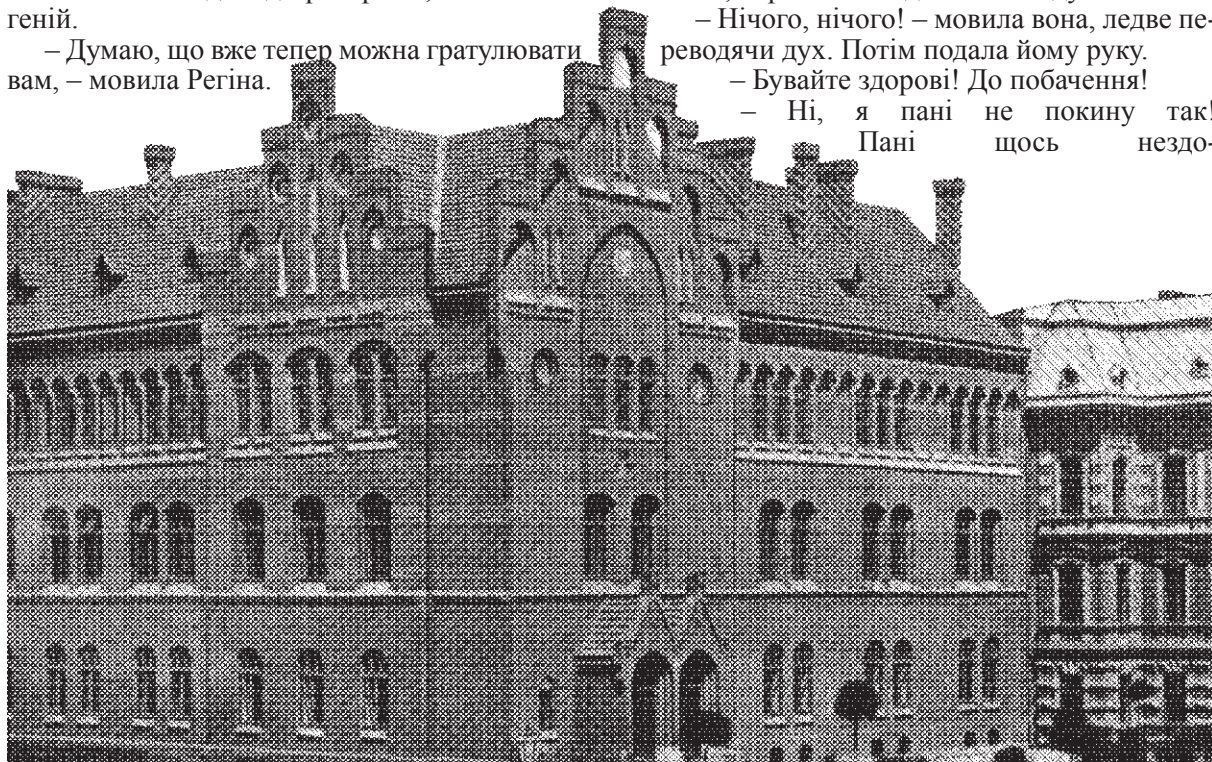
Ішли ще хвилину, розмовляючи свobodно, навіть не прочуваючи, що се їх остатня розмова. Нараз Регіна затремтіла і поблідла.

– Що пані таке? Пані так поблідли! – мовив Євгеній, переляканий до глибини душі.

– Нічого, нічого! – мовила вона, ледве переводячи дух. Потім подала йому руку.

– Бувайте здорові! До побачення!

– Ні, я пані не покину так!
Пані щось нездо-

334 рові. Позвольте вашу руку. Я проведу вас. А може, взяти фіакра?

– Ні, ні, ні! Прошу вас, ідіть. Мені нічого. Я не можу...

– Але пані... Ви тремтите, ви нездорові...

– Ні, пане! Се тільки так... хвилинка. Прошу вас... пане Євгеній, лишть мене! Я вам потім колись скажу.

– Ні, пані! Я не відступлю вас, поки не успокоїте мене, що ви насправду не хорі.

– Але ж ні, ні! Я здоровісінька.

– Ну, а чого ж ви так поблідли?

– Ах нічого... Бачите, отсе моя цьоця в фіакрі поїхала і бачила мене з вами. Ну, але се нічого. Прощайте!

Вони розсталися. Євгеній перший раз почув про ту цьоцю, і його щось мов шпигнуло в серце. Що се за цьоця, що сам вид її так змішав, стурбував, перелякав сю, здавалось, так спокійну і певну себе дівчину? Чи Регіна боїться її? Залежна від неї? А коли залежна, то чи справді їй грозить від тої цьоці яке лихо? Все те були для нього загадки, і він постановив собі, скоро побачиться з Регіною, поговорити з нею про все, про все. А тим часом він біг, спішив до своєї квартири: адже ж у нього в кишені була дорога пам'ятка від неї, її білет! Він не міг діждатися тої хвилини, коли опиниться на другім поверсі, відімкне свій покоїк, переведе дух. А потім він виняв той білет, довго, горячо цілував його

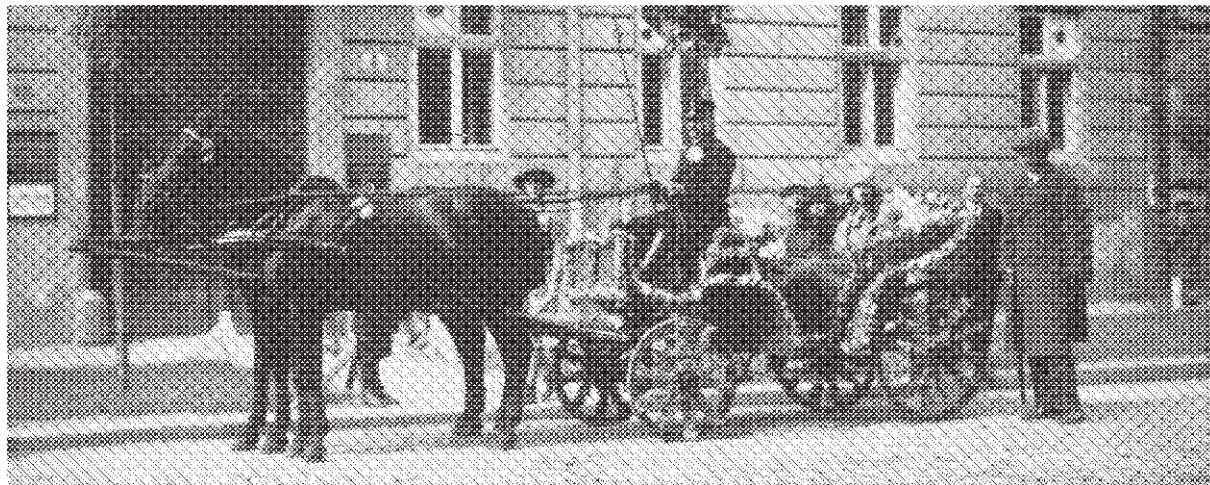
і тільки тоді прочитав, що було на нім написано: «Регіна Твардовська, вулиця Зелена, число 8, перший поверх, у пані Армашевської».

А потім були різдвяні свята, які Євгеній провів над книжками. А потім був бал академіків, на котрім був Євгеній, але не було Регіни. А потім він зробив докторський екзамен *summa cum laude* і того самого дня тремтячою зі зворушення рукою написав на своїм візитовім білеті в кількох словах завідомлення про сей факт і, заклеївши білет у маленьку коверту, вислав його експресом Регіні на вказану адресу. І ще того самого дня той сам експрес приніс йому до його помешкання і вкинув у листову скриньку інший візитовий білет, на яким було написано:

«Ви трошечка спізнилися. Моя сестріниця Регіна Твардовська власне вчора вийшла замуж і сеї ночі виїхала зі своїм мужем на постійний побут на провінцію, то й не могла особисто відібрати вашого писання. При нагоді я перешлю її його. З поважанням Анеля Армашевська».

Євгеній тяжко відхорував сю маленьку візитову карточку і тільки помалу, по довгих місяцях, прийшов до себе. І хоча тіло вернуло до давнього здоров'я, душа не переставала боліти. Спомини про Регіну не покидали його, він рвався до неї думками, мріями, шукав її в кождім новім місточку, в кождім селі, куди кидала його доля, але все надармо. З часом острый

Львів, 1900-ті

біль уступив із душі, він зжився з думкою, що вона пропала для нього, втягнувся в щоденну життєву боротьбу, відзискав свою певність і духову рівновагу, але все-таки вряди-годи в душі воскресали давні спомини, давні болі щеміли і мучили, як давно загоєна рана, з якої сплило багато крові. Вид якого-будь жіночого лиця, подібного до її лиця, міг викликати ті спомини і захитати його супокоем, як ось тепер вид якоїсь чорної дами. Та диво, одинока пам'ятка, яку він мав із рук Регіни, її візитова карточка, що він хоронив як найбільші святощі, вона в таких хвилях бувала йому ліком, успокоювала його душу. Він виймає її зі шкатулки, цілує і довго вдивлявся в почерк її письма, і перед ним звільна воскресала її люба рука, її фігура, її лице, і йому бачилося, що знов дивиться в її очі, і п'є з них дивну гармонію, і наповняється почуттям надлюдського супокоею і щастя, того

щастя, що для своєї повноти не потребує ніякого фізичного дотику, ніякої близькості, бо само воно – найтісніше сполучення, збратання душі, волі і всіх помислів.

– Не судилось мені поділяти з тобою прозу життя, – промовляв він до фігури, що жила в його уяві, – та, може, се й ліпше. Ніякий шлюб, ніяка розлука не заборонить, щоб ти була поезією мого життя. – І, успокоївшись сею «оптимістичною» думкою, Євгеній, мов після острої, але цілющої купелі, вертав до своєї щоденної праці.

** З найліпшою похвалою (з найбільшим успіхом) (лат.). – Ред.*

Іван Франко. Перехресні стежки. Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 20. – С. 241-244.

Драма була дуже проста, одна з тих, про які безсмертне слово сказав Гейне:

Es ist eine alte Geschichte,
Doch bleibt sie ewig neu,
Und wem sie just passieret,
Dem bricht das Herz entzwei¹.

Хто бачив д-ра Рафаловича, все спокійно-го, легко всміхненого, трохи скептичного, але наскрізь практичного і, бачилось, досить-таки егоїстичного чоловіка, хто чув його балакання, розумне, і холодне, і далеке від усякого сентименталізму, той був би ніколи не подумав,

бальова
панночка

вагова
раппошка

що той чоловік носить у своїх грудях глибоку, ледве загосену любовну рану, що по його серці пройшла не скажена буря, а тиха, вбійча змора, пройшла така дитиняча, глупа історія, яка у іншої, менше глибокої натури минула би, мов легкий весняний дощик, не лишивши по собі ніякого сліду або навіть освіживши душу до нового розмаху чуття.

Бувши на третім році прав у Львові, Рафалович на однім академічному балу побачив панночку, що відразу впала йому в око. Він танцював з нею кілька турів, обмінявся кількома банальними фразами, не придаючи своєму першому вражінню надто великого значіння. Він навіть не запитав її, хто вона, не запитав про се нікого з товаришів комітетових, і так вони розійшлися. Кілька день минуло. Євгеній згадував не раз панночку, але без особливого зворушення. Він був зайнятий лекціями і не хотів думати про любові, то й силкувався поборювати свої «любівні примхи», як він називав подібні епізоди, що траплялися йому вже не раз. Він вмовляв себе, що, властиво, панночка не представляла з себе нічого особливого, що у неї ніс задовгий, уста завеликі, овал лица не зовсім правильний, одним словом – вона зовсім не красавиця і навіть не «в його густі». Та ось одного дня, спішачи

до університету, він здибав її на вулиці. Вона була одягнена по-буденному, в довгім плащі, мала на голові скромний капелюх з простим білим пером, у руці дешевеньку чорну баранкову муфту, другу руку держала свобідно, а під пахвою несла якусь книжку. Він зараз пізнав її і зараз зробив увагу, що пізнає її по ході, її хід мав у собі щось незвичайне, щось таке, чого він досі не завважив у жадної жінчини, щось таке плавне, свобідне, гармонійне, що він відразу сказав сам до себе:

– Отсей хід я пізнав би між тисячами!

Він з якимось не то подивом, не то переляком глянув у її лице, і йому відразу зробилося так, немовби хто ледовою шпилькою прошипнув його серце. Він затремтів, уклонився їй, вона з ледве помітним усміхом кивнула йому головою, і він, весь тремтячи, в якійсь нетямі, не озираючись побіг наперед, немовби крив не знати який дорогий скарб. Тільки по кількох мінутах він догадався, що варто б оглянутися, куди вона пішла. Він озирнувся і, розуміється, не побачив її. Побіг назад на те місце, де зустрівся був з нею, – розуміється, її там не було. Побіг вулицею туди, куди вона могла піти, блукав очима серед юрби прохожих – її не було. Яких сто кроків далі перехрещувались дві ву-

лиці. Він зупинився мов одурілий. Куди вона могла піти? Прохожі сунули сюди й туди, у нього в голові мішалось, поки вкінці він не надумався, що тепер даремно шукати її. З важким серцем, сам не свій він пустився назад у своїм первіснім напрямі, на університет.

«Здиблю її другим разом і вже хоч би що, а мушу пристежити, де вона живе», – з такою постановою він увійшов у браму університету.

Але даремно він, бігаючи на лекції з одного кінця міста на другий, роздивляв по вулицях усіх прохожих панночок, даремно всі хвилі, вільні від праці, те тільки й робив, що снував по вулицях, «шукаючи другої голови», як сміялися з нього товариші, – панночка більше не стрічалася йому. Цікаве було й те, що з товаришів, які були на пам'ятнім балу і яких він з дрожжю в серці почав розпитувати про незнайому панночку, жаден не знав її, не пригадував собі її; кождий, звичайно, був зайнятий своєю і близькими до себе; вона, бачилось, нікому не впала в очі, нікого не зацікавила, ні з ким не була знайома.

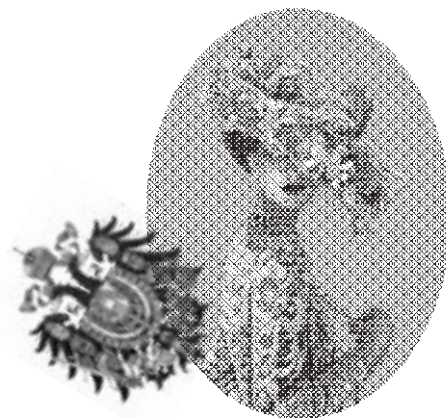
З нетерплячкою ждав Рафалович найближчого балу. М'ясниці того року були довгі, балів заповідалося багато, і він потішав себе надією, що коли не на однім, то на другім таки здибле її, а тоді вже не залишить зібрати всі потрібні інформації. Але доля зажартувала собі з нього: оскільки він, з ущербом для свого скупого бюджету, зробився неминучим учасником усіх балів, вечерків, маскарадів та редут, які були в тім сезоні, остільки панночка, мов завзялася, не показалася ні на однім. У Євгенія горіло серце, щось займалося в душі, мов невгасний огонь; панночка все стояла у нього перед очима то в рожевій баловій сукні, то в простім плащичку і з легесенькою усмішкою, як ішла своїм маєстатичним ходом по вулиці. Не бачачи її, він не то що не забував, але, навпаки, закріплював у своїй пам'яті кождий її рух, кожде слово, кождий відтінок її голосу, кожду рисочку її лица. Він уже перестав критикувати правильність тих рис, він чув, що вона перестає бути для нього предметом естетичного вподобання, а починає робитися чимсь таким необхідним до життя,

як сонце, як тепло, як повітря. Він не згадував про неї нікому в розмові з товаришами, захоував її образ у найскритішій глибині своєї душі, боячись, щоб ані хтось інший, ані він сам не доторкнувся її не то цинічним жартом, грубою фразою, але навіть жадним нечистим помислом. І він дивувався сам собі: давніше, коли трафилася часом «любовна халепа», він бентежився, тратив охоту до праці, зітхав і ходив блудом; тепер сього не було нічого; він, щоправда, бажав конче здібати її, але, проходявши по вулицях, вертав додому і з подвоєною енергією брався до роботи. В ньому виросла і з кожним днем кріпшала надія, що колись-таки він зустрінеться з нею, і, ще не знаючи, хто вона і яка, він почав у своїй голові укладати можливість оженитися з нею. Він почував, що з такою жінкою він міг би бути щасливим; що така любов, як та, що зароджувалася в його душі, коли б знайшла собі взаємність, могла б бути підвалиною до щасливого подружжя.

¹ *Це стара історія, але ж вона вічно новою залишається, і як власне вона кому трапиться, тому серце надвоє розривається (нім.). – Ред.*

Іван Франко. Перехресні стежки. Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 20. – С. 229-232.

Львів, вул. Карла Лодвіга (проспект свободи), 1900-ті

Д-р Рафалович майже зовсім забув про свою хвиливу стрічу з чорною дамою в ту неділю, коли зі Стальським ішов наймати помешкання. Від тої неділі минуло вже пару місяців, і він ніколи більше не стрічав її. Зрештою канцелярійна праця, вічні терміни і тисячі ненастанних турбот, що переходили через його голову, не давали йому часу думати ані про ту появу, ані про ту драму, якої спомини вона викликала була в його серці. Та ось другого дня по візиті Вагмана одна маленька пригода знов торкнула в його душі ту, здавалось, порвану струну.

Того дня він виїмково не мав рано терміну в судді і для того міг трохи відпочити. Вставши о восьмій, він поснідав дома, потім понаписував деякі листи до знайомих у Львові, а також до Буркотина, до

чорна дама
щорна дама

тих селян, що звичайно бували у нього в справі процесу з паном і видавались йому інтелігентнішими та впливовішими від інших, а віднісши листи до канцелярії з порученням вислати їх на пошту і давши деякі диспозиції конципієнтові, пішов знов нагору до свого покою, щоб прочитати дещо з новоповидаваних книжок, які одержав зі Львова. В ту пору нова руська книжка була рідким гостем на провінції, і Євгеній пильно слідив не тільки за політичними і економічними справами, але також за красною літературою, і то не лише руською. Він належав до того покоління, що виховалося вже під впливом європеїзму, якому в Галицькій Русі виборов горожанство Драгоманов, і цікавився багато дечим таким, чим не цікавилися зовсім його польські та жидівські товариші, адвокати та судовики.

Прочитавши кількадесят сторінок книжки, Євгеній відложив її набік і встав. Книжка зво-

рушила його, він чув потребу руху і встав, щоби проходитися по комнаті і роздумати, розібрати прочитане. Перейшовши кілька разів здовж покою, він зупинився при вікні, що виходило до міського парку, і відразу мов прикипів до місця. Його очі звернулися на одно місце і не могли відірватися від нього.

Просто його вікна, на віддаленні яких двадцятьох метрів, за живоплотом, що ним був обведений парк, ішла широка стежка а, зробивши тут закрут, піднімалася трохи вгору і щезала в гушавині високих смерек. В тім місці, де стежка тонула в тіні, спускаючися в долину з горбка, стояла під смерекою лавочка, здалека майже незамітна і заслонена для дальших частей парку, але добре видна з вікон. На тій лавочці в тій хвилі сиділа дама в чорному, сим разом не завельонована, з лицем, оберненим просто до Євгенієвого вікна. Зирнувши туди припадкове, Євгеній не міг відірватися від того лица.

Львів, вул. Стефана Карнецького (вул. Володимира Винниченка), 1890-ті

Йому відразу пригадалося знайоме обличчя. Правда, і сим разом він не видів його виразно, бо сонячне проміння, скісно падаючи з-поза сме-реки, добре освітлювало стежку, що виглядала мов величезна карта білого паперу, простерта серед темної зелені, освічувало лавку, але пані, що сиділа на ній, потопала в тіні, так що тільки її подовгасте лице ясніло матовим блиском, ледве обрисовуючи свої тонкі контури. Але Євгеній почув при виді того лица той давно звісний йому товчок у груді, якого не почував на вид жадного іншого лица.

– Невже се вона? – питав він сам себе і напружав свій зір, щоб якнайліпше побачити, пізнати її. Він стояв при вікні, що було замкне-не, і боявся відчинити його, боявся навіть во-

рухнутися, щоб не сполошити привида, стояв до половини захований за фрамугою вікна так, щоб вона не мусила його побачити, коли справді, як йому здавалося, пасе очима його вікно.

«Зажду, аж устане, – думав він далі. – По ході пізнаю її зараз».

Але дама не вставала. Не відвертаючи лица, вона сиділа недвижно, мов кам'яна фігура. В одній руці держала парасольку, другу покла-ла свобідно на поруччя лавочки, немов відпочивала після надто довгого проходу.

Євгеній стояв також, не сміючи ворухну-тись. У його душі з кожною хвилиною змагався неспокій. Його мучила непевність.

«Вона чи не вона?» – міркував він. Силку-вався відкинути думку, щоб се була вона. Що

Лавік, колежція пані доблянської, 1915

робила б вона тут? Чого їй глядіти в моє вікно? Але непереможний внутрішній голос рівночасно шептав йому щось таке чарівне, солодке, відкопував у його душі такі клейноти щирого, глибокого почуття, що його серце билось чимраз живіше, перед очима зачали бігати темні, рожеві і золоті точки, по тілі проходила дрож, прилив чуття почав затоплювати розум, почав наvertати думки на свій лад. Він хопив капелюх і побіг униз.

«Забіжу з-поза угла, ввійду до парку і пройдуся поуз неї, то й переконаюся відразу, чи се вона, чи ні».

Думка, що се може бути вона, що він отсе зараз, за хвилину, побачить те дороге лице, якого не бачив уже десять літ, та яке, проте, ані на хвилину не загасло в його душі, світилося в ній, як сонце, і боліло, як незгоєна рана, – ся думка, радісна і страшна, захоплювала йому дух, робила його п'яним, безтямним. Він біг, не ба-

чачи нікого, але, пройшовши крізь турнікет до парку і опинившись на стежці, що вела до звісної лавки, він мусив зупинитися. Він почував, що виглядає смішно, що на його лиці видно змішання, тривогу та непритомність, і для того хотів трохи прийти до себе, надати собі вид чоловіка, що свобідно проходитьується і зовсім несподівано стрічає знайому. Аж коли з тяжкою бідою йому вдалося надати собі такий вид, він пішов стежкою до закруту. Ішов звільна, озирюючися на всі боки та махаючи ліскою в руці. Попробував навіть тихенько свистати якусь арю, але його уста тремтіли і були сухі і зо свистання не вийшло нічого.

Ось він доходить до закруту. Коліна трясуться під ним, рука перестала махати ліскою, очі тривожно біжать по стежці до лавки – лавка порожня. Його немов обілляв хто зимною водою, але рівночасно він чує, що на душі у нього легше, свобідніше. Він приспішує кроку. Коли

Львів, палац савітів, 1900-ті

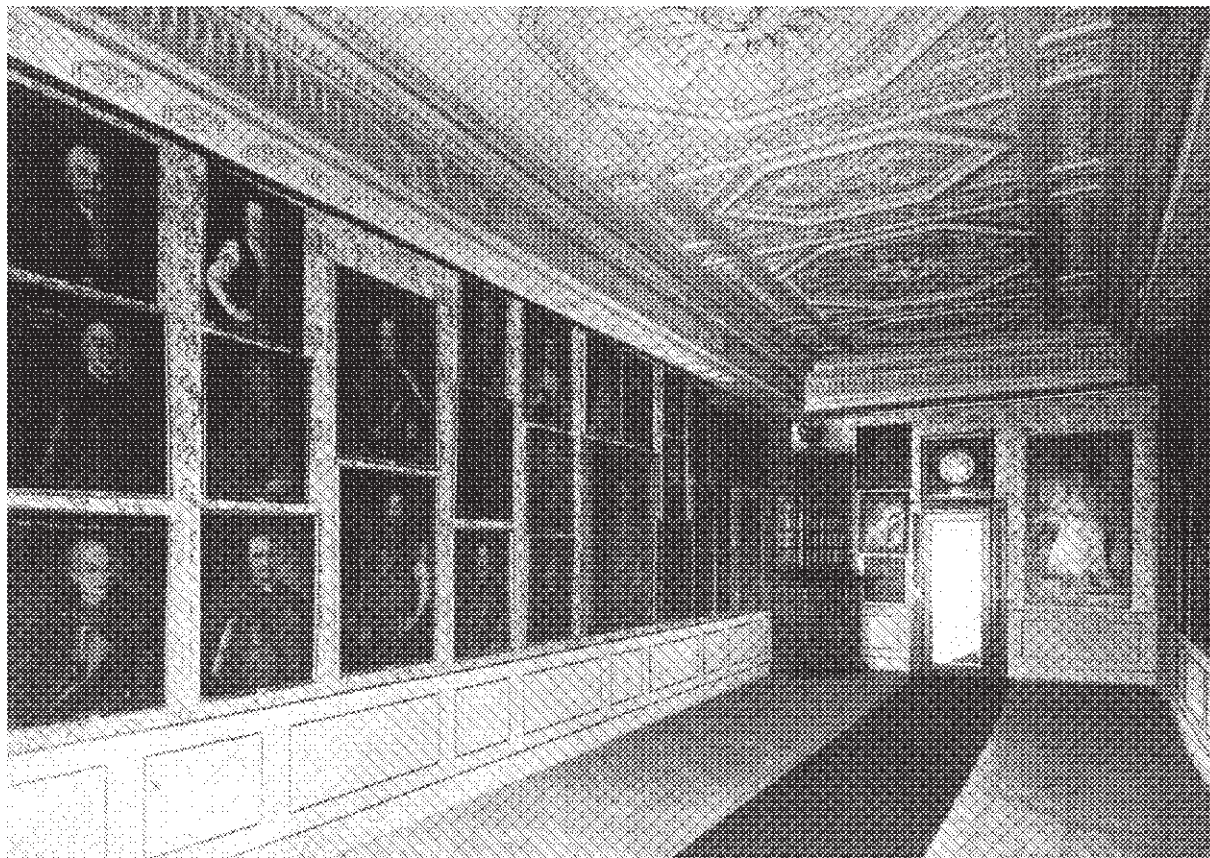
вона пішла, то можна ще догнати її. За пару секунд він був на горбку, збіг униз, минув густий смерековий клomb, зирнув сюди й туди по парку – ніякої чорної дами не видно. Побіг далі, пару разів оббіг увесь парк, зазирнув у кожний закуток – чорної дами ані сліду.

Євгеній вернув до свого покою якийсь прибитий, сам не свій. Йому було соромно, що вид якоїсь, правдоподібно, зовсім незнайомої дами так відразу вивів його з духової рівноваги; соромно й того, що спомини про ту, котру нагадав йому сей вид, досі ще мають таку силу над його душею. Кілька сот разів він зарікався забути її, не думати про неї, вирвати її з серця, як хопту, покрити забуттям, як прикидають сухими гілляками місце, де закопано самовбійцю! І від кількох літ йому здавалося, що досягнув своєї мети. Від кількох літ він не почував ані тої

дрожі, ані того любовного одуру, ані тої тривоги, яку вперед викликав у його душі її образ, сам спомин про неї. А тепер на тобі! Якась Бог зна яка собі чорна дама отсе вже другий раз, мов засць, перебігає йому дорогу! Соромно! Соромно піддаватися таким вражінням!

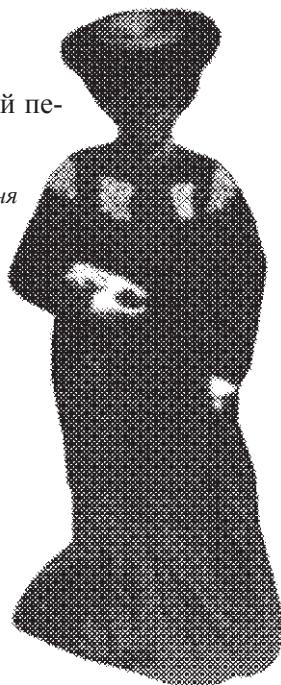
І він засів знов коло бюрка і взяв до рук книжку. Він силкувався сконцентрувати свою волю, зібрати до купи свої думки, щоб слідити за тим, що написано в книжці. Але дарма. Мов розбурхане море довго ще гойдається і хвилює навіть тоді, коли вже давно втишилася буря, так і його душа не зараз прийшла до рівноваги. Очі бігали по літерах, минали коми і точки, але душа не приймала в себе нічого з тих літер. Мов той скупар, що любить розкладати перед собою свої скарби і любоватися ними, так і вона шугнула в гущавину мрій, розвернула перед собою

Львів, палац собського, портретний зал, 1915

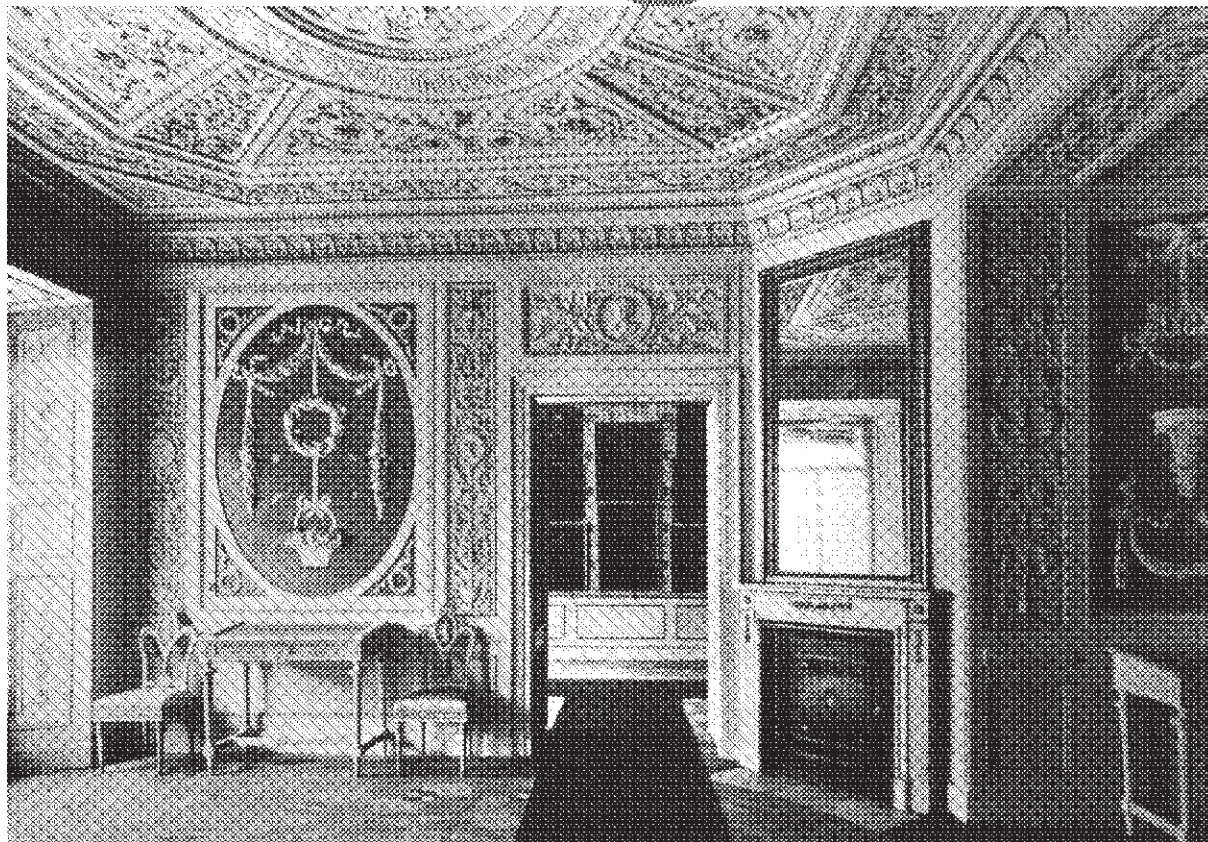

образ тої драми, яку пережив Євгеній перед десятима роками.

Іван Франко. Перехресні стежки. Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 20. – С. 226-229.

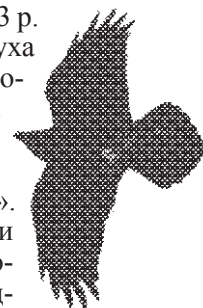

львів, палац соборської, передпокій, 1915

npocma mymka
 prostatutka

«*Н*роста тутка» – професія, саме у такій формі записана в реєстрі населення Кракова за 1880 рік, означала блуд, тобто проституцію. Підставою до виконання фахових обов'язків були (згідно з розпорядженнями Намісництва з 1876 та 1880 років) реєстрація та наявність дійсної медичної картки. Цей документ особа, яка надає послугу, повинна показати кожному клієнтові. «У Кракові, Львові та другорядних містах, що мають понад 10 тис. мешканців, а також у містах з меншою кількістю населення, але в яких розташовані військові частини», постійний нагляд за повіями та звідниками (сутенерами) виконувала поліція. У Кракові замість «я йду до борделю» говорили «йду на Йоселевича», бо саме там (та ще на вул. Павій) були чисельні, відомі, з доброю репутацією, публічні доми, які охоче відвідували одружені чоловіки, особливо у дні, коли дружини страждали від «мігрени». Послуга коштувала ринський (гульден). Гостей обслуговували дівчата з Чехії, Угорщини, Трансільванії та Буковини – «з правом взаємности». Найстарша професійно зайнята працівниця цісарських домів терпимости у цілій монархії італійка Марія Торнетта мала 81 рік. Хворих на венеричні хвороби повій лікував професор Ягелонського університету

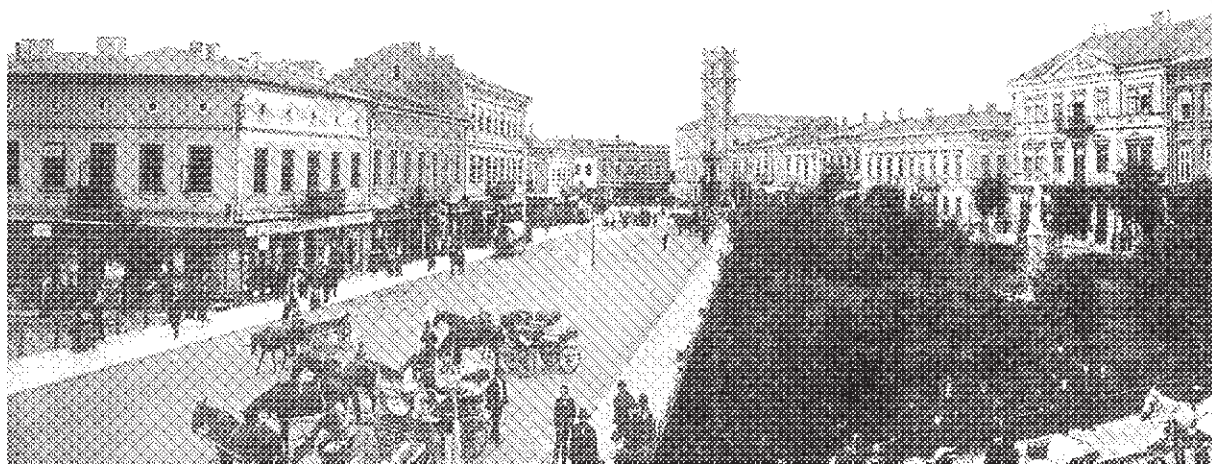
Антоні Роснер, який читав лекції студентам з наглядною демонстрацією пацієнток. Проти методу проф. Роснера різко виступили у 1863 р. сестри Милосердя, що при шпиталі Св. Духа надавали допомогу хворим на венеричні хвороби. На думку сестер, «клінічні лекції на прикладі заражених дівчат суперечать пристойності та моралі, а також підвищують видатки, виставлені на утримання хворого». Випадки захворювань на венеричні хвороби траплялися дуже часто (С. Пшибишевські говорив про Висп'янського, що «жере його надпотужна, прапольська франца»). Страх зараження зменшився у 1909 р. після запровадження для лікування сифілісу препарату, що був сполукою з миш'яку і сальварсану. Застосовували також гумові презервативи, що продавалися в аптеках та галантерейних і музичних магазинах (найліпший вибір презервативів пропонувала крамниця Романа Дробнера на площі Щепанській, 3).

Переклала Люба Козак

За виданням Mieczyslaw Czuma & Leszek Mazan «Austriackie gadanie czyli encyklopedia galicyjska», Krakow 1998

коломия, ринок, 1900-ті

б а б ц я в а в с я

І
На нашім славнім Покутті є маленьке містечко Пістинь. Лежить воно на гористій рівнині так, що як перескочиш кілька потоків, то знайдешся в лісі і не потребуєш дряпатися по горах. Серединою йде мурований гостинець, обсаджений деревами, а по обох боках можна видіти дерев'яні домики з цвіточниками всуміш із мужицькими хатами.

Властиве місто – збита в одну масу купа жидівських хат і склепів – стоїть собі на боці від дороги, і можна переїхати цілу місцевість, не бачивши правдивого міста, т. є. площі торгів і жидівських хат. Гідна уваги в Пістині і стара церков над високим берегом гірського потоку, про яку ходить народне повір'я, що вона була деінде заложена і перенеслася сама на се місце.

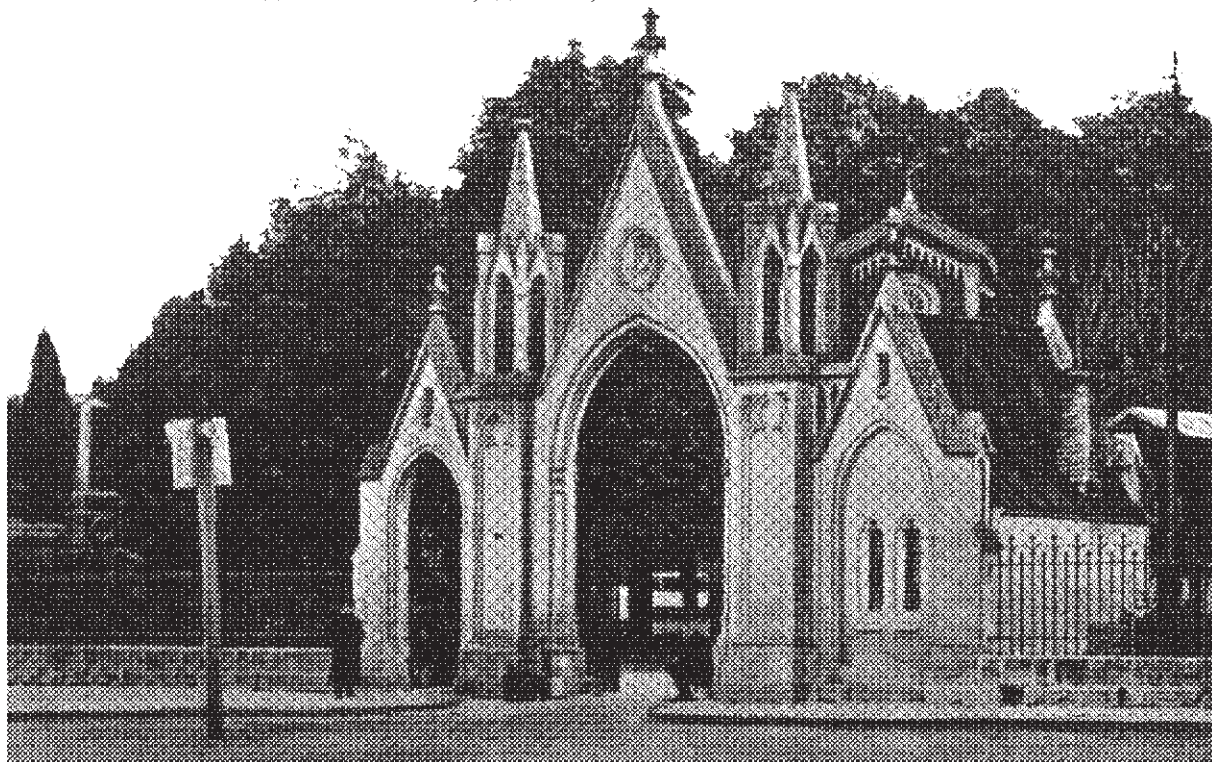
Друге цікаве місце – се гідропатичний заклад, що тепер майже цілком розсипався так, що страшно там іти, аби що на голову не впало або не заломилося під ногами. З часів, здається,

процвітання того закладу ввійшло у деяких людей в звичай проживати літо в Пістині. Таким способом буває там завсіди одна або дві львівські родини, два або три одинокі мужчини і кілька осіб із ближчих сторін.

Певно, не один із тих пістинських гостей пригадує собі високу, бліду, удвоє зігнену бабку в полатаній, але чистенько випраній сорочці, такій самій щодо віку спідниці і колись голубій, ззаду зав'язаній хустці. Вона походить із косівських міщан. Її родичі малися колись незле, мали хату і ґрунт, але батько прогайнував усе, мати з жури вмерла, діти пішли в поневірку, – тож і вона ще малою дитиною дісталася до Коломиї, де служила в панів аж до свого замужжя.

Вона називалася Юстина, а по чоловіці кликали її також Янова, – хоч він був собі щироруським Іваном, але що ходив у сурдугі і був із професії шевцем, то переробився на Яна і майже до кінця свого життя носився з гадкою

львів, брама львівського університету, 1900-ті

і бажанням перейти на латинський обряд. Звичайна се хоруба нашого ремісницького стану. Аристократичні поняття інтелігенції перероблюються в нижчих верствах у форми національно-релігійні.

Іван родився в Пістині, де його батько, а пізніше він сам, займався шиттям простих чобіт. Ходячи часто до Коломиї, пізнав там Юстину, оженився і привів її на батьківщину. Грунту в них не було, лиш стара хата і кавалок городу. При ремеслі йшло ще яко-так, але коли Івана звалила з ніг довга і тяжка недуга, що вкінці положила його в могилу, прийшлося бідній Юстині не раз гірко бідувати. Вона мала щось діточок, але померли, і лишився лиш один син. Він якось не хотів триматися батьківського хліба, кидався то сюди, то туди, вислужив у війську, оженився в Станіславові та й оперся аж будинком у Бурштині.

Юстина не пішла за сином, не хотіла позбутися своєї хати і лишилася в Пістині. Одно, що боялася невістки, а друге, гадала собі, що бог знає, як там синові в світі поведеться, а свій куток може колись стати й йому в пригоді.

І так жила собі бабуся, а може, ще й тепер жие, рада, що хоч має де сидіти. Але стіни їсти не дають, а заробити приходило з кожним днем трудніше: старість, як то кажуть, не радість. Ходить вона, бувало, від хати до хати пістинської інтелігенції, в одній позамітає, в другій обміє начиння, в третій догляне чогось у печі, а взимі дре пір'я, і так якось минає день за день, рік за роком. До ходження по хатах спонукувала її також одна маленька слабість, яку набула на службі. Вона надзвичайно любила каву, а не можучи її собі купити, готова була й цілий день usługувати за той присмак. Напившись кави, стара Янова впадала звичайно в дуже добрий

Львів, монастир св. онуфрія, 1900-ті

гумор і ставала дуже розумна. Любила розповідати пригоди свого життя, простого і вбогого в надзвичайні випадки, та зате тим більше характеристичного для життя цілої маси подібних простих і звичайних людей. Одно з таких оповідань списала я і подаю ласкавій пам'яті читача. Мені здається, що з-за мимовільного комізму сього образка проглядає дещо й глибше, що заслугує на увагу мислячих людей, а власне те, як то гірко відчують не раз прості люди поступу і винаходи цивілізації і як потішаються у таких тяжких хвилях.

II

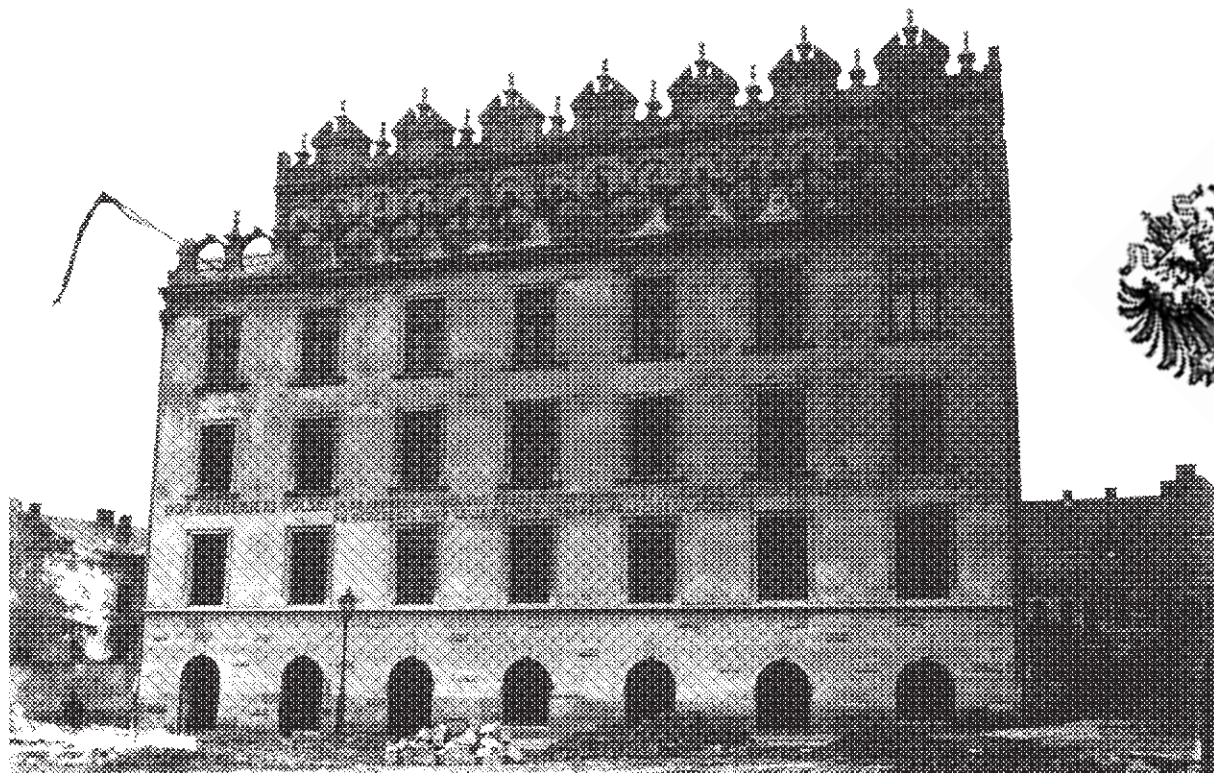
Відколи мій син оженився, я не виділа його. А так мені хотілося його побачити, подивитися, як йому жиється з жінкою, що тільки в мене й думки, що він. «От, – думаю собі, – може, й умру та не буду видіти, як діти газдують».

Але, як то кажуть, рада би душа до раю, та гріхи не пускають. Хоч і рада би я поїхати, та

що з того, коли то така далечина, що як згадаєш, то аж мороз піде по тілі. Коби то возом, то я не бояла би ся так, але то тепер усі їздять лиш тою якоюсь колією, а я так того боюся, як би несамовитого. Довго я з тою гадкою носилася та не знала, що робити: одної днини їду, а другої сиджу дома. Може, була б і не поїхала, якби був мій синок одної ночі мені не приснився, та так любо та мило, що я про все забула та й загадала їхати.

«Поїду, нехай дієся що хоче», – сказала я сама до себе. Від того часу я не пропустила ані одного крейцара, заробляла, як могла, складала один до другого та розпитувала людей про колію. Вони казали мені, що треба мати білет та на час трафити. «Ну, – гадаю собі, – се ще, може, якось удам!»

Наскладала я пару левів, так що могла дорогу заплатити, та й ще який даруночок для сина і невістки постарати. По дорозі хотіла я поступити до Станіслава, одно, щоби відвідати

сваху, а по-друге – порадитися з нею, що купити би для дітей; звичайно при таких місті ліпше купуєся. Коло спаса вибралась я в дорогу. До Коломиї заїхала з одним пістинським чоловіком, що віз на торг черешні. Ми виїхали ніччу та й стали в Коломиї разом зі світом. Чоловік заїхав просто на ринок, я встала, подякувала, – заплаати він не хотів ніякої, – взяла свій узлик та й пішла просто на той якийсь банвох. Там я всі дороги добре знаю, то й не потребувала нікого допитуватись.

Приходжу на банвох, а там стоять уже якісь дві фірн та й люде вже ходять то сюди, то туди. «От, може, я запізно прийшла», – гадаю собі.

– Не запізно я прийшла? – питаюся одного так по-шляхоцьки убраного.

– А ви куди їдете?

– До Станіславава.

– О, то ще собі почекаєте!

Я пішла досередини, щоб де приміститися, аби людам не заваджати. От, стану де-небудь, положу свій узлик коло себе та й зачекаю, доки що буде, коби лиш довідатися від кого, коли білет купувати та сідати їхати. Та не було кого так запитатися. Заїде який поїзд, вискочить панок або пані, покрутиться там та не там та й піде собі до покою; або притарабаниться яке жидисько, та й той забереся не знати куди. Чую

я, один колійник кричить: «Каса отворена, каса отворена!» Вибігли панки та купка жидів, та й усі збилися коло якогось вікна. Я дивлюся, а вони купують білети. «Треба й мені йти», – гадаю. Йду я, а навперед мене то зносять, то на колісцях везуть усякі куфри та куфрочки, а один лиш стоїть та наліплює кляйстром картки.

– Чи мені тепер білет купувати? – питаю його.

– А ви куди їдете?

– До Станіславава.

– Ну, то купуйте, але то поспішний поїзд, а мені видатся, що такі пані, як ви, не їздять поспішним поїздом.

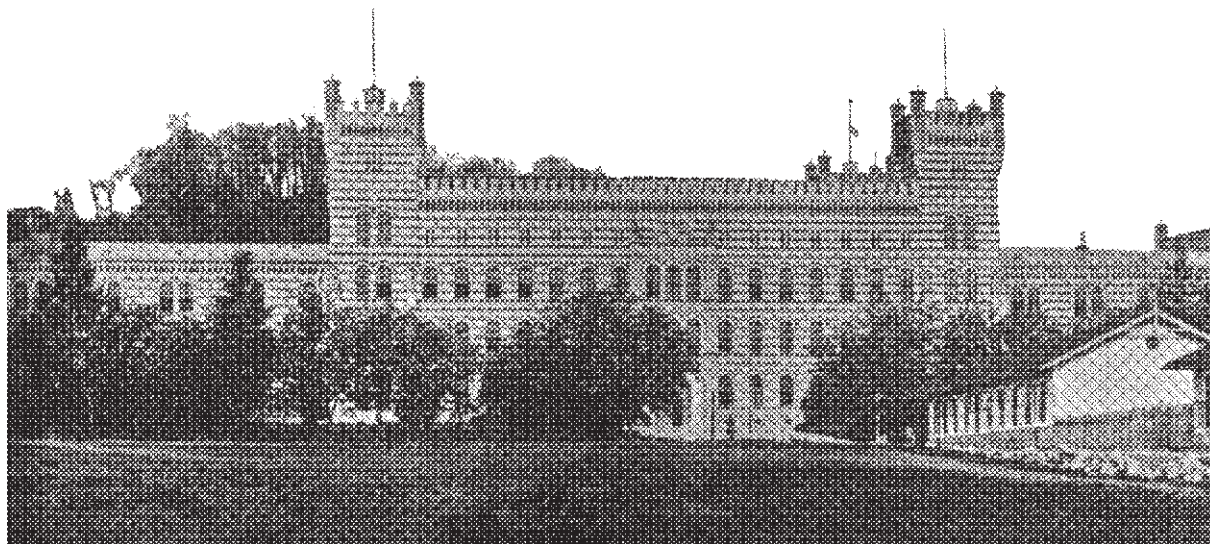
– Що то за поспішний поїзд? – питаюся. – Я не чула ніколи про поспішні поїзди.

Але заки я се виговорила, той панок, що давав білети, замкнув вікно, та й все забралосся, як би замів, лиш чую, що щось загуділо та за-свистало.

– Головонько моя бідна! поїзд відійшов, – аж скрикнула я і вдарилась об поли руками.

Колійники в сміх.

– Люде добрі, – кажу я, – не смійтеся, а скажіть мені, чи вже сьогодні не буде більше їхати поїзд до Станіславава?

– Буде, буде, – відказали мені, – то поспішний від'їхав, а той ваш ще над'їде.

– Ну, богу дякувати, що мій ще над'їде, а того якогось поспішного най лихо возьме!

За часок чи за два зачали знов сходитися люде. Сходяться та сходяться, такого їх насходилося – повні сіни: і жиди, і пани, і хлопи, і жовняри. Коло мене стала якась жидівка.

– А ви куди їдете? – питаюся її.

– До Станіславова.

– І я до Станіславова! – сказала я та й таки так нею владувалася, як рідною мамою.

– А ви вже їхали коли чи тепер перший раз?

– Ой, ой! може, вже стільки їздити не буду, кільки їздила! – каже жидівка.

– То я буду вже вас триматися, бо я не знаю, як де рушитися. Коби хоч ви сказали мені, коли білет купувати!

– Добре, добре, – каже жидівка, – тримайтеся мене! Як я буду йти, то й ви йдіть за мною.

– А довго ми тут будемо чекати?

– Ні, не довго, може, з півгодини.

Якраз, може, так за півгодини, а може, трохи більше, зачали знов кричати: «Каса отворена, каса отворена!» Йде моя жидівка, а я за нею, а там так пхаються один перед другим, що господи! Жидівка якось дїпхалася, а мене все відтручують та відтручують. Дивлюся, кожний

кладе на вікно гроші та й бере білет. Беру я й собі, витягаю гроші, а я знала від людей, що з Коломиї до Станіславова платиться два леви і двайцять крейцарів. Беру я ті гроші, підсуваюся якомога найближче та й кладу на вікно. А панок ані оком не моргнув, видав ще решту білетів та й луп! – замкнув вікно, ще й дошкою засунув. А я крикнула зі страху:

– А мій білет, прошу пана!

Він підніс вікно.

– Де їдете? – питає.

– До Станіславова, прошу пана!

Він витягнув білет і каже:

– Два ринські і двайцять крейцарів! Мені аж в очах потемніло.

– Я заплатила вже, – говорю йому.

А він як не крикне:

– Або, бабо, плати, або жандармами кажу тебе взяти!

Я остовпіла: «Що робити?» – гадаю, а тут нема коли й нагадуватися: хоч давай інші гроші, хоч вертай назад! Витягаю хустину з грішми, а руки так мені трясуться, що ледви можу її розв'язати та той нещасний білет, що мені дав, удержати. Журице моя чорна! От таке-то моє! Я так зажурилася, що не чула, коли й коля надійшла; якби не жидівка, то, може, була б я ще лишилася. Я хотіла з нею разом їхати, але

той, що місця роздає, й слухати не хотів та й мене запхав деінде, а жидівку знов деінде.

Сиджу я та трясуся, як у пропасниці: одно те, що боюся тим їхати, а друге, що жаль мені моїх грошей! «Господи Ісусе Христе! – думаю собі. – Не могло то на кого другого трафити, та на мене, таку бідну! Не мають люде на що лакомитися, та на такий бідний гріш! Добре приповідка каже: на бідного дригота! Мені й раз тяжко заплатити, а не то ще два рази. Не буде вже дітям за що дарунок купити! Та що, нехай вже вибачають! Я рада була, коли якесь лихе око позавидувало!» Коло мене говорять, сміються, але де мені до того! Сиджу та й свою думку думаю. А то жене та жене, як шалене, лиш шипить та пару випускає.

Аж глип! – я вже в Станіславові, і не оглянулась коли! «От, чоловік журиється, – гадаю, – а час летить». Той, що роздає місця, прийшов та й отворив двері, – видно, що треба вилазити. Вилазять другі, лізу й я за ними, ідуть усі через фіртку, що стоїть коло неї звінок, справилася й я туди. Там стояв якийсь в сердаці та й відбирав білети. «Білет!» – каже він до мене. Я дала йому білет та й пішла. Дивлюся, ніхто мені нічого не каже, видно, не має жадної рації. «Хіба йти до міста», – кажу до себе. Йду, а тут якась така довга дорога тягнеться та тягне, та й все щось так мені видиться, ніби вона не така, як тоді, коли я їхала з сином на весілля. «Ну що,

– гадаю, – може, я йду другою улицею? Може, Станіславів погорів та інакше побудували?..» А все-таки кортить мене запитатися, що то таке.

То була неділя. Люде йшли до церкви, бо то ще було рано. Якийсь чоловік йшов із колачами в хустці, мабуть, на парастас. Я приходжу до нього та й кажу:

– Слава Ісусу Христу!

– Навіки слава!

– Скажіть мені, чоловічку, чи добре я йду до міста?

– Ви вже далі й минаєте місто.

Я гадала, що він хоче собі з мене кепкувати.

– Та чого ж би Станіславів став такий малий? – говорю йому. А він на мене лиш видивився:

– За який Станіславів ви говорите? Таж то Отинія!

– Світе мій білий! Господи боже! Рятуйте мене! – Чую, що підо мною дрожать та хитаються ноги, що прийдеся серед дороги сісти, а чоловік і собі став такий дивний, ні в один бік, ні в другий.

– А я гадала, що то Станіславів. – кажу йому.

– Ні, то Отинія, – каже він.

– Та-бо я білет заплатила аж до Станіславова.

– А се Отинія, спитайтесь, кого хочете!

– Чоловічку добрий, дайте мені яку раду, я вам того не забуду, поки віку мого!

– Що ж я вам пораджу? – говорить.

І як не возьму йому розповідати, як гірко я їхала, як начекалася в Коломиї, як два рази заплатила, та й як тепер, замість до Станіславова, заїхала до Отинії, то він тільки в голову почухався.

– Ну, знаєте що, – каже він, – може би, я вам подав раду...

– Бог би з вас говорив і матінка свята! – говорю йому.

– Тут є один пан, сидить при дорозі, я можу вас там підвести, то як той вам не порадить, то ніхто вже вам не порадить. Звичайно, пани ліпше знають, як заходитися з тим, а християнин від того далекий.

Я вже не знаю, що йому казати, та лиш прошу, аби мене завів до того пана.

То не було далеко, от так кілька кроків; він показав мені, куди заходиться, я подякувала

йому ще раз – та й так ми розійшлися. Приходжу я там, а на ганку, оброслім хмелем, сидить якийсь військовий на лавочці під стінкою. Я не знаю, чи то пан, чи не пан, чи до нього говорити що, чи ні. Аж він сам зачав говорити. Та й так з бесіди я довідалася, що він також має до пана якусь потребу та й на нього чекає.

– А можу я до нього піти? – питаюся.

– Він ще спить, зачекайте.

По часі вийшла служниця, ми питаємося, чи пан вже встали?

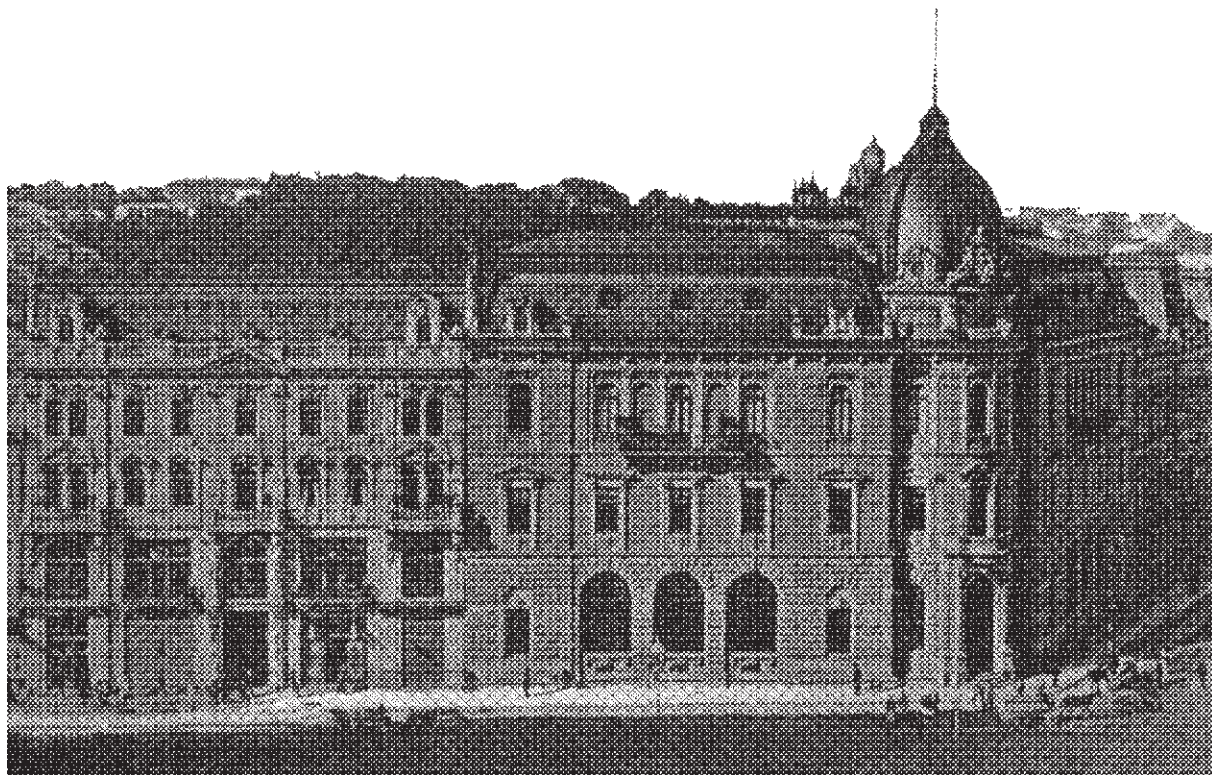
– Ні ще, – говорить.

Добре тому чекати, хто має час, але хто має пильний інтерес, то тому так навтямиться, що година стає віком.

– Піду я до нього, – кажу до військового.

– Та коби лиш що ви не обірвали, – смієся військовик.

Але я пішла до сіней та й відхилила помалу до покою двері. А то щось як не гукне: «Хто

там?» Я дивлюся, а він ще в ліжку. Я замкнула двері чимборше та й вернула назад.

– А що? – смієся військовий. – Чи я не казав?

Чекаємо ми знов, балакаємо дещо, та й слово по слові, розказую я тому військовому, чого прийшла та й якої мені ради треба.

– Коби я був знав, – каже він, – я був би вам давно дав раду. Я військовий чоловік, служив при драгонах дванайцять літ, не з одної печі хліб їв та й не одно знаю. А з колією, знаєте, так: що станеся кому, треба замельдувати начальникові! А ви мельдували?

– Ні, не мельдувала.

– То йдіть і замельдуйте! Ліпшої ради не дасть вам ні пан, ні міністер, ні ніхто на світі. Йдіть лиш замельдуйте начальникові, – не маєте чого чекати та час втрачувати. Начальник там від того й є, аби кожному робив порядок.

Тут не скоро дочекається, – додав, показуючи головою на двері.

Може, й правду каже військовий. Чого зачікуватися та втрачуватися? Може бути, що коли начальник від того, то буде й найліпше знати тому ряд.

– То кажете йти? – питаюся ще раз військового.

– Йдіть, йдіть і не бійтеся! За те я буду відповідати, як неправда.

З тим словом я пішла. Приходжу на банвох, допиталася, та як сказав військовий, до начальника та й кажу, що так і так: я хотіла їхати до Станіславова, а той, що в сердаці, взяв від мене білет.

А начальник як не фукнеся!

– А нащо ти, дурна бабо, вилазила?

Я вже гадала, що все пропало, але чую, а він каже кликати тих, що відбирають білети.

Львів, пл. маршалькі (пл. міркувіта), 1900-ті

Нарешті прийшли вони, той в сердаці та ще два з ним.

– Котрий відобрав від сеї жінки білет?

А вони всі, як один: я ні, я ні, прошу пана начальника.

– А бог би тебе скарвав! – кажу до того, що відбирав білети. – А то не ти стояв при фіртці та й брав білети?

– Щезай, бабо! – каже він. – Чого хочеш від мене, я не видів ні тебе, ні твого білета!

– Ну, ну, віддайте їй! – муркнув начальник, обернувся та й пішов. А вони в сміх та давай ще собі з мене кепкувати.

«Головко моя бідна! – журюсь я. – Що мені робити! Забилася в чужину – хоч пропадай». А то вже з полудня береся і їсти вже хочеться, бо я як ще їла в Коломій, то й в роті нічого більше не мала. Я гадала, що й не обіздрюся, коли стану в Станіславові, а то прийшлося так попацити*. Ходжу я, ходжу попід ті будинки, нарешті змучилася, захотілося спати. Взяла я вузлик під голову, дрімаю, а заснути міцно боюся, аби

хто вузлика не вкрав. А ті ходять та сміються, що мало не потріскають. Машини то надбігають, то відходять, а мені й не рушитися без білета. «Матінко свята, – думаю собі, – хто то таке вигдав! Швидко то іде, то правда, але бідному чоловікові нащо то здалося? Лиш обідруть та ще й насміються. Воліла б я, як жебрачка, йти з палицею в руках та прошеним хлібом, як пускатися тою проклятою колією!»

** Притрафилось таке. (Прим. авт.).*

Наталія Кобринська. Вибрані твори. – Київ, Дніпро, 1980. – С. 143-151.

Завтра Новий рік і разом сорокові роковини моїх уродин. Подвійний празник. А бодай подвійний пам'ятковий день. І я надумав стрітити його незвичайно, празнично.

Ха, ха, ха! Празнично! Що таке празничне стрічання Нового року? Шумне товариство, молоді жіночі голоси, мов срібні дзвоники. Старші панове гудуть, мов дуби в теплому вітрі. Світло салону. Звуки фортеп'яна. Хор, пісні, сола... Декламація, брава, оплески. Жарти. «Кришталева чаша, срібная криш...» Наближається північ. Починає бити дванадцята. Всі підносять чарки, вихиляють душком, а батько родини кидає свою додолу. Нехай так пропадає всяка турбота! Бреннь! І раптом гаснуть світла. Всі запирають у собі дух. Вам... бам... бам... Числять до дванадцяти. Най жие Новий рік! Най сєе нове щастя! Світла!

egoist

egoist

Музика. Пісні. Нові чарки, нові тости. Поцілуї. Радість і стиски рук... Діти, діти!

Та що балакати! І я там був, мід-вино пив. І я колись стрічав отак сю врочисту хвилю, сміявся і радувався назустріч тій примані, що зветься Новим роком. І до мене простягалися теплі руки, сміялися блискучі очі, шептали солодкі слова не одні малинові уста. І я вірив, мріяв, любив. Тонув душею в рожевім тумані, будував золоті замки на вітрі, вважав окрасою життя те, що було лише конвенціональною брехнею...

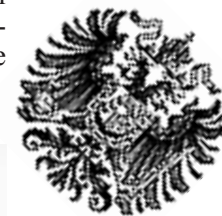
Минулося. Сороковий рік життя, так як і тридцять дев'ятий, і тридцять восьмий, починали зовсім інакше. Відлюдьком, самотником. Та сим разом поспробую празничніше, краще, гармонійніше розпочати його, як двох попередніх років.

Поперед усього до чорта меланхолію!

Двох попередніх років я ще був новаком у твердій школі самоти. Ще не порвав усіх ниток з минулим і теперішнім. Ще щось тягло мене кудись. У душі ще не вмерла була та мала дитинка, що плаче до мами. Тепер се вже скінчилося. Давні рахунки замкнені, давні рани загоєні. Де колись хвилювало та бушувало, тепер тихо та гладко.

Сьогоднішній празник буде zarazом перший триумф мого нового світогляду, нової життєвої норми. А ся норма – старе Горацієве: *Aequa servare mentem!*¹

Без оптимізму, без зайвих надій, бо оптимізм – се признак дитячої наївності, що бачить у житті те, чого нема, і надіється того, чого життя не може дати.

Без песимізму, бо песимізм – се признак хоробливої малодушності, се *testimonium paupertatis*², яке сам собі виставляє чоловік.

Без зайвої байдужності і без зайвого ентузіазму! Без зайвого завзяття та жорстокості в життєвій боротьбі, але й без недбальства та слямазарності. У всьому розумно, оглядно, помірковано і поперед усього спокійно, спокійно, як годиться сороклітньому мужеві.

Дурень, хто на порозі сорокового року життя не пізнав ціни життя, не зробився артистом життя!

Я пройшов важку школу і, здається, навчився в ній дечого. Я погубив багато цвітів по життєвій дорозі, похоронив багато ілюзій та охоронив коштовний плід і виніс його зі всіх катастроф, як Камоенс свою епопею з кораблекрушення, а се, власне, ту вмільсть жити і насолоджуватися життям.

Жити для себе самого, з самим собою, самому в собі!

Життя – се мій скарб, мій власний, одинокий, якого найменшої частинки, одної мінутки не гідні заплатити мені всі скарби світу. Ніхто не має права жадати від мене найменшої жертви з того скарбу, так, як я не жадаю такої жертви ні від кого.

Суспільність, держава, народ! Усе се подвійні кайдани. Один ланцюг укований із твердого заліза – насилля, а другий паралельний із ним, виплетений із м'якої павутини – конвенціональної брехні. Один в'яже тіло, другий душу, а оба з одною метою – опутати, прикрутити, обезличити і упідлити високий, вольний витвір природи – людську одиницю.

Живе, реально живе, працює, думає, терпить і бореться, паде й тріумфує тільки одиниця. І моя скромна одиниця доходить до того, щоб тріумфувати по многих і болючих упадках. Тріумфувати не шумно, со тимпани і органи, щоб шарпати слухи ворогів і будити зависть завидющих. Се тріумф дикунів, негідний освіченого чоловіка. Мій тріумф тихий і ясний, як погідний літній вечір. Мій тріумф не має ворогів і не будить нічиєї зависті. Та він правдивий, глибокий і тривкий. Він не моментальний, не вислід шаленої боротьби і зусилля. Се мое щоденне життя, але піднесене до другого ступня, осяяне подвійним сонцем, напоєне красою й гармонією.

Я витворив собі оте життя як нездобуту твердиню, в якій живу й паную, з якої маю широкий вигляд на весь світ та яка, проте, не стоїть нікому на заваді, не дразнить нікого своїм видом

Львів, білизня Ілени правлячої родини, 1900-ті

і не манить нікого до облоги. Ся твердиня побудована в моїй душі.

Світові бурі, потреби, пристрасті, мов щось далеке і постороннє, шумлять наді мною, не доходячи до моєї твердині. Я даю тому зверхньому світові свою данину, посвячую йому частину свого життя в заміну за ті матеріальні і духові добра, що потрібні мені для піддержання свого внутрішнього життя. Я працюю в однім бюрі, зайнятий працею, що напружує мій розум, але не торкає серця. Я поведжуся зі своїми зверхниками і товаришами по бюроу та іншими знайомими чемно, навіть дружньо, але здержано. Всі вони поважають мене, але ніхто з них не має доступу до могого «святого святих», нікому я не відкриваю своєї душі, та й, сказати по правді, ніхто з них не виявляє надмірної

охоти заглядати в мою душу. Таких надмірно цікавих я вмю швидко висунути поза клямру своєї знайомості.

І ніхто з тих, що кланяються мені на вулиці, стискають мою руку в каварні, радяться зо мною в бюрі, ані не догадується, що у мене поза тим конвенціональним, шаблоновим життям є своє, інше, окреме. Ніхто не підозріває в тім сухім формалісті та реалісті духового сибарита, артиста, що плекає одну штуку для штуки – вмілість жити.

Ось тут, у тім затишнім кабінеті, обставленім хоч і не багато, та по моїй уподобі, я сам свій пан. Тут світ і поезія мого життя. Тут я можу бути раз дитиною, другий раз героєм, а все самим собою. Зо стін глядять на мене артистично виконані портрети великих майстрів у штуці життя: Гете, Емерсона, Рескіна. На полицках стоять мої улюблені книги в гарних оправках. На постаменті в кутику мармурова подобизна старинної статуї хлопчика, що витягає собі терен із ноги, а скрізь по столиках цвіті – хризантеми, мої улюблені хризантеми різних кольорів і різних відмін. А на бюрку розложена тека з моїм дневником. А обік бюрка столик,

Львів, вул. міркуєвіча (вул. листопадового Імну), шляхетське касино, 1900-ті

застелений, увітчаний – їй-богу, сьогодні не лише листки барвінку, але й сині його квітки! Штукар мій Івась, се він таку несподіванку придумав для мене. Знає, що я в тім пункті забобонний, вірю, що цвіт барвінку на Новий рік приносить щастя.

Вірю – або не вірю, а так собі. Приємно колеситися в такій надії, мов у гамаці.

А на столику вся холодна кухня. І яблука, і помаранчі, і фіги. І кілька бутельок вина. Самі добірні марки. І два келишки! Ха, ха, ха! Збиточник Івась! Думає, що й вона буде! Що без неї й празник не празник і Новий рік не Новий рік. Помилувався, хлопче! Минулося моє гречане. Тепер «вона» вже не манить мене до себе, хоч би й яка була. Попробуємо обійтися без неї. І думаю, що моя радість буде не менша, та в усякім разі глибша, чистіша, як би була з нею. А то хто її вгадає! Здається, й гарна дівчина, і говориш із нею, як із другом, а тут на тобі, з її рожевих усток вилетить якесь брутальне слово,

якийсь цинічний натяк або й те ні, а по її лиці мигне якась тінь, щось таке погане, огидливе, і поспе тобі весь вечір, прожене всю радість, розвіє всю поезію.

Від часу моєї остаточної романтичної історії, тої там, у лісничівці, перед трьома роками, на мене не раз знаходить дивне чуття. Коли до мене сміється, зо мною говорить, залицяється молоді дівчина, особливо brunетка, мені все здається, що шкіра, і м'ясо, і нерви на її лиці робляться прозорчасті і до мене вишкіряє зуби страшна труп'яча голова. Іноді в такій хвилі мене всього обдає морозом. Чи се знак, що я старіюся, чи, може, щось інше?

Та гов! Який-то денний порядок нинішнього вечора я уложив собі? На такі празничні вечори я все укладаю собі наперед денний порядок, з тою, одначе, умовою, що вільно мені зовсім не держатися його. Маю подвійну приємність: укладаючи точку за точкою, смакую в думках кожду з них, а потім, переміняючи їх, люблюся новими комбінаціями в виконанні.

Львів, намісництво (державна адміністрація), 1900-ті

Перша точка: Россінієва увертюра до «Вільгельма Телля», виконана на фісгармонії. Моя улюблена композиція – вводить мене звичайно в поважний та при тім бадьорий настрій. Потім оглянемо хризантеми, обнюхаємо геліотропи та туберози в салоні – вони, бідні, давно ждуть мене і сьогодні, як навмисно, порозцвітали-ся в повній красі. Потім вип'ємо й закусимо. Потім прочитаємо новий номер «Neue deutsche Rundschau», а властиво Уайльдову статтю про Христа – що то такий майстер стилю і такий хоробливо-новочасний чоловік сказав нового на сю тему? Потім – ах, а яка тепер година?

Сьома! Ну, до дванадцятої на все се буде час. Іще переглянемо свіжі ілюстрації – і «Jugend», і «Liberum veto», і «Артистичний вісник». Дбають добрі люди за нас, грішних,

щоб ми не нудьгували. А коли нічого не знайдемо в тій купі паперу, то у нас іще інша розкіш на сьогодні прилагоджена – цілий гарнітур нових валків до фонографу з піснями і розмовами різних знаменитостей. Послухаю, як із парламентарної трибуни гримить Жорес, як у крузі приятелів розмовляє Габріель д'Аннунціо про потребу плекання краси серед мас народних, як зі сцени палить словами Елеонора Дузе в ролі Джіоконди і як цвіркоче в своїм салоні Клео де Мерод. Правда, бажалось би... Та ні, ні, ні! Нічого не бажаю. Не слід бажати нічого над те, що здоровий розум показує можливим до осягнення. Печеного леду не слід бажати. Нехай молокососи та фантасти бажують неможливого! Мої бажання повинні йти і йтимуть рука в руку з можливістю виконання.

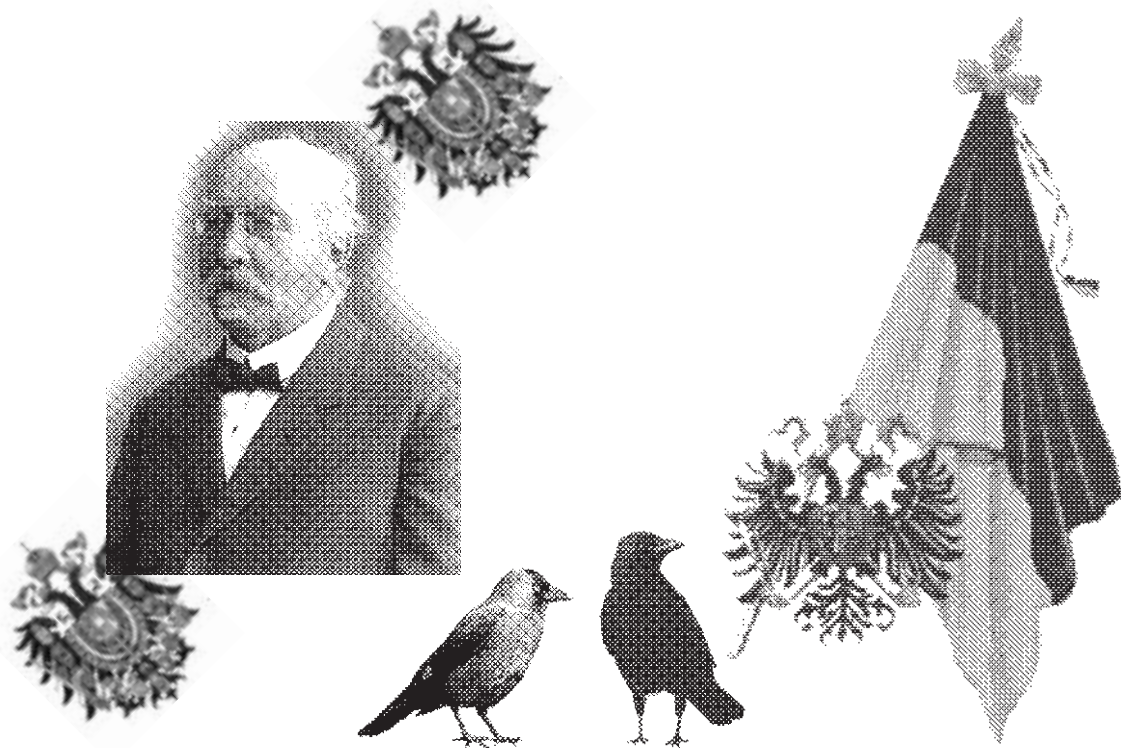
Отже, потім почне бити дванадцята година, і тоді...

¹ *Зберегти рівновагу духу! (лат.) – Ред.*

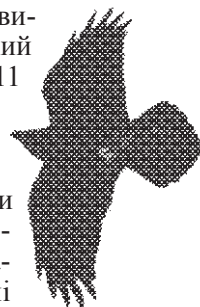
² *Свідоцтво вбожества (лат.) – Ред.*

Іван Франко. Сойчине крило. Із записок відлюдька. – Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 22. – с. 55-57.

р о г о н о с е ц ь
r o h o n o s e ć

«Рогоносець з Березова» – це популярне прізвисько сина регіментарія (заступника гетьмана) королівських військ, власника маєтку Грабовниця коло Березова, прісноводного іхтіолога Ксаверія Стаженського, який мав (з 1799 року) обдаровану вогняним темпераментом дружину Катерину з Яворських з Гури Ропчицької. Катерина, яку називали «ля бель Габріель», звабивши (за усними переказами) усіх місцевих дідичів і орендарів, не гордувала навіть кавалерами з простолюдинів. Розчарована їхнім інтелектуальним убозтвом, переконала чоловіка переїхати до Парижа. Там, у салоні Джулії Рекамі познайомилася з пасербом Наполеона, сином (від першого шлюбу) імператриці Жозефіни Еженом де Боарне – майбутнім королем Італії. Результатами іхтіологічних досліджень «Рогоносця з Березова» («Спроби асиміляції морської риби в ріках») зацікавився тоді сам імператор Наполеон. Коли ж виявилось, що К.Стаженська вагітна від Ежена (дитина – син – народилася мертва, але була визнана Стаженським), «Рогоносець з Березова» для уникнення більшого скандалу був змушений разом з дружиною залишити Париж. Через десять років, спільно прожитих після того в Галичині, чоловік подав на розлучення. Поки тривав су-

довий процес, Катерина зав'язала флірт з англійським дипломатом Артуром Пагетом і народила йому у 1809 р. сина Казимира. Черговими об'єктами її зацікавлення були російський генерал Теодор Корф і молодший від неї на 11 років капітан Станіслав Прек з Нозджа. Прек на дуелі сильно поранив її чоловіка. Через два роки після смерти чоловіка (1828) Катерина обвінчалася з власником Медики Юзефом Бенедиктом Павліковським. У старості покутувала за гріхи молодости, прибираючи костел Св. Йосифа у Кракові. Останні роки життя прожила у флігелі монастиря Сестер Бенедиктинок. Померла у 1862 р. Поховали її на Раковицькому цвинтарі, але через кілька років рештки перевезли до родинного гробівця у Гурі Ропчицькій. На думку біографів Катерина була матір'ю чотирьох позашлюбних дітей. У своєму щоденнику (за скромними підрахунками) вона мала записи про понад 60 жертв «наївного кохання».

Переклала Люба Козак

За виданням Mieczyslaw Czuma & Leszek Mazan «Austriackie gadanie czyli encyklopedia galicyjska», Krakow 1998

Хоч з такою архіміцькою назвою, доктор Бессервіссер – то собі чистої крові русин, навіть типовий галицький русин або, коли хочете, рутенець. Не всі знають його під сею його властивою назвою, бо він криється під різними псевдонімами, та проте всі ми знайомі з ним, зустрічаємо його на кождім кроці, любимо побалакати з ним. Правда, заговаривати з ним ближче, заприятитися якось нікому не вдається. Шановний доктор має в собі щось подібне до наелектризованої палички лаку: зразу притягне до себе деяке легеньке тіло, а потім зараз відіпхне.

Він не тільки дипломований чоловік, він, без сумніву, талановитий і знаючий чоловік. Та тут є й гачок. Бачите, є два роди знаючих людей: такі, що *щось знають добре*, і такі, що *знають усе ліше*. У других є *знання компаративне*, не релятивне, а власне компаративне. Як би то вам вияснити різницю? Бачите, усе наше знання

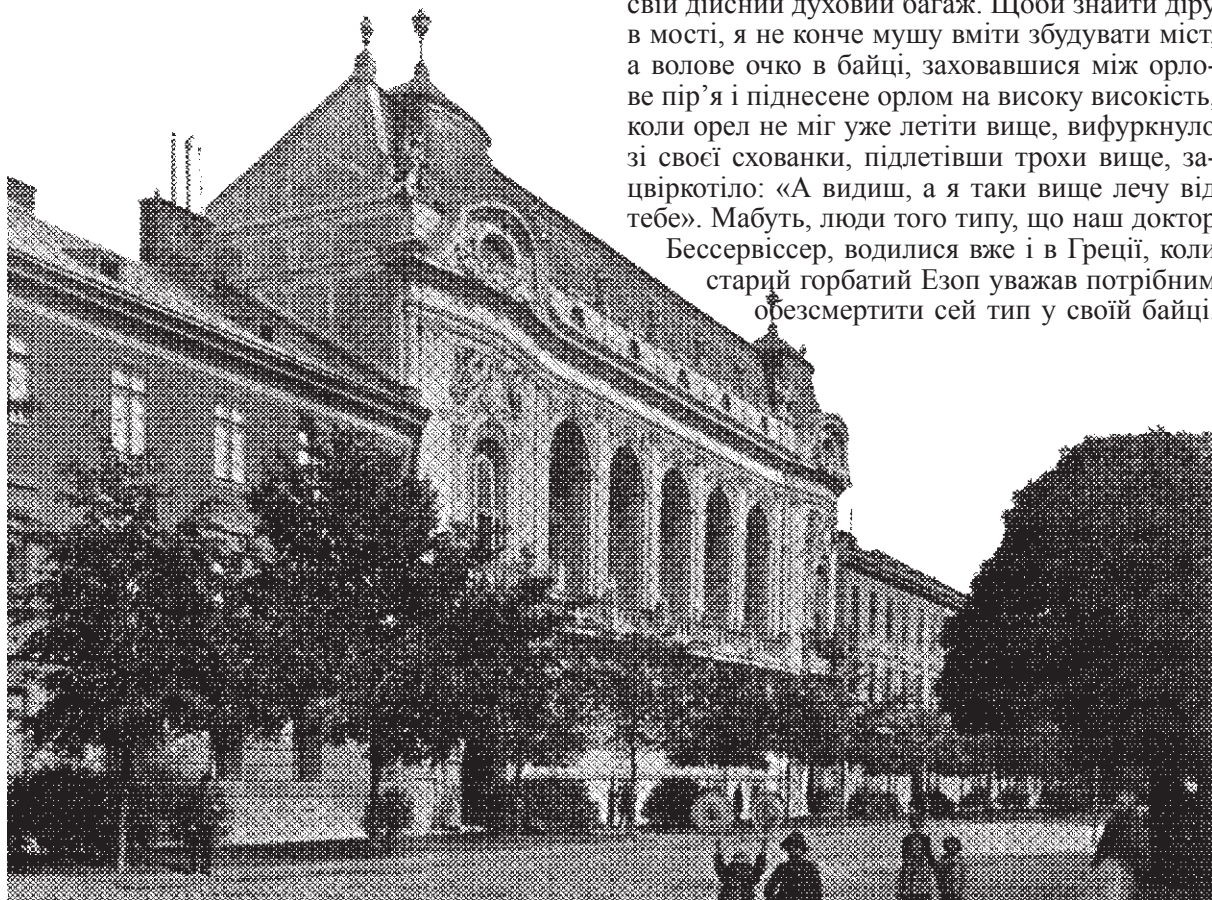
коляборант
ко́лаборант

– релятивне тим, що абсолютна правда самою природою речі закрита перед нами. Люди позитивного знання чують се найліпше і завжди мовлять: ось тут і тут ми стоїмо на твердому ґрунті правди, наскільки вона взагалі доступна нашому пізнаванню. Люди компаративного знання дивляться на справу зовсім інакше, їм досить сказати: сей чи той учений сказав те, се, третє, п'яте, десяте. В половині п'ятого у нього на тій і тій стороні є така й така помилка, неладність, неконсеквенція. Як можна писати такі абсурди! Я, доктор Бессервіссер, знаю і тверджу, що се абсурд – значить, я ближче правди, я більший учений від тамтого!

Pardon! Я й забув сказати, що наш любий доктор Бессервіссер належить власне до сеї другої категорії, до тих людей, котрі знають

усе ліпше, ніж хтось інший, бо всюди знайдуть якусь помилку, а з природи обдаровані такою щасливою організацією, що твердо вірять: коли я поправлю отсю помилку, значить, я ближче правди, значить, я більший учений від онтого-о!

Чи у нього є якась справдішнє, позитивне знання? Ви чудуетесь, як можна підіймати таке питання? Вам воно видається парадоксальним, так як коли би хтось, бачачи пана в фракі і білих рукавичках, смів питати, чи є у нього сорочка?.. Га, мої панове, незглибні бувають тайни туалету фізичного й духовного. Хто знає, чи кождий панич у фракі і в рукавичках має справді чисту сорочку на собі, а доктор Бессервіссер так завзято бігає по світі і шукає, з ким би то порівняти себе і над ким би показати свою вищість, що абсолютно не має часу показати свій дійсний духовий багаж. Щоби знайти діру в мості, я не конче мушу вміти збудувати міст, а волове очко в байці, заховавши між орлове пір'я і піднесене орлом на високу високість, коли орел не міг уже летіти вище, вифуркнуло зі своєї схованки, підлетівши трохи вище, зацвіротіло: «А видиш, а я таки вище лечу від тебе». Мабуть, люди того типу, що наш доктор Бессервіссер, водилися вже і в Греції, коли старий горбатий Езоп уважав потрібним обезсмертити сей тип у своїй байці.

Значить, наш шановний доктор має дуже давню і широку парентелю.

Говорять, що його пожирає амбіція і що та жаба, котра з таким сумним ефектом бажала зрівнятися з волом, була йому якась стрічна тітка чи тіточна стрийна. Не знаю і сумніваюся. Мені здається, що сама амбіція не доведе чоловіка до того, щоб силкувався знати все ліпше від когось іншого. Се мусить бути вроджена прикмета характеру, так, як хміль має те до себе, що високо виростає і пишно буяє тільки на тичці. Було б нерозумно і несправедливо жадати від хмелю, щоб стояв і ріс самостійно, а доктор Бессервіссер, хоч остаточно й виявляє себе непродуктивною силою, все-таки своєю вічною рухливістю, своєю нагінкою за такими, по котрих міг би п'ястися «вище від кого іншого», причинюється до оживлення всього оточення, надає йому вигляд руху, метушні, робить ілюзію поступовості. Він швидко хапає всякі нові ідеї і нові моди в науці і в літературі і горячо боронить їх доти, доки сим способом можна показати, що він поступовіший і вищий понад інших.

Зрештою його поступовість треба розуміти дуже широко, власне з високого становища того хмелю, що виріс понад вершок тики і ма-

хає блідо-зеленим китяхом і в солодкім упоєнні шепче: «А я таки вищий!»

Доктор Бессервіссер не належить ні до якого сторонництва, ні до якої кліки, ані котерії, він вищий понад «усе те». Всюди, в кожній програмі, в кожній роботі зараз знайде щось таке, що він знає і розуміє ліпше, і, очевидно, в такому разі його сумління не дозволяє йому писатися на те гірше і прикладати руки до його осягнення. Всяке оточення, всякий *Fühlung*¹ з сусідами, всяка організація стісняє його незалежну вдачу. Його з непоборною силою тягне знизу наверх, як ті бульбашки повітря, що з дна крилиці тиснуться вгору. І він гуляє наверхі понад партіями, організаціями і всіми суспільними путами свобідно і легко, як піна на воді. Бистро пливучи з кожною хвилиною, з кождим подувом вітру, він дивується тільки одному: що за страшенні, обридливі ретрогради всі оті скали, дерева та будинки на берегах, що так навіть біжать назад і щезають із його поступових очей! В таких хвилях він важко сумує і нарікає на нерозвитість і ретроградство суспільності.

Злі язика торочать, що у нього нема ніякого переконання. Знаючи зблизька шановного доктора, мушу заперечити сьому рішучо. У нього нема переконання? У нього є його навіть більше, як треба. У нього є різні переконання, так

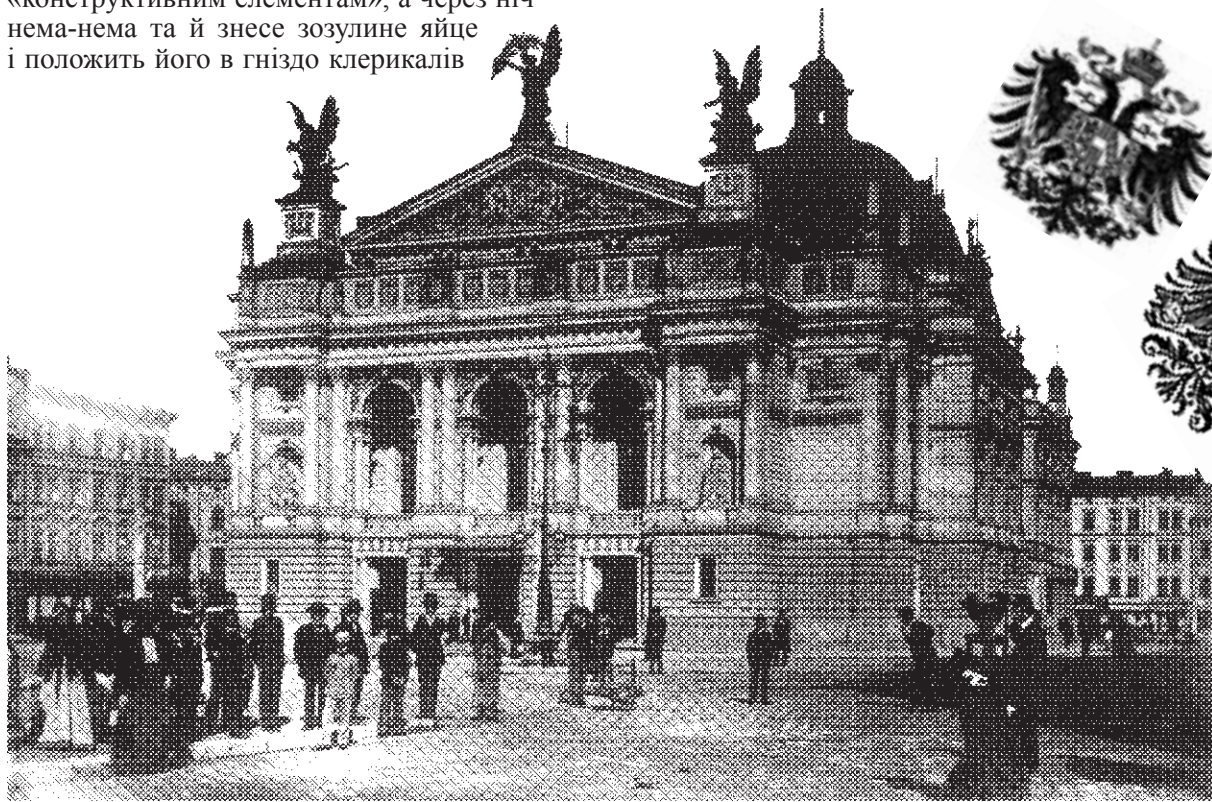

сказати, про запас. Одно зноситься, він собі байдуже, виймає друге, свіжісіньке. А всі вони мають одну підшивку: незламне переконання про власну вищість. Ся підшивка – се основа, а що зверху, се його менше обходить. Чи там червона матерія, чи чорна, чи періста – мій боже, люди, вищі о два цілі від сього, о три від того, а о півтора від третього, не будуть дбати про такі дрібниці!

Зрештою доктор Бессервіссер вельми толерантний. Тобто для себе, не для інших. Стоячи понад партіями, він уважає натуральним обов'язком своєї вищості не позбавляти нікого свого «лицезріння». Як той біскуп Красіцький в Дубецьку в поемі В. Поля: «tu do sieni zaglądał, tam w okno zarukał»², так і доктор Бессервіссер нині ушачливию своєю присутністю кружок радикалів, за годину виливає своєю тугою до ідеалів у кружку полуп'яних польських журналістів, вечором додає духу заклопотаним «конструктивним елементам», а через ніч нема-нема та й знесе зозулине яйце і положить його в гніздо клерикалів

або мамелюків. І все се з тим спокоєм, з тою свободою духу, які характеризують людей справді вищого закрою. І головно, все се не обов'язує його ні до чого. З ким сьогодні щиро стискався, тому завтра наплює в лице; з ким сьогодні ділився таємними бажаннями своєї душі, на сього завтра кине каменем. Се знак дійсної незалежності його характеру. Він поступає завжди так, як йому диктує його моментальне переконання, і ніколи не дбає проте, що скажуть про нього люди. Отим-то я вважаю злосливою і зовсім тенденційною видумкою твердження тих, що ідентифікують нашого доктора Бессервіссера з тим Вислобоцьким, чи Зборовським, чи якимсь іншим невимовним псевдонімом, що то в 1848 році, виходячи з дому, ніколи не забував взяти до кишені три кокарди: біло-червону, синьо-жовту і чорно-жовту. Побачить здалека польського патріота – припинає біло-червону кокарду на груди, не біжить, а летить з розпрос-

Львів, Франко перед оперою, 1900-ті

370 тертими обіймами і не говорить, а кричить: «Wolność! Równość! Braterstwo!»³.

Попрощається з тим, побачить здалека ур-сина – ого, вже на лівій кляпі вродилася синьо-жовта кокарда, мій герой надувається, як сич на вітер, і глибоким басом гримить:

– З нами Бог і розумійте, язици!

Та коли в дальшій подорожі побачить уряд-ника з губернії, – ого, вже до самого серця пришпилює чорно-жовту кокарду, робиться то-ненький і високий, згинається в три погібелі і, дотикаючи циліндром до самого тротуару, мов жайворонок, приспівує:

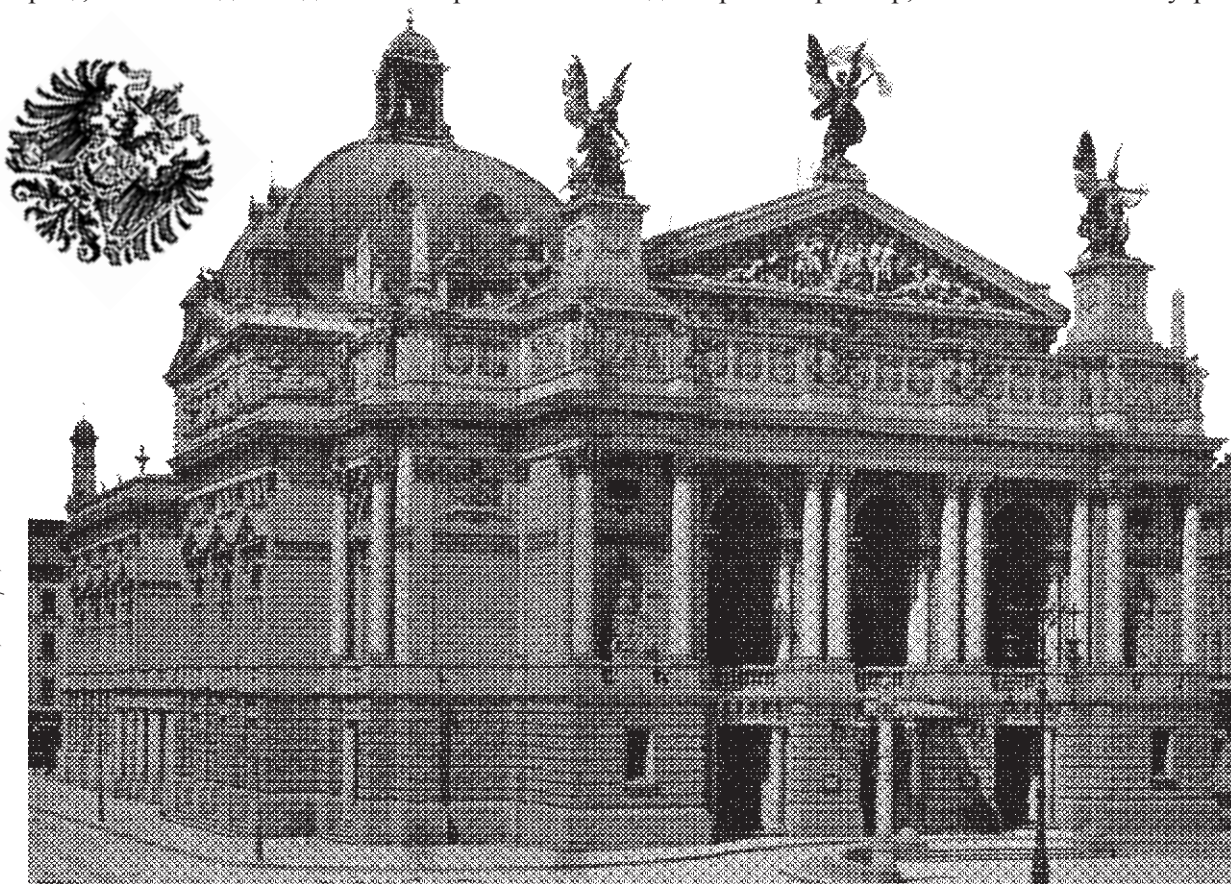
– Gschamster Diener, Herr Hofrath, empfehle mich ergebenst!⁴

Ні, наш доктор Бессервіссер не з таких! Я навіть не знаю, чи він існував уже в 1848 році, а сей анекдот свідчить хіба про податковий

еклектицизм, коли тимчасом наш доктор радше податковий критик і винахідник дір у мостах.

З тим усім тип вельми симпатичний. Мені аж жаль слухати, коли він часом нарікає, що його ніхто не любить. Лиш одно його потішає, що всі йому завидують. Чи він любить кого? Йй-богу, якось не доводилося питати його. Спи-тайте самі.

Я маю подив і повне признание для таких людей. Приємно знати, що коли чоловік зро-бить чи напише яку дурницю, ось тут близько тебе є щирий друг, котрий зараз, в інтересі публічного добра, викаже тобі, що ти ідіот і що він сам зробив би се далеко ліпше. В серці будиться радісне чуття: ну, ще не вмерла Украї-на, коли має таких синів. А коли часом у душі ворухнеться нескромне питання: чом же се доктор Бессервіссер, знаючи ліпше всяку річ,

Львів, опера, 1900-ті

не зробить її ліпше і дає робити нам, старим ідіотам, і чом же се він аж тоді стає мудріший і вмiє ліпше зробити, коли хтось інший уже зробив с'як чи так, але зробив, – то сю грiшну думку втишаю грiзним покрикком:

– Мовчи, тичко! Так і належиться хмелеві рости вище тебе!

Зворушення опановує мою душу. Чим більше вглиблююся в прикмети мого героя, тим сильніше чую, що таки не видержу і впаду в ліричний, дифірамбічний тон і, замість аналізувати, почну оспівувати свого героя.

«Како ублажу или кому уподоблю тя, приснопам'ятне» – так і дзвонять мені в правім усі слова нашого старого літописця. І вже душа моя «розтікається мислію по землі, сірим волком под облаки», чи як то там сказано в «Слові о полку Ігореві», шукаючи порівнянь для звеличання лютого нам усім доктора Бессервіссера.

Він подібний до сонця, бо ось тут сходить, а зовсім у противний бік заходить.

Він подібний до місяця, бо дванадцять раз до року мiняє свою фізіономію.

Він подібний до зір, бо світить, а не гріє.

Він подібний до вітру, бо шуму много, а конкретного в руки не зловиш нічого.

Він подібний до моря, бо повно в нім води, а нема що раз напитися.

Він подібний до огню, бо нема такого твору і такої книжки, з котрої б він не міг зробити купки попелу.

Він подібний до Дністра, бо щохвиля робить несподівані закрути, а удає, що пливе наперед.

Він подібний до орла, бо високо літає, а низько сідає.

Він подібний до соловія, бо, спіймавши хробачка, співає тріумфальну оду.

Він подібний до сірничка, бо конче мусить о когось потертися, щоб заблищати.

Він може гордо і сміло глядіти в будущину; такі, як він, нешвидко переведуться на нашій святій Русі.

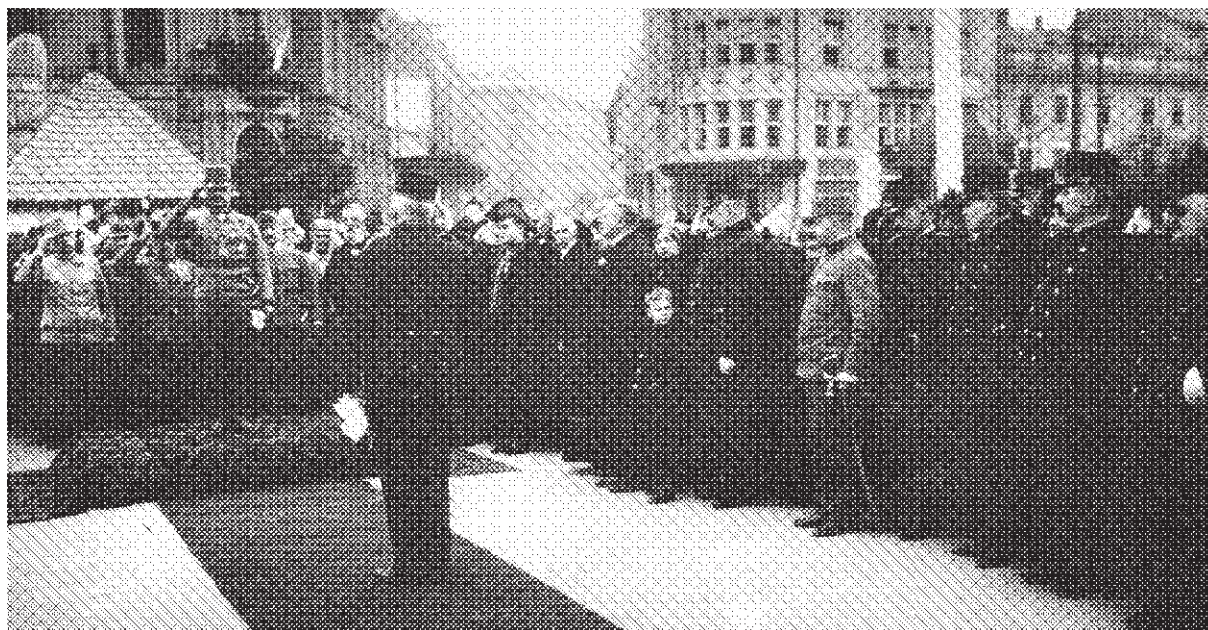
¹ Контакт (нім.). – Ред.

² Тут до сіней заглянув, там у вікно застукав (польськ.). – Ред.

³ Воля, рівність, братерство! (польськ.). – Ред.

⁴ Найслухняніший слуга, пане гофрат, поручаю-ся якнайнижче вашій ласці (нім.). – Ред.

Іван Франко. Доктор Бессервіссер. Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 20. – С. 57-61.

Доктор Стефан Русович уставав о годині 8 рано. До дев'ятої одягався і снідав, о 9 відбирав пошту і до десятої прочитував листи й часописи, від 10 до 12 ординував, а о 12 виходив на місто, звідкіля вертав щойно коло півночі.

Так жив від п'ятох літ, і було йому добре. Недужі зверталися до нього з повним довір'ям, знайомі любили його за тиху і приязну вдачу, а сам про себе він також мав доволі добре поняття. «Не краду, думав собі, не розбиваю, за усьо плачу, і то готівкою, – mein Liebchen, was willst du noch mehr?»¹

І нині він так само збудився о годині восьмій, одягся дуже старанно, випив снідання і задзвонив на слугу.

– Подати мені пошту!

П'ять хвилин по дев'ятій сидів у бігуновому кріслі, коло нього стояв невеличкий японський столик, а на ньому лежали всякі часописи й листи.

Пан доктор брав один по одному, розрізував кістяним ножиком куверту і читаючи сміявся, крутив на знак вдоволення свої гарні вуса або поважно хмурих високе, біле чоло. Були то переважно листи від знайомих віденців і віденок,

р е н е г а т

р е н е г а т

бо з земляками він майже не листувався. Родичі померли, знайомі забули про нього, і не було до кого писати.

Так само часописи він держав самі німецькі, а тільки один, самотній «рутенський» дневник, що нагадував йому колишню біду й нужду.

Як мило згадувати лихо, що минуло!

Той «рутенський» дневник, то була остання нитка між ним і вітчизною; не будь її, пан Русович був би правдивим вольним чоловіком, віденцем із крові й кості. А так – раз на день він почував себе сином бідного, покривдженого галицького мужика. Нічого легшого, як тую нитку прірвати, – справді дивно, чому він того не зробив. Може, була це звичайна привичка, а може, цікавість, а може, одна з тих невідгаданих тайн, що лежать на споді людської душі, як невідомі досі півзвірі, півростини на дні незглибимого моря.

Прочитавши листи і переглянувши німецькі часописи, доктор Русович розірвав опаску «рутенського» дневника. Починав від новинок, від того, яке завтра свято. Яке? «Навечеріє Різдва Господнього, значиться – Святий вечір. Так,

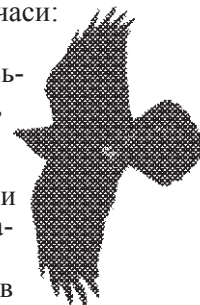
Святий вечір...» Випустив із рук часопис і десяти раз повторив: «Святий вечір».

Такий, з дванадцятьма стравами, із пахучим сіном, із квочкою, з дідухом, із кутею і з колядою; такий наш сільський святий вечір, що пригадує якісь давні, дуже давні часи: «В тім щось є! Так, у тім щось є».

Пан доктор давно позбувся «рутенської шлямазарності», він навіть вірив, що рутенцям було би далеко ліпше, коли б у них не було такої «плаксивої вдачі» і тому він дуже здивувався, звідки у нього взявся нараз такий ліричний настрій: «Святий вечір! В тім щось є!»

Закурив гарне порторіко², пустив крісло в рух і, гойдаючися, став снувати думки.

Буде тому якраз п'ять літ. Він тоді кінчив медицину і хотів чимскорше здати іспит та стати лікарем. Нехай хоч на старості літ нагішаться його родичі своїм «паном доктором». Та не судилося їм діждати тої потіхи. Як прийшла зима і мокра осінь, повмирали обоє. А він навіть на похорон не їздив, бо довідався запізно.

Місцевий парох не радив родині тягнути його в таку далеку дорогу та ще перед останнім ризиком. Зате запросив його на свята.

«Приїдьте, пане доктор, – писав, – та най вам здається, що їдете до своєї власної хати, бо ми на вас дивимося, як на сина». І він поїхав. Завтра п'ять літ мине від тої хвилини, як, закутаний в стару медвежу шубу, припорошений снігом і з обмерзлими вусами, в'їхав на попівство в Розпукові. Завтра п'ять літ, – як той час скоро минає! Як тепло було в сільській старосвітській хаті, як чисто і привітно! А як його там радо вітали, мов не знати якого добродія! Йому донині соромно, що ті люди були для нього такі добрі. А він?.. Або він що? Нікого не вбив, не обікрав, за всьо готівкою платить, і вже!.. Панна Надя накривала стіл до святої вечері. І чи той поспіх, із яким зносила тарілки і тарелі, чи праця в пекарні, чи може... досить, що рум'яна була, як яблуко, нахилене до сонця. Він помагав їй у роботі, а краще сказати спинав, навіть збив одну тарілку. А як накрили стіл, то пішли виглядати першої зірки: як діти. Бігали від вікна до вікна і визирали, чи не сходить. «Ану звідки зійде, чи від села, чи від лісу? Я кажу, що від села. А я, що від лісу». Аж і зійшла. Зійшла над цвинтарем, бліда і тиха, як сирітська. І він добре тямить ту хвилину, коли

обоє стояли біля вікна і мовчки дивилися на ту першу зірку. Стояли близько себе, бо близькі були собі гадками, душею і бажанням, які в ту хвилину слали до тої першої зірки... Завтра мине п'ять літ. І що ж здійснилося з тих бажань, що він взагалі зробив за той час? Вирвав кілька сот зубів, випив кілька бочок пива, і більше що? От краще не казати. І який же буде завтра той його святий вечір.

Кілька товаришів німців, кілька німецьких дотепів, кілька «великих пив», а потім чотири пусті стіни... Ні, так довше не може бути!

Кинув недопалене порторіко, відсунув столик і взяв ходити по хаті неспокійною, скорою ходюю...

Поїде. Най діється, що хоче, а він таки поїде. Як-то, щоби він не мав такого гарного, свого святого вечера? Такого, із кутею, з дідухом, із сіном і... і з панною Надею. Так, із Надею. Або що? Або він дитина, щоби мав соромитися того? Отже, з панною Надею. Виїде нині ввечір,

а завтра вполудне буде в Золочеві. Тут з'їсть обід, візьме фіакра і на вечір стане в Розпукові. А хорі? Хорі? – Деяким вичистить зуби, затрує, залежить тимчасову пломбу, а інших справить до свого знайомого, молодого дантиста. Він і так не має що робити. Задзвонив на слугу і казав ладити валізу.

– Яку?

– Ту велику, їду на кілька днів.

Слуга витріщив очі, якби сам собі не вірив.

– Їду на кілька днів, розумієш? – повторив доктор.

– Розумію, прошу пана.

– Ну – то рушай!

.....
На другий день перший раз від п'ятьох літ зійшло йому сонце над рідною землею. Перший раз від п'ятьох літ побачив рідні села і почув рідну живу бесіду. Дивувався, що хати такі самі маленькі і нужденні, як колись, що діти по снігу ходять босі, а жінки двигают воду, як ослиці,

совгаючися і падаючи по дорозі. Стара біда; лиш одно його вдоволяло: ці люди мали такі білі, здорові зуби.

Коло Перемишля зробилося цілком ясно. Сонце озолотило верхи дерев і церковні хрести. І тепер побачив доктор Русович одну велику зміну. Він запримітив, що давні, дерев'яні, тісні, але гарні, характеристичні сільські церкви мовби під землю позападалися, а на їх місці повиростали муровані, банясті, присадковаті, одна на одну схожі, які із одної фабрики спроваджені і повмуровані в землю.

Коло них стояли звичайно великі, також муровані приходства. При них тим нужденніше виглядали ці згорблені, повикривлювані мужицькі хати. Визираючи крізь вікно другої кляси, питався сам себе: «Хто відчинить в тих хатах маленькі, вічно замкнуті віконця і хто впустить крізь них сонце, воздух і освіту?»

А питаючися так, почував себе винуватим, якоюсь несвідомою, а все-таки великою виною...

І тепер пригадав собі свої молодечі мрії і, може, перший раз у житті побачив бездонну пропасть між намірами й ділом. Пригадав собі її, Надю, як під час свят перечиться з своїм сусідом, що звісний був із перестарілих поглядів на соціальні справи. Видить, як та молода, чотирнадцятилітня дівчина побиває його щирістю гадок і правостою волі, найсильнішою своєю зброєю і чує, що вона мала слухність і що годилося стати по її боці. До життя треба ідеалів, інакше чоловік худобіє. На те нема ради...

Чим далі йде, тим більший неспокій обгортає його, як ученика, що зі школи вертає до батьківського дому. Здається йому, що галицькі залізничні їдуть дуже поволі і що він ногами скоріше забіг би.

А він аж п'ять літ пересидів на місці і зовсім не спішився. Справді, як це могло бути! Чому його не скортіло поїхати сюди?

Не розуміє...

Вкінці – Золочів. Ну, славити Бога. Тут уже він як дома. Тут знає кожний куток, кожну хату, кожний камінь при дорозі...

Казав забрати свій клунок і нести до фіакра.

Та в сінях сталося з ним щось дивного.

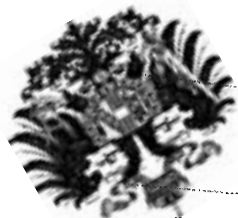
Просто напад євреїв. Чотири сини Ізраеля, брудні, з торішнім болотом не тільки на чоботях, але навіть на лиці, кинулися на його валізу та почали тягнути кожний до себе. Кілька інших припало до збентеженого доктора і, вимахуючи батогами, взяли його тягнути кожний до свого воза.

– Я вельможного пана за корону завезу до міста.

– Мої коні ліпші, його «півтора кінь» по дорозі здохне.

– Найласкавий пан сідають на мій «повуз». Такого «повузу» і в Львові нема.

Доктор підняв палицю, відтрутив найближчого напасника і лиш тоді приступив до торгу.

Львів, пл. Галицька, 1900-ті

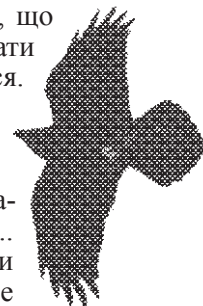
Чистий напад розбишаків, і то в білу днину. Це також одна з галицьких «своєрідностей».

Стративши чверть години часу на торги, без яких у Галичині ніде не обійдеться, вибрав найліпший повіз і найменше худі коні та казав себе везти на обід, а відтак до Розпукова.

Давно не було йому так мило і давно не почував він себе таким молодим і щасливим, як у тую хвилину. Надворі невеличкий мороз, а він сидить у теплій шубі та розглядається по лісах, полях і селах, яких не видів так довго. «Вітайте, старі, добрі друзі! Ось я знов між вами. Не гадайте, що я про вас забув у великому місті, що вас не люблю! Брони Боже. Ви мені по-давньому милі. Підждіть, може, я частіше буду видатися з вами, а може, остануся у вас на все. Побачимо!»

Дзвінки дзвонять, як на процесії, і віз доволі скоро котиться по гладкій, снігом припорошеній дорозі.

«Цікавий я, що вони скажуть, як мене побачать? Здивуються, цілком природно, що здивуються, а потім стануть оглядати мене з усіх боків, чи дуже змінився. Потім пані добродійка побіжать у пекарню, щоб скоріше давати вечерю, бо я голоден, а отець добродій засиплять мене питаннями про війну, про парламент, про конституцію в Росії. А Надя?.. Пригадає йому старі, добрі часи, коли вони собі «тикали». Певно, що так, не інакше. Не знав, чи дуже змінилася? Все ж то п'ять літ минуло. Тоді мала чотирнадцять і ходила в прикороткій суконці, а тепер їй дев'ятнадцять – панна. Мабуть, виросла, спо-

львів, пл. галицька, 1900-ті

важніла. А не знав, чи має такі рум'янці, як яблуко, звернене до сонця? Побачимо».

За такими гадками незчувся, як повіз в'їхав на повівство в Розпукові.

Той самий прикрий заїзд, той самий старий пес гавкнув на них кілька разів, як за напасть, і пішов спати в солому, і той самий пастух ніс сіно для коров, бо то нині святий вечір і худобі годиться краще попоїсти.

Пан доктор зліз і пішов на ганок. Нові сходи. Тамті, мабуть, зігнили. І двері теж нові. Трошки більші й гарніші. Потиснув за клямку і жде. Нема нікого. Застукав до вікна й чув, як стукало йому в грудях серце. Втім із-за вугла вибігла боса дівчина і, спускаючи соромливо очі додолу, промовила:

– Най пан ідуть навколо, бо туди замкнено.

Пішов навколо. В сінях привітала його мокрим поцілуєм кухонна пара, приправлена запахом вареної риби, сливок і горілки з медом.

З сіней, через канцелярію, увійшов до гостинної. Не змінилася нічого. Тільки змаліла, зробилася нижча й сумніша. Між двома вікнами стояла та сама різьблена, висока канапа, крита старим рипсом³ у великі китиці. Перед нею величезний турецький ковер, а на коврі шість таких самих, як канапа, високих фотелів. Під дзеркалом на столі годинник із ковалями, що видзвонювали на клепані години, в кошах квітки, і більш нічого. На стінах великі святі образи. Все те стояло від тридцятьох літ на тім самім місці, застоюлося і зіллялося з собою в якусь нероздільну цілість. Всюди чисто, ясно, ніде ні порошинки. Тільки фортеп'яну не було. «Певно перенесли до іншої кімнати», – погадав собі Стефан. Ще він і не роздивився гаразд, як від їдальні надійшла вона – пані добродійка. Привітала його сердечно, але спокійно. Попросила сідати і сама пірнула в високий, старосвітський фотель.

«Як на старому портреті», – погадав собі Стефан, приглядаючися її срібному волоссю, вільному чорному кафтанові і високим, різьбленим плечам фотелю. «Який гарний портрет»...

Львів, пл. волушовських (пл. торіова), 1900-ті

– Так ви собі таки раз про нас старих пригадали та приїхали нас потішити, – почала рівним дзвінким голосом. – А ми думали вже собі, що ви в тому Відні геть дочиста знімчилися. Тож-то буде радості, як мій старий верне.

– А де ж отець добродій поїхали?

– На друге село, до хворого. Поки стемніється, повинен бути. Знає, що я чекаю з вечерою.

– Пані добродійка?

– Я...

То слово «я» мало свій дивний, глухий, немилый звук.

– А панна Надя? – спитав несміло Стефан.

– Надя... – повторила їмость.

– Так, де панна Надя? – повторив своє питання Стефан.

Замість відповіді взяла його за руку і попровадила до вікна.

– Там! – сказала, показуючи на цвинтар.

Стефан мимохіть глянув. Із вікна видко було горб, засіяний численними маленькими горбками. На них лежав білий, зимний сніг. З-під снігу вилазили менші й більші хрестики й хрести. Над ними кивалися безлисті вишні і білі берези. З самого краю стояв новий білий хрест. Стефан вдивився, в нього і не міг очей відірвати: «Там, там вона?..»

Надворі робилося сіро, а потім темно. Лиш той хрест стояв білий, ясний, великий.

Втім, на його лівому рамені щось блисло, як іскорка, як світлячок.

То сходила перша зірка, – та сама, якої вони колись удвійку так радо, так весело визирали...

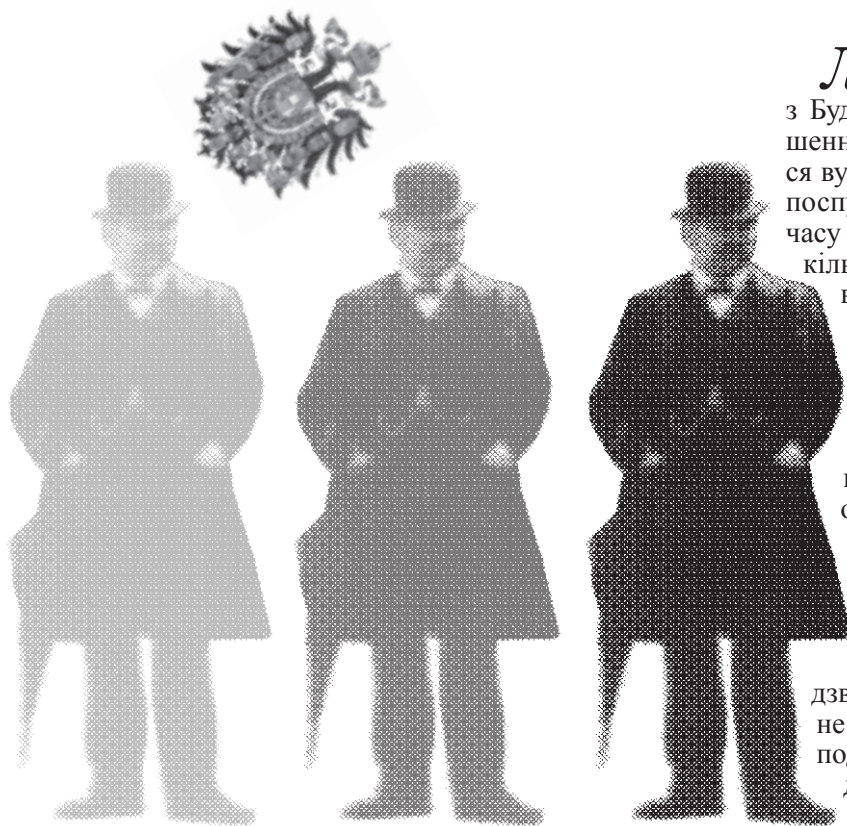
¹ Мила, чого ти ще хочеш? (Нім.) – Рядок з вірша Г. Гейне «Du hast Diamanten und Perlen» – «Маси діаманти і перли».

² Сорт сигар, табак для яких вирощували на острові Пуерто-ріко.

³ Вовняна матерія, якою покривали меблі.

Богдан Лепкий. Перша зірка. – Дніпро, Київ, 1991. – Твори в двох томах. Т. 1. – С. 355-361.

Літом 1895 року проїжджав я залізницею з Будапешта до Галичини. Жара стояла страшна. Крізь вітворені вікна вагона так і сипався вугляний пил від машини і запирав дух. Ми попускали стори в купе і їхали мовчки, від часу до часу промочуючи пересохле горло кількома краплями огидного фабричного вина, котре ми на двірці в Будапешті купили за правдиве угорське.

Не дуже далеко від Будапешта до нашого купе (се було купе другої класи) ввійшли два нові пасажири. Один був старший пан, високий, статний, з замашистими шпакватими вусами і коротко обстриженою, зовсім уже сивою чуприною; проте лице його горіло ще здоровими рум'янцями, а на губах, рум'яних та м'яснистих, знати було неvigаслу фізичну силу і енергічну змисловість. Ті самі прикмети чути було і в його голосі – дзвінкім та сильнім, котрого він, очевидно, не привик був притишувати. З усеї зверхньої подоби, з одежі, ніби простої, а все-таки добірної та гарно шитої, видно було, що се заможний сільський дідич із якогось даль-

p a c u c t a

r a s y s t a

шого комітату. Його товариш був молодий, може, 16-літній хлопець, шатен, дуже красивий з лица, того типу з широкими простолінійними рисами, що у дітей віщує високий ріст, сильний розріст костей і загалом показну зверхню подобу. І молодий хлопець, хоть у нього вус ледве що почав засіватися, був уже ростом мало що менший від старшого пана, в котрім зі схожості рисів зараз можна було пізнати його батька. Очевидно, молодий хлопець був гімназист, що по скінченні курсу пару день пробув десь у знайомих близько Будапешта, а тепер разом з батьком їхав у рідке село, щоби на повній свободі покористуватися вакаційним часом. Се й справді так було, – ми швидко довідалися про се з розмови з обома подорожніми.

Старший пан був дуже живої вдачі, любив говорити, оповідати, жартувати. Поки поїзд стояв на стації, він щохвилі вибігав, то говорив полукричачи до когось крізь вікно вагона, то балакав щось до кондуктора тою мовою, в котрій кожда десята фраза пригадувала мені поламане наше:

– Едь Федь, та не тедь!

А коли поїзд рушив, пан розсівся вигідно в купе, занявши враз зі своїм сином цілу лавку – правда, нас в купе було всього п'ятьох: я, мій товариш-русин і ще

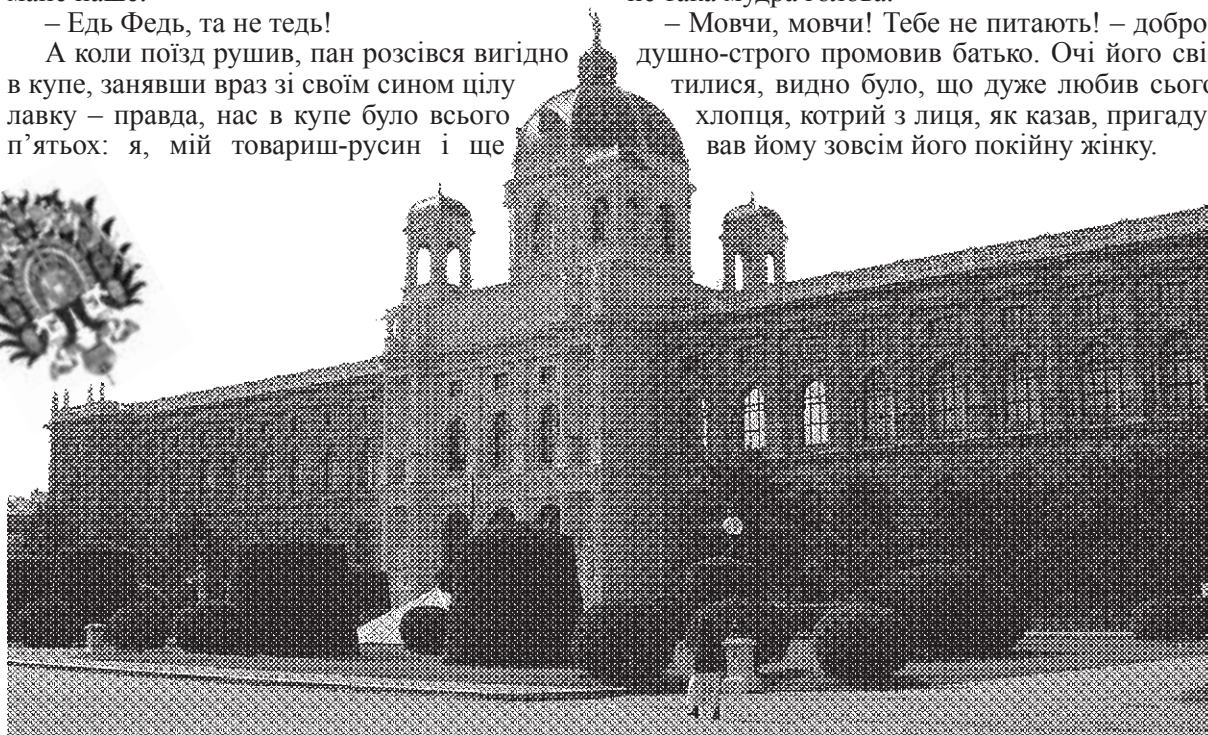
якийсь німчик-комівояжер – і розпочав розмову. Зразу пробував по-мадярськи, та, переконавшись, що ніхто з нас, крім нього і його сина, не вміє сеї мови, зачав говорити по-німецьки. Говорив невгаваючи, без поспіху, досить плавно, певнимсебеїдобродушно-протекціональним тоном, поведився з нами дуже чемно, та видно було, що, не розкусивши гаразд, хто ми і якої народності, вдавав перед нами джентльмена на всякий випадок. Ми довідалися від нього, що він потомок старої шляхти угорської, що має значну маєтність десь коло Ніредьгази, що перед кількома роками повдовів і має тільки сього одного сина, що сей син скінчив власне шостий класгімназіальний, відзначається феноменальними способностями і батько бажав би запевнити йому блискучу будучину і т. д. Коли батько почав дуже хвалити способності свого сина, хлопець почервонів, як рожа, і промовив по-німецьки:

– Але ж, татку, псуєш мене! Як можна таке говорити, коли я сам ліпше знаю, що я зовсім не така мудра голова.

– Мовчи, мовчи! Тебе не питають! – добродушно-строго промовив батько. Очі його світилися, видно було, що дуже любив сього хлопця, котрий з лица, як казав, пригадував йому зовсім його покійну жінку.

відено, лоббури

Почувши, що сей пан – буду називати його пан З. – живе недалеко Ніредьгази, ми якось мимоволі згадали про голосний тамошній процес задля тісса-єслярського вбійства.

– Ах, не згадуйте про сей огидний процес, – скрикнув пан З. тоном патріотичного обурення. – Ритуальне вбійство! Бійтеся бога! Навіть вірити не хочеться, щоби в цивілізованій Угорщині в ХІХ віці було можливе щось таке! Се дійсна пляма на нашій історії. Нині щось подібне не могло би статися. Сміло скажу, нема нині в Угорщині чоловіка, котрий би повірив такій байці, як ритуальне вбійство.

– Угорщина поступає наперед, – сентенціоально промовив комівояжер.

– О, ми поступаємо наперед! Прошу тільки пригадати, в яких то річах ми в останніх часах випередили всю Європу! Стрефовий тариф на залізницях – се ж здобуток цивілізаційний, не правда? І що ж? Ще німці дебатували, чи се можливе діло, а ми взяли запровадили і відразу рішили справу. А наші конфесійні закони! Наші цивільні шлюби!.. Панове, се справа дуже важна! Принципіально важна!

– Для мене ще важніше принципіально, – промовив я, – знати, чи сей поступ доторкається тільки вершків нації, чи обхоплює всі її верстви, аж до споду?

– Всі, всі! – з запалом і не надумуючися скрикнув патріот. – І неможливо інакше. Подумайте, по наших пустах паровий плуг свище. Се ж революція соціальна... мирна, розуміється, мирна!

– Мирна або й не мирна! – втрутив я. – За паровим плугом потяглися й бунти альфельдських рільних робітників. І власне вони спонукали

мене до сього питання, бо, признаюся пану, в тих бунтах видно було дуже мало культурності, а багато примітивної дикості.

– Ні, ні, ні! Хибно вас інформовано! – кричав патріот, мало що не затуляючи собі вуха. – Мало культурності в угорських робітників! То хіба ті прибуду, словаки та руснаки, – се справді дич. Але угорські робітники! Господи! Я не соціаліст і не симпатизую з ніякими соціальними теоріями, але, дивлячися на наші робітницькі організації, слухаючи диспут в робітницьких товариствах, я радуюся, мов дитина. Радуюся не чим, а поступом, розвоєм, почуттям зростаючої сили малярської нації. І не я один! Знаєте, між малярською шляхтою в тім згляді нема консервативів. Хто малярський патріот, той мусить бути поступовцем. Не знаю краю, де би хвиля прогресу так сильно і так нагло захопила цілий народ, як в Угорщині.

Пан З. був би, певно, довго ще співав похвальні пісні угорському поступові, та поїзд зупинився. Ми були на станції в Мішкольці, де поїзд стоїть 15 минут. Треба було висісти і покритися чимсь, то й розмова перервалася на хвилю. Та, висідаючи з вагона разом з паном З., ми побачили на стежці за двірцем купу людей, згорблених, з клунками на плечах, в коротких не то плащах, не то чугах з білого, примітивно тканого овечого сукна і в повстяних капелюхах. Вони спочивали на траві і закусували чорним, як земля, хлібом лицями обернені до поїзда.

Між ними були й жінки, і дівчата та не чути було веселого гомону, ані сміху, ані пісень. Ціла група робила вражіння якихось полудиких кочовиків що попали в цивілізований край, де все для них чуже все страшне і несамовите, все грозить їм загладою. Я добре знав, що се за люди, та вдав із себе наївного і запитав пана З.:

– А се що таке?

– Се? – протягнув пан З., поправляючи цвікера на носі і нібито пильно придивляючися групі. – А, се наші готтентоти. Се ті руснаки, про котрих я вам згадував.

– Невольники? – запитав я найсерйозніше в світі.

– Невольники! – аж скрикнув патріот. – Що ж се ви думаєте, що в Угорщині ще існує невольництво?

– Ну, але їх вигляд, їх прибиті та застрашені фігури... – звинявся я.

– То некультурність, одна некультурність і нічого більше!

– Значить, вони вольні горожани...

– Але ж розуміється!

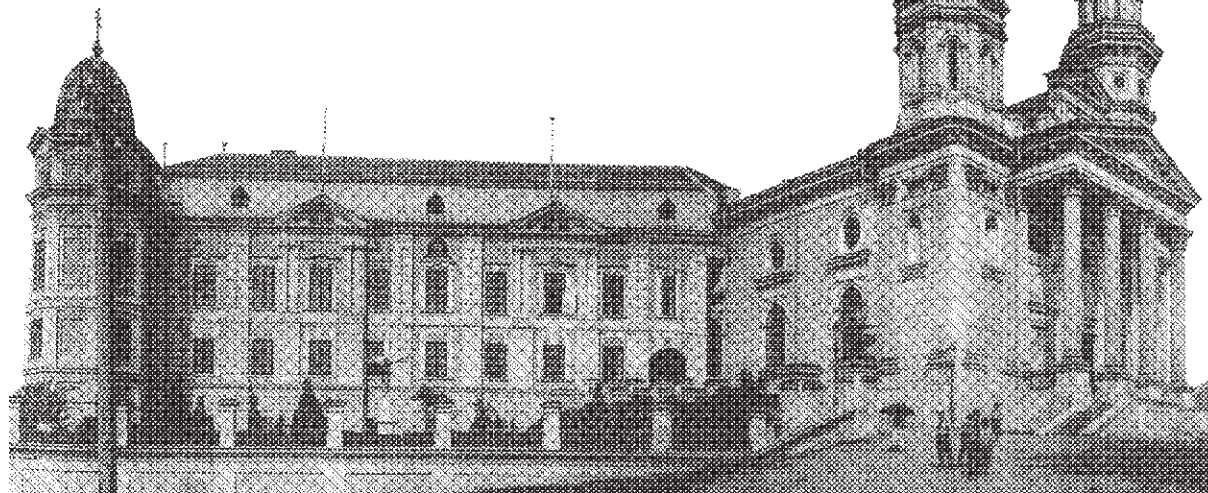
– Вольної угорської держави, – цідив я далі з притиском на кождім слові.

Пан З. почув шпильку.

– Ту, так. Тільки, бачите, тут одна річ, один гак... Ну, та ми ще поговоримо про се.

Ми були при буфеті. Почалася горлова справа, і поступ Угорщини міг тим часом спокійно

йти собі далі. Покріпившись, ми вийшли на перон. До всідання було ще кілька минут часу, то я хотів ближче придивитися групі своїх земляків, котрих пан З. ласкаво зволив назвати готтентотами. Та, на моє диво, їх уже не було на їх недавнім кочовищі. Куди вони пішли і чому не всідали на поїзд, на котрий, мабуть, чекали? Я не довго мусив оглядатися, щоб їх побачити. Здовж лінії поїзда полем тяглася вузька та добре втоптана стежка, що вела не до міста, не в село, а геть кудись, далеко-далеко і разом з лінією залізної дороги губилася в просторі. Отсею стежкою повзли мої земляки одно за одним, згорблені та прикурени пилом, повзли звільна, мов довга сіра гусильниця по зеленій басаманистій хусті, повзли під сонячного спеком, несучи свої вбогі клунки. Натуживши трохи зір, я побачив геть-геть перед ними ще одну таку компанію, а з противного боку також стежкою попри лінію залізничці надходила ще одна компанія. Знайшовши одного залізничного

слуги, що на мої запитання в різних людських мовах не відповідав стереотиповим мадярським «немтудом», а, відійшовши трохи набік і озируючися, з острахом говорив зо мною по-словацьки, я дізнався від нього, що таких компаній руських гірняків день у день переходять десятки, що всі вони йдуть пішки попри лінію залізниці зі своїх гір аж до Банату, йдуть о сухім хлібі по тижневі, спішать на заробок, на жнива. Залізниці, видно, не мають чим платити, то йдуть, а щоби трафити до Банату, держаться лінії залізної дороги.

Я хотів було відшукати пана З., щоби поділитися з ним сими відомостями про угорських готтентотів і про розширення цивілізації у всіх верствах угорської людності, коли, втім, роздалося друге дзвонення, а рівночасно на пероні зчинився якийсь галас, шум, крик, мов у коршмі. Я поспішив туди і побачив, як портъе держав за ковнір старого, сивобородого і пейсатого жида і силкувався втягти його до будинку стаційного, а жид руками й ногами боронився, тріпався, вайкав і кричав, мов мала дитина. Портъе булькотів щось грізно по-мадярськи, жид відповідав своїм жаргоном, публіка тислася довкола, одні балакали, другі кричали, треті сміялися. Не розуміючи мадярської мови, я стояв мов на турецьким казанні і не знав, о що ходить, коли, втім, обік портъе і старого жида мов із землі виросла могуча стать пана З. Він щось остро сказав до портъе, і сей зараз пустив жида; потім пан З. обернувся до жида і щось сказав до нього по-мадярськи, та сей тільки головою захитав

і з виразом розпуки провів рукою по горлу, немовляв: «Ріжте мене, а не розумію».

– Куди, їдете, старий? – запитав пан З. по-німецьки.

– До Кіш Сольви, пане графе, до Кіш Сольви! – залебедів жид. – Мушу там бути нині, син мені слабий, пише, щоб конче приїхав.

– Мусите бути, а не маєте грошей на дорогу? – питав пан З.

– Як не маю? – скрикнув жид. – Маю на половину третьої класи.

– Сього мало.

– Як то мало? Я бідний жид, відки я можу платити більше? Гляньте, пане графе, у мене є свідоцтво вбожества, тут у Мішкольці виставлене від жидівської громади. Мені казали, що з таким свідоцтвом мене приймуть на півціни.

– Колись приймали, а тепер ні, – мовив пан З.

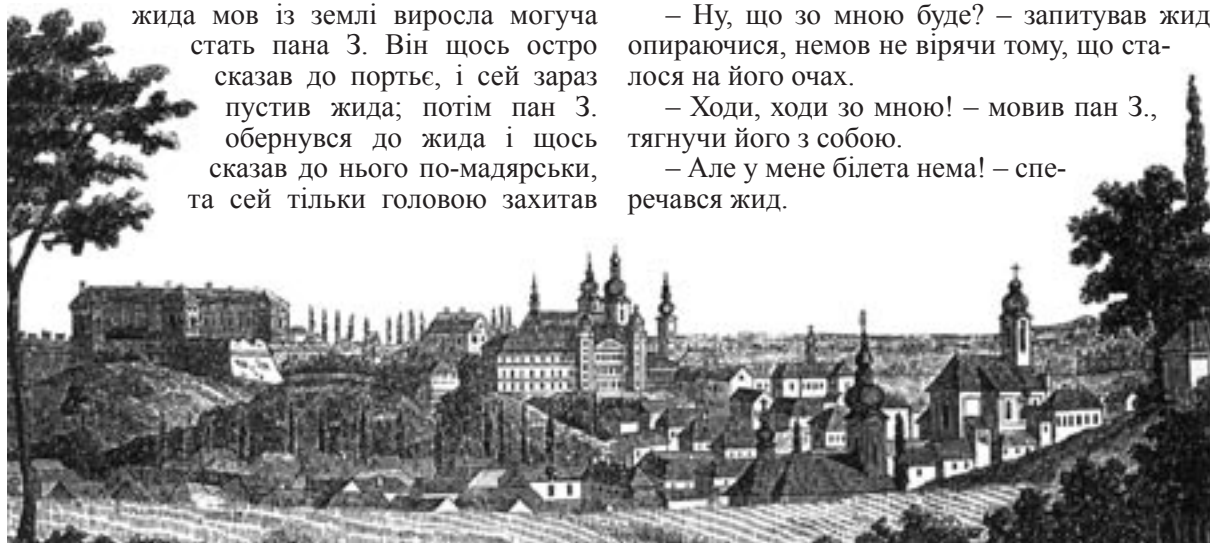
– Як то ні? Gott gerechter!¹ Чому ні? Адже я тепер ще бідніший, ніж давніше був. А в Кіш Сольві я конче мушу бути! Ай вай, ай вай!

– Мої панство, складка на сього бідного чоловіка! – крикнув пан З. і зняв капелюх. Пора була коротка, треба було сідати. Кільканадцять пасажирів другої класи кинуло по 10, по 20 центів, пан З. додав ще дещо від себе і висипав гроші в жменю портъе, наказавши йому щось по-мадярськи. А сам узяв жида за руку і попровадив його з собою до вагона.

– Ну, що зо мною буде? – запитував жид, опираючися, немов не вірячи тому, що сталося на його очах.

– Ходи, ходи зо мною! – мовив пан З., тягнувши його з собою.

– Але у мене білета нема! – спечечався жид.

– Зараз буде білет! Ходи, не бійся!

– Але ж се друга класа? – кричав з перестрахом жид. – Чого я піду до другої класи?

– Ходи зо мною, ходи! – добродушно підганяв його пан З. і силоміць втягнув його за собою до нашого вагона і до того самого купе, де ми сиділи. Жид увійшов трохи заклопотаний, несучи під пахою якийсь брудний та смердючий мішок, котрий хотів покласти під софку, та, переконавшись, що не можна, пробував покласти в кут на софку, та зараз же зміркував, що й там не можна, і з трудом, при допомозі панича З., вгородив його на поличку над своєю головою. Не знаю, чи від нього самого, чи від пакунка, купе зараз наповнилося тим властивим «расовим» запахом, так добре знайомим кождому, хто хоч раз в житті їхав третьою класою галицької залізниці в нешабасовий день.

Пан З., здавалось, не чув всього. Він був дуже рад, уважав старого жида за свого спеціального гостя, тож заскакував коло нього, старався посадити його вигідно, а опісля усів сам коло нього, та так, щоб не доторкатися до його засмальцьованого лапсердака, і почав розпитувати його про сина, про жінку, про других дітей, про його заняття, про зарібки – і усе з такою цікавістю, немовби бажав одержати від старого бог зна які важні відомості. А з відповідів старого показалося, що жид був собі звичайний жид, держав коршму у Верецьких, доховався там цілої купиці дітей та, оженивши наймолодшого сина до Скотарського, покинув коршму і в спілці зі своїм остатнім сватом узявся торгувати льоном, прядивом та хлопськими полотнами. Отсей торг запровадив його чогось до Мішкольця, де він пробув кілька не-

діль, та отее вертає додому, бо, кажуть, син слабкий. Пан З. з великим заняттям розпитував про того сина, просив старого, щоб описав його вигляд, щоб порівняв його з його власним сином, котрого представив жидови по всій формі. Аж коли таким способом вичерпався запас розмови, тим більше, що старий жид, не при зви чаєний до того, щоб пани так з ним розмовляли, відповідав якось нерадо, путався і зупинявся та позирав на пана З. спідлоба, немов не знаючи, чи він на правду такий добрий, чи тільки кпить з нього, – пан З., обертаючися до нас, сказав:

– Люблю, страх люблю таких людей!

– Що ж в них так дуже любого? – запитав я.

– Їх расовість! Гляньте на сього старого! А дже ж се, так сказати, екземпляр! Скажіть, чи не так мусили виглядати ті жиди, що перед двома тисячами літ молилися в Соломоновім храмі?

– Певно, що не так. Я би сказав: хіба так мусили виглядати жиди в середньовікових геттах.

– А хоч би! А хоч би! Хіба ж се також не є частина історії?

– Певно, що так. Але отсей екземпляр, як ви кажете, се ж не з музею екземпляр. Се, певно, також буде угорський горожанин!

– Розумію, розумію, о що вам ходить! – живо підхопив пан З. – Ваша правда, є дещо нашої вини, що при величезнім поступі Угорщини на кождім полі у нас не перевелися ще й такі горожани, як отсей, і такі, як он ті! – І він показав рукою на нову купу русинів, що звільна, змученими кроками тяглися стежною обік залізниці на полудне.

– Особливо сим, – він показав на жида, – ми не раз робили кривду, та тепер пора перестати. Тепер ми їх признали нашими братами, рівними собі, і побачите, що швидко ми будемо мати з них... А!

Мимовільний окрик, який вирвався з його грудей, перервав його віщу промову. Він обернувся до жида. Сей, бачачи, що пан відвернувся від нього своєю увагою, почувся трохи свобіднішим і за найліпший вихід із сеї ситуації признав закурити люльку. Він видобув із свого мішка велику дерев'яну орендарську люльку в мосяжній окові, витягнув великий засмальцьований капшук і, наклавши до люльки якогось чорного тютюну, закурив. Власне запах сього тютюну, котрого пан З. страшенно не любив, витиснув із його горла такий окрик і змусив його перервати розмову.

– Ах, ви курите? – любісінько всміхаючись, обернувся він до жида. – Прошу закурити отес!

І він з бокової кишені виняв срібний портсигар і подав жидові сигаро.

– А fejner Cuba! – промовив жид, оглянувши сигаро оком знавця. – Danke, Herr Graf!²

І, преспокійно ховаючи панське сигаро до кишені, сказав:

– Завезу се мойому синові.

– Але закурїть собі й ви! – благав пан З. – Ось вам іще одно. Я дуже хочу, щоб ви закурили собі моє сигаро.

– Danke, Herr Graf, – повторив жид, ховаючи й друге сигаро до кишені. – Куди вже мені, старому! Я вже от хіба свою люлечку...

І він спокійнісінько почав пакати люльку, пускаючи з неї клуби синявого гризького диму просто в лице пана З. Сей стояв якийсь час ні в сих ні в тих, душачись від диму та гризучи вус, а далі так само спокійно вирвався жидові люльку з зубів і кинув її через вікно вагона. Жид аж скрикнув зо страху; його стереотипове «ай вай» само собою вирвалося йому з горла. Та, бачачи, що се його добродій дозволив собі з ним так зажартувати, він засміявся якось крізь сльози і пролепотів, очевидно не розуміючи добре, що сталося:

– Herr Graf! Я старий чоловік... Бідний чоловік... Я з паном графом не можу сперечатися... Люлька коштувала мені два ринські... три ринські, на мою душу, три ринські!

Пан З., всміхаючися, виняв три ринські і дав їх жидові, котрий, урадований таким несподіваним щастям, конче силувався поцілувати його в руку, а коли пан З. до сього не допустив, він несподівано вхопив руку панича і поцілував її.

сфрїй, ринська площа, 1900-ті

– Herr Graf! Позвольте! – лебедів він. – Sie sind a feiner Mann, a edler Mann!³ Ви не хочете кривди старого жида.

– А на другий раз, коли тобі дають сигаро і кажуть курити, то кури, – не то добродушно, не то люто промовив пан З. – Властиво тебе самого треба було так викинути, як твою люльку, розумієш?

Жид аж тепер зрозумів, що поступок пана графа не був простим дитинячим жартом, що пан був лютий і тільки здержував себе при чужих людях. Зрозумівши се, жид аж затрусився, поблід мов полотно, хотів, мабуть, ще щось говорити, та в горлі його не стало голосу, а тільки посинілі губи рушалися та звільна потрясалася сива, згори пожовкла від тютюнового диму борода. Він сів у куточку купе, скулився якось удвоє і зовсім замовк. Ще якийсь час він заляканими очима водив по купе, але той вимушений спокій, жара і сперте повітря, мірний рух вагона і туркіт коліс швидко вколисали його до сну. Він кілька разів кицнув головою наперед, а далі заснув, зовсім відкинувши голову на бокову подушку софки. Пан З. не звертав уже на нього уваги, тільки панич, побачивши старого в такій незвичайній позі, швидко видобув оловець і невеличку рисункову мапку і почав відрисовувати його голову з наставленою догори бородою і витягнутою, мов під заріз, шисю. Пан З. тим часом провадив далі розмову.

– Расовий чоловік, нема що казати, – говорив він, киваючи головою в сторону жида. – Чудово проявляється вся вдача його раси в кождім його поступку, в кождім слові. Та що з того? Ся раса пережила вже своє. То стара, зужита, проржавіла раса... Є в ній зароди цивілізаційні, та нема того розмаху, тої сили росту, що в нашій, мадярській. А се найважніше. Широкий розмах, енергія! Прошу поглянути на он тих дикарів. – Поперед вікна вагона знов мигнула компанія русинів, мов ключ сірих журавлів у лету на південь. – Тут один позирк вистарчить, щоби зрозуміти, що се знов інша раса, дика, неспосібна до цивілізації, вимираюча, мов американські індіани при зближенні європейців. До тих руснаків ніякий поступ не доходить, їх ніякий розвій не доторкається, над ними страчена всяка культурна робота. Вони мусять вигинути, та й годі.

Він сказав се так рішуче, безапеляційно, що я й не думав сперечатися з ним. Він мусив се знати, а я не знав.

– Я не знаю, – говорив далі пан З. з добродушно-погордливим усміхом, – там, за Карпатами, говорять і думають, що ми мадяризуємо руснаків. Се не брехня, се дурниця! Мадяризувати – се значило би асимілювати їх, мішатися з ними. Господи, та се ж був би найтяжчий злочин, поповнений на мадярській нації, на чистоті її раси. Мішатися з тим безхарактерним,

індолентним, некультурним народом – се ж підкопування нашої власної будучини. Хіба найтяжчий ворог мадярської нації міг би зробити щось такого. Ні, пане, ми не думасмо їх мадяризувати. Ми поклали їх на етаті вимирання. Наша цивілізація обставила їх кордоном, котрий раз у раз стіснюється, поки саме їх існування не станеться історичним спомином. Руснацькі комітати – се наша «Індіен резервешен»⁴, і вона так само з кожним роком зменшується, як і в Америці.

– А піонери цивілізації, ті, що стіснюють кордон, се отті! – сказав я, і собі ж кивком голови показуючи на сплячого жида, що почав проразливо хропіти.

– Хто там стіснює, той стіснює, – здвигнувши плечима, мовив пан З. – Вони нікому не можуть опертися. Чим швидше вигинуть, тим швидше Угорщина буде могла йти наперед.

– Дивна річ, – вмiшався до розмови комівояжер. – Здається, і у них чиста раса, а проте...

– Де там чиста раса! – аж скрикнув пан З. – То-то власне, що не чиста! То мішанина з самих найнужденніших рас, із слов'ян, румунів, циганів і мара знає з чого. Чиста раса, пане, в крові

грає, як у расового коня. Ех, побачити б вам мого Яноша! Отсе расовий маляр! Чудо не чоловік. Проживеш день в його товаристві, глядиш на нього збоку, то попросту так тебе щось підносить, душа в тобі росте, кріпшає віра в велику будучину нації, що може видавати такі одиниці.

Пан З. довго ще і красномовно величав свого Яноша, обертаючися то до мого мовчазливого товариша, то до німця-комівояжера, що за кожним його словом аж скрикував, дивуючись, та раз по раз висказував бажання пізнати ближче такого чудового чоловіка. Я тим часом присівся до панича, котрий з встидливим, мов у панночки, усміхом показав мені свій рисунок, а коли я похвалив його, розпочав зо мною півголосом розмову про свого татка, котрого дуже любив, про помершу маму, про котру досі не міг згадати без сліз, про своє село, про вакаційні приємності. Говорив попросту, щиро; з його слів, як і з лица, виднілася чиста, не зіпсована ще душа, віяло щось таке добре та симпатичне, що я мимоволі стиснув горячо його руку, коли він, визираючи крізь вікно і побачивши нову

стріт, бул. трибунальська, 1900-ті

громадку вандруючих русинів, зітхнув і півголосом промовив:

– Бідні люди! А як тяжко вони борються за своє життя. Добре то таткові, їдучи другою класою, засуджувати їх на вимирання. Але як-то діється їм, коли вони отак у спеку йдуть пішки десятки миль, а поперед їх очима мигає і гуркотить поїзд за поїздом!

Я витріщив очі і видивився на молодого хлопця, та він, стискаючи мою руку не менше щиро, як я стиснув його, промовив:

– Не дивуйтеся, що таке говорю. Я дещо думав і читав. У нас у гімназії є кружок троха вільнодумніших хлопців. Ми сходимося, читаємо, дебатуюмо. Та, знаєте, ми мусимо з тим критися, не так перед професорами, як перед нашими товаришами. Більшість нашої молоді, особливо з заможніших верств, се така гниль, така гниль!..

Очі хлопця наливалися блиском при тих словах, лице рум'яніло. Я готов був цілувати його. Та, проте, я звернув розмову на іншу тему.

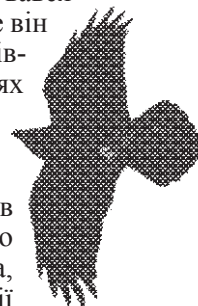
– Скажіть мені, хто се такий той Янош, котрого ваш татко так горячо вихваляє?

– Ах, се татків лакей, – промовив панич. – Татко дуже його любить, у всім йому вірить, але я якось не можу до нього прив'язатися. Признатися вам, навіть боюсь його. Такий

у нього якийсь вид, мов у тої кусливої собаки, що лащитья, на животі повзає, але так і чуєш, що вона може загарчати і кинутись на тебе.

Я не буду повторяти всіх розмов, які йшли в купе, поки ми їхали. Вже геть вечоріло. Скорість поїзда зовсім якось не відповідала тим пересадним словам про надзвичайний прогрес Угорщини, якими раз у раз захлипувався пан З. Хоч се був поїзд особовий, одначе він повз якось так мляво по безмірних рівнісіньких рівнинах, на маленьких стаціях стояв не раз так довго, що не встид би й нашим варварським галицьким локалькам. З паном З. нам треба було їхати до Саторалія-Уйгелі, а відси він пересідав на Альфельдську залізницю, що йде до Ниредьгази, а не доїздячи до сього міста, мав висісти на одній невеличкій стації і тільки журився, що воно буде, як на стації не буде де підночувати. Місточко від стації далеко, фіакрів нема, а його власні коні, певно, не виїдуть, бо, виїжджаючи з дому, він не сказав, коли верне. Правда, сьгодні він вислав телеграму, та з малої стації ледве щоб вислали її на час до його села; певнісінько, телеграма приїде рівночасно з ним самим або й ще пізніше.

Загалом під ніч пан З. робився якийсь неспокійний, мов чогось ждав або чого лякався. На кожній стації він вибігав на платформу вагона або, коли був час, то біг і до двірця. Де-не-де попадалися якісь знайомі: він вітався з ними, перекидався кількома словами і уривав розмову, немов якась думка бентежила його і гнала наперед. Зате в купе під час їзди він мовчав

і навіть пробував дрімати, хоч, очевидячки, силував себе жмурити очі і сидіти недвижно, а по якійсь хвилі знов схапувався. Син балакав до нього, оповідав щось по-мадярськи; пан З. слухав його, всміхався, та й тут видно було, що силується цікавитися синовими словами, а якийсь непереможний неспокій гризе його в душі.

Вже була десята година. Ми наближались до Саторалія-Уйгелі, коли, втім, на маленькій стації, саме перед тим містом, пан З., вибігши на перон двірця, нараз почав когось голосно вітати, обіймати і щось з ним живо говорити. Паннич, що лишився був у купе і відти глядів на перон, зараз пізнав, хто се.

– Боже, се наш Янош! – скрикнув він. – А він що тут робить?

Я був цікавий побачити сього вихваленого мадяра чистої раси, та на пероні, де стояв пан З. з Яношем, було вже досить темно. Одначе мені не довго прийшлося ждати: за кілька хвиль пан З., пхаючи Яноша наперед себе, явився в купе засапаний, розрадуваний.

– Представ собі, Лайош, – кричав пан З. понімецьки до свого сина (тільки тепер я дізнався, що молодому З. на ім'я Лайош), – виходжу на стацію і кого там застаю? Нашо-го Яноша! Отсе, панове, той Янош,

про котрого ми говорили, – мовив пан З., обертаючися до нас.

Поки паннич вітався з Яношем, – не надто сердечно, та все-таки чемно, – ми мали нагоду придивитися йому ближче. Се був хлопча величезного росту, плечі, як двері, руки, як лопати, правдивий колос. Волосся чорне, як смола, чорні очі й білі, як чеснок, зуби, котрі він, усміхаючись, показував майже всі, надавали його фізіономії якийсь вираз дикості й жорстокості, котрого не міг злагодити той усміх, схожий на усміх негра. Постаць його справді видавалася типовою, але далеко більше циганською, ніж мадярською. Тільки чорні вуси, загострені, мов два шила, і підкручені вгору, і мадярський національний стрій чинили його подібним до мадяра.

– Ну, бачите, панове, що значить чиста раса! – кричав пан З. до нас, коли поїзд рушив. – Чи інший слуга, не расовий мадяр, міг би на щось подібного здобутися? Зустрічаю Яноша на пероні на такій стадії, де ніколи його не надіявся. «Янош, – питаю, – а ти що тут робиш?» – «На вас чекаю». – «На мене? Та тут?» – «Виїхав з повозом до стації, лишив там повіз з візником, а сам поїхав напротив вас до Саторалія-Уйгелі, а не заставши вас там, прийшов

вечором аж сюди пішки». Чуєте? Пішки прийшов! «Як же ти знав, що я їду?» – «Як знав? Серце чуло. Так тужно на душі зробилося, мов раз у раз хтось шептав: «Янош, їдь! Янош, їдь! Сьогодні пан приїде!» Се його власні слова! І то слуга, лакей! Де є в світі такий слуга? Хто, крім родовитого, расового мадяра, може бути таким слугою?

Янош під час того виливу панських слів стояв мов стовп коло дверей купе і не зводив очей з уст пана З. Очевидно було, що слів його, говорених по-німецьки, він не розумів ані в зуб, а тільки якимсь механічним способом копіював на своїм лиці кожний вираз, чи то сміх, здивування, чи поважний настрій, який бачив на лиці свого пана. І все те чинилося у нього так природно, так само собою, що неможливо було й подумати про якусь комедію.

– То пан Янош не вмів по-німецьки? – запитав комівояжер, звернений напів до Яноша, а напів до пана З. Янош навіть не зирнув на нього і не зводив ока зі свого пана.

– Ані словечка не вмів! – промовив пан З. – Та куди йому! Виріс на пустях, пасучи коні! Ще перед двома роками був, можна сказати, дикун,

дитя природи, а нині в жаднім салоні не повстидається, пісні складає, на гітарі грає. Пане, то феноменальний чоловік! А вірний мені, – ну, самі бачите, душею прочув мій приїзд. Ні, тільки мадярська нація плодить таких людей, а маючи таких людей, вона може надіятися великої будущини!

Ми були в Саторалія-Уйгелі. Поїзд зупинився. Пан З., попрощавшись з нами, побіг купувати білети для дальшої дороги; Лайош, ще раз стиснувши мою руку, поспішив за батьком; Янош лишився нахвилю, забираючи своїми величезними руками їх пакунки. Коли його пани вийшли з вагона, він усміхнувся своїм широким, людоїдським усміхом і, звільна цідячи слово по слову, з мадярським виговором, сказав:

– Guter Herr! Majnt, Janos versteht nix dajtsch, und Janos versteht olles. Gute Nocht, Herren!⁵

Мене щось мов у серце шпигнуло від тих слів, мороз пробіг поза спиною. Сам не знаю, як і пощо я схопився, щоб бігти за паном З.

і остерегти його. Та вже на платформі вагона я роздумав. Перед чим буду його остерігати? Що йому скажу? Що його Янош розуміє по-німецьки? Ну, і що з того? Хіба се гріх або встид? Я не йшов на дворець, і поїзд наш швидко рушив з місця. На другий день рано я вже був у Львові.

Я не належу до пильних читачів «Pester Lloyd», одинокої угорської газети, яку частіше можна побачити у Львові, та часом беру її до рук. Так було і в кілька день по моїм приїзді. В наголовку одної статті я побачив назву, зовсім тотожну з назвою мого знайомого з поїзда, котрого я назвав паном З. Я зирнув ще раз і остовпів і в тім остовпінні, не сідаючи, прочитав усю статтю. Се був детальний опис страшної події. Пана З. і його сина замордовано. Тіла їх найшли страшно покалічені. Обставина, що завіреним панський лакей Янош день перед тим

з візником і конюхом виїхали були насупротив пана, котрий з сином-учеником мав приїхати з Будапешта, і що ті три слуги разом з бричкою пропали безвісті, відразу направила на слід убійців. Перешукано панський двір, і показалося, що гроші, цінні папери, срібні й золоті речі, навіть різні документи! – все забрано, все пропало. І рабунок, і вбійство сповнені були незвичайно зручно. Нема сумніву, що лакей Янош був перебраним ватажком розбійницької шайки і пішов на службу до пана З. навмисне в тій цілі, щоби з часом загарбати його маєток. Візник і конюх, недавно прийняті до служби, так само, як і Янош, – невідомого походження. Помимо старанних пошукувань, не вдалося властям натрафити на слід злочинців. Тільки в Ниредьгазі віднайдено бричку і коні пана З.

Нема то, як чиста малярська раса!

Львів, вокзал, 1900-ті

¹ *Справедливий боже! (нім.) – Ред.*

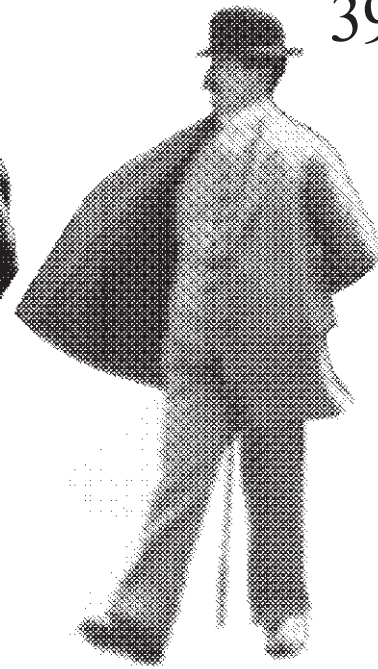
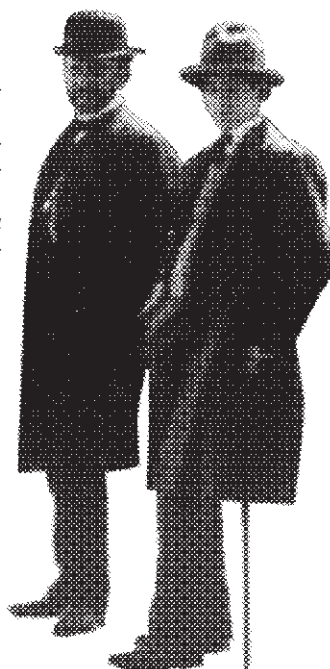
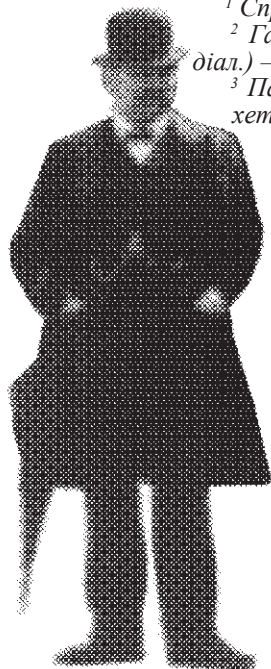
² *Гарна куба! Дякую, пане графе! (нім. діал.) – Ред.*

³ *Пане графе, ви гарна людина, ви шляхетна людина! (нім. діал.) – Ред.*

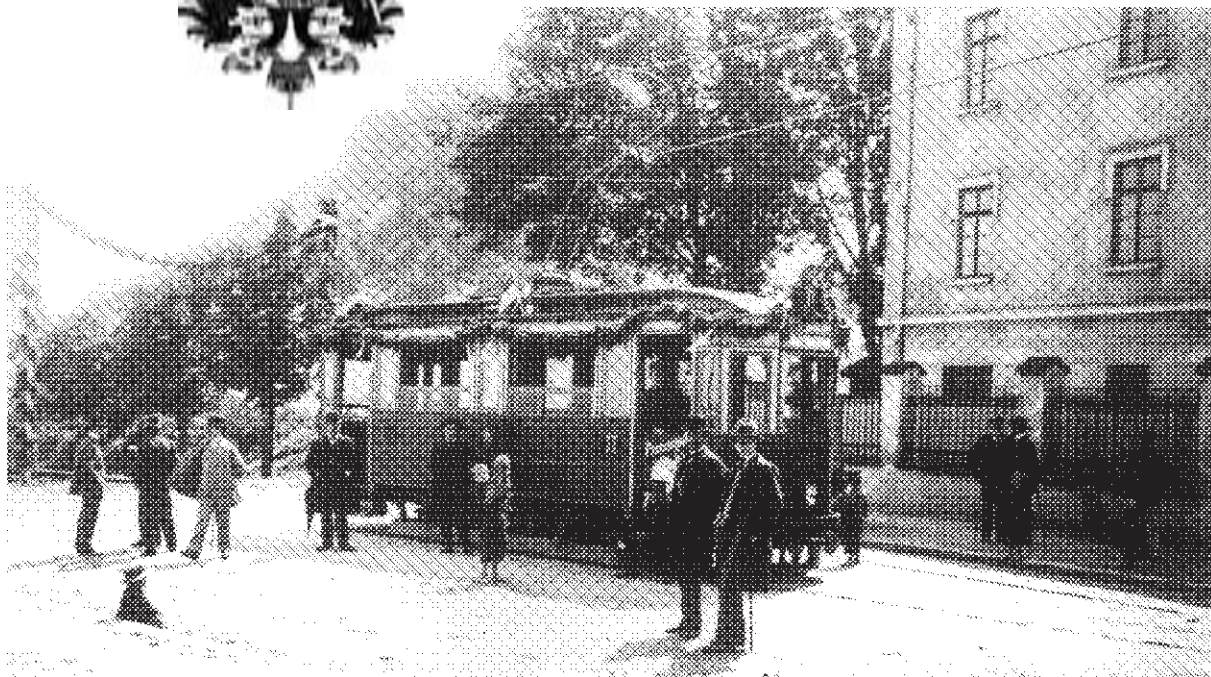
⁴ *Indian Reservation – так зовуться в Північній Америці сторони, пошлені для диких індіан.*

⁵ *Добрий пан! Думає, що Янош не розуміє по-німецьки, а Янош розуміє все! Добраніч, панове! (нім. діал.) – Ред.*

Іван Франко. Чиста раса. Зібрання творів у 50-ти томах. – Наукова думка, Київ, 1979. – Т. 20. – с. 14-27.

Львів, трамвай, 1900-ті

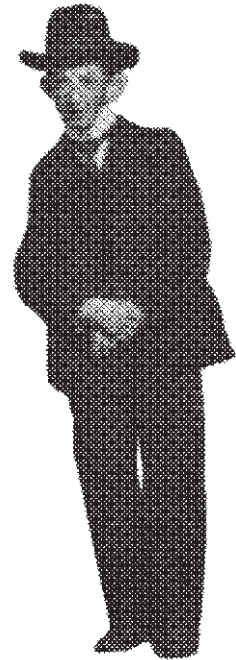
Гінді Розенталь було вже одинадцять років. Батько її торгував волами, скуповував по ярмарках у мужиків худобу та й продавав більшим гендлярям.

Гешефт ішов добре. [...]

Діти велися, нівроку їм. Сина оженили в сусіднім місті, де гендлював збіжжям, старша донька була вже також віддана, а менші дожидали дома свого часу.

Найцікавіша з усіх була Гінда. В школі була завше першою, а в купості переходила матір. Часом, як отець приїхав із дороги, а гендель йому вдався, то давав дітям по крейцару; дві

жидівська
дитина
żydівська
dytyna

молодші зараз пішли і купили якусь лакітку, яблочок або горіхів; Гінда споглядала жадним оком на них, бо сама була не від того, аби не з'їсти смачного яблука, та все-таки свого крейцара не віддала б за ніщо в світі. Не раз обходила перекупок, що сидять із садовою, та й втягала в ніс приємний запах дозрілих яблук, а крейцар так тиснула, що аж прилипав до руки.

Та все-таки подибала і її покуса. Перед гаманом поспроваджували до склепів різні речі, гарні і страшні маски, прибори до печива гаманів та й дещо на дрібні дарунки, які звичайно роблять собі тоді кривні і знайомі.

Гінді аж очі світилися, коли дивилась на ті прибори в склепику приятельки своєї мами. З малих і великих пачок випакувала вона цукрові фігурки: дами в коротких сукнях, паничі в циліндрах і високих ковнірах, джокеї на конях і без коней, пташки, звірота, цвіти, і все те складала в невеличку шафу з шибамі. Гінді понад усе подобався кошчинок із трьома червоними ягідками. Прикриті зеленим листком, виглядали так принадно, що здавалось, немов справді були зірвані десь просто з якогось корча. Одна лиш біда, що кошчинок із ягідками коштував аж

цілих десять крейцарів, що чинило половину капіталу, який вона посідала. Насупроти того факту мовкли всі уподобання і жадоби посідання. Та коли прийшла знов до склепика і побачила кошчинок, з якого ягідки всміхалися до неї, то сей вид томив її, виривав душу.

Одної днини продано багато з тих цукорків. Гінду огорнув великий неспокій. Могла колись прийти і не застати чудового кошчичка; раз чула навіть, як якась жидівка питалася за нього.

Від того часу Гінда не мала спокою і зважилась, нарешті, купити кошчинок.

З гарячковим поспіхом припала до скринечки, де держала між своїми річами в коробці від сірників кількома шматочками зав'язані гроші, перерахувала цілу суму, взяла десять крейцарів і побігла до склепика.

Тут чекала її ще немила несподіванка, бо хоч знала, що кошчинок коштує десять крейцарів, то купчиха зацінила п'ятнадцять, і аж по великім торзі зійшло знов на десять.

Як уже посідала предмет своїх гарячих бажань, утіха її потухла. Червоні ягідки не мали вже такої живої краски, зелений листок не мав уже так, якийсь несмак огорнув Гінду;

фотобіль, синагога, 1900-ті

болючо відчувала страту виданих грошей. Але чим більше давалась їй чути страта грошей, тим ціннішою ставала для неї набута річ. Вона ходила довго з кошиком по хаті і не знала, де би його примістити відповідно.

Врешті видався їй рiг шафи найвідповіднішим для поміщення свого скарбу.

До мішаного почуття несмаку та втіхи прилучилося ще третє – неспокій. Раз завважала, що ягідки почорніли, і той страшний симптом виступав із кожним днем остріше. Коли одного дня пішла здоймати кошик із шафи, він розкришився в її руках і розсипався по купі старих, заболочених черевиків, що валялись за шафою.

З невимовним жалем позбирала розбиті кусники, повалені в поросі, обчистила і почала по дрібочці класти до уст. Смак був не особливим, а що найгірше, що пісок і порох так їй скрипіли по зубах, що воліла би була зовсім виплювати, якби то не було надто великою стратою виданого гроша. Як уже не стало кошика, то жаль за змарнованими грішми взяв зовсім в її думці перевагу.

Се прикре чуття мучило її так довго, аж доки непередвиджений випадок не обернув її думок в інший бік.

До місточка приїхала якась пані, що давніше в нiм жила, але потім була на кілька літ виїхала. Коли ще жила в місточку, мати Гінди відкупувала в неї не раз стару одєжу, тож тепер пані казала її прикликати до себе, бо мала дещо на збуток. Були то якісь старомодні шпильки та гребені, переношені рукавички, брудні коронки, пом'яті штучні цвіти і т. ін. Хоч мама вже тепер тим не гєндлювала, то не могла відмовити пані і взяла те все з вимовою, що як не продасть, то назад принесе.

– Мамо, я се попродам між своїми товаришками, – сказала Гінда, оглядаючи кумедні гребені, криві шпильки та інші туалетові прибори.

– Стрiбууй! – відмовила стара. – Але з сего не буде ніякого гєшефту, так річі мало продаються.

Гінда забрала принесені мамою річі в фартушок і пішла до міста між знайомих. Дещо зараз продала, а за деякими річами поприходили до неї аж додому. Мама аж здивувалася, що

фотобілі, вул. Жупна, 1900-ті

вона попродала те все так добре, а серце її аж тремтіло з радості, коли чула, як Гінда розумно приговорює та торгується.

Коли ж хотіла взяти від неї гроші і йти до пані обрахуватись, Гінда сказала, що вона сама піде до пані і з нею обрахується та що заробок належить їй самій, а мамі припадає хіба факторне.

З панею пішов рахунок добре; вона була рада, що позбулася непотрібних уже тепер прикрас, і дала Гінді тільки заробити, що той заробок зовсім покрив страту на ягодах. Це її так заохотило, що вона раз по раз бігала до пані, чи не має ще що продати.

– Може, се, а може, те? – питала заодно, уздівши що-будь із паниної туалети.

– Та ти попродала би все, так що й мені ніщо не лишилось би, – сміялася не раз пані.

Гендель ішов добре; Гінда виросла в очах не лише тага та мамі, але цілого оточення. Всі дивились на неї як на особу великої вартості, що вже мала свій власний гешефт.

Сусідки лиш поцмокували губами, а одна не могла віджалувати, що не має сина, якого могла би заручити з Гіндою, бо з такою розумною жінкою певне доробив би ся маєтку.

Наталія Кобринська. Вибрані твори. – Київ: Дніпро, 1980. – С. 177-180.

фотобіль, вул. Фрунзівська, 1900-ті

Старий Львів кінця XIX – початку XX ст. був переповнений людьми, які шукали праці, чи хоч якогось підробітку на насущний день, а то й на годину. Поденники, гендлярі, служниці, вуличні музиканти, квіткарки, газетярі – становили невід’ємну і дуже колоритну частину львівської вулиці разом з батярами і всіма тими оригіналами, на які так багатий був старий Львів. Більшість з них сьогодні назвали б «волоцюгами», бо вони постійно волочилися містом, несучи зі собою своє убоге ремесло – єдине, що могло їх прогодувати.

Скільки ж то колоритних типів човгало львівською бруківкою сто літ тому! Хто полічить, хто пригадає?!

...Зимовою порою на перехрестях розсідались старі жидівки, і, гріючись біля пічки з вугіллям, пекли каштани, звані серед міщан «маронами». Бойки продавали сирі, вони ж пекли і з цього жили. Нераз мороз за вуха щипає, вулиці в снігу, а вони все гріються, вигукуючи:

– Гайси Мароне, гебратене, фріше!

Спізнілий городянин, натягнувши комір плаща аж на вуха, ховав руки в кишені і куля-

г а н д е л е с
h a n d e l e s

чись, біг чимдуж додому, бо ратушевий дзвінок закликав ліхтарників до гасіння нафтових і газових ліхтарів. Однак, зачувши «Гайси Мароне, гебратене, фріше!» пригадував собі, що жінка і діти чекають вдома, тож гарячі каштани будуть милою несподіванкою. Біг, отож, до жидівки, купував кільканадцять каштанів, і, гріючись до купленого пакунка, прискіпував крок. За ним раз-у-раз долинав голос жидівки: «Гайси Мароне, гебратене, фріше!» Був то важкий і заслужений заробіток тодішнього Львова... один з десятків тисяч таких важких щоденних заробітків львівського маргінесу.

Чоловік, що йшов поруч із фірою, надриваючись кричав:

– Тре піску, піску тре?!

Ганделес, зі смугастою торбою на плечах, заглядав до брам і на подвір'я, кидав цікавим оком на вікна офіцин і також кричав:

– Ганделе, ганделе, ганделе!

Коли хтось дискретно манив пальцем, утішений вибігав на сходи, стукав в двері, входив,

виходив, раз, і два, і три, нарешті виходив, повний ознак перемоги. Ще б пак – купив подерті штани, або такі ж чоботи, часто без підошви – Га – жити ж треба.

На сусідньому подвір'ї відбувається імпровізований концерт мандрівної чешки, що співає добре знану львів'янам пісеньку:

– Не підем до дому, аж рано, аж рано – із приспівом, що закінчується:

– Аж буде день.

Подвір'я заповнюється людьми, маленькі папірці з копійками вилітають з вікон; чешка збирає, знову співає, акорди арфи дзвенять у повітрі. Львів живе. І то як!

Звіддала долинає мелодія катеринки, що наслідуює арію якоїсь оперетки. Звук катеринки змішується з галасом проїжджаючого возу і кінських копит. Львів таки файно жие!

З бічної вулички долинає голос дротяра, зазвичай гуцула, обліпленого лапками на миші, дротом і сіткою.

– Дротувати! Є шо дротувати?!

На іншій вулиці снує ножівник, заглядає до вікон, показує для наглядності ножички і чекає. Але німим не є, тож співає:

– Ножички, ножі, сікачі, а-но далі!

Не сплять ні боднар, ані прецляр. Вигук «Свіжі прецлі!» заглушує розкотистий бас боднаря:

– Є що підбити?!

Львів живе назагал крикливо.

Перед кам'яницею власник скинув кілька фір дерева, домовився з рубачами, а ті – зразу до роботи – пила випробовує людські нерви, сокира лупить поліна...

Рух на цілій лінії.

А чи тих вуличних заробітчан маємо по одному екземпляру? Го-го. Повно їх по цілому Львову.

В околиці вулиць Сербської і Руської є й інші. Ото жидівка з виваркою, повною яблук, що плавають в якімсь нектарі, що додає смаку і ціни пропонованим фруктам. А ото величезний баняк, покритий шматою, несе, притискаючи обома руками до грудей, бідна перекупка. З баняка через шмату бухає гаряча пара, аромат

якої добре знайомий мешканцям вулиці Сербської, Сонячної та іншим.

– Гаайси Кукурудз! – Гаайси Кукурудз! – нова мова – ані німецька, ані жидівська – сьогодні сказали б – регіональна.

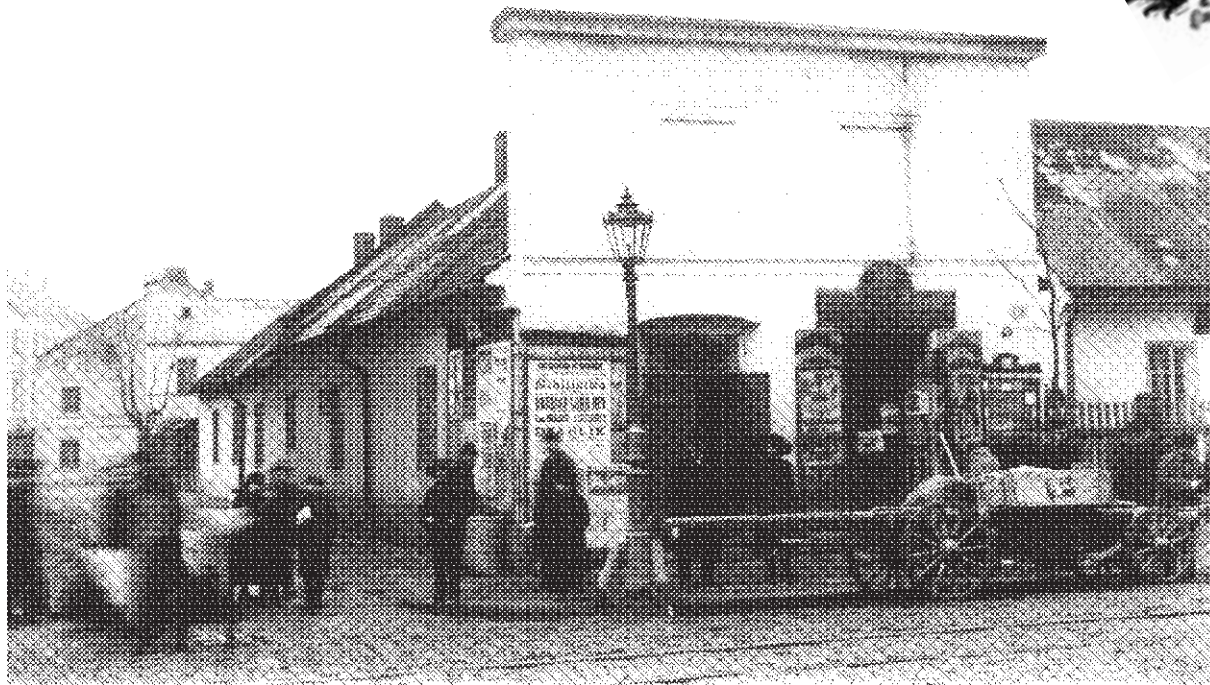
Але вибір вуличних делікатесів ще не вичерпаний. У тому районі можна було дістати і гарячих боби, і пляцки, і вареники з сиром, і «макагігу» і ...

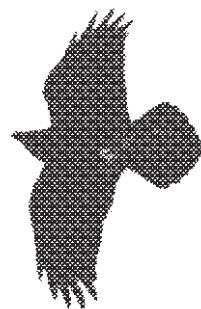
– Гайсе бобес – лине голос з того давнього Львова. ...

Ігор Кутерного, Ганделес, 2006

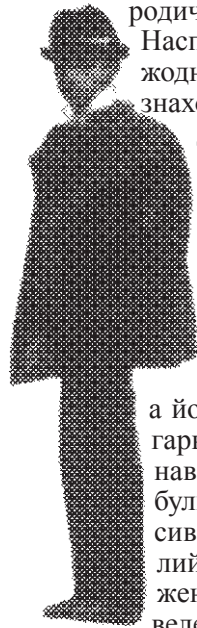
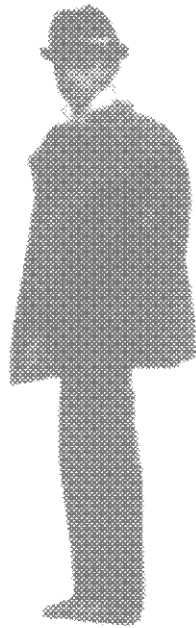
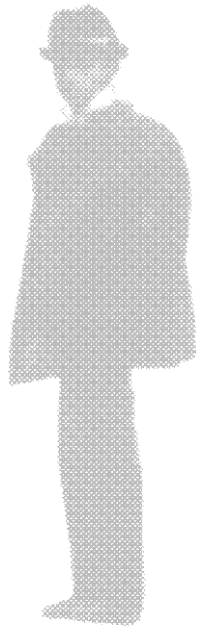
Львів, передмістя, 1900-ті

Львів, середмістя, 1900-ті

*Т*им часом настала осінь. І, як щоосени, прийшов до Швабів пекти каштани Самешкін, Самешкін з Ухни, в Бессарабії. Він був далеким родичем Евфемії – так, принаймні, вона казала. Насправді ж він був її коханцем, і це не була жодна таємниця, весь світ знав це. Ядловкер знаходив з ним спільну мову. Самешкін завжди приходив у жовтні. Він залишався на цілу зиму. Він приїздив з багатьма міхами каштанів і маленькою жаровнею на чотирьох тоньких чорних ніжках. Він виглядав дуже не по-тутешньому і так, ніби і його спекли. Так спекло його сонце Бессарабії і Кавказу, і Криму надодаток. Його маленькі, бистрі очка нагадували вуглинка, на яких він пік свої каштани, а його тонькі, довгі вуса, що скидалися на гарно вигнену садову лозину, були чорніші навіть від тієї його жаровні. Руки й обличчя були бронзові, як каштани. На голові він носив високу астраханську папаху, а на тілі – білий, страшенно зашмальцьований і закіптюжений кожух. На ногах – великі, просто-таки велетенські чоботиська до колін, з широчен-

ц и г а н

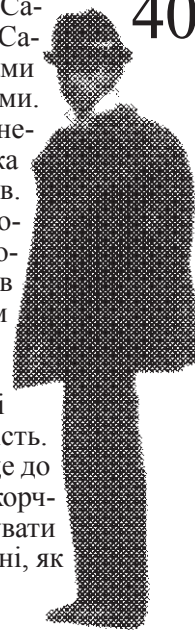
с у н а н

ними халявами. За поясом в нього стирчала важеленна черехова палиця, підбита на вістрі чотирикутним залізним гостряком. Отож, він був досконало споряджений для суворої зими і свого суворого заняття.

Він був добродушний, ба навіть м'якосердий чолов'яга. Говорив мішанкою безлічі мов, якої в цій місцевості ніхто не розумів. Називали його просто «циган», і лише окремі знали, що на ім'я йому Самешкін. Костянтин Самешкін. За трояка він віддавав двадцять каштанів – свій товар він продавав на штуки. Він часто усміхався, і тоді під його чорними вусами відкривалися великі білі зуби. Вони нагадували білі клавіші фортеп'яна.

На цілий повіт було ще двоє осіб, що пекли каштани, один з них навіть у самому Золотограді. Але їх цінували не так як Самешкіна, цього цигана. З цілого довкілля до нього приїздило багато людей купувати каштани, сирі і печені. Сирі він продавав фунт за десятку.

Звісно, Айбеншютц теж знав, що Самешкін Евфемійн коханець. Колись Самешкін мандрував зі своїми каштанами іншими краями, іншими місцевостями. Кожна зима заставляла його деінде. З непохитної вірності Евфемії вже кілька років він незмінно приїздив до Швабів. Вліті він перебивався принагідними роботами в Ухні, в Бессарабії. Він то помагав на лісоповалі, то підпрацьовував вуглярем, іноді копав криниці, іншим разом вичищав гноївки. Він ніколи не бачив міста більшого від Кишинева. Вдачею своєю невинний, і справді вірив, що Евфемія зберігає йому вірність. Вліті він усім розповідав, що назиму їде до жінки. Вона працює в прикордонній корчмі у Швабах, і тому не може подорожувати разом з ним. Він сердечно тішився осені, як інші не можуть дочекатися весни.

Львів, вул. Валова, 1900-ті

Бідолашному Айбеншютцу нічого не дало, що він розпізнав у Самешкіні добросердного чолові'ягу. Навпаки: він волів би, щоб Самешкін виявився негідником. Безсило і з невимовним болем у серці дивився він, як зустрічаються Самешкін з Евфемією. Вони кинулися одне одному в обійми. Щиро і міцно лежали бронзово-смагляві, великі, тонкі циганові руки на спині в Евфемії і притискали її, і з непідробним жажом думав Айбеншютц про прекрасні Евфеміїні перса – тепер вони були Самешкінові!

Самешкін привіз своє причандалля на візку, як і щороку. Цей візок тягнув пудель. Пуделя і візок Самешкін запровадив до повітки в господі. А перед господею впровадився сам, разом зі своєю жаровнею і каштанами. В цілому селі відразу запахло осінню. Запахло Самешкіновим кожухом, спаленим жаром, але найдужче – печеними каштанами. Дим, складений з найрізноманітніших запахів, потягся місцевістю,

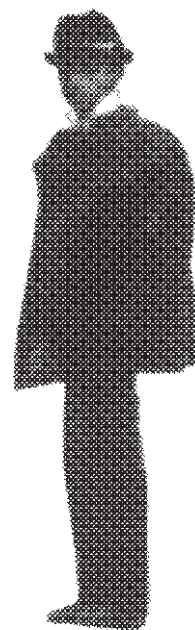
наче посланець, сповіщаючи про Самешкінів приїзд.

Вже за годину до Швабів почали стягати-ся люди – купувати печені каштани. Довкола Самешкіна скупчилася зграйка, а він продавав каштани, печені і сирі. Посередині зграйки паляхкотів червоний жар, на якому лежали каштани. Вже не було жодного сумніву: почалася зима. Зима починалася у Швабах.

Йозеф Рот. Фальшива вага. Історія одного айхмістра. – ВНТЛ – Класика, Львів, 2005. С. 73-76.

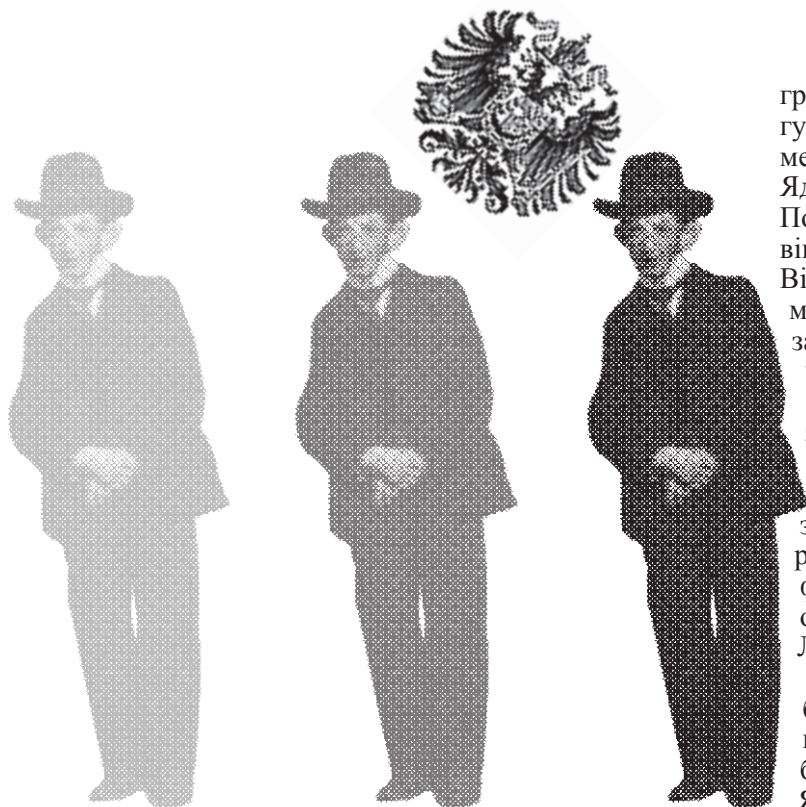
Львів, середмістя, 1900-ті

ерно ерба "ловѣв, базар", олия, 1920-ми

В селі Шваби, що належало до Золотоградського повіту, Ляйбуш Ядловкер був могутніший навіть від самого вахмістра жандармерії. Слід знати, хто такий був цей Ляйбуш Ядловкер: а був він невідомого походження. Подейкували, буцімто вже роки й роки тому він приїхав з Одеси, і що ім'я його вигадане. Він володів так званою прикордонною корчмою, і ніхто не знав до пуття, як саме він нею заволодів. Таємничим, так і не з'ясованим досі чином її попередній власник, старий, срібнобородий єврей загинув. Одного дня його знайшли замерзлим у прикордонному лісі, вже напівзжертого вовками. Жодна людина, навіть його служник Онуфрій, не могла сказати, чому і пощо старий єврей у такий мороз подибав до прикордонного лісу. Єдиним фактом було те, що він, сам бездітний, мав одного-єдиного спадкоємця, а саме небожа Ляйбуша Ядловкера.

Про цього Ядловкера кружляли чутки, нібито він утік з Одеси, бо забив там цукровою кеглею одного чоловіка. До речі, ледви чи це була чутка, це була майже правда. Ляйбуш Ядловкер сам розповідав цю історію кожному,

к о р ч м а р

к о р с т а р

хто тільки хотів її почути. Він був – так він розповідав – портовим носієм, і серед співробітників мав ворога. І саме його, – а був той парубок начебто сильний, як ведмедисько, – він і забив одного вечора, коли вони спільно розвантажували корабель з цукровими кеглями, однією з тих кегель, з причини сварки. Тому-то він нібито й утік з Росії за кордон.

І йому вірили все: і те, що він був портовим вантажником, і що забив людину. Тільки одного ніхто йому не вірив, а саме його імени – Ляйбуш Ядловкер, – і тому в цілому Золотогородському повіті всі називали його просто Диким Ляйбушем.

Було достатньо підстав так його прозивати. Бо його прикордонна корчма була скопищем усіляких гультіпак і зарізяк. Тричі на тиждень сам одіозний російський агент «Амерікен Ляйн» особисто забирив з прикордонної корчми Ядловкера дезертирів російської армії, аби звідти переправити їх далі: до Голландії, Канади, Південної Америки.

Як уже казалося: гультіпаки і зарізяки вподобали собі прикордонну корчму Ядловкера, пройдисвітам, голодранцям і розбійникам давав він тут притулок. І був він такий хитрий,

що законів ніяк не вдавалося його запопасти. Завше з його власними і його постояльців паперами усе було гаразд. Нічого злого, нічого обурливого не могли сповістити про спосіб його життя фахові шпики, від яких на кордоні аж роїлося, як від комарів. Про Ляйбуша Ядловкера кружляли чутки, буцімто він є замовником чи не геть усіх злочинів у цілому Золотогородському повіті – а були це злочини не якісь там дріб'язкові: траплялися вбивства прості, вбивства задля грабунку, і підпали, – не кажучи вже про крадіжки. Австрійських дезертирів, що втікали до Росії, він, так би мовити, міняв на російських, що шукали сховку в Австрії. Тих, що йому не заплатили, він наказував – так розповідали – пристрелити: відповідно австрійським або російським прикордонникам.

Ядловкер загадковим чином здобув концесію не просто на цю прикордонну корчму, але й навіть на торгівлю бакалією і прянощами. Здавалося, під «бакалією» він розумів щось не зовсім те. Бо гендлював не лише борошном, вівсом, цукром, тютюном, палянкою, пивом, карамелем, шоколадом, волічкою, милом, гудзиками і стяжками, але й дівчатами і чоловіками з цілої околиці. Він виготовляв фальшиві важки

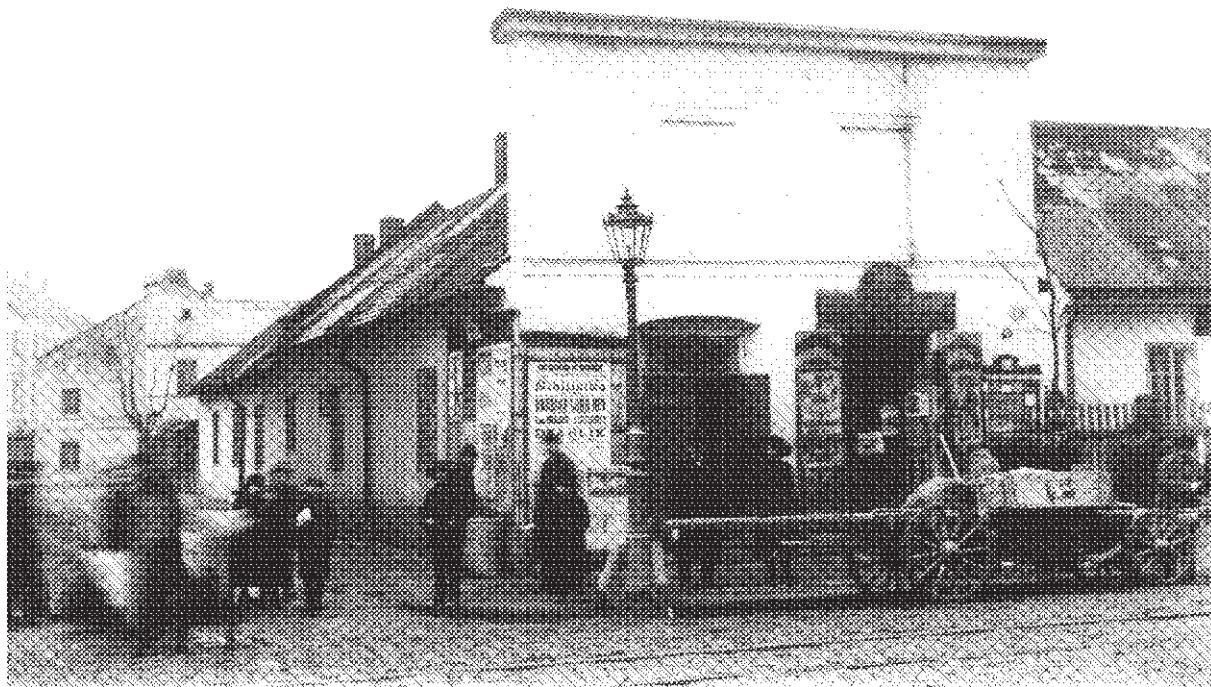
і продавав їх місцевим купцям; дехто стверджував навіть, що він фальшує гроші: срібні, золоті й паперові.

Звісно, він був ворогом айхмістрові Ансельмові Айбеншютцу. Бо взагалі не розумів, як і чому загалом здоровий і розумний чоловік може дбати про державу, закон і право. Він ненавидів айхмістра Айбеншютца, і то не тому, що той був айхмістром, а тому, що був незбагненно порядним айхмістром. Сам Ядловкер був присадкуватий, кутастий, міцний, нерозважливий. Йому не справило би анінайменшого зусилля власними руками викинути зі своєї крамниці цього айхмістра з жандармом вкупі, коли вони приїздили перевіряти його міри і важки. Та не чинити так йому веліло нечис-те сумління. Навпаки, він дуже приязно обходився з айхмістром, згнічуючи, а часами навіть забуваючи свою зненависть. Мало хто міг би припустити, що Ляйбуш Ядловкер – сильний, як бицюган, і кутастий – може так майстерно

вдавати. Та природі заманулося зробити так, що він був і хитрий, і сильний водночас.

Щоразу, коли айхмістр Айбеншютц переступав поріг корчми у Швабах, на нього вже чекали там: ковбаса і редька, і мед-горілка, і солений горох. Дев'яностоградусна горілка була заборонена законом, попри те вахмістр пив її з неабиякою насолодою. Венцель Слама, вахмістр жандармерії, – на превеликий жаль – легко п'янів. Та, зрештою, це й не мало аж такої великої ваги: він усе одно нічогосінько не тямив у мірах і важках. А навіть якби й тямив: фальшиві міри і важки в газдівстві Ляйбуша Ядловкера ніколи й нікому на очі не потрапляли. Він їх своєчасно ховав, якимось незбагненим чином він завжди довідувався про приїзд айхмістра ще напередодні.

Саме в ті дні айхмістр Айбеншютц зауважив дивні переміни в поведінці своєї жінки Регіни. В неї не тільки де й поділася звична охота до безконечних сварок, – вона стала просто-таки невідомо лагіднішою. Його це якоюсь

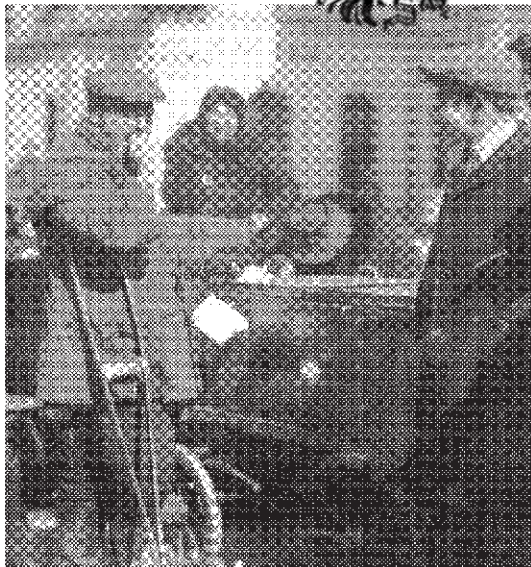
мірою навіть налякало. Бо якщо він усе ще й любив її, так би мовити, бо вона і так була його половиною, любив, як свій новий фах, до якого так швидко призвичаївся, то жадати він її давно вже не жадав. Надто вже виразно і надто довго давала вона йому зрозуміти, що він їй байдужий, а часами навіть осоружний. Віддавна вже привчився він засинати відразу, тільки-но вони вкладаються до ліжок, до тісно присунених одне до одного ліжок, і давно вже не вабив його погляду вид її нагого тіла, коли вона роздягалася перед дзеркалом, можливо, в надії, що в ньому ще зродиться-таки пожадання. Вона питалася його, чи він вважає її гарною. «Так, звісно!» – казав він і тут таки віддався сну, немовби бажючи утекти від докорів сумління, цією брехнею спричинених.

Тому його заскочила, ба навіть налякала та ніжність, яка раптом знову прокинулася в його

жінці. Він спав з нею, як у давні роки. Проте вранці його нехить була велика, і він мало не зі спротивом цілував її перед відходом на службу. Вона вдавала, що спить, і він чудово знав, що це гра. Та гра була її часткою, і він усе ще любив її. Їй він цього не казав.

Йозеф Рот. Фальшива вага. Історія одного айхмістера. – ВНТЛ – Класика, Львів, 2005. С. 19-23.

Урчі був старим, високого зросту чоловіком, який завжди тримався рівно, наче береза. В моїй пам'яті все в ньому біле – либонь, звідси й порівняння з березою. Не тільки його довга борода та його пейси й завжди поголена голова, але й сорочка, яку він носив без краватки, і довгі шкарпетки були білими. Окрім цього, він був відомий тим, що у святкові дні замість чорного кафтана носив білу хламиду. Це був його професійний одяг, за яким його пізнавали в селах, де він досить часто виконував обов'язки кантора. Гонорар йому зазвичай давали натурою – продуктами або пляшечками горілки, яку сільські гебреї гнали часом легально, а частіше таємно – як вони, так і їхні не гебрейські сусіди.

Урчі був першим пияком, з яким мені довелося зустрітись. З моїм дідусем, шкільним товаришем якого він був у юності, і найближчим другом якого залишався упродовж усього життя, він міг з'явитися будь-якої години дня і аж до пізньої ночі, щоб спитати про батька, з яким він завжди мав обговорити щось «надзвичайно важливе». Насправді ж це був тільки привід, щоб промочити горло – для цього йому потрібно було щонайменше дві скляночки горілки. Він майже ніколи не приймав запрошення на обід, обґрунтовуючи це тим, що на нього чекає син. Одначе всі знали, що невістка рідко й неохоче пускала його на поріг.

Як і мій дідусь Борух, Урчі, гнаний якимось передчуттям, покидав інколи свій дім, йшов

п и я к

р у ж а к

до мосту або ж піднімався на пагорб за рікою зустрічати Месію, котрий мав ось-ось надійти. Проте він дуже швидко повертався назад, щоб не пропустити в синагозі «річницю», тобто дістати свою долю самогону, яким кожен пригощав у річницю з дня смерті своїх близьких родичів. Якщо ж не було кому пригостити, то Урчі або хтось із його друзів по чарці згадував про «річницю» того чи іншого вченого, рабі або проповідника і не відставав доти, доки молільники не давали йому кілька крон на літр горілки і маковий пиріг. Цей старий чоловік мав у собі щось владне, що навіювало людям не стільки страх, як бажання сподобатися йому.

Чому я зараз думаю про нього, про кого я, напевне, знав хіба лиш те, що він рано овдовів, був пияком та ще найкращим другом мого дідуся? Через один дивний випадок, який трапився останнього осіннього свята. В ніч тієї *Сімхат-Тори*, свята радості, коли гебреї щороку зано-во дякують Господові за те, що він обтяжив їх своїм законом – пізно вночі хтось постукав у наші двері – спершу несміливо, а відтак дедалі енергійніше. Я прокинувся, прислухався. Батько впустив якогось чоловіка і запалив світло у своєму бюро. Я встав, з цікавості, але також і для того, аби пересвідчитися, що батькові не загрожує ніяка небезпека. Крізь скляні двері я помітив Урчі; як завжди, одягнутий у все біле,

він рівно сидів на дивані, увесь час хитаючи головою.

«Я не можу спати», – сказав він, не розплющуючи очей.

«Чому?» – запитав батько.

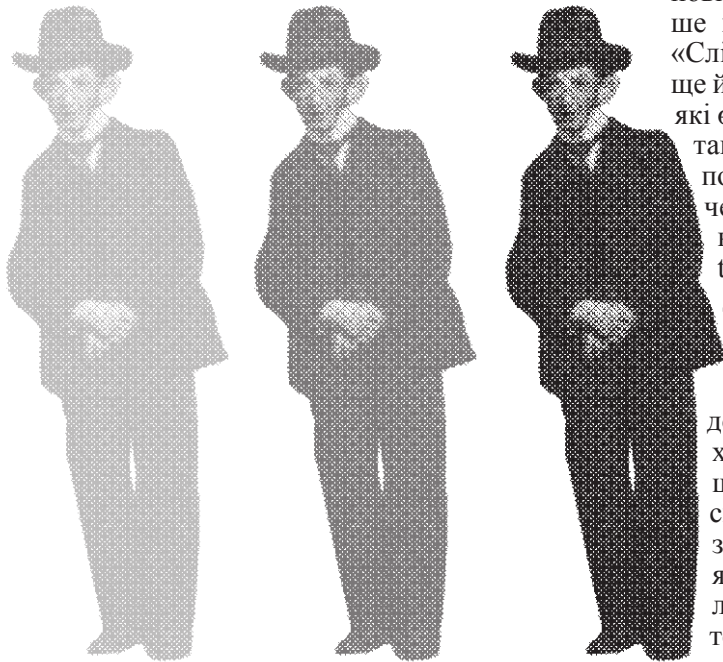
«Зі мною трапилося щось жахливе. Я забув нічну молитву – все життя я проказував її щоночі, а сьогодні раптом забув! Отож, нагадай її мені, але дуже повільно. Адже я не такий тверезий, яким мав би бути».

І я почув, як мій батько, який стояв перед ним, повільно, слово в слово, почав проказувати велику нічну молитву – не маленьку, призначену для дітей. Урчі через силу повторював, а коли не міг вимовити якогось слова, то поправляв себе доти, доки воно, нарешті, не звучало так, як слід. Заледве проказавши останнє «амінь», він звалився, мов підкошений. Батько укритв його.

Як далеко все це від мене сьогодні! Але як би я не віддалявся від молільників, молільників усіх релігій, я заледве стримую зворушення, з яким думаю про Урчі, котрий не давав здолати себе сонливості, доки не проказав останнього слова довгої нічної молитви. Адже він поводив себе так не зі страху розгнівити Господа невиконанням обряду, а з тої неповторної, хасидської любові до Бога, якому молільник стає даруючим, слугуючим старшим братом і утішителем.

Манес Шпербер. Господні водоноси. – Молодий буковинець, Чернівці. 2000. – С. 97-98.

Дуже рано пізнав я спокусу власної сили уяви і майже без опору віддавався їй. Уява заповнювала прогалини між фактами, а ще частіше вона замінювала дитині відсутні знання. «Слід було б знати...» – казав я собі часто і кажу ще й тепер, коли маю справу з повідомленнями, які є неповними або замовчують найсуттєвіше, так що не дозволяють ані судити про перебіг подій, ані зробити висновки. Отож дорослий чекає зі стлумленим нетерпінням, дитина ж не чекала, її фантазія миттю заповнювала terra incognita і пов'язувала її з уже знаною дійсністю, так що уява і сприйняття примирювалися між собою і, зрештою, ставали єдиним цілим.

Між четвертим і сьомим, можливо, аж до восьмого року життя я вважав себе брехуном, дитиною, яка брехала набагато більше від інших, однак мала щастя рідше бути спійманою і покараною за це, ніж вона того заслуговувала. Упродовж кількох місяців я був учнем надзвичайно злиденного вчителя, якого звали Шмерл Сліпий. Його багатодітна сім'я та його стара мати ділили

фантазер
fantazer

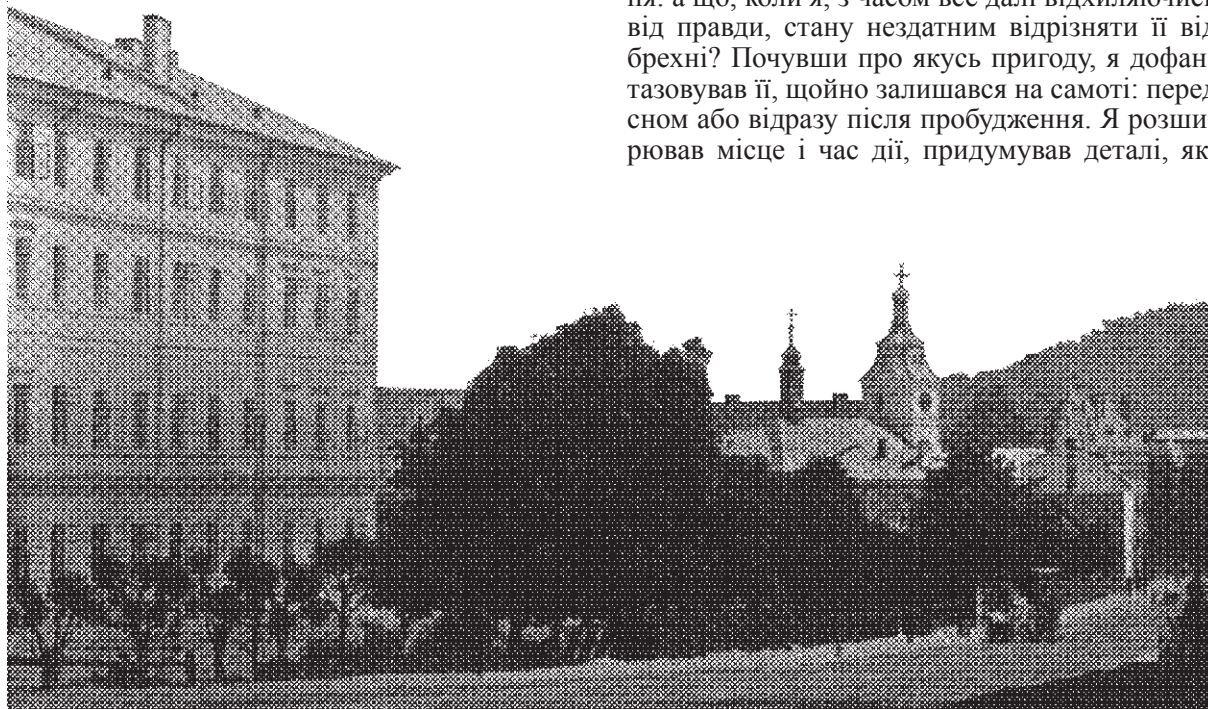
разом з домашньою птицею кімнату, в якій учні, що тісно сиділи на хистких лавах, вчилися хором читати. Я почував себе у Шмерла дуже нещасним, крім того, я не переносив ні запаху, який з кожним днем ставав мені дедалі бруднішим, ні погляду почервонілих очей його матері, які були схожі з неспокійними й набридливими очима курей. Не раз я намагався втекти, але мене негайно повертали назад. Тоді трапилося нещастя: я наробив у штанці. Після цього вчитель відіслав мене додому. Впродовж того короткого часу, який я мусив ще вчитися в нього, мені вже непотрібно було втікати: я ставав перед Шмерлем з широко розставленими ногами і зізнавався, що знову трапилося нещастя. Після чого я був цілий день вільним. Так я здійснив там відкриття, яким потім користувався ще багато років. Достатньо було розіграти якийсь, головним чином, нервовий розлад, яким могла з успіхом бути та ж сама інконтиненція, і в результаті можна було прямо-таки загрибати переваги, які зазвичай уможлилювало лише справжнє страждання. Подібне

відкриття робила для себе, безперечно, величезна кількість дітей, насамперед тих, котрі почували себе нещасними в школі. Однак мене воно спонукало думати і привело через манівці й обхідні шляхи до поглядів, які мали значення для мого розвитку.

Повторюваний коли завгодно успіх «гейби», розіграного перед Шмерлем Сліпим, вразив і збентежив мене водночас: вододіл між правдивим і оманливим, між дійсністю й ілюзією готовий був зникнути, як тільки дати волю фантазії. Я не наважуюся точно визначити, що я знав тоді про уяву і про що тільки здогадувався, але я певен того, що вже трирічній дитині відкрилося – сила уяви вказує шлях до волі. Те, що можна було б влучніше назвати імагінацією або реалістичною фантазією, відіграло відтоді в моїх думках, так само, як і в моїх рішеннях і діях та в моїй письменницькій творчості, незмірно важливу роль. І для психолога вона була не менш корисною, ніж для автора романів.

Та обставина, що я брехав, не завдавала мені ніяких докорів сумління, хіба лише побоювання: а що, коли я, з часом все далі відхиляючись від правди, стану нездатним відрізнити її від брехні? Почувши про якусь пригоду, я дофантазував її, щойно залишався на самоті: перед сном або відразу після пробудження. Я розширював місце і час дії, придумував деталі, які

Львів, казарми Франца Фердинанда, 1900-ті

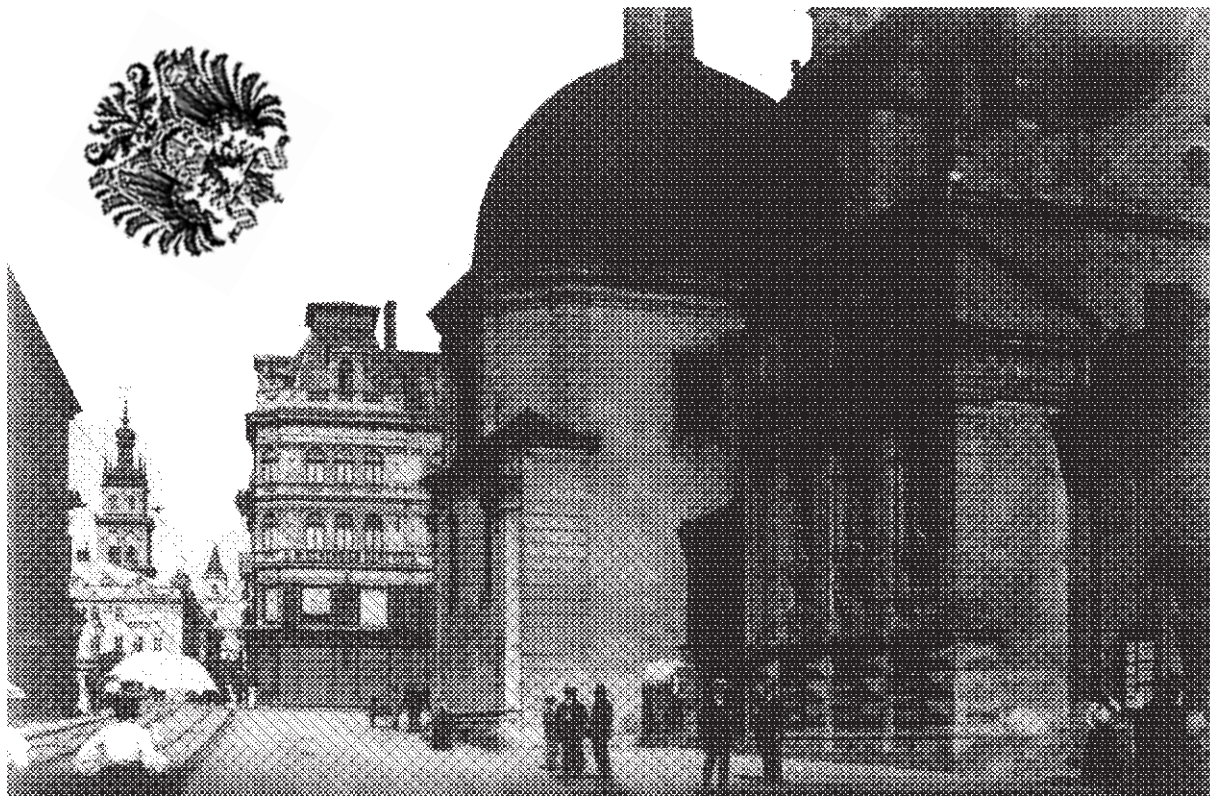
могли б бути правдоподібними, і давав їм заводити себе так далеко, що вигадував зовсім інші історії. Спершу мені здавалося, що я не роблю нічого іншого, а тільки увіразнюю розказане; однак насправді я надавав йому іншого образу, інших форм, які я, так би мовити, мусив виповнювати. Коли я почав писати романи, я ніколи не опирався спокусі наділяти певною біографією епізодичні фігури, які я відтак вилучав з остаточної редакції, позаяк вони були непотрібні й зайві для структури твору. Але навіть сьогодні я не можу відмовити собі в тому, щоб не вигадувати життєписи, які я навіть не записую, позаяк цілком очевидно, що вони мені не підходять.

Раптом на вулиці виринув якийсь чоловік. Він біг, немовби втікаючи від когось, роздягнутий, хоча було вже холодно; не обертаючись, він робив жестами якісь знаки, котрі могли бути адресовані комусь, однак навколо не було

ні душі. Раптом він зупинився, дуже повільно обернувся і майже грайливо, гейби жартома, погрозив кулаком, невідомо кому. Я стояв перед нашим будинком і став мимовільним свідком цієї дивної, німої сцени. Якби в мені прокинулась цікавість, я легко міг би довідатись, що за історія трапилася з цим незнайомцем, чому він втік і водночас комусь погрожував. Однак замість того, щоб спитати, я почав «фантазувати» й «заповнювати прогалини». Якби відтак хтось запитав мене, що трапилося, я зміг би запропонувати йому історію з початком і кінцем. І якби він затим поцікавився, звідки я про все це довідався, я б відповів: «Не знаю, просто я так собі думаю». Я не втратив з очей вододіл між реальним і вигаданим, однак робив усе необхідне, щоби він став плинним і, зрештою, непомітним.

Я вважав себе брехуном також через те, що ніколи не вигадував неможливого і лише зрідка

Львів, пл. Катедральна, 1900-ті

щось неймовірне, в той час, як у казках вторгнення незримих сил у хід подій – найприродніша річ. Однак на мене наганяли страх лише ті історії, в яких справдешні дикі звірі нападали на людей. Я ніколи не боявся відьом або інших істот, які мали в цих страшних оповідях людський вигляд. Не фантастичними, а реалістичними чи, краще сказати, пробабілістичними були ті елементи, з якими я поєднував фрагменти, що в них мені являлася дійсність.

Що ж так рано вселило в мене тривожну певність, начебто все було фрагментом, і що тут ішлося якраз про те, аби визирати «пагорби за пагорбами», сходити на них і все ж не забувати, що вони існують і що ти майже нічого не знаєш, коли губиш їх з очей? Або інше порівняння, яке мені дуже рано закарбувалося в пам'яті: ось ле-

жить довгий сувій, легким поштовхом ноги ти приводиш його в рух, він розмотується і стає довгим і широким килимом з багатьма барвистими візерунками, які, можливо, уособлюють тільки самих себе, але, ймовірно, означають і набагато більше, ніж самих себе – послання, мудрі вислови, символи віри або звістки про таємні події.

Все суще може довго існувати або швидко згинуть; але дещо з того, що суще, означає набагато більше, ніж здається на перший погляд, позаяк воно скручене або складене. *Вє ані* – «А я...». Так починається одне з багатьох речень, з якими вмираючий Яків оголошує Йосифові та іншим синам свій останній заповіт і свої останні побажання. В тисячах хедерів гебрейські діти одного й того ж тижня вчилися

Львів, у.к. комендантура, 1900-ті

перекладати відповідний уривок Тори і давати до нього коментар. І всі вони повторювали усно переданий численними поколіннями текст звичною для нього інтонацією монотонного співу: «А я, Яків, що вимагаю від тебе поховати мене не тут, у чужій землі, а в Меврат Гамахпела в землі Ханаан – я цього не зробив для твоєї матері. Я поховав її край дороги, якраз там, де вона померла. Ні, це недалеко від Педану, куди я мав би віднести її до гробу, і дороги не були там непрохідними, а сухими, як сито на сонці. То чому ж я не відніс її тіло до Педану? Бо прийде час, коли народ Ізраїля, принижений і в розпачі, помандрує цією дорогою у вигнання. І тоді Рахіль устане з гробу край дороги, благословить своїх дітей і підбадьорить стривожених...» Так, це і чимало іншого містилося в *невимовленому*, яке супроводжувало початок речення «А я...».

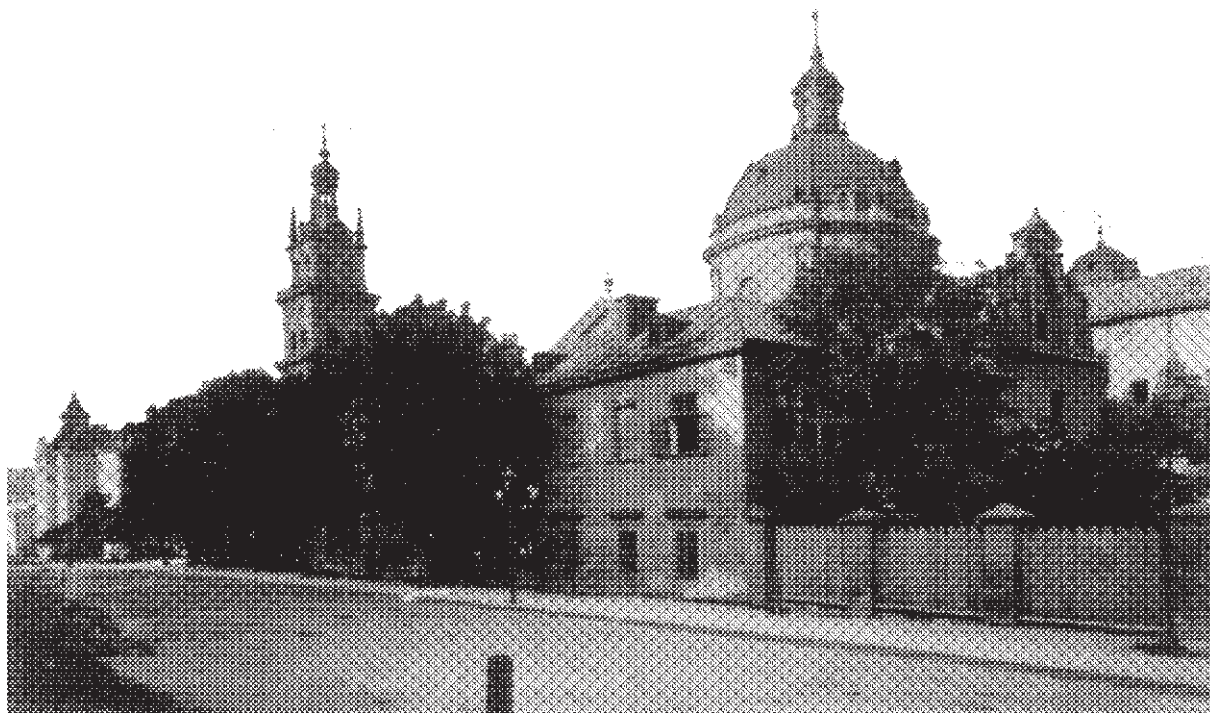
Я розглядав себе як брехуна, позаяк часто піддавався спокусі демонструвати собі самому й іншим невимовлене – не фантастичне, а вірогідне, що могло би трапитися, але не тра-

пилось, так, немовби я почув про це з вірного джерела або, набагато рідше, немовби я сам це пережив.

Звичайно, я брехав також, як і багато інших дітей, без всякого сорому, щоби прикрити якийсь упущення, в якому я винуватив себе або щоби виправдати якусь дрібну витівку; я брехав часто, щоби уникнути нудоти надмірно багатослівних молитов. Господь всевідаючий – звідси я робив висновок, що його я аж ніяк не можу обманути. По-друге, він був усомогутнім, отож йому, напевне, не важили кілька молитов більше або менше.

Між моїм восьмим і дев'ятим роками життя настав відтак перелом, причину або причин якого я не можу виявити – незважаючи на всі зусилля знайти їх слід у пам'яті. Я часто почував себе ображеним, ба й приниженим своїми обманами, навіть якщо вони й не відкривалися. Я був через них нещасним, як протверезілий пияк, який після хмільної ночі бачить себе посеред бруду і раптом усвідомлює, яким відразливим є його пияцтво. Я не думаю, що по тому

Львів, вул. Підбальна, 1900-ті

я вирішував більше ніколи не брехати – що, врешті-решт, залишилося безрезультатним; я знав тоді вже речення, яким у літургії закінчується часто повторюваний псалом: «Кожна людина бреше». Але я почав спостерігати за собою – спершу з нікчемним, проте дедалі з більшим успіхом. Аж ніяк не передбачений побічний ефект цього строгого контролю з роками став відчутним: критична налаштованість юнака проти всілякої штучності, яка виражається у словах, мінах або жестах, рано зміцнила його потребу справжності, непідробності. З того часу я розвивав свою здатність дедалі гостріше розрізняти між фікцією та реальністю.

Манес Шпербер. Господні водноноси. – Молодий буковинець, Чернівці. 2000. – С. 76-80.

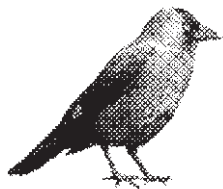

До своєї окраси міста належали також різноманітні диваки, котрі упродовж століть своїм життям урізноманітнювали пейзаж львівської вулиці. Серед них були яскраві дотепники і жартуни, божевільні і вуличні філософи, балакучі іпохондрики і аматори-співачки, що бавили місто своїми баладами, примовками, жартами, поповнюючи тим самим львівський фольклор.

Вар'ятів у Львові не бракувало ніколи. Згадуючи Львів свого дитинства, Єжи Міхотек писав про те, що львівських божевільних відрізняла якась особлива погідність. Серед численних вуличних вар'ятів він не зміг пригадати жодного нав'язливого чи агресивного. У свою чергу, мешканці міста також ставились до нещасних надзвичайно толерантно, називаючи їх «оргіналами».

Найвідомішим серед львівських вар'ятів ХІХ ст. був Ян Ліс, погідний та веселий оптиміст, більш відомий мешканцям міста під іменем Дурного Яся. Упродовж трьох десятиліть, мандруючи вулицями Львова, Ясьо розважав перехожих філософськими розміркуваннями на тему життя і смерті. А знав

с ъ в і р к

ś v i r k

про ці речі Ясьо вочевидь немало, бо не пропустив за своє життя жодного похорону. Особливий пієт у нещасного викликав власник похоронного закладу пан Курковський, який, вочевидь, був для вар'ята втіленням самої смерті. Досить часто божевільні тиради Яся набували несподіваної багатозначності, і тоді їх переповідалося навіть у вишуканих львівських каварнях. Особливо публіці подобались простодушні зауваження Яся на кшталт «Пан Курковський усіх добрих людей позабирає, а самі лайдаки залишилися».

Мешканці міста любили Яся, давали йому гроші, їжу, цигарки та старий одяг. Під час військових парадів Дурний Ясьо марширував попереду оркестру, повчаючи капельмейстера, як диригувати військовими музиками. В останні роки життя Ясьо перебував на державному утриманні. За розпорядженням магістрату йому давали харчі, а на зиму бідного вар'ята селили у притулок для калік. Коли 19 грудня 1903 р. Ясьо помер, господар закладу ритуальних

послуг Курковський надрукував наклад похоронних листівок, з якого львів'яни довідалися про справжнє ім'я славного вар'ята.

Вар'яти-інтелектуали були представлені у Львові не менш яскравими типами. Біля церкви Св. Юра кожної весни з'являвся божевільний, що з'їхав з глузду на ґрунті французької революції. Присадкуватий брюнет з палаючими очима, одягнений у пелерину та іспанський берет, він збирав чималий натовп своїми запальними промовами на революційну тематику. Свої промови божевільний виголошував французькою мовою, тому його майже ніхто не розумів. Розпалюючись, дивак починав махати кулаками, робив несподівані випадки, так, наче хотів вразити невидимого супротивника. На його устах виступала піна, яку промовець витирив краєм своєї пелерини. Закінчував свої промови співом Марсельези, яку вже щоправда не співав, а просто кричав на ціле горло. У тих випадках, коли свідком його співів ставав поліцей, бунтар тільки його запитував: «Що,

Львів, середмістя, 1900-ті

Грицько, непогана пісенька, га?». На що отримував одну і ту ж мелянхолійну відповідь: «По-прошу р-розійтись».

Досить оригінальним типом львівського вар'ята початку ХХ ст. був Пшибильські – серйозний чоловік, з іронічною посмішкою на обличчі, що завжди задуманий повільно походжав містом у вельми оригінальному вбранні... Почнемо згори. На голові класичний циліндр з позолоченими крисами, перев'язаний кольоровою стяжкою. Намашені помадою довгі шпичасті вуса, лице старанно виголене, темна маринарка, на грудях ордени, видані капітулою, котра правдоподібно не існувала. На руках рукавички, у лівій одна чи дві палички та незмінна парасолька (чи дощ, чи погода), у правій – італійська сигара, звана «віргінією»; штани з кольоровими лампасами, черевики облицьовані нікелевими уланськими острогами і потужними обцасами.

Пшибильські ходив надутий як павич і попри поважний вік із зацікавленням приглядався до перехожих панянок, для яких не шкодував компліментів не тільки польською, але німецькою і французькою...

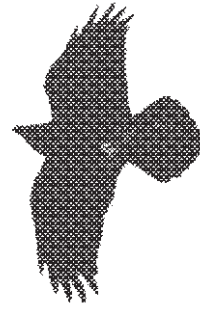
Ще статечніше ходив вулицями міста товстуватий жид Діамант. Його округле, налите обличчя було цілком позбавлене заросту, а на товстих заслинених губах гуляла усмішка. Ступав дуже обережно, бо маніакально опікувався своїм видатним округлим животом, який, як йому здавалось, був шкляний. Постійний страх розбити своє дорогоцінне крихке надбання змушував вар'ята до черепашої повільності у рухах. Діамант грав вечорами в третьосортній каварні на фортеп'яно, що і становило його життєвий заробіток.

Досить плідним на диваків і оригіналів був і міжвоєнний період. Бувай, Сліпа Мінця, Горбата Рузя, Ігнась-Зося-Тебе-не-Любить, Майор Мейер, Льольо – ось лише деякі зі славних представників цих дітей львівської вулиці.

Польський публіцист Юзеф Вітлін, відображаючи у книзі «Мій Львів» свої дитячі враження про місцевих вар'ятів, писав: «Львівська земля була особливо надавалася до пророчення особливих саджанців, що ходили на двох ногах. Типи і типки, диваки і бізики забарвили нам дитинство мальовничим цирком, цирком задурно, який і бавив, і лякав».

Ігор Кутерного, Сьвірки, 2006

421

лѣбѣ, сѣреднѣмъ, 1900-ми

*«Dovete adunque sapere come sono duo generazioni
da combattere - bisogna essere volpe e leone»**

Ніколо Макіавеллі

Галичина, серпень 1914 року.

Зранку ми не поснідали. Лишень устиг я чайку сьорбнути раз чи два – тут і налетів на нас командувач, як коршак. Наказав мерщій по автомобілях і хутко в путь!

Гішторія, бачся, ач така, що прокинулися ми задалегідь, ще вдосвіта. Тільки-но вбралися у випрасувані звечора галіфе та кітелі з накрохмаленими білими комірцями, нап'яли начищені ординарцями хромові чоботи та налаштувалися снідати – аж тут невідь звідки і вигулькнув наш генерал.

Здавалося, ніби добродій наш Олексій Олексійович Брусилов узагалі ніколи не лягав спати. Одначе, завжди виглядав свіжим, як огірочок. Стрункий і жвавий наче парубчина. Дарма, що голова сива. Кажуть, він ще в останню Турецьку війну ворогові сала за комір заливав. От і любить він усе з наскоку й навідлиг! Одне сло-

снiданок у львовi
snidank u l'vovi

во – кавалеріст. Хутко-хутко, мерщій-мерщій, раз-два-три! А ми ледве встигаємо за ним.

Адже ж ми з полковником бароном Нестором Івановичем фон-Шуфреном – люди статечні, офіцери штабні, а не кіннотні. Нам з наскоку отак не треба. Особливо ж без сніданку – це взагалі нікуди не годиться. Це ще наш видатний генералісімус Суворов свого часу казав, що сніданок для шлунку солдата ... Чи то паки, пригадується мені, буцім це сам імператор Буонапарте, той анциболотний *Le Petit Caporal*, здається, казав. Позаяк, наші теперішні союзнички французи завжди стурбовані їжею, тож про їжу найбільше вони й розп'якують. Так от, сказано було щось про шлунок солдата. Про сніданок собі, пригадується, та про вечерю ворогові...

Утім, хто б і що б не казав чи хай би там як було насправді, але ані я, ані барон Нестор Іванович, парубками аж ніяк не виглядаємо. І барильця в нас є, і щоки такі поважні – начальницький вид, що не кажи. Штабна служба, напружена та відповідальна, сприяє не тільки зміцненню бойового духу та збільшенню царських нагород, але й зростанню тіла, як не в зріст, то принаймні вишир. Тому-то нам без добрячого сніданку буде край сутужно!

З іншого боку, добре, що я привів себе у належний вигляд. На відміну від полковника Нестора Івановича фон-Шуфрена. Я от устиг поголитися та намастити вуса французською ваксою *Pinaud*. Ще й надати вусам належного фасону. Натомість, мій супутник Нестор Іванович, хоч і не мав часу так ретельно зайнятися вусами, але таки встиг скуштувати доброго краснадарського чайочку, якого він посьорбував з плескатої тарілочки з позолоченим обвідочком, з цукорком і в прикуску. Він полюбляв випити чайочку натщесерце, бо казав, що так рекомендує медична наука, аби пожвавлювалася перистальтика стравоходу перед прийняттям їжі.

Генерал Брусилов їхав разом зі своїм ад'ютантом у командирському *Руссо-Балті* попереду. А ми з фон-Шуфреном їхали позаду – супроводжували Брусилова на ранкову нараду з генералом Рузьким до штабу сусідньої III-ї армії.

За кермом нашого штабного *Renault E.F. 14/20* сидів молодший унтер-офіцер Панкрат Ялобуєв. Небалакучий і кремезний юзівчанин. Завжди неусміхнений і набурмосений. До війни він працював, здається, десь на донбаських шахтах чи деінде. Чи то якимось механіком, чи

таки шофером, чи то взагалі грець його знає ким, але напевне по автомобільній частині.

Для супроводі наших двох автомобілів генерал Брусилів не взяв жодної охорони чи конвою. Хоча дорога від нас до розташування штабу генерала Рузького пролягла далеченько. І то все їхати хащами прикарпатських лісів і перелісків, байраками та балками. Віднедавна ці відвойовані у неприятеля терени стали тилами нашої армії.

Проте, ми були наготові повсякчас, як і належить на війні людям військовим, аби показати ворогові міць нашого славетного озброєння. Саме для такої еventуальної okazji барон і я мали начищені до лиску нагородні револьвери системи *Nagant*, надійно заховані в глянсованих шкіряних кобурах.

Водночас ми були певні, що зброя нам ані ніч не знадобиться цим ранком. До того ж, постійно похмурий і від природи недовірливий Панкрат мав при собі трьохлінійку,

якою нещодавно запопадливо розжився. Він виміняв цю гвинтівку за торбинку махорки в сибірських ополченців і відтоді тримав її у багажнику *Renault*, ретельно загорненою в ганчір'яччя. Це, до речі, при тому, що в армії була жахлива нестача зброї – наша піхота, переважно, мала одну гвинтівку на двох стрільців.

Насправді ж, о цій порі, годі було вже чекати жодних войовничих сюрпризів від розбитого вщент австро-угорця. Авжеж! От у цьому й була сутність справи. І, між иншим, головне питання для сьогоднішньої ранкової наради. Очевидячки, що австріяк уже ніяк не оговтається після того, як ми показали йому кузькину матір на Гнилій Липі! А тепер з'ясовується, що австріяк не має жодного бажання захищати навіть і свій Лемберг чи паки Львів – цю перлину Східної Галичини. Натомість, драпає чимдуж у затишок першокласних фортифікацій Перемишля. Ніби той поранений звір, що кидає напризволяще недобиту здобич і чкурить до лігвища. Аби там відчути безпеку

Кременець, вид на гору бола, 1900-ті

та позалізувати свої рани, заподіяні йому нашим славетним оружжям!

Наприкінці серпня до нашого штабу надійшов важливий звіт повітряної розвідки. Літуни доповідали, що бачили довкола львівського залізничного вокзалу велике скупчення військ, які мерщій вантажаться по вагонах і потягами прямують на захід. Наші кінні роз'їзди також доповідали, що австріяцька піхота масовано маршує з фронту, оминає Львів, і крокує на простець на захід.

А вчора ввечері отримали взагалі приголомшливе повідомлення від 12-ї кавдивізії. Генерал Олексій Максимович Каледін повідомляв, що один з його кінних роз'їздів увійшов до Львова! Неймовірно, але місто, виявляється, вже залишено ворогом! Місцеві мешканці напрочуд привітно та люб'язно вітали джину наших чернігівських драгунів з офіцером. Тому генералу Брусилову тепер треба було негайно

радитися з нашими фронтowymi сусідами та узгоджувати спільні наступальні дії.

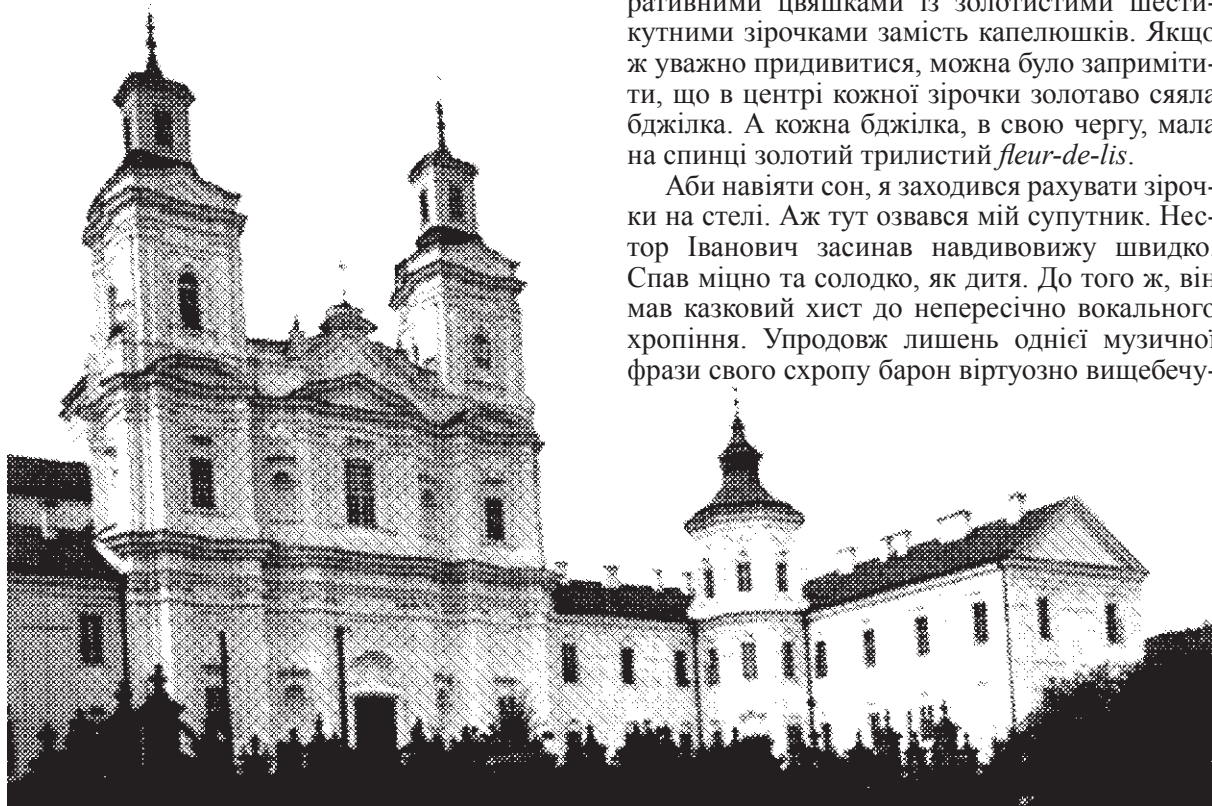
Ми всілися в *купе* автомобіля на м'якому й пружкому шкіряному фотелі кольору стиглої вишні, чи радше барви бургундського вина. Добре, що за порадою Панкрата кожен з нас прихопив по подушці. Припасували їх ніби наголів'я – таким чином, аби зручно притулитися та подрімати.

Панкрат завів мотор. Автомобіль жваво покотився ґрунтовим шляхом. Я вмостився щокую в м'яку пухову подушку. Шкіряний фотель мав добрі пружини. Автомобільні ресори були також вельми пружинясті. Ритмічне розгойдування чудово заколисувало. Назагал, усередині цього *Renault* можна було почуватися на диво затишно та комфортно.

Деякий час я дрімотно розглядав інтер'єр. Стелю салону оздоблював небесно-блакитний китайський шовк. Його було припасовано декоративними цвяшками із золотистими шестикутними зірочками замість капелюшків. Якщо ж уважно придивитися, можна було запримітити, що в центрі кожної зірочки золотаво сяяла бджілка. А кожна бджілка, в свою чергу, мала на спинці золотий трилисий *fleur-de-lis*.

Аби нав'яти сон, я заходився рахувати зірочки на стелі. Аж тут озвався мій супутник. Нестор Іванович засинав навдивовижу швидко. Спав міцно та солодко, як дитя. До того ж, він мав казковий хист до непересічно вокального хропіння. Упродовж лишень однієї музичної фрази свого схропу барон віртуозно вищебечу-

Кременець, містечко, 1900-ті

вав і кургикав, підіймався з надр найнижчого *basso profundo* до найпронизливого *falsetto*, а тоді пірнав навспак. Заснути поряд з ним було всеодно, що спати під бурхливий акомпанемент такого собі оркестру рязанських балалайок і тамбовських ложкарів.

А між тим, Нестор Іванович фон-Шуфрен – мій щонайлюб'язніший приятель. Як і я, він був справжнім російським офіцером, походив зі шляхетного роду-племені спадкоємних захисників Вітчизни. І, між иншим, народжений був у фамільному інгерманляндському маєтку на суворих берегах Фінської затоки побіля імперської столиці, нашої Північної Пальміри.

Щоправда, мушу зазначити, що Нестор Іванович дещо гаркавить. І трохи затинається. І шепелявить. І, назагал, не вимовляє десь половини приголосних звуків. До того ж, якщо він і говорить великою та могутньою, загальнозрозумілою та великодержавною мовою, що стається таки не часто, то всеодно зрозуміти його подужає не кожен, бо в барона будь-які звукоутворювальні спроби виходять з дуже по-

тужним, хоч і природнім для нього, німецьким *Akzentom*. Через те Нестор Іванович переважно мовчить. Утім, не це ж головне!

А головне є те, що мій друг барон фон-Шуфрен – це великий російський патріот, щира посполита душа. Коротше кажучи, він – ідеальний російський офіцер! Якби-то всі наші офіцери були такими...

Адже його звичка мовчати справді оберталася для нього на золото. Тому його всі дуже любили та поважали. Мовчання в нього виходило напрочуд елегантно, шляхетно та мудро. Ця риса барона забезпечувала йому блискучу репутацію та ледь не блискавичне просування щаблями службової кар'єри. Бо ж промовчати в потрібний момент у нас в Росії – це як Божий дар! Їжте борщ з грибами та держіть язик за зубами.

От я, наприклад, такого дару не маю. Натомість, маю щось достоту протилежне – можу

Коломия, у.к. вокзал, 1900-ті

безугавно теревенити. Такий у мене язик, що й на припоні не втримаєш. І то будь-де, будь-коли й з будь-ким. Що на думці, те й на язиці. Крім того, можу спілкуватися либонь будь-якою мовою, наріччям чи гутіркою.

Навіть і порахувати зараз не зміг би скількома мовами володію! Так у мене склалося ще з дитинства, яке проходило на мальовничій родинній садибі у Середньому Подніпров'ї на півдні Київщини. Ось там я і навчився орудувати язиком, як циган пужалном.

Узагалі ж у моїй родині Бульбенків заведено було, що хто якою мовою волів, такою й говорив. І кожен обов'язково мусив усе розуміти, як балакають інші. Не дарма ж кажуть, що язик до Києва доведе. А я народився в тому самому Києві! От мій язик і не мав кісток з народження. Еге ж, ось так і був у мене язик у роті, як чорт у болоті.

Між тим, завжди мовчазний і небалакучий Нестор Іванович цієї миті знай заливав *купе* автомобіля пишною колоратурою свого храпу. Йому відлунювало лишень голодне бурмотіння у моєму барилі. У такий спосіб мій бідолашний шлунок наполегливо нагадував про кричущий брак сніданку, якого його так брутально було позбавлено. З надр мого зголоднілого й обра-

женого живота звучало так, ніби то ламентував клишоногий шатун, якого було схарапуджено з барлігу в тайзі.

Урешті-решт, ритмічні погойдування автомобіля виявилися значно впливовішими на мій організм, аніж карколомні акорди та солов'їні трелі хропіння фон-Шуффрена. Після декількох хвилин розгойдування й заколисування ґрунтовим шляхом, пружний фотель і пухова подушка під щокою зробили свою справу. Я непомітно полинув у солодкий сон.

Прокинувся від несподіваного руху. Радше, від відсутности будь-якого руху чи звуку. Коли розплющив очі та підняв голову, то спершу побачив здивоване обличчя Нестора Івановича. Він також спросоння тер очі та спантеличено роззирався довкола.

Ми водночас визирнули назовні наобабіч автомобіля. У ранковому лісі пашіло глицею, дзвеніли пташки, кувала зозуля. Я помітив, як Панкрат копирсається в калюжі побіля переднього колеса та почув його басовиті матюки.

Помалу я почав вилазити з авта, розганяючи кров у відлежаних кінцівках. З іншого боку машини виліз і барон. Ми спрокволу подибуляли до Панкрата та почали розпитувати що сталося.

За якусь мить заднім ходом до нас наблизився *Руссо-Балт* генерала Брусилова. Олексій Олек-

коломия, середмістя, 1900-ті

сійович хутко вистрибнув зі свого автомобіля та сягнутою ногою підійшов до вкляклого *Renault*. Прудко обійшов навколо калюжі, зупинився, присів навпочіпки, уважно роздивився зіпсоване колесо. Швидко перекинувся кількома уривчастими фразами з Панкратом. Водій відразу заходився міняти колесо.

Генерал Брусилов чекати на нас не збирався. Дав лишень наказ, щоб коли автомобіль відремонтується, діяти на власний розсуд і згідно з обставинами. Відтак від нас не очікувалося, що ми прибудемо в штаб Рузького. Натомість, будемо рухатися туди, куди нам підказуватиме наше внутрішнє чуття військової *інтуїції*. Олексій Олексійович полюбляв оперувати такого роду енігматичними штуkenціями в своєму лексиконі.

Авто Брусилова покотилося геть і незабаром зникло у густих хащах галіційського лісу. Панкрат перекурив, роздягнувся до поясу та заходився далі ладнати колесо. А ми з Нестором Івановичем вирішили скористатися вимушеною затримкою й трохи прогулятися навколо. Аби розім'яти ноги та водночас *рекогносцируватися* з метою уточнення характеру місцевості та свого в ній місця розташування.

Лишень відійшли декілька кроків у гушавину – відразу натрапили на стежку. Тут вервечкою чимчикувало чимало місцевих у цивільному. Усі вони одягнуті були в екзотичне барвисте

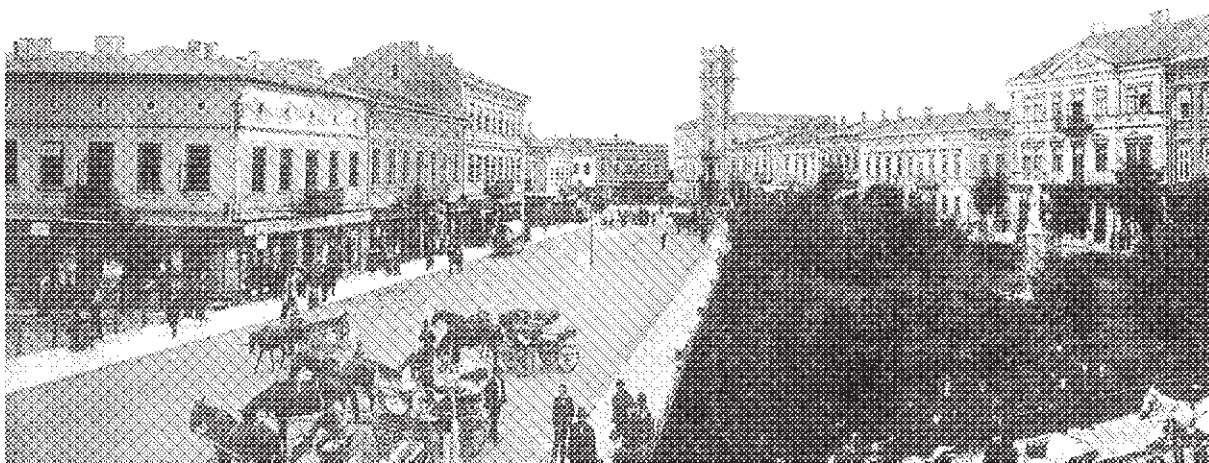
вбрання. І тягли зі собою великі торби, візочки, тлумачи.

Нестор Іванович *ретировався* – став осторонь, – а я почав звертатися до перехожих мандрівників. Спершу забалакав до них французькою. Ніхто не звернув не мене жодної уваги. Далі я спробував звертатися італійською, іспанською, португальською, навіть англійською. Жодного відгуку. Усі знай понуро пленталися. З похнюпленими очима обходили мене посеред стежки й простували геть.

Тоді я здогадався заговорити німецькою. Ніхто й надалі не спинився, однак я відчув на собі пронизливі погляди, почув тиху нерозбірливу лайку за спиною, хтось сплюнув. Еге ж! Починає налагоджуватися контакт! Кілька років я провів на службі у Варшавському військовому окрузі, де підовчився трохи польської мови. Отже забалакав зараз польською – реакція пішоходів помітно пожвавішала. Невдоволене бурмотіння й уривчаста та нерозбірлива лайка ставали дедалі гучнішими, а схаркування – виразнішим.

Відтак я почав промовляти російською. Лайка за спиною знай гучнішала й гучнішала, а харкання – виразнішало. Урешті-решт я забалакав українською мовою. Тобто, це лишень віднедавна стало модно називати «мовою» цю народно-фольклорну гутірку, малоросійську балачку гоголівських персонажів, якої я навчився в дитинстві в родинному маєтку.

Коломия, ринок, 1900-ті

Відразу переді мною зупинилося кількоро мандрівників. Вони привітно повернулися за-смаглими, круглуватими як паляниця обличчя-ми. Познімали шапки, щиро посміхалися беззубими ротами, радісно ворушили чорними як смола бровами й вусами, кивали чорними чубами й швидко торохкотіли щось геть незрозуміле.

Тоді я запитав у них, а чи багато військових залишалося у Львові. На що мені відповіли приблизно таке: *«...та де сьте пане офіціре наразі їх тамечки аніц нема останні жовняри геть си позабирале зучора пополудне...»*

Це було гарною новиною. Це було чудовою новиною! Я надзвичайно зрадів такому своєму майстерному здобуттю цінних розвідданих. Аж тут ми з бароном почули, як гукає Панкрат. Авто вже, виявляється, було в порядку. Ми повернулися з рекогносцировки до *Renault*, дістали тактичну мапу, зорієнтувалися на місцевости та почали радитися. Себто я безугавно говорив, а Нестор Іванович увесь час лише бадьористо кивав. Так ми добалакалися, що вирішили своєю військовою радою прямувати просто на Лемберг.

Панкрат спершу погнав авто навздогінці за генералом Брусиловим. Тим самим ґрунтовим шляхом, яким рухалися раніше. Аж поки ми не дісталися до перехрестя. Там він завернув на іншу дорогу, що бігла майже паралельно стежині в хащах, якою просувалася валка цивільних з торбами та візками.

За деякий час стежка з місцевими перехожими загубилася в гушині. А натомість нам на очі почали траплятися розрізнені загони сибірської піхоти. Бородаті стрільці-ополченці стомлено шкандибали вздовж дороги, також у напрямку Лемберга. Ми зупинилися. Лісом дзеленькотіли ополченські трьохлінійки, багнети та припасовані до заплічників порожні металеві казанки. Звідусіль чулася стримана матюклива гутірка. Ми хотіли бачити їхнього старшого офіцера. Панкрат на повне горло гукнув командира. Лісом пішла басовита луна.

За мить перед автом з'явився немолодий офіцер з припухлим, неголеним обличчям і почервонілими очима. Штабс-капітан Альтцніс-Чавчулідзев відрпортував захриплим і стомленим голосом. Він, бідолаха, увесь час кашляв і апхчав. Я ледве міг розібрати його чудернацьку вимову, чи то закавказьку, чи то прибалтійську. Барон фон-Шуфрен увесь цей час стояв поруч і ретельно роздивлявся носачи своїх до-недавна бездоганно наглянсованих чобіт. Баронове обличчя помалу набувало розгублено-скрушеного вигляду – він якимось чином не помітив, як вліз чоботом у якесь смердюче багно.

Міжчасом, я з'ясував у застудженого штабс-капітана, що сибірським ополченцям було наказано просуватися в напрямку Лемберга,

а в разі відсутності збройного супротиву з боку неприятеля, входити в місто та заволодівати ним. Це вельми доречно пасувало нашому з бароном військовому планові, тож я, про всяк випадок, заручився прикриттям піхоти.

Панкрат спохмурнів більше звичайного, коли побачив, як з дюжину кучматих сибіряків у брудних личаках, забрьоханих шароварах і запацьорених сорочках почали незугарно тупитися уздовж лискучого корпусу *Renault*. Автомобіль наобабіч найжачився багнетами й ми вирушили у путь, на Лемберг.

Деякий час шлях іще зміївся лісом, але поступово рослинність рідішала. Водій мусив їхати повільніше та стриманіше, ніж звичайно, з огляду на стрільців, які мостилися на широким підніжках автомобіля. Невдовзі ми виїхали на відкритий простір і побачили попереду передмістя. Жодних ознак австрійських військ ніде не було. Аж урешті-решт, авто вкотилося до міста й неквапно задріботіло бруківкою.

Сибіряки-ополченці бережко роззиралися довкола, з гвинтівками напоготовів. Але ворога й надалі ми не бачили. Вулиці вражали охайністю та спорожністю. Ніде не було жодної живої душі!

Ми зупинились біля чергового перехрестя та, на превелику радість Панкрата, відпустили штабс-капітана з піхотинцями. Задоволений водій ураз піддав газу та помчав із вітерцем.

Чим далі вглиб міста рухався наш *Renault*, тим з більшим захватом ми з Нестором Івановичем спозирали на причепурені будиночки.

Львівська архітектура милувала око радісною вишуканістю, шляхетною витонченістю, рясною орнаментальністю та бадьорою красою чарівного віденського *югендштулю* (*Jugendstil*), себто австрійського еквіваленту наших союзницьких *Art Nouveau* чи *Secession*, і цим звеселяла нам з бароном настрої, осмутнілий було зранку за браком сніданку.

За роки, проведені у Варшавському гарнізоні, я був призвичаївся до нашої, царської Польщі, панслов'янської, рустикально посполитої, хлібосольної, горілчано-квасної та картопляної, щиросердно зрозумілої та, зрештою, великоруської. Натомість цісарська Польща, східно-галіційська, австро-угорська, центральноевропейська та геть чужоземна, виглядала мені достоту инакшою, несподіваною й у край екзотичною. Загадковою та чепурною, звабливою та зачарованою...

Як не крути, але відчувається відразу, що це – справжня Європа! Хоч би і найсхідніші її терени. Так би мовити, орієнтальне охвістя уламків Священної Римської Імперії!

Хай би там як, але наші азіопські, великоруські потуги розродитися своєю власною європейською породою неодмінно призводять щоразу на світ Божий якесь одоробало, слово чести. І замість того, аби в'їхати в Європу верхи

на елегантному білому коні, ми завжди ввалюємося туди у вигляді й подоби якогось гіпопота-муса мегаломаніакального. Та ще й з ведмежим писком і пазурами, з балалайками і самоварами, у валянках і толстовках. І відразу розпочинаємо патякати про свою унікальну духовність, особливе месіанство, достоєвщину та балет...

А вже австрійський Лемберг, дорогенький Несторе Івановичу – оце тобі той самий гатунок, що Відень чи Париж! Ось! Ось і ось, мій любий бароне! Поглянь-но сюди, друже полковнику, і туди, і ще он туди – все довкола, лише чистесенькі й охайні вулички якими зараз оце ми їдемо. І чомусь ані живої душі...

Натомість, наші російські Вільна, Варшава чи Ревель з Гельсінками – таке ж нечипурне великоруське захолюстя, наша рідна непутьова тмутараканська тамбово-рязанщина, зачухана та невмивана, як і решта нашої неосяжної імперії, від берегів балтійських і аж до тихоокеанських!

Водій віз нас неширокими чужинецькими вуличками жваво й впевнено, так буцімто він чітко уявляв куди саме прямувати. Коли ж ми нарешті виїхали на розкішну простору площу, я заходився гукати Панкратові, аби він зупинився.

Ми з бароном вибралися з автомобіля й стали озиратися довкола. Площа мала дещо три-

кутну форму, посередині якої здіймався монумент. Струнка колона й статуя при ній. Скульптурна фігура при підніжжі колони зображувала якогось елегантного добродія, що либонь відмахувався від надокучливої пташки, чи намагався її вхопити. Абощо.

Щиро скажу, не вважаю себе знавцем ані хитромудрощів орнітологічної науки, ані фіглів-міглів скульптурного мистецтва. До того ж, дається взнаки, що зір мій з роками зовсім не поліпшується, а навпаки. Тож на відстані розгледіти достеменно що ж там коїлося зі статуєю при колоні мені було вкрай сутужно.

Припускаю, що це був якийсь австріяцький фельдмаршал, котрий либонь прославився у них тим, що попереводив і понижив був чимало нашого ж люду. Або ж, очевидьки, якийсь віденський імператор, цісар-і-король, ерцгерцог чи архикнязь, герцог чи барон, граф чи марграф, чи й просто ріттер. Позаяк кого ж іще міг би возвеличувати такий тріумфальний монумент у центрі Лемберга? Зрештою, не пііта ж!

А от сам стовп ураз нагадав мені дещо Вандомську колону в Парижі. Чи колону Траяна в Римі, або колону Помпея в Олександрії Єгипетській... Звичайно, не розмірами, а своєю витонченою тріумфальною величчю. У нас таких є небагато. Ну, може, Магдебурська колона на правобережних крутосхилах Дніпра в моєму рідному Києві. Та ще, мабуть, і оспіваний піітами Олександрійський Стовп на Двірцевій площі у нашому місті Мідного Вершника.

Зненацька одна річ миттєво збудила мої тонкі почуття на цій площі. Це був ласий і благоуханний повів. Хтось десь поблизу о цій мит-

смажив їжу! Усе моє щире ество затремтіло від ледь чутного аромату шкварок. Від самої тільки думки про гарячий сніданок мій шлунок ураз скрутився корчами...

Я було вже обернувся до Нестора Івановича, як одночасно помітив, що він смикає мене за рукав. Барон мовчки вказав трохи вбік від монументу. Там перетинали вулицю пані з паненням і песиком. Здавалося, ніби вони втръох прямували через площу навпростець до монументу.

І простували так аж доти, доки не помітили нас. Тоді пані рвучко підхопила песика, трохи нахилилася до малятка, ніби щось пояснювала, і кількаріз показала рукою в наш бік. Потому вони прудко почимчикували прямо до нас.

Я вставив ув око монокль. Мірою того, як вони наближалися, почав розрізняти докладніше те, що спершу бачив кольоровими плямами. Пані в мережаній блакитній сукні тримала в руках кудлатого рожевого пуделя з барвистим пишним бантом, а тендітна дівчинка в жовтій суконочці – розкішний оберемок жовтогарячих троянд, оперезаний кольоровими стрічками.

Ми з бароном зробили кілька кроків їм на зустріч, буцімто лейб-гренадери на муштровому плацу, хвацько взяли під козирець і клацнули підборами. Пані ледь не заверещала у захваті, випустила з рук песика й екзальтовано кинулася з обіймами та поцілунками і до мене, і до Нестора Івановича. Вона розцілювала нас, зойкала і вищала то *magnifique* і *merveilleux*, то *excellent* і *fantastique*.

Від такого неочікувано бурхливого вияву палких емоцій ми з полковником фон-Шуфреном, відверто кажучи, просто розгубилися. Це, вочевидь, занадто помітно відобразилося на наших обличчях, бо пані й собі раптом зупинилася, зникла, зашарілася. Вона зграбно відступила на крок, одночасно зробила манірний реверанс і простягла руку. Ми з бароном церемонно представилися та тицьнулися наввипередки цілувати її виточену длань в мережаній мітенці.

Пані шанобливо назвалася доволі милозвучним ім'ям і прізвищем. Потім поважно опустила очі, витримала павзу й стиха, але впевнено й значущо додала, *«une poétesse galicienne»*.

Її солодкий і теплий, трохи гортанний, голос майже губився у верескливому цвякканні кудластого пуделя. Оздоблене зграйним жовтим і синім шовковим бантом, цуцня радісно шкрябало наші чоботи й усе норовило вчепитися в полковницькі галіфе. Пані поглянула на дівчинку, що сторожко визирала з-за букету пишних квітів, і звернулася до неї лагідно кличною формою, проте таким тоном, що не припускав нічого, крім наказового способу: «Квітунечко!»

Дівчинка збентежено глипнула на пані поетеси, прожогом зробила кніксен і пруднулася до барона. Маля простягнуло йому жовтогарячі троянди, оперезані гарними та гармонійними стрічками, синьою та жовтою. Нестор Іванович залився густою фарбою, нахилився до дівчинки, цьомнув її в щічку й обережно взяв

квіти, мурмотячи собі під ніс: «*Ка-гмм! М-ммегі, ммдам. Емм, к-гмм, мммегі боку, ммдаммм...*»

Пані поетеса щебетала й вицвірувала чудовою французькою мовою, аж серце мліло. Вона жваво глипала своїми небесно-блакитними очима то на мене, то на буряковіючу пику барона та захоплено розповідала про одного з її найулюбленіших віршарів. До речі, цим ранком вони з маленькою Квітославцею саме йшли аби покласти квіти до його монументу. Принагідно, ось цей монумент он тут, прямо перед нами.

Але ж монумент цей, роз'яснювала свою мотивацію пані поетеса, попри всю його красу й важливість, на відміну від живих і дорогих гостей з далеких країв, нікуди не подінеться ані завтра, ані післязавтра. Тож як тільки вона запримітила на цій площі нас, то враз вирішила піднести ці живі жовтогарячі троянди нам, замість покладання їх монументові. Як сердечну ознаку щирої гостинності та миролюбності.

Виявляється, я таки жорстоко помилився щодо маєстатичної колони в центрі цієї розкішної площі й, зрештою, в центрі цього чарівного міста. Зовсім він, виявляється, і не австро-угорський шляхтич, і навіть не цісарський полководець, а майже зовсім навпаки. Таки пііт! Та ще й литвин, чи лях. Буцімто, ледь не білорус! Коротше, хай би там як, а питома наш співучий і посполитий слов'янин.

При цьому пані поетеса знову звернулася до дівчинки: «Квітуненько!» Маля зворушливо склало долоні на серці, примружило оченятка й залепетало напам'ять:

*Z tej strony thumy litewskiej młodzieży,
W kołpakach rysich, w niedźwiedziej odzieży,
Z łukiem na plecach, z dłonią pełną grotyw,
Snują się, śledząc niemieckich obrotyw.
Po drugiej stronie, w szyszaku i zbroi,
Niemiec na koniu nieruchomy stoi;
Oczy utkwivszy w nieprzyjaciół szaniec,
Nabija strzelbę i liczy różaniec.*

Як тільки дівчинка скінчила, ми з бароном охоче заплодували. Розчулена пані поетеса торкнулася мережаним носовичком куточків очей і заходилася жваво розповідати нам, як її рід шанує благодать і велич московських царів. Про непорушне братерство і віковичну дружбу наших народів. Про спільну колиску слов'янських племен. Про нашу єдину долю, єдину кров і єдину душу. І, безперечно, про спорідненість наших культур, мов і літератур.

Раптом вона завмерла. Підбила золотаву прядку, що витнулася з-під її фасонистого капелюшка, склала долоні гейби для молитви і заплющила очі. Її приємний гортанний голос тремтів від клекоту почуттів. Пані поетеса задекламувала з ледь чутним, м'яким і заокругленим акцентом:

*С медвежьей кожей на плечах,
В косматой рысьей шапке, с пуком
Каленых стрел и с верным луком,
Литовцы юные, в толпах,
Со стороны одной бродили
И зорко недруга следили.*

долина, середмістя, 1900-ті

*С другой, покрытый шишаком,
В броне закованный, верхом,
На страже немец, за врагами
Недвижно следя глазами,
Пицаль, с молитвой, заряжал.*

Міжчасом, здається тільки я один помітив, що цуценятко надзюрчало на брудний чобіт барона. Шолудивий песик справді зробив послугу полковникові, бо струмочком своєї сечі трохи позмивав з чобота кавалки раніше налиплого чи то багна, чи то лайна. І добре, що Нестор Іванович увесь цей час незворушно і з гідністю тримав оберемок пахучих троянд, а його парсуна, все ще червона як парадний мундир лейбгусарів, просто сяла від несподіваного щастя.

Коли поетеса припинила декламувати, ми з бароном розсипалися бурхливими оплесками й знову полізли обціловувати її тендітну ручку. Нестор Іванович заходився наполягати на тому, аби *Mademoiselle* прийняла від нього щойно подарований йому дівчинкою букет.

Саме цієї миті я почув, як у череві знову загарчало. Але нічого не відчув ізсередины, хоча цього разу буркотіло надзвичайно гучно. Набагато гучніше, ніж будь-коли, аж так, що це було ясно чути всім навколо. Я зашарівся й, ніби у підсвідомому намаганні заглушити, либонь і постфактум, недоречний утробний звук, дуже бадьоро й голосно поцікавився у поетеси де в цьому чудовому місті можна поснідати двом зголоднілим російським офіцерам. Пані вказала на найближчий до нас будинок. Це був готель «Жорж». За чудесним провидінням, наше

авто припаркувалося саме перед його мальовничим еkleктично-югендиштилним фасадом.

У «Жоржі», на думку пані поетеси, мусили би задовольнити наші найвибагливіші кулінарні смаки. Адже саме у цьому готелі знаходиться один з найліпших ресторанів Лембергу. Там куховарить, до речі, справжній француз, славнозвісний Мусьйо Жерар.

І знову на лихо загарчав шлунок, і знову я дивним чином цього зовсім не відчув, а лише почув. Я ще густіше почервонів і перелякано глипнув на пані поетесу. Який конфуз перед шляхетною дамою!

Вона помітила моє занепокоєння, але потракувала його, очевидно, по-своєму та защебетала бездоганною французькою мовою: «*Restez tranquille, mon Colonel!*»

Легідно заспокоїла, аби я тим не переймався, позаяк нічого аж такого страшного в тому немає для двох хоробрих російських вояків. Я перепросив і запитав, що саме вона мала на увазі, бо моє знання французької, попри вихваляння, було не таким вже й бездоганим.

«*Très-bien, mon Colonel!* Авжеж, сьогодні в нас такий, такий, такий день. День дітей!» відповіла пані.

Мені ці її слова видалися дещо дивними, тож я й перепитав який саме день. Пані повто-

рила. Потім додала, що це є унікальною львівською традицією. З якою, до речі, безпосереднім чином пов'язаний саме готель «Жорж».

Я спробував було, вельми наполегливо, запросити пані поетесу скласти нам з бароном компанію за сніданком і докладно розповісти про повчальну та захоплюючу історію її рідного міста. Одначе, вона люб'язно відмовилася з огляду на невідкладні обов'язки. Ми з бароном розкланялися й хутко рушили до готелю.

Тільки наблизилися до привітного входу, широкі двері перед нами розчинилися. Двоє доладних гайдуків – готельних швейцарів у вигаптуваних позументом і малярськими вузлами одностроях, на кшталт гусарських, – схилили перед нами голови в хутряних шапках пухнастого соболя з білими султанами і мовчки запросили всередину.

Тут, у світлому й просторому вестибулі нам навперейми кинувся огрядний, але напрочуд жвавий, портє в обшитій галунами лівреї, з роззолоченими аксельбантами, еполетами, лампасами та мережаним комірцем і манжетами. Вітрець іззовні зворушував пишний страусячий плюмаж на його великому наполеонівському капелюсі. Широким реверансом, з розшаркуванням, гладкий портє здійняв свій маєстатний

*Le Lampion*** , вклонився і привітався некепсько по-французьки.

Він заявив, що цей найвишуканіший у цьому місті готель ласкаво просить відважних російських полководців, себто мене з бароном, які примандрували сюди з далекого та екзотичного тридев'ятого царства мурованих кремлів, татарських степів і тунгузьких лісів. При цьому щиросердно запевнив, що геть увесь «Жорж» цілковито до наших послуг. Далі опасистий портє бажав негайно знати, які наші примхи, аби вконтентувати їх сієї ж миті. Для нас о цій порі єдиним і непереборним бажанням був сніданок! І навряд чи *це* можна було приховати.

Тож гладкий портє водрузив свого неосязного капелюха назад на макітру й поманив за собою. Мушу зазначити, що він справив на мене враження надзвичайно люб'язної та гостинної людини. До того ж особи енциклопедично ерудованої та ентузіастично елоквентної. Мені здалося, без найменшого перебільшення, що переді мною з бароном постало таке собі ходяче й повнотіле «*Изданіє Брокгаузъ-Ефрона*». І побалакати любив аж ніяк не менше мого! Поки ми дочалапали назирком за ним до ресто-

ранної зали, він уже встиг переповісти нам хіба не цілий том з історії цього, за його словами, «найлюксусовішого 'отелю» в усій Галичині.

Виявляється, «Жорж» носить ім'я на честь свого засновника – пана Жоржа Гофмана. І так нарекли його були лишень в середині минулого сторіччя. Позаяк раніше готель, збудований на цьому місці 1796 року, називався «Російським». Отже який чудовий збіг обставин, із захватом виголошував портє, чи бодай Боже Провидіння, що сьогодні зранку двоє відважних *російських* полководців завітали саме сюди!

Волею того ж Провидіння, вів далі французькою люб'язний проводир у наполеонівському капелюсі, тут колись зупинявся видатний письменник *Honoré de Balzac*.

А ще набагато раніше, десь у середині сьомого століття – все не вгамовувався наш балакучий пузань – на цьому місці був шлюз, який регулював наплив води з Полтви до міського рову... На повороті сторіч, а саме у 1899, розпочалося зведення сучасної будівлі «Жоржа» за проектом двох місцевих архітекторів – Гельмера й Фельнера. І знову таки (ну просто божественний збіг обставин!) – саме цей львівський

городок, вул. львівська, 1900-ті

дуєт створив одну з архітектурних перлин північного Причорномор'я, чи бодай гордість усієї нашої неосяжної московської імперії – оперний театр в Одесі!

Нарешті гладкий портъє довів нас до ресторану. Власне, ми дісталися до китайської зали з барельєфним драконом на стіні, який енігматично виблискував зеленкуватим нефритом, малахітом і смарагдами.

Та най буде хоч китайське, чи взагалі будь-що, аби нам хутчіш давали попоїсти! Наш опецькуватий проводир церемонно розкланявся й залюбки взяв у жменю і прожога вкинув до кишені царського гривеника, якого я дав йому на чай.

У ресторані нас зустрів елегантний сивочолий *maitre d'hôtel*, з пишними білими вусами, закрученими догори. Убраний у чорний фрак, білу мережану сорочку з цупким сторчковим ковніром і білосніжним метеликом, в білих рукавичках.

Небалакучий, сухорлявий і високий, – прямий як струна та стрункий, як віденський імпе-

ратор, – він був повною протилежністю тельбухатому портъєрові. Мовчки вклонився, оправив сиву фризурку, підбив зігнутим вказівним пальцем сивого вуса, стримано хахикнув і повів розсаджувати нас за столом.

Коли ми з бароном всілися, він галантно розклав перед кожним з нас ніби по цілому альбомові в кунштовій шкіряній палітурці з тисненим золотавим зображенням верхівня зі списом в руці та змієм під копитом – сніданкове меню ресторану «Жорж».

Сивий довгань басовито пробуркотів, що наш кельнер з'явиться за мить, побажав смачного, знову вклонився й тихо шез. Ми ледве встигли зазирнути в меню, як перед столом випурхнув жвавий і моторний кельнер. Маслинові оченятка в нього хутко бігали, чорні вусики стирчали шворкою, прилизана чуприна вилискувала як воронове крило. Чорнявий молодик усміхався від вуха до вуха. Бадьоро привітався по-російськи і швидко-швидко заторохкотів далі на суміші польської та французької.

Я весь напружився аби вихопити хоч якісь зрозумілі слова з переліку тих особливих страв, що сьогодні ранком пропонував поза друкованим меню славнозвісний Мусьйо Жерар. З потоку чудернацьких назв, які скоромовкою вистрілював чорнявий кельнер, мені вдалося розібрати либонь якусь чверть – і то, мабуть, щонайбільше. Припускаю, мені почулося щось про баранину по-боснянськи, курчат по-краківськи, селезня по-силезьки, судака по-моравськи, ляща з Далмації, форель із Закопаного, багети з паштетом печінковим – чи то з гуся з Буковини чи сарни з Верховини, або щось такого...

Кельнер не міг не побачити абсолютної та цілковитої розгубленості в моїх очах. Проте варто мені було лишень запитати, що саме він би міг нам порадити на сніданок, двом зголоднілим і вельми охочим до смачного й поживного харчу воякам, як на нас вивернувся цілий бурхливий фонтан іще більш приголомшливих і дивовижних назв.

Тепер ішлося про ... гречані галуцьки рибні з кортопляними піджупанцями ... квашені фрайцьовці крабові по-буковинськи з танжериндами та мигдалевим сиропом ... шкуруплені кендлики лісові запікані ... опещнявані голу-

бецьки на бриндзявому загортанцеві з морквою ... закомандрики з кліцями в сметані під полуничним дзвявротом ... підрепанці напівкапустяні з юшкою та шкадерликами загайсевленими ... сьорбалики підзолочені в мугибцях з чорницею та ожиною ... кандзиджурлики мангові під карамелізованим фіхтярною grindжицею топінамбуром... м'ятні крепавляки з банановим мусом ув оцеті на печених штицях ... курдземелики варені кукурудзяні розкруджені в цукринах волоськими горішками та родзинками ... синьоварні дзюблики загорнені ув фіртушні пляцьки на реберцях .. лугні повсямінці з мурмаком цибуланом ... жмукериці угорські заволошені млюнстями й фаршировані часниковими круплями ... розмуглянені в соняшниковій олії яченіві жупанці зальцбурзькі з цитриновими супрумінниками...

Здається, на моєму обличчі при цьому мусив викарбуватися вираз щонайбільшого зачудування й розгубленості. Кельнер нарешті це побачив і зупинив свій потік езотеричного вокабуляру. Він розправив бездоганно накрохмалений білосніжний рушник-серветку на

львів, пл. галицька, 1900-ті

своїй зігнутій в лікті руці. Поглянув не мене ніби з сумом чи співчуттям, трохи нахилився в мій бік, зазирнув упівока на розгорнуте меню на столі й заходився пояснювати що ж нам пропонувалося у друкованому меню.

О, Господи! Тільки-но я поглянув на чудово оздоблені аркуші й спробував читати, то вмить замерехтіло в очах від бундючної пишноти переліку страв і смаколиків. Раптом я відчув, украй зголоднілий і спраглий, що просто божеволію від неосяжної гоїности вибору: ...салата дуодецентрована дюжиною огіркових рунделиківміттельропейнихмаринованихуперверзійному з трюфелями бульйонові під станіславськими ешкіліками тертеними з подвійними адрухами підюранекамірекреаційнимитапонадкарпатськими мартофляцьками обсерваційними у берлінерському соусі з додаванням венетійської цитрини заправленої перфецькою підливою а-ля сніаданики наталкові з трускавками глянсованими брюссельською чоколядою і страбурзькою мармулядою з вафельняними карпушками іреністими на витончену прохаську порхавкову печерицями пухирицю ядрувану щирою шинкою з винниками чуковими кавовими й кав'яровими під покалькованими пакоюрими в базиліскових кожеляниках зіздриками істрими й ірваними любокоржиками дерешаними ящеричними археликами з майтіосними цукериками дарусь попри троїстих руж...

Вже не знати, звідки в мене вистачило сил втриматися у свідомості й замовити нам з бароном сніданок. Цього вже пригадати ніяк не можу. Що саме я говорив кельнеру, які слова добирав, якою мовою... Все полинуло ніби у казковий серпанок. Очікування поживного харчу затьмарило тяму.

Опритомнів я лишень тоді, коли увесь стіл був геть заставлений найпахучішими та найсмаковитішими стравами. Ми з Нестором Івановичем ураз відчули в собі відвагу й наснагу – а відтак, бодай як наш відважний кавалерійський генерал Олексій Олексійович Брусилов, щодуху поринули в атаку! Ми їли і їли, їли і їли, їли і їли...

Настав час, коли врешті-решт ми мали зупинитись і трохи перепочити. Невідь-звідки вигулькнув, як чорт антипко, наш чорнявий кельнер і заходився доливати напої та замінювати наїдки на столі. Я млосно відчував, що вже достоту наївся.

Раптом під горло почало спокволу підкочуватися сите бажання відригнути. Саме цієї миті, коли з мого стравоходу мусив випурхнути легкий повів повітря, я почув гучне, надзвичайно гучне бурчання. Авжеж, знову я дивним чином цього зовсім не відчув, а лише почув. Той самий утробний звук, який зганьбив мене перед пані поетесою!

Я збентежено глипнув на кельнера. Чи він почув? Так, таки так, бо обличчя його враз набуло поблажливого виразу. Точнісінько, як і *Mademoiselle*, чорнявий молодик заходився заспокоювати мене, аби я тим не переймався, позаяк нічого аж такого страшного в тому немає. Це просто особливий день. Утім, на відміну від чарівної *poétesse galicienne*, цей добродій цокотів переважно польською чи українською.

Я відповідав йому тією ж мовою: авжеж, я в курсі справ. Знаю-знаю, буцім, який сьогодні особливий день у Львові, до якого причетний цей готель. Це День дітей!

Кельнер подивився на мене вкрай спантеличено й перепитав. На цей раз я відповів французькою: *Le jour des enfant****. Обличчя кельнера засяяло усмішкою, він заперечувально замотиляв головою та впевнено промовив: *Excusez-moi, mon cher Colonel, mais c'est le jour de l'éléphant!*****

Аж тут я збагнув, що просто не розчув те, що раніше казала пані поетеса, бо насправді «енфант» і «елефант» звучать досить подібно для вуха, не звиклого розрізняти фонетичні тонкощі французького мовляння. Утім, моє нерозуміння й спантеличеність на цьому не розвіялися. Яке відношення готель «Жорж» може мати до слонів? Та й взагалі, які такі слони у Львові?

Чорнявий засяяв широкою усмішкою: Як це які слони? Звичайно, наші. Галицькі!

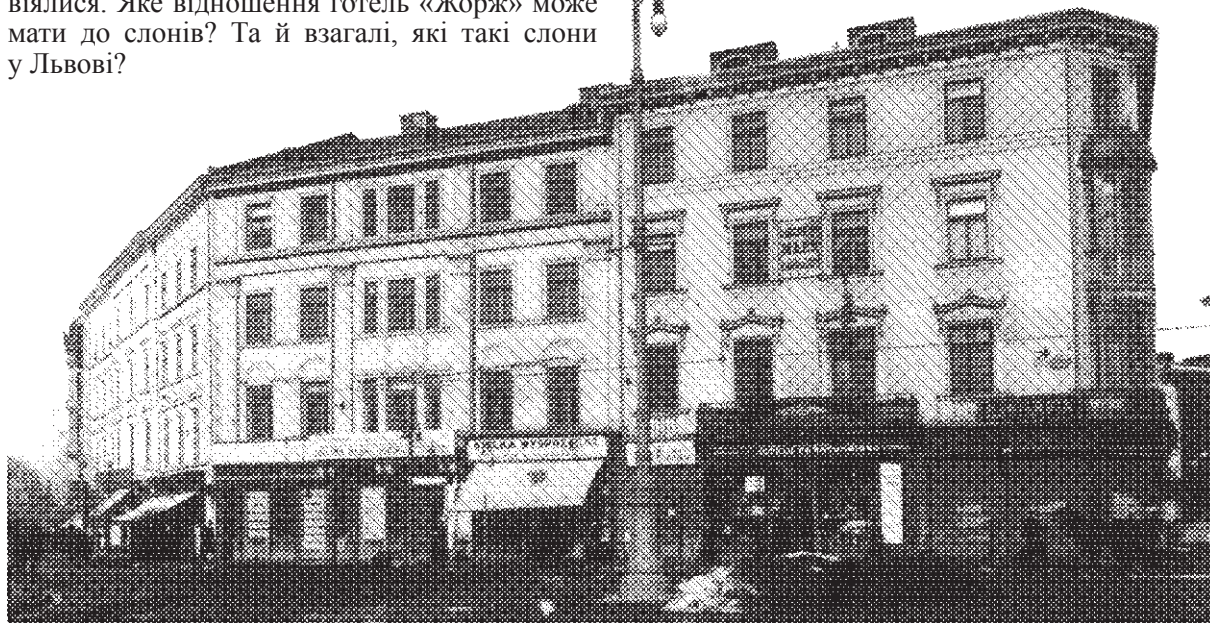
І заходився розповідати винятково захоплюючу історію про візит перського шаха дев'ять років тому.

Тут я запідозрив, що недарма мені пригадалося «*Изданіє Брокгаузь-Ефрона*», бо цей готель може насправду вважатися щонайменше його філією. Адже якщо в особі балакучого тлустого порт'є в наполеонівському капелюсі мені вбачалося втілення *Брокгауза*, то рухливий і моторний кельнер має бути принаймні *Ефроном*.

Так, я дізнався від нього, що 1905 року дорогою до Відня протягом двох днів у Львові у цьому готелі зупинявся «король королів», «монарх монархів» – іранський шах Музафферед-Дін зі сином, онуком і чисельним почтом. Це тоді стало надзвичайною подією для міста.

Шах прибув власним потягом і гостинне місто зустрічало його надзвичайними урочистостями. Звідусіль лунали перські марші, гримав гарматний салют з цитаделі. Вулиці Львова переповнювалися юрмами радісних львів'ян, яким кортілося сердечно привітати й на власні очі побачити високого гостя

Львів, пл. мартинкі (пл. муркевіча), 1900-ті

у супроводі цісарського намісника графа Андрія Потоцького та військового коменданта Фідлера.

У готелі шаха зустрів власник пан Бжезіцький, а пані Бжезіцька привітала перського монарха французькою мовою і вручила чарівний букет із білих лілій, гвоздик і троянд, пов'язаний біло-зеленою стрічкою. Кольори букету відтворювали перський прапор.

Увесь люксовий готель був у ці дні зайнятий високими гостями. Задля шаха було зроблено чимало оздоблень, і навіть перебудов. Зокрема для його візиту злагодили були окрему кухню, на якій куховарили шістнадцять кращих кухарів з Франції. До речі, улюбленою стравою шаха виявилися телячі зрази з яриною.

Упродовж дводенного перебування у Львові шах відвідав Високий Замок, де на його честь відбувся концерт військового оркестру. Згодом

він побував на крайовій виставці у парку Кілінського. На шаха справила надзвичайне враження Рацловіцка панорама, де зображалася битва повстанців Косцюшка з російськими військами у 1794 році.

Утім, розкішний побут у Львові коштував скарбниці шаха більше, ніж у нього вистачило грошей. Тож перський монарх змушений був розрахуватися частково своїм майном, як-от деякими екзотичними тваринами. Наприклад, слонами. Відтоді вони й завелися у Львові. Ось чуєте, яки вони ревуть.

Я прислухався та почув. Овва! Так це ж, виходить, не в животі моєму гарчало, а львівські слони сурмили хоботами зоддала. Оце так гісторія, оце так екзотика! Кельнер отримав від мене щедрі чайові кількома целковими. Наш з бароном чудовий львівський сніданок у «Жоржі» добігав кінця.

Ми вийшли назовні. Нестор Іванович задоволено поляскував по ситому барильцю, поворушив плечима, аби розігнати кров, смачно позіхнув. Я роззирнувся довкола площі. Сонечко визирнуло з-за хмаринок. Увесь простір перед готелем ніби сявав красою та умиротвореністю. Здалеку донеслася гомінлива луна – спів львівських слонів, пам'ять про відвідини перського шаха.

Наше авто стояло на місці. Однак, Панкрата ми ніде не бачили. Лишень коли підійшли майже впритул до *Renault*, помітили, що з-під авта стирчать його ноги. Кілька разів я гукнув водієві, що ми вже тут і готові їхати далі. На

Львів, пл. маф'яки (пл. міркевіта), 1900-ті

подив, Панкрат ані відгукнувся, ані поворушився. Я нахилився й смикнув його за ногу. Жодної реакції. Тоді я зазирнув під авто. І нараз скам'янів від жаху.

Панкрат лежав мертвий у калюжі власної крові. Нестор Іванович теж це помітив. Він щось забелькотів було і тицьнувся до Панкратової рушниці. Лише встиг її взяти до рук і незграбно смикнути затвор, як я почув постріл.

Картуз поривно злетів з голови Нестора Івановича, буцімто його зірвало раптовим шквалом вітру. Услід за картузом на бруківку гепнулася зброя і сам барон. З закривавленої скроні люрала червона юшка. Мій люб'язний приятель, полковник барон фон-Шуфрен був уже мертвий.

Жах спаралізував мене. Я не міг зрушити з місця. Вирячився на вкляклий під ногами труп барона і не знав що робити.

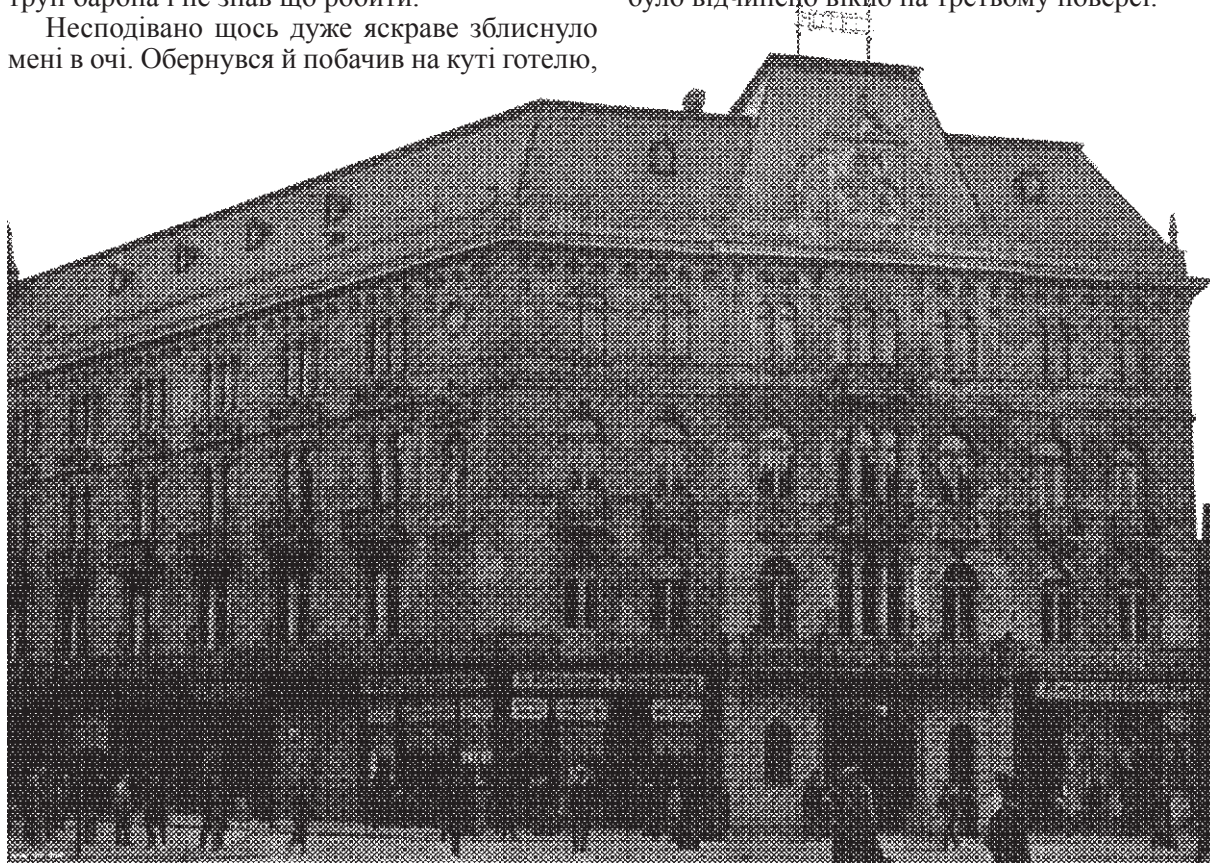
Несподівано щось дуже яскраве зблиснуло мені в очі. Обернувся й побачив на куті готелю,

майже за рогом, дівчинку і пані з кудлатим цуциком на шворці.

Дівчинка Квітославця гралася з люстерком. Вона скеровувала кудись промінчик і дзвінко сміялася. Пані поетеса стояла поруч з легкою парасолькою від сонця та зосереджено нашіптувала дівчинці. Ніби давала якісь інструкції. Умить я намацав свою кобуру й тремкими руками заходився виймати свого нагородного револьвера. Аякже, дівчинка з поетесою у смертельній небезпеці...

Пальці мої стали ніби дерев'яними й втралили гнучкість – я ніяк не міг розстібнути кобуру. Поки я незграбно порпався зі своїм пістолетом, продовжував спостерігати за дівчинкою. Вона й надалі дзвінко сміялася й гралася з люстерком. Мимохіть я прослідкував за напрямком її погляду й утнувся в будинок навпроти. Там було відчинено вікно на третьому поверсі.

Львів, готель Жорж, 1900-ті

Мій зір заледве міг розпізнати кольорові плями у вікні. Я встромив монокль ув око. Ой, лишенько! Що я побачив у віконному отворі будинку навпроти ... не вкладалося в здоровий глузд. Звідти визирав справжнісінький мамелюк!

З тих, що були у Гвардії Наполеона. Ну, може, якщо це був і не наполеонівський мамелюк, то судячи з того, що я фахово, як штабний офіцер, розумівся на зовнішньому вигляді цього барвистого однострою, він належав принаймні до ескадрону знаменитих литовських татар польського підполковника Мустафи Ахматовича, теж з наполеонівської *La Garde Impériale*.

Вигапуваний і повишиваний, роззолочений і черлений жупанець, оперезаний навхрест стрічками. Широчезний червоний пас, за який запнуто пістолі й шаблі. Пухнаста шапка з яскравими шнурами та китицями, шликом і султаном. Виразні й великі, чорні як смола вуса. Чорні очі, пильний погляд. Ой, лишенько! Він дивиться просто на мене!

Нарешті пальці мої впоралися з кобурою і я вхопив руків'я свого нагана, але вихопити його не встиг. Бо мамелюк, чи ким там був той колоритний вусань у вікні третього поверху будинку навпроти, блискавично навів карабіна, хутко націлився й вистрілив. Я побачив тільки спалах. І не встиг почути ще пострілу, бо вмить пірнув у чорноту.

**Епіграф з «Конрада Валленрода»: (Macie bowiem wiedzieć, że są dwa sposoby walki... trzeba być lisem i lwem).*

***«Китайський ліхтар» (фр.) – так жартівливо називали наполеонівські вояки знаменитий капелюх свого улюбленого полководця й імператора.*

**** День дітей (фр.)*

***** Перепрошую, мій любий пане полковнику, але це День Слона! (фр.)*

Олесь Бережний. Сніданок у Львові. Історичне оповідання, 2006

Львів, готель «Екселсюр», 1920-ті

Побратими

... Ще не минув листопад, а холодне зимове сонце уже запанувало у змерзлому львівському небі. У місті погрозливо тихо. Лише инколи на околицях лунали нечасті постріли з карабінів. Львів наче вимер, вулицями вірус-вітер гонив сміття, клапті газет та прокламацій. Ба, ні – на Калічій горі, придивившись, можна було побачити дві маленькі скоцюрблені постаті. Двом хлопчикам таки вдалось чкурнути з дому на волю. Та й як не втекти – вулицями spacerують жовніри і стріляють зі справжніх фузій!

– А ми вас, сукінсинів, Юрку, будем гнати аж до краю землі! – гонористо під'юджував колегу дрібний на личку Збишко. – І буде русинам капут!

– То вам ляхам буде повний капут. Наші січовики посічуть вас шабельками на макове зерно. А ще в нас є такі кріси завеликі, що від одного стрілу три поляки падають... – повагом відказував муровий Юрко. – Такого не може бути, щоби наші Львів залишили! То наше місто!

– Який ти дурний, Юрку, – засміявся малий Збишко. – Яке то ваше місто, якщо його наш король збудував, Казимир Великий. Так нам

ф р а н к о в і д і т и
f r a n k o v i d i t y

в школі казали і портрет є нашого короля в книжках.

– Тому вашому королю наш князь писок напуцував і землю гризти примусив!

Збишко вже наготував гірку відповідь для Юрка, як з сусіднього провулка хтось затягнув підпилим фальцетом:

*«Бендє война з русинами,
Наш кумендар будзі з нами,
оде Львова до Кийова
за русинами мари, мари!»*

– О, видиш – люди знають, що кажуть, – шморгнув змерзлим носом затятий Збишко. – А ще мені тато казав, на двірець приїхав панцерник і він вас всіх постріляє як Мартинко Канарок жаб на Пелчинському ставі!

– Правдивий панцерник? – пожвавішав Юрко. – А твій татусь його видів?

– Ясно, як я тебе! Він же колійовець!

– От би його побачити...

– Не можна. Знасш яка там охорона – жовнір біля жовніра, муха не пролетить.

Хлопці притихли. Юрка муляла думка про справжнього панцерника, а Збишко чекав, що скаже кремезніший і завше цікавий до всіляких авантур приятель Юрко.

Насправді вони були нерозлийвода. І навіть війна між українцями і поляками не вплинула на стосунки малих батярів. Їх знав увесь Клепарів та Янівська. Якось вони прославились тим, що вилізши на старі каштани біля Янівського цвинтаря, цюняли на голови перехожих. А потім, як ті прудкі вивірки, стрибаючи з дерева на дерево, втекли в глиб цвинтаря, де

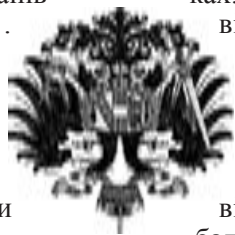

й ховались до смерку. Але ж їм тоді дісталось від татусів – одним із «освячених» виявився місцевий парох, який впізнав гавганів і відразу розповів усе їхнім батькам...

Юрко тоді два дні не міг на лаву сісти і мусив стояти в клясі, а Збишко мав великі сині вуха. Взагалі-то вони були у нього клаповухі і трошки прозорі. Але після батьківської екзекуції хлопець красувався двома варениками з чорницею – синіми і зимними.

Числився за хлопцями і ще один (а чи один?) грішок. Якось вони знайшли дірку у паркані, якою можна було втрапити просто на обійстя австрійського чиновника Йозефа Міллера. Той був дуже прикрий – як тільки хлопці чіплялись до його повозу, наказував кучеру гаратати їх бато́гом по плечах. Так от, якось кухарка забула зачинити двері до пивниці. Батяри тінню шмиг-

нули в криївку і потрапили в царство різних наїдків. Усі вони були надійно закриті в слоїках. Як не мордувались хлопаки, щоб їх відкрити, але піддався лиш один слоїк – з квашеними огірками. Пожадливо хрумаючи та плямкаючи, Юрко і Збишко вмить знищили овочі. І раптом батяриги лиховісно зблиснули зубами. Тоді по черзі зняли ногавиці і... від широкого серця випустили по кілька балясів до слоїка! Акуратно закривши його, поставили на полицю. Старожили досі розповідають, який страшний крик було чути з дому пана Міллера, коли захланний австріяк запхав руку в слоїк, щоби вилловити «тверденького і хрумкого корнішончика».

Львів, головна пошта, 1919

Фатальний анабазис

– А ще мені тато казав, що наші будуть наступати на Підзамче і панцерник теж туди поїде, – пошепки сказав Збишко.

– Коли? – аж підскаочив Юрко.

– Нині...

– То він же за Янівським цвинтарем буде їхати! Гайда тенди!

Хлопців наче вітром звіяло. Бігти самою широкою Янівською було лячно – звідтіля іноді було чути постріли і лайку, тож друзі гайнули манівцями, минаючи широкі перехрестя та більші вулиці, намагаючись ховатись у тіні численних садочків та городів.

Аж ось і цвинтар. Шмигаючи між могилами, приятелі нарешті вибрались на пустир, що межував із залізницею. Щоб відхекатись, присіли на уламок акації. Вони були надійно захищені від людського ока – навколо бовваніли вкриті памороззю будяки та пирій. Натомість їм чудово був видний переїзд: тут колію перетинала дорога. Щоправда, нею нині ніхто не їздив – війна позаганяла львівський люд до кам'яниць.

Лиш поодинокі перехожі квапливо минали відкрите місце, прямуючи у середмістя.

– А що у мене є... – лише тут, у надійній криївці, Юрко вирішив поділитись зі Збишком своїм багатством. І дістав з глибокої кишені споденок напуцований до блиску набої до машингвера.

– Де ти взяв? – радісно запитав Збишко.

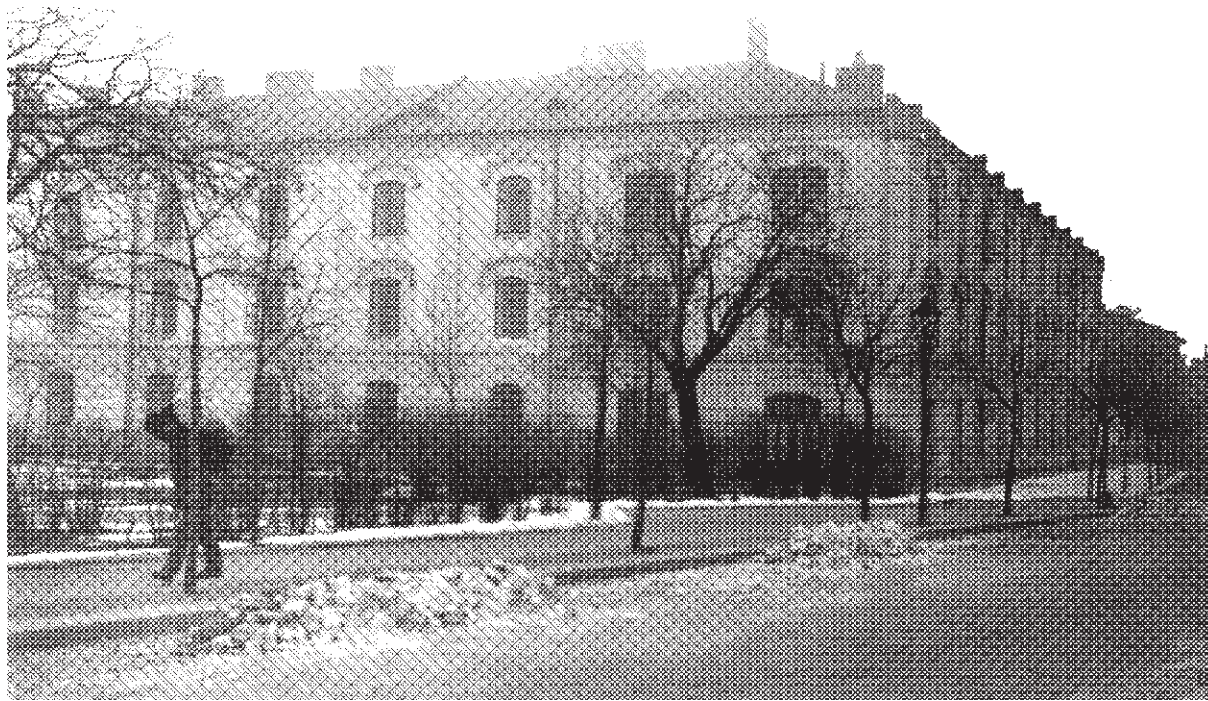
– В касарнях Бема назбирав. Я там таке місце знаю – там набоїв, як маку! Підемо?

– Файно. Але не зараз... Слухай Юрку, а давай ті набої викладемо на колії. Потяг над'їде – почнеться стрілянина. Ото сміху буде!

– Давай, брате!

І обидва неквапом почимчикували до колії. На щастя, дільниці наче вимерла. Уже смеркало і з овиду зникли останні перехожі. Лише потривожена синичка пискляво «пінькала» у спину друзякам.

По акції хлопці знову осіддали гілляку. Раптом понад деревами вдалині з'явилися клуби диму.

львів, вул. просвіти, 1900-ті

– Юрку, іде! – першим помітив наближення панцерника меткий Збишко.

– Але махіна... -- відкрив від небаченого дива рота Юрко.

Було від чого дивуватись. Хлопці не раз ходили дивитись на потяги, і на двірцець, і, навіть, на Підзамче, але такого паротяга вони в житті не бачили. Усе його чорне тіло було закуте в метал. З щілин-бійниць стриміли кулемети та кріси. Небо дряпали могутні жерла гармат. Важезна машина, гучно посапуючи димом і парою, поволі сунула рейками, наче підминаючи їх під себе. Скрипучим та грізним драконом-смочищем наближався панцерник до місця, де батареї порозкладали на колії набої.

В очікуванні феєрверку хлопаки витягли шії понад бадиляччям і не зводили очей з чорної потвори. І ось – почалося! Спершу сухо ляснув один патрон, потім ще один, врешті почали тріскотіти усі набої.

Потяг стихив хід, врешті зовсім зупинився. Хоботом чудної комахи ворухнулось дуло куле-

мета в гнізді, і виплюнуло з ців'я жменю пекучих куль, що віялом розлетілись довкруг. Хлопці навіть не встигли зрозуміти, як їх здивовані, змерзлі обличчя вкрив пух посіченого чортополоху... Небо раптом перекинулось і впало на обох. Знову перелякано «пінькнула» синичка і затихла в кущах. Їй пощастило...

За хвилину панцерник важко ухнув клубом пари і знову спроквола покотився в керунку Підзамча. Десь там, з новою силою розгорявся бій за місто, яке не помітило, що на двох львів'ян стало менше. Самого Львова стало менше...

Богдан Волошин. Франкові діти, 2006

Львів, війна, 1918

